

નથી. મૂળ ગ્રંથ ટીકાસમેત મારા વડીલ બંધુ ત્રિભુવનદાસ બાજુલની જ આર્થિક સહાયવડે છપાવીને જૂદો પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે.

પરમઉપકારી પન્થાસજી શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજ સંવત ૧૯૬૮ ના પોસ વદ ૯ મે સ્વર્ગવાસી થયા છે અને ભાઈ ત્રિભુવનદાસ સંવત ૧૯૬૫ ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૩ જે પંચત્વ પામ્યા છે. એ બંનેના ફોટા ઉપયોગી જણાવાથી આ શુકના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલા છે.

મહાત્મા શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો, તેમના ગુરુ શાંતમુક્તિ શ્રી-માનુ વૃદ્ધિચંદજી મહારાજનો અને તેમના ગુરુ શ્રી છુટેરાયજી મહારાજના સર્વ પરિવારનો શ્રી ભાવનગરના સઘઉપર અત્યંત ઉપકાર છે, તે ઉપકારને સ્મરણમાં લાવતાં પરમ આદર્યાદ ઉત્પન્ન થાય છે. પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજનો અમારા ઉપર અત્યંત ઉપકાર હોવાથી તેમની આ ઉત્તમ કૃતિ કે જે અનેક ભ્રમ્ય જીનોને અવશ્ય પરમ લાસકારક થાય તેવી છે તે પ્રકટ કરવાની તેમની અભિલાષા થઈ એટલે મારા વડીલ બંધુનું નામ તેની સાથે જોડી આ ગ્રંથ પ્રકટ કરાવેલ છે.

આ ગ્રંથના કર્તા મહાત્મા શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે અનેક વિષય ઉપર અનેક ગ્રંથો રચીને જૈન સમાજ ઉપર જ નહીં પણ સર્વ ભવ્યાત્માઓ ઉપર પારાવાર ઉપકાર કરેલો છે. તેમનું મળી શકયું તેટલું ચરિત્ર અને એ મહાત્માએ બનાવેલા ગ્રંથોનું લઘ્ય અલઘ્ય વિભાગ સૂચક લીસ્ટ, શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભા તરફથી જ એ મહાત્માની ઉત્તમ કૃતિઓ પૈકીના દશ ગ્રંથોનો સંગ્રહ શ્રી યશોવિજય ગ્રંથમાળાના નામથી બહાર પાડવામાં આવેલ છે તેના પ્રારંભના ભાગમાં આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવતું નથી.

ટીકાકાર શ્રી ગંભીરવિજયજી મહારાજે આ ટીકા બનાવ્યા અગાઉ બીજા બે ટીકાઓ શ્રી જ્ઞાનસાર અને શાંત સુધારસ ગ્રંથ ઉપર પણ ત્રણ ત્રણ દબાર શ્લોક પ્રમાણુ બનાવેલી છે તે તથા નયકલ્પિકા નામના પ્રકરણ ઉપર નાની ટીકા બનાવી છે તે પણ છપાયેલ છે. તદુપરાંત ગુજરાતી ભાષામાં પૂજ્ય અને સ્તવનાદિ પણ પુષ્કળ રચેલાં છે, તે પણ બહોળે ભાગે છપાયેલા છે. એક ગદ્ય લેખ તત્ત્વ વાના નામનો લખેલ છે તે પણ શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ છપાવેલ છે. આ ટીકાકાર મહાપુરૂષે પોતાની જીંદગીનો બહોળો ભાગ જ્ઞાનધ્યાનમાં અને ક્રિયા કલાપમાં જ વ્યતીત કરેલો છે. તેમની આત્મહિત તરફની વૃત્તિ અત્યંત રજાવનીય હતી. તેમનો ઉપકાર પણ અપરિમિત કદી શકાય તેમ છે. એવા મહાત્માઓ જ જૈનશાસનના મૃત્યુમૂલ મણાવા યોગ્ય છે.

મૂળ અધિકાર ક્ષીમાન્ બહોવિજ્ય ઉપાધ્યાય તો હેણા જસો વર્ષ અમાઉ
જ રહેલા છતાં એવા અપૂર્વ વિદ્વાન્ થઈ ગયા છે અને એ મદાત્માએ
એવી અપૂર્વ અચરચનાઓ કરી છે કે તેમને કળિકાળ સર્વસા ક્ષી લેખ્યદા-
શ્ય કે તેવા અન્ય મદાત્માઓની ઉપમા આપીએ તો તે પણ ઘટી શકે
નેમ છે. તેમના પારાવાર ઉપકારનું સ્મરણ કરી તેનું અનુમોદન કરવું
અને એ મદાત્માને અનાકરણી ધન્યવાદ આપવા સાથે તેમની કૃતિનો સંમદ
અળવી રાખવા પ્રવાસ કરવો એટલુંજ આપણાથી જની શકે તેમ છે.

આ અમની અંદર એ મદાત્માએ એનું અપૂર્વ રહસ્ય મુંઝેલું છે કે જે
ને માટે છા પ્રાન્ધમાં ૧૯૨-૯૩-૯૪ રચીકમાં, આ રહસ્ય જેવા તેવા પાત્રને
આપવાની રપટપટ ના કંદે છે. આ રચીક ને તેનો અર્થ વધુપૂર્વક
વૉથવાની અજ ભલામજી કરવામા આવે છે.

આ પુસ્તકના લેખાણથી જે દ્રવ્ય નિષ્પન્ન થયે તે દ્રવ્યની રકમના
બ્યાજમાંથી નીતિ અને ધર્મે સળથી શુક દરવર્ષે મારા પડિલ ભંધુ ત્રિભુવન-
દાસના નામથી અકિન કરી પ્રસિદ્ધ કરાવવાનો વિચાર છે તે સદજ નિવે-
દન કરે છું.

આ અર્થ અપૂર્વ રહસ્યવાળો હોવાથી અને ટીકા પણ પડિતાઈ બરેલી
હોવાથી આર્વાતર કરવામાં રખણના થવાનો સંભવ છે તો પણ બહુજ
સંભાળ પૂર્વક આર્વાતર કરવામાં આર્વાતર કરાવે ખ્યાન આપ્યું છે. આર્વા-
તર થી જનધર્મપ્રસારક સમાના શાસ્ત્રી જેણેજ દરિબાઈ પાસે કરાવેલું છે.
આર્વાતર કરાવવામાં, તપાસવામાં અને આ પુસ્તક ઉપાવવામાં લીધેલા પ્ર-
યાસ માટે થી જનધર્મપ્રસારક સમાનો તથા સમાના પ્રમુખ શ્રેક હવરજ
આણુદણનો અંત.કરણ પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

માર્ગશિર્ષ શુદિ ૧૫
સંવત્ ૧૯૭૨.

}

નરોત્તમદાસ આણુજી.
મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રબંધ.	અધિકારાદિ વિષય.	શ્લોકાંક.	પૃષ્ઠાંક.
૧	ટીકાકારની પીઠિકા.	૧—૩	૧
	મંગળ.	૧—૫	૩
	અભિધેય.	૬	૫
૧	અધ્યાત્મ (શાસ્ત્ર) મહિમા.	૭—૨૪	૬
૨	અધ્યાત્મ સ્વરૂપ.	૨૫—૫૩	૧૫
૩	હંસલાગ.	૫૪—૭૫	૩૦
૪	ભવસ્વરૂપ ચિંતા.	૭૬—૧૦૨	૩૬
૨	૫ વૈરાગ્ય સંભવ.	૧—૩૬	૬૨
	૬ વૈરાગ્યના ત્રણ ભેદ.	૩૭—૮૦	૭૬
	૭ વૈરાગ્ય વિષય.	૮૧—૧૦૬	૧૦૧
૩	૮ મમતા લાગ.	૧—૨૭	૧૧૪
	૯ સમતા સ્વીકાર.	૨૮—૫૬	૧૨૫
	૧૦ સદ્ગુણ.	૫૭—૬૫	૧૩૮
	૧૧ મનઃશુદ્ધિ.	૬૬—૧૧૭	૧૫૬
૪	૧૨ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ.	૧—૫૮	૧૬૯
	૧૩ મિથ્યાત્વ લાગ.	૫૯—૧૪૭	૨૦૨
	૧૪ અસદ્ગુણ લાગ.	૧૪૮—૧૬૬	૨૫૦
૫	૧૫ યોગ સ્વરૂપ.	૧—૮૩	૨૬૧
	૧૬ ધ્યાન સ્વરૂપ.	૮૪—૧૬૬	૨૯૮
	૧૭ ધ્યાન સ્તુતિ.	૧૭૦—૧૮૩	૩૩૪
૬	૧૮ આત્મવિનિશ્ચય (આત્મજ્ઞાન).	૧—૧૯૬	૩૪૧
	૧૯ જિનમત સ્તુતિ.	૧૯૭—૨૧૧	૪૨૧
૭	૨૦ અનુભવ પ્રાપ્તિ.	૧—૪૫	૪૩૪
	૨૧ સંજ્ઞન સ્તુતિ.	૪૬—૬૧	૪૫૨
	ટીકાકાર પ્રશસ્તિ.	૧—૧૧	૪૬૬

॥ શ્રીઅધ્યાત્મસાર ભાષાન્તર ॥

। ટીકાકારની પીઠિકા ।

જયતિ ધીરનાથસ્ય દેશનામૃતતોયધિઃ ।

અધ્યાત્મસારકૌરવજન્તોર્દુઃકપાયામયાપદઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—અધ્યાત્મસાર પીઠિકાએવડે પ્રાણીઓના હુલ્લ કપાયોડી પી
 વ્યાપિઓનો નાશ કરનાર શ્રીધીરસ્વામીનો દેશનાડી પી અમૃતનો સમુદ્ર
 જયવંત વર્તે છે.

નામિ પરોપકૃન્મુલ્યં યનોવિજયયાચકમ્ ।

યદધ્યાત્મોપદેશેન માદૃશોઽજનિ તદ્વચિઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ—પરોપકારી પુરુષોને વિષે મુખ્ય વાચકવર્ષે શ્રીપરોવિજયજી
 ઉપાધ્યાયને હું નમસ્કાર (વંદના) કરું છું, કે જેના અધ્યાત્મશાસ્ત્રના
 ઉપદેશે કરીને મારા જેવા મનુષ્યને તે અધ્યાત્મને વિષે રૂચિ થઈ.

નત્યા સર્વવિદઃ સર્વાન્ શ્રુતધરાંશ્ચ સારદામ્ ।

ક્રિયતેઽધ્યાત્મસારોઽત્ર ધ્યાત્વ્યા ગુરુપ્રસાદતઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—સર્વે સર્વજ્ઞાને, શ્રુતધરાને તથા સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર
 કરીને હું શુરુકૃપાથી આ અધ્યાત્મસારની વ્યાખ્યા કરું છું.

વાચકવર્ષે શ્રી પરોવિજયજી ઉપાધ્યાયે આ અધ્યાત્મસાર ગ્રંથમાં
 શાસ્ત્ર પ્રબંધ અને તેના એકવીશ અધિકારો કરેલા છે. તેમાં પ્રથમ
 પ્રબંધમાં ચાર અધિકાર કરેલા છે. તેમાંના પૈલા અધિકારમાં ચોવીશ રસોકો
 છે. તેમાં ગ્રંથની આદિમાં વિદ્યની શાન્તિને માટે મગલ કરવું જોઈએ.
 માટે પ્રથમના પાંચ રસોકવડે પોતાના અક્ષીષ્ટ દેવતાને નમસ્કાર કરવાડીપ
 મગલ કર્યું છે. મગલ કર્યા છતાં પણ ગ્રંથનું અભિધેય કહેવું જોઈએ
 માટે એક રસોકવડે અભિધેયની સૂચના કરી છે. અભિધેય કહ્યા છતાં
 પણ એનાઓને સન્મુખ કરવા વાસ્તે (રૂચિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે)
 શાસ્ત્રનો મહિમા કહેવો જોઈએ, તેથી અઠાર રસોકોવડે અધ્યાત્મશા-
 સ્ત્રનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. મહિમાનું વર્ણન કર્યા છતાં પણ શાસ્ત્રનું

સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ, તેથી બીજા અધિકારમાં ઝોગણુત્રીશ રજોકોવડે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં પણ દંભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેથી ત્રીજા અધિકારમાં બાવીશ રજોકે કરીને દંભત્યાગનું વર્ણન કર્યું છે. દંભનો ત્યાગ કરીને પણ સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ, તેથી સત્તાવીશ રજોકોવડે ભવસ્વરૂપ-ચિંતન નામનો ચોથો અધિકાર રચ્યો છે. (અહીં પહેલો પ્રબંધ પૂરો થાય છે).

બીજા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર કરેલા છે. તેમાં ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી છત્રીશ રજોકે કરીને વૈરાગ્યસંભવ નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. વૈરાગ્યવાન પુરૂષે વૈરાગ્યના ભેદો જાણ્યા જોઈએ, તેથી સુમાધીશ રજોકોવડે વૈરાગ્યભેદ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. વૈરાગ્યના ભેદ જાણ્યા પછી વૈરાગ્યનો વિષય જાણવો જોઈએ, તેથી છવીશ રજોકે કરીને વૈરાગ્ય વિષય નામનો ત્રીજો અધિકાર બતાવ્યો છે.

ત્રીજા પ્રબંધમાં ચાર અધિકારો છે. તેમાં વૈરાગ્યનો વિષય જાણ્યા પછી મમતાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, તેથી સત્તાવીશ રજોકે કરીને મમતાત્યાગ નામનો પહેલો અધિકાર કર્યો છે. મમતાનો ત્યાગ કરવાથી સમતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી અઠાવીશ રજોકે કરીને સમતા નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. સમતાવાળાને સત્ અનુષ્ઠાન હોય છે, તેથી ઝોગણુચાળીશ રજોકે કરીને સદનુષ્ઠાન નામનો ત્રીજો અધિકાર કર્યો છે. સદનુષ્ઠાન કરવાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે, માટે બાવીશ રજોકે કરીને મનશુદ્ધિ નામનો ચોથો અધિકાર કર્યો છે.

ચોથા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. મનશુદ્ધિ સમક્રિત્યંતને જ સકળ થાય છે, માટે અઠાવન રજોકે કરીને સમ્પક્ત્ય નામનો પહેલો અધિકાર કર્યો છે. સમક્રિત્યની પ્રાપ્તિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, તેથી નવાણું રજોકે કરીને મિથ્યાત્વત્યાગ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. મિથ્યાત્વનો ત્યાગ પણ અસત્ આમત્સ્ય (કદામત્સ્ય)નો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે, માટે એકવીશ રજોકે કરીને અસત્સમ્પત્ત્ય નામનો ત્રીજો અધિકાર કર્યો છે.

પાંચમા પ્રબંધમાં ત્રણ અધિકાર છે. કદામત્સ્ય ત્યાગ કરવાથી ચેતને વિશે અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ત્રણીશ રજોકે કરીને યોગાધિકાર નામનો પ્રથમ અધિકાર કર્યો છે. ચેતને વિશે અધિકાર પ્રાપ્ત થઈને મુનિપણ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી ચારામી રજોકે કરીને મુનિપણ નામનો બીજો અધિકાર કર્યો છે. મુનિપણ પુરૂષે મુનિપણની સ્તુતિ

કરે છે, તેથી ચૈદ રસોકે કરીને ધ્યાનસ્તુતિ નામનો ત્રીજો અધિકાર કહ્યો છે.

છઠ્ઠા પ્રબધમાં બે અધિકાર છે. ધ્યાનની સ્તુતિ કરનાર પુરોહિત આત્માનો (આત્મસ્વરૂપનો) નિશ્ચય કરે છે, તેથી એકસો ને પચાસ રસોકે કરીને આત્મનિશ્ચય નામનો પ્રથમ અધિકાર કહ્યો છે. આત્માનો નિશ્ચય થયા પછી જિનેશ્વરના મતની સ્તુતિ થાય છે, તેથી પદર રસોકે કરીને જિનમતસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર કહ્યો છે.

સાતમા પ્રબધમાં પાંચ બે અધિકાર છે. જિનેશ્વરના મતની સ્તુતિ કરનારને અનુભવ થાય છે, તેથી તેનાલીસ રસોકે કરીને અનુભવ નામનો પદેસો અધિકાર કહ્યો છે અનુભવવાળા સમજનની સ્તુતિ કરે છે, તેથી સોળ રસોકે કરીને સમજનસ્તુતિ નામનો બીજો અધિકાર વર્ણવ્યો છે. (અહીં ગ્રંથ સંપૂર્ણ થાય છે).

આ ઉપરના વિષયોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ શાસ્ત્ર મનુષ્યોને અત્યંત ઉપકારી છે. તેથી આ ગ્રંથનો માત્ર સમ્બંધ અંતે બાવાર્થ અંતે કહીએ છીએ.

તેમાં પ્રથમ મયકાર મંત્ર કરે છે.—

ऐन्द्रश्रेणिनतः श्रीमाघन्दताप्ताभिनन्दनः ।

वहधार युगादा यो जगदज्ञानपंकतः ॥ १ ॥

મૂળાર્થ—દેવેન્દ્રોની એન્દ્રીએવડે નમસ્કાર કરાયેલા શ્રીમાન્ નામિરાજના પુત્ર (કમલદેવ સ્વામી) આનંદ પામે. કે જે કમલ-સ્વામીએ પુત્રની આદિમાં અજ્ઞાનરૂપી પંકમાંથી જગતનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. ૧

ટીકાર્થ—દેન્દ્રો એટલે સૌધર્મોદિક દેવલોકના સ્વામીએની એન્દ્રીએ-સમૂહવડે નમસ્કાર કરાયેલા, શ્રીમાન્ એટલે કેવળજ્ઞાન, અદ્ય-પ્રાતિહાર્ય અને ઐત્રીય અતિશયોરૂપી લક્ષ્મીવાળા, એવા નામિનંદન એટલે નામિ નામના કુલકરના પુત્ર-વંશના આશૂપાનુરૂપ કમલસ્વામી આનંદ પામે—સમૃદ્ધિને પામે. કે જે જગતને યુગની આદિમાં એટલે પ્રથમ સમયે જગતનો-ત્રણ બુવનને વિષે રહેલા બન્ધ છવોનો અજ્ઞાન એટલે કુલોપ, તે જ મહિનતાતું કારણ હોવાથી પંકસદશ-મહા કાદવ તેમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. ૧

श्रीशान्तिस्तान्तिभिर्हृयाद्भविनां --- छनः ।

गायः सुयलयोलासं --- ॥ २ ॥

મૂલાર્થ—ચંદ્રસમાન શ્રીશાન્તિનાથ સ્વામી ભગ્ય પ્રાણીઓના ખેદને હરનારા થાઓ, કે જે ભગવાનની નિર્ભય વાળી કુવલયના ઉદ્ધારને કરે છે. ૨

ટીકાર્થ—લક્ષ્મીવડે યુક્ત એવા શાન્તિનાથ નામના રોગમા લીધકર મૃગના લાંછનવાળા એટલે ચંદ્રસમાન છે. આ પ્રમાણે અભેદ રૂપકાલંકારે કરીને, શ્રીશાન્તિનાથ સ્વામી અવતર્યા તે દિવગથી જ લોકોમાં મરફી વિગેરે સંતાપનો નાશ થયો, તેથી ચંદ્રની જેમ સંતાપનું હરણ કરનાર હોવાથી ચંદ્રનું સાધર્મ્ય જાળાવ્યું છે અને પ્રકાશકપણાએ કરીને તો ભગવાન બહાર અને અંદર (હૃદયમાં) પ્રકાશ કરનાર હોવાથી ચંદ્ર કરતાં પણ અધિક છે. તે ભગવાન ભવિ પ્રાણીઓના—ભવ એટલે મોક્ષ તે પ્રાપ્ત્યપણાએ કરીને જેમને રહેલો છે, એવા પ્રાણીઓના ખેદને અથવા સંતાપને બેદનાર થાઓ. જે શાન્તિનાથરૂપી ચંદ્રની નિર્ભય એટલે દોષરૂપી મળના અભાવથી શુદ્ધ એવી ગો-વાણી કુવલયના—પૃથ્વીમંડળના ઉદ્ધારને કરે છે. ચંદ્રપક્ષે પણ ચંદ્રના નિર્ભય અમૃતમય ગો-કિરણો કુવલયના—કુમુદોના ઉદ્ધારને કરે છે. અર્થાત્ કિરણોએ કરીને ચંદ્રની જેમ શ્રીશાન્તિનાથ ભગવાન અમૃતમય ઉપ-દેશના વચનોવડે કુવલયના ઉદ્ધારને કરે છે. ૨.

શ્રીશૈવેયં જિનં સ્તૌમિ મુવનં યશસેવ ચઃ ।

મારુતેન મુખોત્થેન પાશ્વજન્યમપૂરત્ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—જે ભગવાને પોતાના યશવડે ત્રિભુવનને પૂર્ણ કર્યું હોય તેમ પોતાના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુવડે પાંચજન્ય નામના સંખને પૂર્ણ કર્યો (વગાડ્યો), તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ જિનેશ્વરની હું સ્તુતિ કરે છું. ૩.

ટીકાર્થ—જે ભગવાને ત્રણ લોકને પોતાના યશવડે—કીર્તિના સમૂહવડે પૂર્ણ કરેલ છે તેમ મુખકમળથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે પાંચજન્ય નામના શ્રીકૃષ્ણના સંખને પૂર્ણ કર્યો, તે શ્રીશિવાદેવીના પુત્ર નેમિનાથ નામના જિન-રાગાદિક આંતર શત્રુનો જય કરનાર તે ભગવાનની હું સ્તુતિ કરે છું. અર્થાત્ મુખથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનવડે સંખને એવી રીતે પૂર્ણ કર્યો, કે જેથી પોતાના યશવડે ત્રણ ભુવન પૂર્ણ થઈ ગયાં. ૩.

મૂલાર્થ—આ ઉપર કહેલા અને બીજા પણ તીર્થકરોને તથા ગુરુઓને નમસ્કાર કરીને હું હવે અધ્યાત્મસારને પ્રકટ કરવા ઉદ્યમવંત થાઈ છું. ૬.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલા ઋષભસ્વામી વિગેરે અને બીજા અન્નિતનાથ વિગેરે તીર્થકરોને પણ નમસ્કાર કરીને તથા ધર્મોપદેશાદિક આપનાર ગુરુઓને પણ નમસ્કાર કરીને, હવે અધ્યાત્મસાર—આત્માનો અવિકાર કરીને—આશય કરીને જે થાય તે અધ્યાત્મ કહીએ. એટલે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું અવલુ કરવું, મનન કરવું અને નિદિધ્યાસન કરવું વિગેરે. તે અધ્યાત્મના સારને એટલે પરમાર્થને પ્રકટ કરવા માટે હું ઉદ્યમવંત થાઈ છું. આ રસોડાકવડે અભિધેયનું સૂચન કર્યું છે. તે અભિધેય એટલે કહેવાને આરંભ કરેલું અધ્યાત્મ, સારરૂપ છે.

આ મંથનો સંબંધ અને પ્રયોજન—બંને વાનાં બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પોતાની મેળે જાણી લેવાં. ૬.

નમસ્કાર કયાં પછી સૂચન કરેલા અભિધેયને જ શાસ્ત્રનો મહિમા કહેવાવડે પ્રગટ કરી બતાવે છે.—

શાસ્ત્રાત્પરિચિતાં સમ્યક્ સંપ્રદાયાચ્ચ ધીમતામ્ ।

ઈહાનુભવયોગાચ્ચ પ્રક્રિયાં કામપિ જ્ઞેવે ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ મંથને વિષે શાસ્ત્રથી, પંડીતોના સંપ્રદાયથી અને અનુભવના યોગથી સારી રીતે પરિચિત થયેલી કોઈકે અનિર્વચનીય એવી પ્રક્રિયાને હું કહું છું. (કહીશ). ૭.

ટીકાર્થ—અહીં—અધ્યાત્મસાર કહેવાના વિષયમાં કોઈકે અનિર્વચનીય એટલે અત્યંત અદ્ભુત વિવિધ અવિકારરૂપ પ્રક્રિયાને એટલે પ્રકરણને હું કહું છું. તે પ્રક્રિયા કેવી છે? તે કહે છે—સારી રીતે એટલે પ્રશસ્ત વિધિએ કરીને અથવા સદ્ગુરુના યોગે કરીને પરિચિત થયેલી એટલે વારવાર સેવન કરેલી. શાથી પરિચિત થયેલી? તે જાણવાની અપેક્ષા રહેવાથી કહે છે કે, શાસ્ત્રથી એટલે શિક્ષા કરનાર અથવા સમ્બન્ધસૌનાદિક મુજિમાર્ગને કહેનાર જિનાગમથી, તથા ધીમાન એટલે અનિ ઉત્કૃષ્ટ બુદ્ધિમાન એવા શ્રીકૃષ્ણમદ્રાદિક પૂર્વેશરિઓના સંપ્રદાયથી એટલે અવિચ્છિન્ન આવી આવતી પરંપરાથી થયેલા ગુરુઓના આશ્રાયથી, તથા અનુભવના યોગથી—અનુભવ એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થનું અવલુ કયાં પછી વિચારવડે વ્યક્તિય વસ્તુસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનાર પરિપક્વ જ્ઞાન, તેના અનુભવના યોગથી—પ્રતિધી પરિચિત થયેલી એવી પ્રક્રિયા હું કહું છું. ૭.

મા માટે અને ફોની જેમ નમે આ પ્રયત્ન કરો છો ? એવી ફોઈ
સાકા કરે તે શંકાપર કહે છે કે—

યોગિનાં પ્રીતયે પદમધ્યાત્મરમયેશલમ્ ।

ઓગિનાં ભામિનીગીતં મંગીતકમયં યથા ॥ ૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જેમ વાદનૃત્યવાળુ સ્ત્રીઓનું ગાયન બેગી પુરુષોની
પ્રીતિ માટે થાય છે, તેમ અધ્યાત્મરત્ને કરીને મનોહર એવું પદ યોગી-
જનોની પ્રીતિ માટે થાય છે. (નેથી દુ બનાવુ છું.) ૮

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે રહેલા રત્ને કરીને મનોહર એટલે
ફોમજ એવું પદ એટલે રસોક્તી ગ્યનાવાળુ શાસ્ત્ર યોગીઓની એટલે
આશના સાધક ગાનાદિક વ્યાપારવાળા યતિઓની પ્રીતિને માટે થાય
છે. તેપર દર્શાવ કહે છે કે—જેમ વાદ નૃત્ય સદિત સ્ત્રીઓનું ગીત-
ગાયન કામને ઉદીપન કરનાર હોવાથી બેગી જનોની એટલે રાજદ,
રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમા હ્રુન્ધ
થયેલા જનોની પ્રીતિ માટે થાય છે; તે જ પ્રમાણે આ શાસ્ત્ર પણ
યોગીઓની પ્રીતિ માટે યથા એમ માનીને દુ તેની વ્યાખ્યા કરું છું.

અહીં ફોઈ સાકા કરે કે—અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વંશાગ્યમય હોવાથી તેમાં
દશ (લૂખો) ભાવ હોય છે તેથી તેમાં સર્વેમા ગુપ્તનો અભાવ જ
જણાય છે. તો પછી પ્રીતિને માટે તો ક્યાંથી જ થાય ? આવી શંકાનું
સમાધાન કરે છે—

વાન્સાધરમુખાસ્વાદાદૃનાં યજ્ઞાયતે મુલમ્ ।

વિન્દુઃ પાર્શ્વે તદધ્યાત્મશાસ્ત્રાસ્વાદમુલોદયઃ ॥ ૯ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—યુવાન પુરુષોને સ્ત્રીના અધરામૃતના આસ્વાદથી જે ગુપ્ત
પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગુપ્ત અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આસ્વાદથી મયેત્તા ગુપ્ત-
શાસ્ત્ર પામે એક વિન્દુ સમાન જ છે. ૯

ટીકાર્થ—યુવાન પુરુષોને સ્ત્રીના અધર એટલે એણેને વિષે બેગીજ-
નોએ માનેલા અમૃતના આસ્વાદથી એટલે વારવાર ગુપ્તન કિવાથી
ઉત્પન્ન થયેલી પ્રીતિરૂપી અમૃત રસના સ્વ- વુ ગાનાર ગુપ્ત
ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે કે તેઓ તે આસ્વાદ વુ સ્ત્રીથી તે ગુપ્ત
માને છે, તે ગુપ્ત અધ્યાત્મને પ્રતિષ્ઠા તે ગુપ્તના આસ્વાદથી
એટલે તે શાસ્ત્રમાં કહેલાં બાવાર્થનું નર વિતન કરવાથી
પરમાર્થનું જે પરમાર્થમાં ૧ ગુપ્ત, તે (ગુપ્ત
પરુર હોવાથી, ચિરકાળ અને નવાદિકની

વિના જ સ્વાધીન હોવાથી સમુદ્રરૂપ છે. તેના મુખશાગરની પાસે એ બિંદુ એટલે જળકણના જેવું છે. કેમકે તે (કામમુખ) અદ્યપિ સ્વાધી, પરાધીન અને દુર્ગતિનું બીજ-દુર્ગતિના કારણભૂત છે. ૬.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ વિશેષ સમર્થન કરે છે.—

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસંભૂતસંતોષસુખશાલિનઃ ।

ગણયન્તિ ન રાજાનં ન શ્રીદં નાપિ વાસવમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતોષરૂપી મુખ શોભતા યોગીજનો, કુબેરને તથા ઇન્દ્રને પણ (પોતાથી વધારે મુખી ગણતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મના સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રનું પાઠનાદિક કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતોષ એટલે લોભના નિરાસે કરી પ્રાપ્ત થયેલું નિરભિલાષમણ, તે રૂપી મુખવડે-મનની સ્થિરતાવડે શોભનારા યોગીશ્વરો ઐશ્વર્ય અને કાંચનાદિક ક્ષદ્ધિવાળા રાજાને પણ મુખ ગણતા નથી. કેમકે રાજાઓનું ચિત્ત હુંમેશાં અનેક કાર્યની ચિન્તા તથા શત્રુ વિગેરેના ભયથી વ્યાકુલ હોવાને લીધે સંતોષયુક્ત હોય તથા શ્રી-લક્ષ્મીને આપનાર ધનદને-કુબેરને પણ મુખી માનતા નથી. કેમકે કુબેર પણ પોતાના નિયંત્રા (ઇન્દ્ર)ને આધીન છે. પરંત્ર તથા વસુઓ (દેવો) જેને વશ થયેલા એવા વાસવ (ઇન્દ્ર)ને પણ મુખ ગણતા નથી. કેમકે તે રાગાદિકવડે સહજ મુખનો નાશ થવાથી વિચારુર રહે છે. માટે સંતોષી પ્રાણીઓને જ મુખ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને સંતોષ અધ્યાત્મીઓને વિશેષ રહે છે, તેથી અધ્યાત્મ મુખનું મૂલ કારણ છે. ૧૦.

વિદ્યાવાનુ માણસ પણ જો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી રહિત હોય તો તે પંદિત કહેવાતો નથી, તે કહે છે.—

યઃ કિલાશિક્ષિતાધ્યાત્મશાસ્ત્રઃ પાંડિત્યમિચ્છતિ ।

ઉત્ક્રિપત્યંગુલીં પંગુઃ સ સ્વર્ઘ્નફલલિપ્સયા ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—જો કોઈ મનુષ્ય અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો વિના પંદિતાર્થને ઇચ્છે છે, તે જેમ પગ પુરૂષ કદપવૃક્ષના ફળને પામવા ઇચ્છાએ કરીને પોતાની અગ્રધીને ડાંચી કરે તેના જેવું છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—કોઈ પણ માણસ કે જેણે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી, એવો છતાં પાંડિત્યને-બુદ્ધિમાનપણને (નિપુણતાને) ઇચ્છે છે. તેને કેવો બળવો ? તે કહે છે—જેમ દેશી પ્રાણીઓને પાંડિત્યની

કર્મ કરતા જ નથી. તથા કોઈપણ જાતનો ઉપદ્રવ એટલે ધર્મને બાધ કરનાર દંભાદિકનો ઉપદ્રવ થતો નથી. અર્થાત્ અધ્યાત્મીઓ ધર્મને બાધા કરે તેવું કાર્ય કરતા જ નથી. ૧૩.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી કપાય અને વિષયાદિકથી ઉત્પન્ન થતા કલેશો પણ હોતા નથી, તે બતાવે છે.—

યેષામધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વં પરિણતં હૃદિ ।

કપાયવિષયાવેશક્લેશસ્તેષાં ન કર્હિંચિત્ ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનું તત્ત્વ પરિણમ્યું છે, તેમને કદાપિ કપાય અને વિષયોના આવેશનો કલેશ થતો જ નથી. ૧૪.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અર્થ—ભાવાર્થ એટલે જીવને તજવા યોગ્ય કપાયનો ત્યાગ, યોગનું મહણ અને લેશ્યાદિકનું જાણપણું વિગેરે દેશનેયાદિ વિભાજના બોધનું સ્વરૂપ—તદ્રૂપ અર્થનું તત્ત્વ એટલે પરમાર્થ જ્ઞાન જે બધા જીવોના મનને વિષે પરિણમ્યું છે એટલે મોહાદિકની વિપુરતાના ત્યાગે કરીને ઐક્યતાને પામ્યું છે, તે ઉત્તમ પુરુષોને મોહાદિક કપાયો અને શબ્દાદિક વિષયોના આવેશે કરીને એટલે વારંવાર ઉદય આવવાપડે કરીને થતી પરાધીનતા કદાપિ થતી નથી, કેમકે તેઓ મન અને ઇન્દ્રિયોને પોતાના કબજામાં રાખે છે. ૧૪.

અધ્યાત્મના જ્ઞાન સંવિત પુરુષો કામદેવની વિટંબલાને પામે છે, તે કહે છે.—

નિર્દયઃ કામચંડાલઃ પંડિતાનપિ પીડયેત્ ।

યદિ નાધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થબોધબોધરૂપા ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—જે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનરૂપી ચુખટની રૂપા ન હોય તેો નિર્દય એવો કામરૂપી ચંડાળ પંડિતોને પણ પીડા કરી શકે છે. ૧૫.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનો બોધ એટલે જ્ઞાન અથવા વિદ્યે, તેરૂપી જ્ઞાનની—મરણે આવેલાનું રક્ષાન કરવામાં સમર્થ એવા ચુખટની રૂપ—અજ્ઞાનના જે ન થઈ દોષ, તેો નિર્દય—કરુણા સંવિત (કામદેવ એકે પુત્રાદિક સંકેતો યાત કરનાર દોષાથી નિર્દય જ છે.) એવો જ્ઞાનચંડાળ એટલે પેદના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા વિકારોરૂપી ચંડાળ, પંડિતોને પણ—વેદ, આકરમ્, ન્યાયાદિક શાસ્ત્રના બળેલાઓને પણ પીડે છે, તેો પતી બીજાઓને પીડે તેમાં તેો શું કહેવું? અહીં કામદેવે અનિર્દયો હૃદ અને નીચરાની દોષાથી ચંડાળની ઉપમા આપેલી. ૧૫.

વાજો, દીન-પરનું મુખ જોઈને દુઃખી અથવા દીનતાવાજો, મતારી-પરની સંપત્તિને નહીં સહન કરનારો, ભયવાન—તપસ્યાદિક કરવામાં શરીરની દુર્બલતા અને કષ્ટાદિકથી ભય પામનાર, શક-માયાની, અજ્ઞ-જ્ઞ, અજ્ઞ વિશેરે તત્ત્વને નહીં જાણનારો તથા મદ્દા રહિત, અને નિષ્કલ-નિષ્પ્રયોજન એવા આરંભને વિશે—અયોગ કાર્ય કરવામાં અથવા જીવદિસાદિક કાર્યને વિશે નિઃસંકપ્તતાથી પ્રવૃત્ત થયેલો—આવા તપાસુ-વાજો પ્રાણી ભવાભિનંદી કહેવાય છે. તેણે કરેલી ક્રિયા શુભ પરિણામના અભાવને લીધે અધ્યાત્મ વૈરિણી બાબતી. ૩૦.

ભવાભિનંદીના પ્રતિપક્ષને કહે છે.—

શાન્તો દાન્તઃ સદા ગુપ્તો મોક્ષાર્થી વિશ્વવરસતઃ ।

નિર્દેશો યો ક્રિયાં કુર્યાત્ સાધ્યાત્મગુણવૃદ્ધયે ॥ ૩૧ ॥

મુદ્ધાર્થ—શાન્ત, દાન્ત, નિરંતર ગુપ્ત, મોક્ષનેર અર્થી અને જન-તને વતસલ એવો મનુષ્ય જે નિર્દેશ ક્રિયાને કરે છે, તે (ક્રિયા) અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

દીકાર્થ—કપાલના ઉદયને રોકવાથી શાંતવૃત્તિવાજો, મન અને ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનારો, નિરંતર મન, વચન અને કાયાની અગમ પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરવાથી ગુપ્ત થયેલો, શકલ કર્મના શયથી આત્મરૂપને વિશે રહેવારૂપ મોક્ષની ઇચ્છાવાજો, તથા ત્રણ જનનના જન્મોનું હિન કરનારો—આવા પ્રકારના ગુણવાજો મનુષ્ય આત્મરૂપતાની શુદ્ધિરૂટે આવરણકારિક જે ક્રિયાગુણને ભાષાપ્રયંચ રહિત કરે છે. અર્થેત્ નિષ્કામ ક્રિયાને કરે છે, તે સારું ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપ નિરંતર તાદિક ગુણોની વૃદ્ધિને માટે થાય છે. ૩૧.

પૂર્વે રસિકમાં કહેલા મનુષ્યની જ ક્રિયા ઉત્તરોત્તર કામદેવ થાય છે, તે અનીયાર પ્રકારની ગુણભેદીયરૂટે કરીને ત્રણ રંગો કરે છે.

અતઃ પચ ત્રણઃ ગૃહ્યોત્પન્નમન્ત્રઃ ત્રિગૃહ્યિતુઃ ।

સાધુપાશ્વે ત્રિગમિપુર્યર્થે ગૃહ્યન્ ક્રિયાસ્થિતઃ ॥ ૩૨ ॥

પ્રતિપિતુઃ ગૃહ્યન્ પૂર્વ પ્રતિપન્નથ દર્શનમ્ ।

શ્રાંતો યતિથં ત્રિવિધોઽનન્તાંગશુદ્ધલયા ॥ ૩૩ ॥

દમોદહપદો મોહનમકઃ જ્ઞાન્તમોહકઃ ।

ધરકઃ ધીનમોદથ તિનોઽયોગી ચ દ્વાન્વી ॥ ૩૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—જેમ કારણ માટે જન પ્રાણી પ્રત્યક્ષ રૂપે છે.

ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિવાળો. પ્રશ્ન કરવાને હંડીતો. સાધુ પાસે જવાની હંડીવાળો, ધર્મને પૂછતો, ક્રિયામાં રહેલો, ધર્મ પામવાને હંડીતો, તથા પૂર્વ પામેલા દર્શનને સજ્જતો-સપાદન કરતો (આ સમ્યક્ત્વ નામની પ્રથમ ગુણુ એવી), સારૂ (બીજી એવી), યતિ (ત્રીજી એવી), તથા ત્રણ પ્રકારનો અનતાંગસપ્ક (ચોથી એવી), દર્શન મોહનીયનો સપ્ક પાંચમી એવી), મોહસપ્ક ૬, ચાન્તમોહ ૭, સપ્ક ૮, ક્ષીણમોહ ૯, જિન (સયોગીકેવલી) ૧૦, અને અયોગીકેવલી ૧૧ થાય છે. (આ પ્રમાણે અગ્નીવાર ગુણુ એવી જાણવી.) ૩૨-૩૩-૩૪.

ટીકાકર્તા—નિર્દેશ ક્રિયા આધ્યાત્મગુણુની વૃદ્ધિ માટે થાય છે એમ કહ્યું એ હેતુ માટે ભલે પ્રાણી પ્રથમ 'ધર્મરૂપી વસ્તુ' કેવી હશે ? એમ પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિવાળો થાય છે. આવો પ્રાણી બીજા કે જેઓને પ્રશ્ન કરવાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ નથી, તેઓથી અસંખ્યગુણુ નિર્જંશને પામે છે. એજ પ્રમાણે પૂર્વપૂર્વના કરતાં ઉત્તરોત્તર ગુણુવાળો અસંખ્ય-ગુણુ નિર્જંશને પામે છે એવો સખધ સંત્ર લેવો. તથા પ્રશ્ન કરવાની હંડીવાળો-ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની હંડીવાળો. તે પાત્ર પૂર્વના કરતાં અસંખ્ય ગુણુ નિર્જંશ પામે છે સાધુની પાસે જવાને હંડીતો, તે પાત્ર અસંખ્યગુણુ નિર્જંશ પામે છે. તથા ધર્મને પૂછતો-ધર્મનું સ્વરૂપ, તેના ભેદ અને લક્ષણ વિશેષને પૂછતો, તથા પૂછેલા ધર્મનો નિષ્કર્ષ કરવારૂ ક્રિયામાં રહેલો, તે પાત્ર અસંખ્યગુણુ નિર્જંશને પામે છે. ધર્મ પામવાને-ધર્મનો સ્વીકાર કરવાને હંડીતો, તે પાત્ર પૂર્વના કરતાં અસંખ્યગુણુ નિર્જંશ પામે છે એ પ્રાણી પૂર્વ-અગ્નીન કાને જે સમ્યક્ત્વને પામેલો હતો તે સમ્યક્ત્વને મજા અને આદરપૂર્વક તે સમ્યક્ત્વને પામેલો હતો તે સમ્યક્ત્વને મજા અને આદરપૂર્વક તથા સાંક્રાદિક રહિતપણે ફરીને નિર્મળતાપુજા સપાદન કરતો-નેજવતો, પૂર્વની અપેક્ષાએ અસંખ્યગુણુ નિર્જંશને પામે છે. આ સમ્યક્ત્વનામની પ્રથમ ગુણુએવી જાણવી. ત્યારપછી યાજ્ઞ-દેસાવિરતિને પામેલો પ્રાણી, એ બીજી એવી, યતિ-સંચંચિરતિને પામેલો, તે ત્રીજી એવી. આ ત્રણે એવીએ અપેક્ષા અને સાયોપરાતિને જાણને આપેલો હતો છે. ત્યારપછી અવિરત, દેસાવિરત અને સંચંચિરત એ ત્રણે પ્રકારમાં વર્તતો અનંતાંગ એટલે અનતાંગપણી કૌલિક ભારે સપાદન સપ્ક-સત્તામાંથી જ નાશ કરનારો, એ ચોથી એવી જાણવી. (આ મેળી અનંતાંગપણી સપાદન સાધેલો જાણને આપેલો જાણવી.) પછી હિંમોહનો સપ્ક-મોહનીય કર્મના નિરચાત્વ, નિષ્ક અને સંખ્ય-મત એ ત્રણે પુંજનો સપ્ક એટલે તેનો સત્તામાંથી જ વિદ્ય-કરનારો, એ પાંચમી ગુણુએવી છે. આ છે (૬.૬-૬.૧૦)

ગુણેલીઓ શ્રેણીપર આરૂઢ નહીં થયેલાને માટે જાણવી. મોહશમક બાર કપાય અને નવ નોકપાયરૂપ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરનાર એટલે ઉદયના નિરોધને કરનાર નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનકે રહેનારો, એ છઠ્ઠી ગુણુશ્રેણી જાણવી. સાંતમોહ-જેણે સમગ્ર ચારિત્ર મોહનીય કર્મને સાંત કર્યું ■ એટલે ઉદયનો અભાવ પમાડ્યો છે એવો અગીયારમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો, તે સાતમી ગુણુશ્રેણી જાણવી. તથા ક્ષપક-ચારિત્ર મોહનીયની સત્તાનો ક્ષય કરનાર નવમા અને દશમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો, તે આઠમી ગુણુશ્રેણી તથા દીણમોહ-ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો જેણે સત્તામાંથી જ વિનાશ કર્યો છે એવો બારમા ગુણુસ્થાનકે વર્તનારો, તે નવમી ગુણુશ્રેણી. તથા જિન એટલે રાગાદિકને છૂતનાર સયોગીકેવલી, (તેરમે ગુણુસ્થાનકે વર્તનાર) તે દશમી ગુણુશ્રેણી જાણવી. તથા અયોગી કેવલી—જેણે સકલ શુભાશુભ મન, વચન અને કાયાના વ્યાપાર રોક્યા છે એવો ચૌદમા ગુણુસ્થાનકે રહેલો (સિદ્ધ) થાય છે. એ અગ્યારમી ગુણુ શ્રેણી જાણવી. ૩૨-૩૩-૩૪.

પૂર્વોક્ત અગ્યાર ગુણુશ્રેણીઓનું ફલિતાર્થ કહે છે.

યથાક્રમમમી પ્રોક્તા અસંસ્યગુણનિર્જરાઃ ।

યતિતત્ત્વમત્તોઽધ્યાત્મવૃદ્ધયે કલયાપિ હિ ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યક્ત્વ વિગેરે અગ્યાર પ્રકારો અનુક્રમે અસંખ્ય-ગુણુ નિર્જરાવાળા કહેલા છે, તેથી તેના અભ્યાસે કરીને પણ અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરવો. ૩૫.

ટીકાર્થ—અનુક્રમે-પૂર્વોક્ત પરિપાટીને અનુસરીને આ સમ્યગ્દૃષ્ટ્યાદિક ગુણો પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તરઉત્તર અસંખ્ય છે ગુણાકાર જેનો એવી નિર્જરાવાળા—કર્મની પરિશાટના કરવાવાળા તીર્થકરાદિકે કહેલા છે. તે કારણ માટે નિષ્કે કરીને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિને માટે—જેમ આત્મશુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય તેમ વારંવાર તેવા અભ્યાસમાં પ્રવૃત્તિ કરીને પણ યત્ન કરવો. અહીં એ તાત્પર્ય છે કે—કદિ શુદ્ધ ભાવની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો પણ જ્ઞાન અને ક્રિયાની શુદ્ધિને માટે નિર્મળતા અને માધ્યસ્થ્યાદિકે કરીને આવરણક, પ્રત્યુપેક્ષણ, અધ્યયન, અધ્યાપન તથા ભાવનાદિકને વિષે પ્રવૃત્તિ કરવી. ૩૫.

પૂર્વોક્ત અર્થનું જ સમર્થન કરે છે.

જ્ઞાનં શુદ્ધં ક્રિયા શુદ્ધેત્યંશૌ દ્વાવિહ સંગતૌ ।

ષક્રે મહારથસ્યેવ પદ્માવિવ પતત્રિણઃ ॥ ૩૬ ॥

મહાર્થ—મહારથના બે ચક્રની જેમ તથા પક્ષીની બે પાંખોની જેમ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ બે એસા મળેલા જ છે. ૩૬

ટીકાર્થ—શુદ્ધ—સસય વિષયોસ, અનયવસાય અને જિનવચનથી વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા ઇત્યાદિ દોષ રહિત એવું જ્ઞાન-બોધની પરિણતિ તથા શુદ્ધ—નિષાલું, આસસા, અન્યનો અપકર્ષ અને નિંદાદિક દોષ રહિત એવી ક્રિયા—સાધુ તથા ધ્યાવકનો સમમ સામાચારી વ્યવહાર; એ બન્ને એસા—અવયવો આ અધ્યાત્મ સ્વરૂપને વિષે નિરંતર સંપુર્ણ-એકાત્મપણાને પામેલા છે. અર્થાત્ ભૂદા નથી. કેમકે તે બન્નેમાંથી એક ન દોષ તો બીજાનો પણ અભાવ જાણવો. અને સપૂર્ણ અમ ન દોવાથી તે અધ્યાત્મ પણ કહેવાય નહીં. કેમકે જિનસાધનને વિષે કેવળ એકલા જાનથી અથવા એકલી ક્રિયાથી મોક્ષ થવાનું કશું નથી. અને આત્માનો આશય નહીં દોવાથી જે મોક્ષસાધક નથી, તે અધ્યાત્મ પણ નથી, તેથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેથી મુક્ત જ અધ્યાત્મ કહેવાય છે. આ અર્થે દશાન્તથી ચિદ્ધ કરે છે.—મહા—પુરુષાર્થિક ક્રિયામાં સમર્થ એવા રથના બે ચક્રની જેમ. અર્થાત્ જેમ મહારથ બન્ને ચક્રથી મુક્ત દોષ, તો જ તે ઇન્દ્રિય સ્થાનની પ્રાપ્તિ વિગેરે કાર્યનો સાધક થઈ શકે છે. પણ એક ચક્રથી કાર્યે સધી શકતો નથી. તથા પક્ષીની બે પાંખોની જેમ. એટલે જેમ પક્ષી બે પાંખોએ મુક્ત દોષ, તો જ આશ્રમમાં ગતિ વિગેરે કરવારૂપ ક્રિયા કરી શકે છે, તેજ પ્રકારે શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયાએ કરીને મુક્ત એવું જ અધ્યાત્મ મોક્ષસાધક થાય છે. ૩૭.

હવે પાંચ સ્તોત્રે કરીને નિધય અને વ્યવહાર નષ્ટકરે અધ્યાત્મની યોજના ખતાવે છે.—

તત્પશ્યમગુણસ્થાનાદારભ્યર્થતદિચ્છતિ ।

નિધયો વ્યવહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચારતઃ ॥ ૩૭ ॥

મહાર્થ—નિધય નષ પાંચમા શુભરથાનકથી આરંભીને આ અધ્યાત્મને ઇન્દ્રિય છે (માને છે) અને વ્યવહાર નષ તો તેથી પૂર્વે પણ ઉપચારથી (અધ્યાત્મ) માને છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—શબ્દાર્થિક નિધય નષ તે પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મને શુદ્ધ જ્ઞાન ક્રિયારૂપ દોવાથી પાંચમા શુભરથાનકથી આરંભીને જ ઇન્દ્રિય છે. એટલે તેથી પૂર્વે શુભરથાનકને વિષે ઇન્દ્રિય તો નથી. કેમકે તે પાંચને શુભરથાનકે જ શુદ્ધ જ્ઞાન શુદ્ધ પ્રત્યાખ્યાન ક્રિયાથી મુક્ત દોષ છે.

બનેની ઐક્યતા એ જ અધ્યાત્મ છે. પરંતુ નૈમનાદિક બાબદાર ના તો ઉપ-
ચારથી એટલે કમંરૂપ બાલિના ઔરધરૂપ ચૈત્યવંદનાદિક ક્રિયા રૂપયામાં
આવે છે તેથી, પહેલાં પણ એટલે ચતુર્થાદિક ગુણસ્થાનકને વિષે પણ
અધ્યાત્મ માને છે. ખરેખરો પણ તો એ છે કે—શુદ્ધ એટલે આરાંચાદિક
દોષરહિત પ્રત્યાખ્યાનરૂપ અથવા અપ્રત્યાખ્યાનરૂપ ક્રિયાએ કરીને યુક્ત
એવું શુદ્ધ જ્ઞાન જ અધ્યાત્મ છે. કેમકે તે શુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયા આત્માને જ
આત્મીને પ્રવર્તે છે માટે. અને અશુદ્ધ જ્ઞાનક્રિયાને કરનાર જે કદાચ
કદાચક રહિત અને ધર્મપ્રિય હોય તો તેને અધ્યાત્મ અભ્યાસે પ્રાપ્ત
થાય છે. અર્થાત્ તે અધ્યાત્મની સમીપે આવ્યો છે એમ જાણવું.
અન્યથા એટલે કદાચકરહિત અને ધર્મપ્રિય ન હોય તો તો અધ્યાત્મ
છે જ નહીં એમ જાણવું. ૩૭.

અહીં કોઈને સંકા થાય કે—અવિરતિવાળા ચોથા ગુણસ્થાનકે કયા
ન્યાયે કરીને તમે અધ્યાત્મ ઇચ્છો છો ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

ચતુર્થેડપિ ગુણસ્થાને શુશ્રૂષાયા ક્રિયોચિતા ।

અપ્રાપ્તસ્વર્ણભૂષાણો રજતાભૂષણં યથા ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—ચોથા ગુણસ્થાનકને વિષે પણ ઉચિત એવી શુશ્રૂષાદિ
ક્રિયા રહેલી જ છે. જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત ન થયા હોય,
તેને રૂપાનાં આભૂષણો પણ અલંકાર જ છે તેમ. ૩૮.

ટીકાર્થ—સત્ જ્ઞાનાદિક ગુણોના સ્થાનરૂપ ચોથા ગુણસ્થાનકને
વિષે પણ ઉચિત—અવિરત સમ્યક્દષ્ટિને ચોથા એવી શુશ્રૂષાદિક—દેવ-
શુદ્ધની સેવા અથવા ધર્મઅવલુની ઇચ્છા વિગેરે—વિનય, વૈયાવચ્ચ, દાન,
તથા પ્રસાદ અને પ્રતિભાનું નિર્ભાપણુ ઇત્યાદિ રૂપ ક્રિયા—કરણી રહેલી
છે જ. તેથીકરીને ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ અધ્યાત્મ સિદ્ધ થાય છે.
કેમકે ત્યાં પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા સંભવે છે. અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે
કે—જેમ જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો પ્રાપ્ત થયાં ન હોય તેવા પુરૂષોને
રૂપાના અલંકારો પણ લૂપણરૂપ થાય છે; તેમ જેને રૂડી પ્રત્યાખ્યાનની
ક્રિયા પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તેને શુશ્રૂષાદિક ઉચિત ક્રિયા પણ અધ્યાત્મરૂપ
થાય છે, એમ જાણવું. ૩૮.

જૈન માર્ગમાં પ્રવેશને નહીં પામેલા કોઈક અપુનર્વચકને દ્રવ્ય-
અધ્યાત્મ ભાવઅધ્યાત્મનું કારણુ થાય છે, તે બતાવે છે.—

અપુનર્વચકસ્યાપિ યા ક્રિયા શમસંયુતા ।

ચિત્ત્વા દર્શનમેદેન ધર્મવિઘ્નક્ષયાય સા ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—અપુનર્બંધકને પણ જે સમયુક્ત ક્રિયા દર્શનના-મતોના ભેદે કરીને નાના પ્રકારની જોવામાં આવે છે, તે પણ ધર્મમાં યતાં વિમ્નના ક્ષયને માટે યાચ છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—જે ફરીથી તીવ્ર અધ્યવસાયે કરીને પાપકર્મ ન બાધે તે અપુનર્બંધક કહેવાય છે. આ સ્થળે અપુનરાનુબંધક શબ્દેકરીને ચરમ પુરુષવપરાવર્તમાં રહેલો (જેનો લસાર એક પુરુષવપરાવર્ત અવરોધ રહ્યો છે તેવો) આર્ગ્યસારી સંભવે છે, પણ સમ્યગ્દષ્ટિ સમવતો નથી. કેમકે આગળ જે અર્થ કહેવાનો છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિને ઘટતો નથી, માટે આર્ગ્યસારી બાળુવો. તે આર્ગ્યસારીની જે સમવતે-આંતરવૃત્તિના દમનવડે યુક્ત અથવા અન્વય અને બ્યતિરેકના જોવાથી યુક્ત એવી ક્રિયા-કરણી સાંખ્ય, જૈન અને કાશ્યાદિક મતના ભેદે કરીને-ક્રિયા-બ્યવહારની ભિન્નતાએ કરીને અનેકપ્રકારે-પંચાસિ વિગેરે નાનાપ્રકારની અનેક ધર્મોર્થોએ કરાતી જોવામાં આવે છે, તે ક્રિયા પણ મોક્ષને સાધવાવાળા પ્રાણીઓને સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિરૂપ ધર્મમાં વિમ્ન કરનાર એવા કિલ્લ રાગાદિકનો ક્ષય કરનાર યાચ છે. માટે આ ક્રિયા પણ બાધી-અધ્યાત્મનું કારણ યાચ છે. ૩૯.

અર્હા કોઈ સંકા કરે કે—તેથી અશુદ્ધ ક્રિયા સર્વજ્ઞે ઉપદેશ કરેલી નહીં હોવાથી બ્યભિચારી (દૂષિત) છે, માટે તે ધર્મના વિમ્નનો ક્ષય-કરનારી કેમ થઈ શકે? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

અશુદ્ધાપિ હિ શુદ્ધાયાઃ ક્રિયાહેતુઃ સદાશયાત્ ।

તાઘં રસાનુવેધેન સ્વર્ણત્વમધિગચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—અશુદ્ધ ક્રિયા પણ સારા આસય (પરિણામ)થી શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ યાચ છે. કેમકે ત્રાંજુ પારદાદિક રસના અનુવેષેકરીને મુવર્તુ-પણાને પામે છે-મુવર્તુ બની જાય છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—જે કે અશુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલી ન હોવાથી સાવધ (દોષ-વાળી) છે તે પણ અપુનર્બંધકે સ્વીકારેલી ક્રિયા મોક્ષના અભિલાષ-રૂપ સારા અધ્યવસાયથી-સારા પરિણામથી કરાવેલી હોય, તે તે સર્વજ્ઞપ્રણીત શુદ્ધ ક્રિયાની પ્રાપ્તિનું કારણ યાચ છે. તેપર દક્ષાન્ત આપે છે કે-અશુદ્ધ એવું ત્રાંજું પણ સિદ્ધ પારદરસ વિગેરેના થી એટલે અંદર દાખલ થઈને ત્રાંજામાં રહેલા થી મુવર્તુપણાને પામે છે. તેજ પ્રમાણે સા સા-સા-યેલી અશુદ્ધ ક્રિયા પણ શુદ્ધ ક્રિયાનો

પૂર્વે કહેલા અર્થનું સફળપણું બતાવે છે.—

શુદ્ધમાર્ગાનુરાગેનાશઠનાં ચા તુ શુદ્ધતા ।

ગુણવત્પરતંત્રાણાં સા ન કાપિ વિહન્યતે ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ માર્ગના અનુરાગે કરીને શઠતારહિત અને ગુણુ-
વાનને પેરાધીન રહેલા એવા મનુષ્યોની જે શુદ્ધતા છે, તે કોઈપણ
ઠેકાણે હણાવી નથી. ૪૫.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ-સર્વત્રે કહેલા મુક્તિમાર્ગને વિષે અનુરાગ (પ્રીતિ)
વડે માયારહિત અને ગુણુવાનને—મહુશ્યુતને આધીન થયેલા માર્ગાનુ-
સારી પુરુષોની જે મિથ્યાત્વ તથા કપાયાદિકને મંદ કરવારૂપ શુદ્ધતા-
નિર્મળતા છે, તે તો કોઈ પણ દર્શનમાં (મતમાં) હણાવી નથી—વિ-
રોધતાને પામતી નથી. તો પછી જિનમતમાં પ્રવૃત્ત થયેલા ધર્મેત્રિય
જનોની શુદ્ધતા ન હણાય તેમાં તો શું કહેવું? ૪૫.

પ્રથમ જ્ઞાન બતાવ્યું હવે ક્રિયાનો વિશેષ બતાવે છે.—

વિષયાત્માનુચન્ધેર્હિં ત્રિધા શુદ્ધં યથોત્તરમ્ ।

સુવતે કર્મ તત્રાચં મુક્ત્યર્થં પતનાદપિ ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—વિષય, આત્મા અને અનુબંધ એ ત્રણવડે કરીને કર્મે
ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં પૂર્વની અપેક્ષાએ ઉત્તરોત્તર (કર્મે) શુદ્ધ છે.
તેમાં પહેલું વિષયકર્મે પર્વતાદિકથી પડતું તે પાત્ર મુક્તિને માટે છે,
એમ તેઓ કહે છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વિષય-અગ્નિ પ્રવેશ, જળ પ્રવેશ, અને પર્વતાદિકથી
જુગુપ્સાદિક કરતું તે વિષય કર્મ. એ પ્રમાણે કર્મેશબ્દનો પ્રત્યેક સાથે
સંબંધ કરવો તથા પાતેજ કહીવું—પાતપાતાના મતને અનુસારે
લોકસંજ્ઞાએ કરીને મિથ્યા દૃષ્ટિની યમ નિષમાદિ ક્રિયા તે આત્મકર્મ,
અને આત્મસ્વરૂપને અનુકૂળ સાંત વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વને અનુસારતું
તપ, શીઘ્ર તથા શુભ ધ્યાનાદિક કરતું તે અનુબંધ કર્મ. એ ત્રણ
પ્રકારનું કર્મે સમગ્ર લોકને વિષે છે. તેમાં દેશકર્મ કહેલા કર્મે કરીને
પૂર્વે પૂર્વે કરનાં ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ છે એટલે દોષની દાનીની અપેક્ષાએ
નિર્મળ છે. તેમાં પહેલું વિષય કર્મે એટલે પર્વતાદિકથી જુગુપ્સાદિક
કરતું, તે કર્મે પણ તેના મતપ્રમાણ મોક્ષને માટે યાવ છે એમ
કહે છે. ૪૬.

બીજું કર્મ કહે છે.—

અજ્ઞાનિનાં દ્વિતીયં તુ લોકદૃષ્ટ્યા યમાદિકમ્ ।

તૃતીયં શાન્તવૃત્ત્યા તત્તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—બીજું કર્મ લોકદૃષ્ટિએ કરીને યમ, નિયમ વિગેરે છે. તે અજ્ઞાનીઓને દોષ છે. અને ત્રીજું કર્મ શાન્તવૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ-જ્ઞાનને અનુસરતું દોષ છે. અર્થાત્ તે અનુબંધ કર્મ જ્ઞાનીઓને જ દોષ છે. ૪૭.

ટીકાર્થ—બીજું એટલે પૂર્વેશોકમાં કહેલી સંખ્યાના અનુક્રમે પ્રાપ્ત થયેલું બીજું આત્મકર્મ લોકદૃષ્ટિએ કરીને એટલે કુપ્રવચન અથવા પરિવ્રાજકાદિકના મતવડે કરીને યમાદિક—યમ (જીવન પર્યંત આત્માને આરંભ થકી નિવૃત્ત કરનાર), નિયમ, ધ્યાન અને આસન વિગેરે કરવું તે આત્મકર્મ કહેવાય છે. તે કર્મ જ્ઞાનના ફળ (મોક્ષાદિક) વર્જિત અજ્ઞાનવાળાઓને દોષ છે. અને ત્રીજું કર્મ તે શાન્ત—વિષય અને કથાપાદિકથી રહિત એવી મન અને ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિએ કરીને તત્ત્વ—આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષાદિકના યથાવસ્થિત જ્ઞાનને અનુસરતું એટલે તે જ્ઞાનની અનુકૂળતાએ કરીને ફળવડે સાધ્યમાં (મોક્ષમાં) વ્યાપ્તિ થવી તે ત્રીજું અનુબંધ કર્મ કહેવાય છે. ૪૭.

હવે તે ત્રણે કર્મનું ફળ કહે છે.

આધ્યાત્માજ્ઞાનવાહુલ્યાન્મોક્ષવાધકવાધનમ્ ।

સદ્ભાવાશયલેષેનોચિતં જન્મ પરે જગુઃ ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનની બહુલતાને ક્ષીણે પહેલા કર્મથી મોક્ષના બાધ કરનાર (સમાદિક) નો બાધ થતો નથી. અને કેટલાએક એમ કહે છે કે સદ્ભાવવાળા પરિણામના લેશે કરીને (વૈરાગ્યાદિક સદ્ભાવનો ચોરો પણ પરિણામ દોવાથી) તે (પરિણામ) ને યોગ્ય એવો જન્મ પામે છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન (કબોધ) નું અત્યંતપણું દોવાને ક્ષીણે પહેલા વિષય કર્મથી સકલ કર્મના સ્વરૂપી મોક્ષને બાધ કરનારા-બ્યાધાત કરનારા સમાદિકનો બાધ—વિનાશ થતો નથી. પણ ચારે એરો જે વૈરાગ્યાદિક ભાવ તેના પરિણામના લેશે કરીને તે આશય (પરિણામ) ની સદૃશ (ઉચિત) જન્મ-વ્યંતરદિક કે સમાદિક ભવની પ્રાપ્તિ થાય છે. એમ બીજા દેરલાક આચાર્યો કહે છે. ૪૮.

દ્વિતીયાદોષહાનિઃ સ્યાત્ કાચિન્મંદૂકનૂર્ણવત્ ।

આત્યન્તિકી તૃતીયાત્તુ ગુરુલાઘવચિન્તયા ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—બીજા કર્મથી મંદૂકના ચૂર્ણની જેવી કાંઈક દોષની હાની થાય છે, અને ત્રીજા કર્મથી તેા શુરુલાઘવની ચિન્તાએ કરીને અત્યંત દોષની હાની થાય છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—બીજા આત્મકર્મથી મંદૂક (દેહકા)ના સરીરના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણની જેમ સમાદિક દોષની હાની થાય છે, એટલે જેમ મંદૂકના ચૂર્ણમાંથી પાછાં ઘણાં દેહકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ કર્મથી પણ સમાદિકની હાનીવડે ઉપાર્જન કરેલા પાપાતુઅંધિ પુણ્યે કરીને પ્રથમ તેા મહાદ્વિકપણું પામે છે, પરંતુ પછીથી અભિમાનાદિકે કરીને તેને ઘણી દોષવૃદ્ધિ થાય છે. અને ત્રીજા અનુબધ કર્મ થકી તેા શુરુલાઘવની ચિન્તાએ કરીને એટલે કે 'જે પ્રકારે શુણ્ણી વૃદ્ધિરૂપ ગૌરવ અને દોષની હાનીરૂપ લાઘવ થાય તે પ્રકારે હું કરું' એવા વિચારે કરીને અનુબધ કરવાથી આત્યંતિકી-સત્તા વિનાની (છતાપણાથી જ રહિત-નિર્મળ) દોષની હાની થાય છે, જે પ્રવૃત્તિમાં શુણ્ણી વૃદ્ધિ અધિક થાય અને દોષ તેા કદાચિત અને અદ્યપ થાય તેવી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે પણ તેથી ઉલટી પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તે નહીં તે શુરુલાઘવ ચિન્તાએ કરીને પ્રવર્ત્યો કહેવાય છે. ૪૯.

ત્રીજા કર્મ થકી કેવળ દોષની હાની થાય એટલું જ નહીં, પણ માર્ગબીજને પણ આરોપણ કરે છે (વાવે છે), તે કહે છે.—

અપિ સ્વરૂપતઃ શુદ્ધા ક્રિયા તસ્માદ્વિશુદ્ધિકૃત્ ।

મૌનીન્દ્રવ્યવહારેણ માર્ગવીજં દૃઢાદરાત્ ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—જિનેન્દ્રના વ્યવહારે કરીને પ્રવર્તતા મનુષ્યની સ્વરૂપથી જ શુદ્ધ એવી ક્રિયા વિશુદ્ધિ કરનાર હોય છે, તેથી ક્રિયામાં અતિ આદર (બહુમાન)ને લીધે માર્ગબીજ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ટીકાર્થ—મુનીન્દ્રે-જિનેન્દ્રે રચેલા અથવા જિનેન્દ્રને કહેલો જે વ્યવહાર એટલે મોક્ષસાધક ક્રિયાનો સમાચાર, તેણે કરીને જે પુરૂષ વિશુદ્ધિકરણને માટે પ્રવૃત્ત થાય તે પુરૂષની સ્વરૂપથી જ-સ્વભાવથી જ એટલે ક્રિયાનો આકાર એવાથી જ નિર્મળ-નિર્દોષ અને સર્વ જીવોને સુખકારક એવી જે ક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે તે ક્રિયા આત્માની વિશુદ્ધિને કરનારી થાય છે, તેથી કરીને દૃઢ આદરથી-ક્રિયાને વિષે બહુમાન કરવાથી રત્નત્રયરૂપ માર્ગના બીજને-સમકિતના લાભને પામે છે. ૫૦.

હવે જેઓ દ્રવ્યદીક્ષાની અવગણના કરે છે તેમને સિક્ષા આપે
અથવા પૂર્વોક્ત અર્થને જ દર્શ કરે છે.—

ગુર્યાજ્ઞાપારતંત્ર્યેણ દ્રવ્યદીક્ષામહાદપિ ।

વીર્યોજ્ઞાસકમાત્રાસા વહવઃ પરમં પદમ્ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી (રહીને) દ્રવ્યદીક્ષાને
મહાવહ કરવાથી પણ ઘણા ભવ્ય છતાં વીર્યની વૃદ્ધિના ક્રમથી મોક્ષપદ
પામ્યા છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—ગુરુ એટલે શ્રુતવૃદ્ધોની આજ્ઞાના પરતંત્રપણા- (વશ-
વર્તવાપણા) એ કરીને દ્રવ્ય એટલે છૂટા ગુણસ્થાનકના પરિણામને
ન પામ્યા છતાં દીક્ષા લેવાથી-રત્નેશ્વરભાદિ સાધુવેપને ધારણ કરવાથી
પણ ક્રિયાને વિષે અંતઃકરણમાં રહેલી રૂચિરૂપ વીર્યના-પરાક્રમના
ઉદ્ઘાસ (વૃદ્ધિ)ના ક્રમથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાને લીધે ઘણા
ભવ્ય છતાં પરમ પદ-અતિ ઉત્કૃષ્ટ આનંદમય મોક્ષપદને પામ્યા છે,
તથા મહાવિદેહાદિકને વિષે મોક્ષ પામે છે અને પામશે. ૫૧.
હવે જે રસોક્તવડે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.

અધ્યાત્મામ્યાસકાલેડપિ ક્રિયા કાપ્યેયમસ્તિ હિ ।

શુભાંયસંજ્ઞાનુગતં જ્ઞાનમપ્યસ્તિ કિંચન ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મના સમીપ કાળને વિષે પણ કાંઈક ક્રિયા રહેલી
છે, તથા શુભ એવી ઝોઘ (સામાન્ય) સંજ્ઞાને અનુસરતું કાંઈક જ્ઞાન
પણ રહેલું હોય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ પ્રાપ્તિના સમીપ કાળને વિષે પણ-એક
પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર અવશેષ રહે તે કાળે પણ એટલે કે જ્યારે
અવશેષ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત પરિમાણ સંસાર અવશેષ રહે ત્યારે જ
ચેતના આત્માની સન્નિપત્તિ થાય છે. કેમકે અનેક પુદ્ગલ પરાવર્ત સંસાર
અવશેષ હોય તો એવ વિરકાળ શુદ્ધી દુર્ગતિમાં જ રહે છે, તેથી તે
સમયે ચેતના આત્માભિગુણ યતી નથી, માટે એક પુદ્ગલ પરાવર્ત
સંસાર અવશેષ હોય તે સમયે પ્રિય ભાવે કરીને ગુટેવ-પરે ગુરુરને
નમસ્કારાદિક કરવારૂપ કાંઈક ક્રિયા હોય છે. - (સુદૃઢ)
એવી ઝોઘ સંજ્ઞાને-સામાન્ય રીતે ધર્મેનાં
એવં એટલે ઝોઘ સંજ્ઞામાં જ

અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે ।

एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निर्दंभाचारशालिनाम् ॥ ૫૩ ॥

॥ इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः ॥ ૨ ॥

મહાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્નેરૂપ અધ્યાત્મ રહેલું છે (કહેવાય છે). તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—એથી કરીને—પૂર્વે કહેલા કારણથી જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બન્ને રૂપ-જ્ઞાનક્રિયાત્મક અધ્યાત્મ રહેલું છે. એટલે કે દે શિષ્ય ! પૂર્વે તે જે અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ પૂછ્યું તે અધ્યાત્મ બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન અને ક્રિયાને વિષે રહેલું છે. અને તે અધ્યાત્મ નિષ્કપટ આચારવડે-ધર્મના વ્યવહારવડે શોભતા એવા મહાત્માઓને વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ૫૩.

। इत्यध्यात्मस्वरूपाधिकारः । ૨ ।

દંભ (કપટ) રહિત એવા મનુષ્યને અધ્યાત્મની વૃદ્ધિ થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું, તેથી આ અધિકારની સમાપ્તિ પર્વત દંભથી થતા અનર્થોને ખતાવવાપૂર્વેક અધ્યાત્મની ઇચ્છાવાળાએ દંભનો ત્યાગ કરવો, તે કહે છે—

दंभो मुक्तितावह्निर्दंभो राहुः क्रियाविधौ ।

दांभार्ग्यकारणं दंभो दंभोऽध्यात्मसुखार्गला ॥ ૫૪ ॥

મહાર્થ—દંભ એ મુક્તિરૂપ લેવાને દહન કરવામાં અગ્નિસમાન છે, દંભ એ ક્રિયારૂપી ચંદ્રને વિષે રાહુસમાન છે, દંભ એ દુર્ભાગ્યનું કારણ છે, અને દંભ એ અધ્યાત્મગુણની અગેલા સમાન છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—હે સાધુ ! તું આ પ્રમાણે અનર્થ કરનાર દંભનો ત્યાગ કર કે જે દંભ-માયાથીપણું એ સકલ ધર્મના સ્વરૂપ મુક્તિલતા-સર્વગુણરૂપ કુળને આપનાર કલ્પવૃક્તિને દહન કરવામાં અગ્નિરૂપ છે, તથા ધર્મ-કર્મરૂપી ચંદ્રનેવિષે મહિનતાનું કારણ દેવાથી રાહુરૂપ છે, તથા દુર્ભાગ્યનું કારણ-સાધનરૂપ છે. એટલે કે દંભી માણસ સર્વને દુર્ભાગ્યની જેમ અનિષ્ટ લાગે છે, તથા દંભ એ અધ્યાત્મના ગુણનો નિરોધ કરવામાં અર્થહારી છે. આવી રીતેકમાં વારંવાર દંભ રાખવું મહત્ત્વ કનું છે, તે દંભની અતિ દુષ્ટતા જાણવા માટે મહત્ત્વ કનું છે. તે વિષે કહ્યું છે કે—“માયાથી પુરૂષ એ કે કાંઈ પણ અપરાધ

કરતો નથી તોપણ પોતાના જ દોષથી હણ્યો છતાં સર્પની જેમ
અવિશ્વાસ્ય (વિશ્વાસને અયોગ્ય) થાય છે." ૫૪.

દંભો જ્ઞાનાદ્રિદંભોર્લિર્દમઃ કામાનલે હવિઃ ।

દ્યસનાનાં સુહૃદંભો દંભશ્ચૌરો પ્રતશ્રિયઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—દંભ એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતને વજ્રરૂપ છે, દંભ એ કામદેવ-
રૂપી અગ્નિને વિષે હવિ (ધી) રૂપ છે, દંભ એ કુઝીનો મિત્ર છે,
અને દંભ એ મતરૂપી લકૂમીનો ચાર છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—દંભ-માયાવીપણું એ જ્ઞાનરૂપી પર્વતનો વિનાશ કરવામાં
વજ્રરૂપ છે. જ્ઞાનવાળો આતુસ અતિ દૂર રહેલી વસ્તુને પણ ભેઈ
શકે છે તેથી જ્ઞાનને પર્વતની ઉપમા યોગ્ય છે, અને દંભ જ્ઞાનના
ઉદયનો નિવારક દોષાથી તેને વજ્રની ઉપમા આપી છે. તથા દંભ એ
કામદેવરૂપી અગ્નિને વધારવામાં ધૂતસમાન છે. કામદેવ મહા સતાપકારક
દોષાથી અગ્નિરૂપ છે, અને તેને વૃદ્ધિ પમાડનાર દોષાથી દંભને ધૂતરૂપ
કહ્યો છે. તથા દંભ એ સર્વ ક્ષેત્રને આશ્રય આપનાર દોષાથી તેમના
મિત્રસમાન છે. દંભ સર્વ ક્ષત્રી ઉત્પત્તિનું કારણ દોષાથી તેના મિત્ર-
રૂપ છે. તથા દંભ મહામતાદિરૂપ લકૂમીનો ચાર છે. મતની ક્ષાભાને
હરણ કરવામાં સમર્થ દોષાથી દંભને ચોરની ઉપમા આપી છે. આ
રહસ્યમાં પણ વારંવાર દંભનું મહત્ત્વ ક્યું છે તેનું કારણ પૂર્વની જેમ
સમજવું. ૫૫.

દંભેન પ્રતમાસ્થાય યો વાચ્છતિ પરં પદમ્ ।

લોહનાયં સમારુદ્ધ સોઽચ્છેઃ પારં વિયાસતિ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—જે આતુસ દંભવટે દીક્ષા મહત્ત્વ કરીને પરમ પદ-
(મોક્ષ)ની વાંછા કરે છે, તે લોહના વહાણમાં બેસીને સમુદ્રનો પાર
પામવા ઇચ્છે છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—દંભવટે એટલે પોતાના દોષોપણ પ્રકારના દોષનું આચ્છાદન
કરવાના સ્વભાવવાળા દંભવટે ઉદર પોષણાદિકને માટે દીક્ષાનો સ્વીકાર
કરીને જે કોઈ આતુસ મોક્ષપદની વાંછા-મોક્ષપદ પામવાની ઇચ્છા
કરે છે, તે મૂખ લોહના વહાણમાં બેસીને સમુદ્રના સામે કાંઠે જવાની
ઇચ્છા કરે છે. અર્થાત્ જેમ લોહના નાવમાં આરૂઢ યથેચ્છાને સમુદ્રના
તીરની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે, તેમ દંભવટે મત મહત્ત્વ કરવાથી પણ
મનસામરના પારની પ્રાપ્તિનો અસંભવ છે. ૫૬.

કિં વ્રતેન તપોભિર્વા દંભશ્ચેન્ન નિરાકૃતઃ ।

કિમાદર્શન કિં દીપૈર્યદ્યાન્ધ્યં ન દર્શોર્ગતમ્ ॥ ૫૭ ॥

મુસાર્થ—જો દંભનો ત્યાગ કર્યો ન હોય તો વ્રતવડે અથવા તપસ્યાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ પણ નહીં. જો દરિની અંધતાનો નાશ થયો ન હોય તો આદર્શ (કાચ) વડે અથવા દીવાવડે કરીને પણ શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

ટીકાર્થ—જો કદાચ દંભતું નિરાકરણ કર્યું નથી એટલે મૂઢવફેપ ધરમાંથી દંભને કાઢી મૂક્યો નથી, તો પછી વ્રતવડે-દીપ્તાદિકતું પાલન કરવાવડે પણ શું-કયો ગુણ પ્રાપ્ત થાય? કાંઈ પણ ગુણ પ્રાપ્ત ન થાય. અથવા તો ચતુર્થ, યજ્ઞ અને અષ્ટમાદિક તપસ્યાએ કરીને પણ શું પ્રાપ્ત થાય? કાંઈ જ પ્રાપ્ત ન થાય. અહીં દર્શન કહે છે—જો નેત્રની અંધતા-અદર્શનપણું નહાય તો આદર્શવડે—દીપ્તિવડે અથવા દીપ્તિવડે શું ફળ? કાંઈ જ નહીં. ૫૭.

કેશાલોષપરાશમ્યાભિક્ષાગ્રાહ્યવ્રતાદિકમ્ ।

દંભેન કૂચ્યતે સર્વ વ્રાસેનેય મહામણિઃ ॥ ૫૮ ॥

મુસાર્થ—કેસનો યોગ, પૃથ્વીપર સપન, મિશ્રા (ગેયરી) તથા પ્રશ્નચર્ચાદિક વ્રતો તે સર્વે વ્રાસે કરીને મહામણિની જેમ દંભે કરીને કૂચનું પામે છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—કેસનો યોગ, પૃથ્વીપર સપન, મિશ્રા-કરતું કરાવતું દંભાદિક નવ પ્રકારે મૂઢ આચારનું મહાનુ, તથા પ્રશ્નચર્ચાદિક, આદિ સંબંધે અપરિવરક અને પરિવરક તથા કોપરાચારિકનું સાકુન કરતું, એ સર્વે ભક્તિગ્રાંથક ધર્મો દંભવડે-ભાવાત્મીયતાવડે કૂચનું પામે છે-નિષ્ફળ થાય છે. અહીં દર્શન આપે છે-રત્નની વ્યતિર્ભા કાકપર પિનેરે રત્નના દોષ નાશનું છે. તેનાં વ્રાસ નામના દોષે કરીને અમુકય રત્નની જેમ અર્ધનું જેમ વ્રાસે કરીને મહામણિ મૂક્ય વિનાનો ધર્મ ભાય છે, કાંઈ કંઈ મૂક્ય પામતો નથી, અજાણ્યો નાનુક છે, તેમ દંભે કરીને કિય જન કાંઈ ફળ પામતો નથી. ૫૮.

મુલ્યત્રે રમત્યાંયત્રાં મુલ્યત્રે દેહમૂળગમ્ ।

મુલ્યત્રાઃ કામનોગાથ દુસ્ત્યત્રે દંભમેવનમ્ ॥ ૫૯ ॥

મુસાર્થ—રત્નની કોઈક મુલ્ય (મુલે તથા સાકાવ તેથી) છે, દેહ (દેહી)ના અવરોધ મુલ્ય છે, અને કામનોગો પન્ન મુલ્ય છે, જેટલું દંભું દેહનું દુલ્લભ (ફાંસે કરીને તથા સકાવ તેથી) છે. ૫૯.

દીકાર્થ—હે સાધુ ! રસની લપટતા-સ્વાદિષ્ટ પૂત ક્ષીરાદિક રસો ૬પરની આસક્તિ મુત્યજ-મુખે કરીને (અનાયાસે કરીને) તથા શકાય તેવી છે, તથા દેહના આન સુંઘારાદિક અવકાસે મુત્યજ છે, તથા કામબોગો-મનોહર સંબંધાદિક વિષયોના વિલાસો પણ મુત્યજ છે, પરંતુ દભવેવન-કોઈપણ પ્રકારના સ્વાર્થને લઈને પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરવારૂપ દભનું સેવન દુસ્ત્યજ છે-મહાકષ્ટે તથા શકાય તેવું છે. ૫૯.

તુચ્છ મનુષ્યો પોતાના મનમાં જે ધારીને દંભ કરેછે, તે કહે છે.—

સ્વદોષનિહ્વયો લોકઃ પૂજા સ્વાત્તીરયં તથા ।

इयतंव कदर्यन्ते दंभेन घत चालिशाः ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—પોતાના દોષનો નિહવ કરનારા માણસ “ (લોકોમાં) આમ કરવાથી મારી પૂજા અને ગૌરવતા થશે ” એમ ધારીને દંભ કરે છે. પરંતુ તે મૂખો તેવા દભવડેજ કદર્યના પામે છે તે ખેદકારક છે. ૬૦.

દીકાર્થ—અનાયાસાદિક પોતાના દોષોનો આત્મપ્રશંસાદિ સ્વાધેના રક્ષણ માટે અપવાપ કરનારા મનુષ્ય પોતાના મનમાં એમ ધારે છે કે—“દભવડે તેને ઠાંકવાથી મારી મુશી તરીકે ખ્યાતિ થશે, અને ભક્તજનો પાત્ર અને આહારાદિકે કરીને મારો સત્કાર કરશે. કેમકે લોકો મુણ્ણવાનની પૂજા (સત્કાર) કરે છે. તેથી મારૂં પણ લોકોમાં ગૌરવ થશે અથવા મહાપુરુષોની પદ્ધતિમાં મારી પ્રતિષ્ઠા થશે.” આટલા જ લાભથી સંતુષ્ટ થયેલા તે મૂખ સિરોમણીઓ તે દભવડે જ કદર્યના પામે છે અર્થાત્ પોતાના આત્માને ઉલટી વિઠંબના પમાડે છે. એમ કરવાથી ઠાંઈ તેઓ મહાપુરુષોની પદ્ધતિમાં અનુતા નથી એ મહાખેદ-જનક છે. ૬૦.

દાંભિક જનોને અમતની જ વૃદ્ધિ થાય છે તે કહે છે.—

असतीनां यथा शीलमशीलस्य वृद्धये ।

दंभेनाप्रतवृत्तार्थं व्रतं वेपथुतां तथा ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અસતી (કુવટા) સ્ત્રીઓનું શીલ અશીલ (દુષ્-આર) ની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તેમ માત્ર વેપધારી સાધુનું વ્રત (દીક્ષા) પણ દંભવડે કરીને અમતની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે. ૬૧.

દીકાર્થ—જેમ અસતી સ્ત્રીઓનું શીલ-લોકલગ્નથી અથવા પરિજનાદિકના ઉપરોધથી નેયુનરહિતપણું અશીલની જ-તીવ્ર નેયુન-મ્હાની જ વૃદ્ધિને માટે થાય છે, તે જ પ્રકારે દંભવડે-દોષોના આ-

અછાદન સ્વભાવવડે સાધુર્લિંગને ધારણ કરનાર મનુષ્યોનું તત-દીક્ષા-પાત્રન પણ અત્રતની વૃદ્ધિને માટે-અવિરતિભાવને વધારનાર જ થાય છે. ૬૧.

તેઓની દંભ ઉપરની શ્રદ્ધા અને તેનું પરિણામ બતાવે છે.—

જાનાના અપિ દંભસ્ય સ્ફુરિતં વાલિશા જનાઃ ।

તત્રૈવ ધૃતવિશ્વાસાઃ પ્રસ્થલન્તિ પદે પદે ॥ ૬૨ ॥

મુક્તાર્થ—અહો! મૂર્ખજનો દંભના વિચેષ્ટિતને બાણુતાં છતાં પણ તે દંભ ઉપર જ શ્રદ્ધા રાખીને પગલે પગલે સ્ખલના પામે છે. ૬૨.

દીકાર્થ—અહો! મૂર્ખજનો દંભના-માયાવીપણાના વિચેષ્ટિતને-તેણે વારંવાર આપેલી વિદંબનાને પોતાની બુદ્ધિથી બાણુતાં છતાં પણ તેવી જ ખળવૃત્તિમાં વિશ્વાસ ધારણ કરીને એટલે ‘દંભમાં જ મુખ છે’ એમ ધારીને શ્રદ્ધા રાખતાં છતાં (દંભ કરવાથી) પગલે પગલે-સ્થાને સ્થાને સ્ખલના પામે છે—એટલે આ દાંભિક માણસ ધર્મવ્રથ છે એમ કહીને લોહો તેનો અપમાનાદિકવડે તિરસ્કાર કરે છે. ૬૨.

હવે મોહનો આશ્ચર્યકારક મહિમા કહે છે.—

અહો મોહસ્ય માહાત્મ્યં દીક્ષાં ભાગવતીમપિ ।

દંભેન યદ્વિલુંપન્તિ કજ્જલેનેવ રૂપકમ્ ॥ ૬૩ ॥

મુક્તાર્થ—અહો! મોહનું કેવું માહાત્મ્ય છે? કે જેથી કાજળ- (મેશ) વડે ચિત્રની જેમ દંભવડે ભગવંત સખંધી ગ્રાહ થયેલી દીક્ષાને પણ નષ્ટ કરે છે. ૬૩.

દીકાર્થ—અહો! મોહનીય કર્મનો કેવો પ્રભાવ છે? કે જેથી મૂર્ખ લોકો ભગવત સખંધી—શ્રીજિનેશ્વરે ઉપદેશેલી પ્રત્યક્ષાનો પણ તેને અંગ્રીકાર કર્યો પછી દંભવડે-માયાવીપણાવડે લોપ કરે છે—નષ્ટ કરે છે. કાજળેકરીને-મશના દૂધાએ (પાંછીએ) કરીને ચિત્રને જેમ નષ્ટ કરે તેમ. ૬૩.

અરજે હિમં તર્ના રોગો વને વહ્નિર્દિને નિશા ।

મન્યે માસ્ય્ય કઠિઃ સીસ્યે ધર્મે દંભ ઉપત્તવાઃ ॥ ૬૪ ॥

મુક્તાર્થ—કમળને વિષે હિમ, સરીરને વિષે રોગ, વનને વિષે અગ્નિ, દિવસને વિષે રાત્રી, મન્યને વિષે મૂર્ખતા, મુખને વિષે કાઠ અને ધનને વિષે દંભ એટલાં વાનાં ઉપદ્રવરૂપ છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—જેમ કમળને વિષે હિમ-બરફ ઉપદ્રવરૂપ છે, એ પ્રમાણે સર્વે ઉપદ્રવ શબ્દનો સંબંધ બાંધવો. જેમ શરીરને વિષે વ્યાધિ, જે વનને વિષે-વૃક્ષસમૂહને વિષે અગ્નિ, જેમ દિવસને વિષે રાત્રી, જે રાત્રીને વિષે મૂર્ખતા એટલે સાચા ભણ્યા છતાં જડતા તથા જેમ મુખને વિષે ઠંડા (કંકાસ) ઉપદ્રવકારક છે; તેમ ધર્મને વિષે એટલે ધર્મ ફળની પ્રાપ્તિને વિષે દંભ-ભાવાવીપણું ઉપદ્રવકારક છે—વિનાશકારણરૂપ છે. ૬૪.

આરભની પ્રવૃત્તિ કરતાં પણ દંભ ત્યાજ્ય છે, તે કહે છે.—

અત एव न यो धर्तुं मूलोत्तरगुणानलम् ।

યુક્તા સુશ્રાદ્ધતા તસ્ય ન તુ દર્ભેન જીવનમ્ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—એજ કારણ માટે જે સાધુ મૂળ તથા ઉત્તર ગુણો પાસે કરવા સમર્થ ન હોય, તેને સત્ આવકપણું જ યુક્ત છે, પણ દંભવડે જીવવું યુક્ત નથી. ૬૫

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે—દંભવડે ધર્મ ફળીભૂત થતો નથી એવો સાત્રનો સિદ્ધાન્ત છે (પરમાર્થ છે) માટે જે મુનિ ધર્મવૃક્ષ મૂળભૂત-રક્તધ્રુવ પાત્ર મહાવ્રતરૂપ મૂળ ગુણોનું તથા ધર્મવૃક્ષની સાખા રૂપ મૂળગુણની વૃદ્ધિ કરનારા પિંચવિશુદ્ધ્યાદિક ઉત્તર ગુણોનું પાત્ર કરવામાં સમર્થ ન હોય, તેને દોષરહિત આવકપણું-દેશવિરતિપા અંગીકાર કરવું યુક્ત છે. પરંતુ દંભવડે-કષ્ટ વૃત્તિએ એટલે પોતાના દોષના આચ્છાદનવડે જીવવું—મુનિપાત્રના વેશમાં રહીને આજીવન કરવી યોગ્ય નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મપણે આરિત પાળવા કરતાં આવક ધર્મ પાળવો એ શ્રેષ્ઠ છે. ૬૫.

અહીં કોણને શંકા થાય કે—એમ કરવાથી વ્રતના પાલનમાં અશક્ત એવા સર્વેને દીક્ષાનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થયે ? તે ઉપર સમાધાન કરે છે કે—એમ નહીં થાય, તેજ બતાવે છે—

परिहर्तुं न यो लिंगमप्यलं दृढरागवान् ।

સંવિણ્ણપાદિકઃ સ સ્યાન્નિર્દમઃ સાધુસેવકઃ ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—જિનશાસનને વિષે અત્યંત રાગવાળો જે મુનિ હિમ (વેપ) નો ત્યાગ કરી ન શકે તો તેણે દંભરહિત, સાધુનો સેવક થઈ સવિણ્ણ પાદિક થવું. ૬૬.

ટીકાર્થ—જે મુનિજન દ્વંદ્વરાત્રી—જિનેશ્વર અને જિનશાસનને વિષે બહુ ભક્તિમાન હોય પદ્મપ્રભાણુ કરેલા દોષાથી શાસનની હીડ

નાના બયથી મુનિના વેષનો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન હોય, તો તે મુનિએ દંભરહિત તથા વિશેષ સંયમવાળા સાધુઓના એવક થઈને સંવિત્તા મોક્ષમાર્ગમાં ઉદ્યત વિહારવાળાના પદ્મી થવું એટલે તેના ગુણ ને ધર્મના પ્રરૂપક થવું. અર્થાત્ જે મુનિ લજ્જાને લીધે અથવા શાસનની હીલનાના બયને લીધે મુનિવેષને ત્યાગ કરવા અસમર્થ હોય, તેણે મુસાધુઓ પાસે પોતાનું વૃત્તાંત દંભરહિત નિવેદન કરીને સાધુસેવામાં તત્પર થઈ સંવિત્તપાશિક થવું. આમ કરવાથી સર્વને વેષનો ત્યાગ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૬૬.

પૂર્વે કહેલા સંવિત્તપાશિકને જે ગુણલાભ થાય છે તે કહે છે.—

નિર્દભસ્યાવસન્નસ્યાપ્યસ્ય શુદ્ધાર્થમાપિણઃ ।

નિર્જરાં યતના દત્તે સ્વલ્પાપિ ગુણરાગિણઃ ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—નંદક્રિયાવાન છતાં પણ નિર્દભ, શુદ્ધ અર્થને કહેનાર તથા ગુણના રાગી એવા મુનિની થોડી પણ યતના નિર્જરાને આપે છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—નિર્દભ-માયા પ્રપંચરહિત જે કદાચ અવસન્ન-ક્રિયાને વિરે મદ ઉદયમાન હોય તો પણ તે પૂર્વે કહેલા ગુણરાગી સંવિત્તપાશિકને યથાર્થ મુનિના ગુણોનું વર્ણન કરવાથી થોડી પણ યતના-થોડો પણ મતપાત્રનનો પ્રયત્ન નિર્જરાને એટલે કર્મહાનીને આપે છે-કહે છે. અર્થાત્ તે દંભરહિત હોવાથી થોડીપણ કર્મની નિર્જરાને પામે છે. ૬૭.

તેથી બાતિરેકમાં (ઉલ્લેખ કરવામાં) હોય કહે છે.—

વ્રતભારામહત્વં યે વિદન્તોઽપ્યાત્મનઃ સ્ફુટમ્ ।

દંભાઘતિત્વમાસ્થ્યાન્તિ તેષાં નામાપિ વાપ્મને ॥ ૬૮ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વ્રતરૂપે જ પોતાનું વ્રતપાત્રનમાં અસામર્થ્ય બહુતાં છતાં પણ દંભથી પોતાનું મુનિપણ કહે છે, તેમનું નામ તેવું છે પણ વાપને માટે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—પાંચ મહાવ્રતોનું દ્રવ્ય, ફોલ, કાળ અને બાવને અનુસાર અતિચારરહિત પાત્રન કરવામાં પોતાના અસમર્થપણને જે કોઈ નહ પૂરે એ વ્રતરૂપે બહુતાં છતાં પણ દંભથી-માયાનો આશ્રય કરીને પોતાનું મુનિપણ કહે છે એટલે અને સાધુઓ જ છીએ એમ કહે છે, તે જ અસ્થિતિનું-દંભીયનું નામ પણ-તેમના નામનો ઉચ્ચાર પણ વાપને માટે થાય છે. તે પછી તેમને વંદના, સ્તુતિ કે તેવા દરજ્જા પાત્ર થાય તેનાં શું કહેવું ? ૬૮.

પૂરેને યે ન ઘનનાં મરચણાંઓચિનામણિ ।

નિશ્ચયો યતિનાર્થેવ દાનિકર્ત્તવ્યને ઝગત્ ॥ ૬૯ ॥

મુકાર્થ એટલા માટેને પાંચ એવી જગનાને મહારી રીતે કરના નથી. તે દાનિકો આટો ! યતિના નામે કરીને જ આ જગને ઉતરે છે-તેને છે. ૬૯

ટીકાર્થ-એટલા-મહાપુરુષધારી દાનિકો આવી અને પાંચમા આશાને અપચા જયને દર્શિત-પાંચ એવી જગનાને નવમ કિલાને એટલે મનના પ્રજાને કરના નથી આટો નાટુ આશરે છે ! આ રાજાવિનાનું શાશ્વત્તુના કે એવી તે દાનિકો-કપરીએ નામ મહાપુના નામે કરીને જ આ જગની-જગ દરેની જયના કરે છે. એટલે તેઓને ઉતરીને આમ જગ અને દુર્ગાઈકતુ હરાવ કરી તેમને પુટે છે. ૬૯.

ધર્માતિ કયાતિનોયેન પ્રજાદિતનિજાધરઃ ।

તુણાય મન્યતે વિશ્વં દીનોઽપિ ધૂનકનયઃ ॥ ૭૦ ॥

મુકાર્થ જનવાન એવા પ્રજાની પ્રતિજ્ઞના લેખથી પિતાના દીપાને એટલે દાહી દીપા છે એવા. તુણીન દાનિક મહા પાવુ પૂર-થના કપર પાસવ કરીને આખા વિશ્વને તુણસમાન અને છે. ૭૦.

ટીકાર્થ-આ (પૂર્વોક્ત) મહા, ધર્મ-સ્વાનાદિક ધર્મવાન તું હું એવી આર્તિ-પ્રતિજ્ઞના લેખથી-તેનું રક્ષણ કરવાની પ્રીતિથી પ્રથમતે પિતાના આશ્વ-દોષસનુદને એટલે આશ્વદિત કપરે ઉ-દાંહી દીપા છે એવો દીન-તુણરદિત ધનાં કપર પાસવ કરીને એટલે તુણદાપક લાનવાથી પૂરવામાં કપર રાખીને જનના જનોને તુણ-સમાન માને છે. ૭૦

આત્મોત્કર્ષાસતો દંભી પરંપાં યાપયાદતઃ ।

ધર્માતિ કટિનં કર્મ યાપકં યોગજન્મનઃ ॥ ૭૧ ॥

મુકાર્થ-સ્વારપછી તે દાનિક પિતાના ઉતરેથી અને ખીજના અપચાદથી યોગેત્પતિનું આપક એનું કટિન-મારે કર્મ બાપે છે. ૭૧.

ટીકાર્થ-સ્વારપછી એટલે જનને તુણસમાન માન્યા પછી અથવા પિતાનું ધર્મત્વ પ્રતિજ્ઞ યથા પછી અનિમાન પાનેત્રો તે દમી-કપર-પ્રિય પિતાના ઉતરેથી-તુણીપાનાની પ્રતિજ્ઞિથી અને ખીજ રાવે તુણી-જનેડના પાવુ અપચાદથી-નિદાથી સ્વાનાદિક ચુમેની પ્રાપ્તના સંબંધરૂપ યનના જનનું-ઉત્પત્તિનું અથવા આવળ કહેવામાં આવશે એવા

ધમ્મા યોગાદિક યોગની ઉત્પત્તિનું બાધક-નિવારણ કરનાર એવું કહિને એટલે મહાત્મોવડે પણ દુર્ભેદ નરકાદિક પ્રાપ્તિને યોગ્ય અશુભ કર્મ બાધે છે-આત્મપ્રદેશની સાથે જોડી દે છે. ૭૧.

આત્માર્થિના તતસ્ત્યાજ્યો દંભોઽનર્થનિવન્ધનમ્ ।

શુદ્ધિઃ સ્યાદ્જુભૂતસ્યેત્યાગમે પ્રતિપાદિતમ્ ॥ ૭૨ ॥

મૂલાર્થ—તેથીકરીને આત્માર્થાએ અનર્થના કારણરૂપ દંભનો ત્યાગ કરવો. કેમકે સરલ માણસની જ શુદ્ધિ થાય છે, એમ આગમમાં કહ્યું છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—તેથીકરીને એટલે દંભવાન માણસ ધણું કહિને દુષ્કર્મ બાધે છે તે હેતુમાટે આત્મસ્વરૂપના અર્થો-પ્રયોજનવાળા એટલે આત્મ-સ્વરૂપની પ્રાપ્તિના ધમ્મનારાએ અનર્થ નિબંધન-માયાવીને પણ અનિષ્ઠ એવા નરકાદિક દુઃખોના ઉપદ્રવરૂપ અનર્થોના કારણભૂત દંભનો-માયા-વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. કેમકે યથાર્થ રીતે સરળ મનવાળાની જ શુદ્ધિ-પાપકર્મનો ક્ષય થાય છે એમ સિદ્ધાંતમાં કહેલું છે. ૭૨.

આગમ (સિદ્ધાન્ત)માં જે કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

જિનૈર્નાનુમતં કિચિન્નિપિઙ્ગં વા ન સર્વથા ।

કાર્યે ભાવ્યમદંભેનેત્યેવાજ્ઞા પારમેશ્વરી ॥ ૭૩ ॥

મૂલાર્થ—જિનેશ્વરોએ સર્વથા (એકાંતપણે) કાંઈ (કોઈની) પણ અનુમ્તા કરી નથી, તેમ જ કાંઈ (કોઈનો) પણ સર્વથા નિરેધ ક્યો નથી. પરંતુ ‘કાર્યને વિશે દંભરહિત થવું’ એવી જ પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તેથીકરીને કાંઈપણ અભિસાદિક કાર્યની સર્વ પ્રકારે એકાંતપણે ‘અમુક કાર્ય જ કરવું’ એમ અનુમ્તા આપી નથી. અથવા કાંઈપણ આધાકર્મોદિક કાર્યનો એકાંતપણે નિરેધ પણ ક્યો નથી. એટલે ‘અમુક કાર્ય સર્વથા નજ કરવું’ એમ કહ્યું નથી. ત્યારે જિનેશ્વરોએ શું કહ્યું છે? તે કહે છે. કાર્ય પ્રાપ્ત થયે છતે-નિરેધ કરેલું અથવા અનુ-મતિ આપેલું કાર્ય કરતી વખતે દંભરહિત-સરળ ચિત્તવાળા થવું-કપટ કરવું નહીં. એ પ્રમાણે પરમેશ્વરની-જિનેશ્વરની આજ્ઞા-આગમ વાણી છે. ૭૩.

હવે જે રચોકવડે પરમાર્થ કહેવાપૂર્વક અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.

અધ્યાત્મસ્તપિત્તાનાં દંભઃ સ્વલ્પોઽપિ નોષિતઃ ।

હિદ્રલેસોઽપિ પોતસ્ય સિન્ધું લંઘયતામિવ ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરનારને વદ્ધાણુના લંઘનમાત્ર પણ હિદ્રની

(૩૯)

જેમ આપાત્મને વિષે જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, એવા પુરુષોને અદ્ય પણ દંભ ઉચિત નથી. ૭૪.

ટીકા—જેમનું મન આપાત્મને વિષે આસક્ત છે, તેઓને ઘોટો પણ દંભ (કપટ) કરવો ચોખ્ખો નથી. તેમાં દર્શાવેલું છે કે—સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને જનારા લોકોને વહાણનું અદ્ય પણ છિદ્ર જેમ ઘોંચ નથી તેમ. એટલે કે જેમ સમુદ્રને ઉતરતા લોકોને જરા પણ છિદ્રવાળું વહાણ હુખાવવાનું કારણ થાય છે, તેમ આપાત્મને વિષે કરેલા ઘોટો પણ દંભ આત્મસ્વરૂપની મહીનતા ઉત્પન્ન કરીને ભવસાગરમાં હુખાવે છે. ૭૪.

દંભલેશોઽપિ મત્યાદેઃ સ્ત્રીત્વાનર્થનિવન્ધનમ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય, યતિતત્ત્વ્યં મહાત્મના ॥ ૭૫ ॥

મૂકાર્થ—દંભનો લેશ પણ મહીનાથ સ્વામી વિગેરેને સ્ત્રીભવરૂપ અનર્થનું કારણ થયો છે, માટે મહાત્મા પુરુષે તેના ત્યાગ કરવા પણ કરવો. ૭૫.

ટીકા—દંભનો-શકૃતિનો અંશમાત્ર પણ મહીનાથ સ્વામીના પૂર્વભવનો શબ્દ કે જે મહાબલ નામે સભ હશે તેમને તથા આદિ શબ્દે કરીને પીઠ, મહાપીઠ વિગેરેને પરાધીનપણે સ્ત્રીગત્ર બંધનરૂપ અનર્થનું-અનિર્મિતનું કારણ થયેલું હશે. તેથી કરીને-આ દેખાડેલા હાનીના કારણથી મહાત્માએ-સિદ્ધપુરુષે એટલે ધર્મના ફળને હાનિતા પુરુષે તે દંભના ત્યાગને માટે ઉદ્યમ કરવો. કશું છે કે—“ પીઠવડે સૂર્યનું સેવન કરવું, જઠરવડે અગ્નિનું સેવન કરવું, સર્વ ભાવવડે સ્વામીનું સેવન કરવું અને કપટરહિતપણે પરલોકનું સેવન કરવું.” તથા—“ શુદ્ધિ આપેલા શેષ અત્રનું ભોજન કરવું તેજ ભોજન બાપુનું, જે પાપ ન કરે તેજ રાત્રિ (પડિતાઈ) બાપુનું, જે પરાક્ષમાં પણ કાર્ય કરે તેજ મિત્ર બાપુનો, અને જે દંભરહિત કરાય તેજ ધર્મ બાપુનો.” ૭૫.

॥ इति दंभत्यागाधिकारः ॥ ३ ॥

અધિકાર ૪ થો.

ભવસ્વરૂપની વિતા.

પૂર્વ અધિકારમાં આપાત્મની જન્મશ્રમ જેવી દંભત્યાગરૂપી શુદ્ધિ થઈ. તે શુદ્ધિ થવાથી ભવસ્વરૂપનો ચર્ચાર ભાર થાય છે, માટે આ ચોથા અધિકારમાં ભવસ્વરૂપનું ચિત્તવન બતાવે છે.—

તદેયં નિર્દમાચરણપદુના યેનસિ મન-
સ્વરૂપં મંચિન્ત્યં ક્ષણમપિ મમાખ્યાય મુગિયા ।

इयं चिन्ताध्यात्ममगरसरमीनीरत्नहरी

सतां वैराग्यास्थाप्रियपवनपीना मुग्धहृते ॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—તે માટે ઉપર કથાપ્રમાણે નિર્દમાણે આગરણ કરવામાં નિપુણ એવા શુદ્ધિમાને એક ક્ષણપર પણ મનને સ્થિર રાખીને ચિત્તમાં સંસારના સ્વરૂપનું ચિત્તવન કરવું. આ ભવસ્વરૂપની ચિંતા (ચિત્તવન) અધ્યાત્મના વિસ્તારરૂપ સરોવરના જળકષોટ જેવી છે. તે વૈરાગ્યની આસ્થારૂપ મુંદર વાયુથી પુષ્ટ થઈને સત્પુરૂષોને મુખદાણી થાય છે. ૭૬

ટીકાર્થ—તેમાટે—હંમનો દોષ બાળુવાળી દમરદિન ધર્મનું આચરણ કરવામાં નિપુણ-કુશળ એવા શુદ્ધિમાને એટલે સારી રીતે આત્માનું હિત વિચારનારા પુરૂષે એક ક્ષણપર પણ એટલે ચિરકાળ-શુદ્ધિ ચિત્તન કરવામાં જે અરાક્ષ હોય, તેણે અકપકાળ પાત્ર બનવું સ્વરૂપ—ચાર ગતિરૂપ સંસારનું-જન્મ, જરા, વિપત્તિ વિગેરેનું સ્વરૂપ મનને વિષે સમાધિપૂર્વક-સારી રીતે મનને સ્થિર કરીને એટલે વિચાર-પડે મહણ કરીને ચિત્તવન કરવું-મૂકમદદિથી વિચારવું. આ ભવસ્વરૂપની ચિંતા (વિચાર) અધ્યાત્મના વિસ્તાર-ઉદ્ભવરૂપી નાના તળાવના જળતરંગરૂપ છે. તે ચિંતા વૈરાગ્યની-સંસાર ઉપરની ઉદાસીનતાની આસ્થા-ચિરસ્થાયી સ્થિરતારૂપ મનોહર વાયુવડે પુષ્ટ થઈને સત્પુરૂષોના મુખને માટે-પરમ જ્ઞાનાનંદની ઉત્પત્તિને માટે થાય છે. એટલે સત્પુરૂષોને પરમાનંદદાણી થાય છે. ૭૬.

આ સંસાર મહાભયંકર સમુદ્ર જેવો છે, એમ વિચારવું. તે કહે છે.—

इतः कामौर्वाग्निर्ज्वलति परितो दुःसह इतः

पतन्ति ग्रावाणो विषयगिरिकूटाद्विघटिताः ।

इतः क्रोधावर्तो विकृतितदिनीसंगमकृतः

समुद्रे संસारे तदिह न भयं कस्य भवति ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—આ એક તરફ દુઃસહ એવો કામરૂપી વડવાનજ એતરફ બળ્યા કરે છે, આ બીજી બાજુએ વિષયરૂપી પર્વતના શિખરપરથી વહીપડેલા પથ્થરો પડે છે, અને આ તરફ વિકારરૂપી નદીઓના સંગમથી ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધરૂપી આવર્તો (જળભ્રમણ) દેખાય છે. તો આવા સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કોને ભય ઉત્પન્ન ન થાય? ૭૭.

રૂપી અગ્નિમાં રતિ-ભોગની અભિલાષારૂપ સંતાપવટે-ઉભૂતાવડે તરલ-ચપળ અથવા વિસ્તીર્ણુ એવી ત્રિયા-ત્રીરૂપી જ્વાળા-ઉત્તત અગ્નિશિખા રહેલી છે. ત્રીઓ ઘણા વિકારને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી જ્વાળા જેવી કહી છે. તે ત્રીરૂપ જ્વાળા કુવલ્લયા-સ્થામ કમળના પર્ણ જેવી સ્થામ કાંતિવાળા કટાક્ષરૂપી-ત્રીઓનાં કુટિલ નેત્રના પ્રાંત-ભાગરૂપી ધૂમારાના સમૂહને-ગોટાને મૂકે છે. અર્થાત્ તેના ધૂમાડાવડે પ્રાણીને અંધ કરે છે. ત્રીઓના સૌન્દર્યથી મોહ પામેલા મનુષ્ય અંધ જ બની જાય છે, તેથી તેના કટાક્ષને ધૂમની ઉપમા આપી છે. તથા જેમણે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન કર્યા છે, એવા છટ અને અનિષ્ટ શબ્દાદિક વિષયોરૂપી અંગારા ઓતાદિક ઇંદ્રિયોના સમૂહરૂપ અંગોને-અવયવોને બાળે છે-ભસ્મસાત્ કરે છે. માટે સંસાર પ્રત્યક્ષ અગ્નિરૂપ છે. ૭૮

સંસાર એ હિંસાતું સ્થાન (કસાર્ધખાતું) જ છે, તે કહે છે.—

ગલે દત્વા પાશં તનયવનિતાસ્નેહઘટિતં

નિપીઙ્ચન્તે યત્ર પ્રકૃતિકૃપણાઃ પ્રાણિપશ્ચવઃ ।

નિતાન્તં દુઃસ્વાર્તા વિપમવિપયૈર્ઘાતિકમટૈ-

ર્ભવઃ સૂનાસ્થાનં તદહહ મહાસાધ્વસકરમ્ ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે આ સંસાર મહા ભયંકર, સૂના સ્થાન (હિંસાતું સ્થાન) છે. કેમકે તેમાં ત્રીપુત્રાદિકના સ્નેહથી રચેલા પાશને ગળામાં બાંધીને અત્યંત દુઃખાર્ત અને સ્વભાવથી જ કૃપણ (દીન) એવા પ્રાણીરૂપી પશુઓ શબ્દાદિક વિષમ વિષયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડા પામે છે. ૭૯.

ટીકાર્થ—હે જીવ ! મહા અઘટિત-અયોગ્ય એટલે ખેદકારક એ છે કે આ સંસાર મહાભયંકર હિંસાતું સ્થાન છે. કેમકે જે 'સૂનાસ્થાનને વિષે ત્રી અને પુત્રપરના સ્નેહ—સગરૂપી તંતુઓવડે રચેલા પાશને-મજબૂત દોરીને ગળામાં નાંખીને-બાંધીને પ્રકૃતિથી જ કૃપણ એટલે અસાર પદાર્થ ઉપર પણ અત્યંત મોહ બાંધેલા હોવાથી તુચ્છ અથવા દીન એવા પ્રાણી (જીવો) રૂપી પશુઓ-બકરાં વિગેરે તુચ્છ જંતુઓ નાના પ્રકારની બધાથી પીડા પામ્યા છતાં વિષમ-અતિ ભયંકર દુઃખરૂપ રૂળને આપનારા પૂર્વોક્ત શબ્દાદિક વિષયોરૂપી ઘાત કરનારા સુભટોવડે પીડાય છે-અનેક જન્મમરણોથી કષ્ટ પામે છે. ૭૯.

સ્મરસ્વેદકેદગ્લપિતગુણમેદસ્યનુદિનં

ભવગ્રીષ્મે ગ્રીષ્મે કિમિહ શરણં તાપહરણમ્ ॥ ૮૮ ॥

મૂલાર્થ—જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળમાં અતિ ઉષ્ણ ક્રોધરૂપી સૂર્યથી સમતારૂપે સરોવર શોષણ પામે છતે—સૂકાર્થ ગમે છતે વિષયને પરાધીન થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓ તૃપાવડે પીડા પામીને ખેદયુક્ત થાય છે, તથા જે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળે નિરંતર કામદેવરૂપી સ્વેદ (પરમેવા)ની આદ્રતાથી ગુણરૂપી મેદસને ગ્લાની પમાડી છે એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપનું હરણ કરનાર કયું શરણ—આશય છે? ૮૮.

ટીકાર્થ—હો ભવ્ય પ્રાણીઓ! નિરંતર કામવિકારરૂપ પરમેવાની આદ્રતાથી ગુણરૂપી મેદસ—ધર્મધાતુઓને જેણે ગ્લાની—દુર્બળતા પમાડ્યા છે, એવા આ ભયંકર ભવરૂપી ગ્રીષ્મઋતુને વિષે તાપને હરણ કરનાર એટલે મનના ઉદ્દેગનું તથા ક્રોધરૂપ સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાપનું નિવારણ કરવા માટે કઈ વસ્તુ શરણ—આશય કરવા શોભ્ય છે? કોઈ પણ નથી. કેમકે તે ભવરૂપી ગ્રીષ્મકાળને વિષે અતિ ઉષ્ણ—દુર્ગતિનો હેતુ હોવાથી ભયાનક એવા ક્રોધરૂપી અકંઠી—સ્વપરને તાપનું કારણ હોવાથી જેને સૂર્યની ઉપમા ઘટે છે એવા ક્રોધાર્કંથી શાંતવૃત્તિરૂપ સરોવર સંતાપનું હરણ કરવામાં સમર્થ હોવાથી જેને જળાશયની ઉપમા ઘટે છે એવું જળાશય શોષ પામે સતે—શાંતરસ-રૂપી જળરહિત થયે સતે તે વિષયોને પરાધીન થયેલા ભવ્યો—મોક્ષે જવા-શોભ્ય ભવ્ય જીવો, તૃપાથી પીડા પામ્યા છતા જ કલેશ પામે છે. એટલે સમતારૂપ રસના અભાવને લીધે તૃષ્ણાની અપૂર્ણતા થવાથી તરરયાને તરરયા જ મરી જાય છે. ૮૮.

આ સંસારમાં સર્વ સ્વજનો સ્વાર્થના જ સગા છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

પિતા માતા આત્તાઽપ્યભિલપિતસિધ્ધાવભિમતો

ગુણમામજ્ઞાતા ન ક્ષલુ ધનદાતા ચ ધનવાન્ ।

જનાઃ સ્વાર્થસ્ફાતાવૈનિશમવદાતાશયમૃતઃ

૫૫૧-૫૫૨-પ્રમાતા કઃ સ્વ્યાત્તાવિહ ભવસુખસ્યાસ્તુ રસિકઃ ॥ ૮૯ ॥

મૂલાર્થ—આ સંસાર સુખનું વર્ણન કરવામાં કયો રસિક પુરૂષ પણ પ્રમાતા (માપ કરનાર) છે? કોઈ જ નથી. કેમકે પિતા, માતા અને બાપા પણ સ્વદ્વિહિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તો જ માન્ય થાય

ઉં. તથા તેમના ઉપકારાદિક ગુણમયુક્તને આપુનો હતો અને પાતે ધનવાન હતો પણ તેમને ધન આપેનો નથી. કેમકે આ જગતમાં સર્વે જનો પાતાના સ્વાર્થની જ જુદીમાં વિરતર આત્મન આઠ પરિણામવાળા રહે છે. ૮૬.

ટીકાએ—હે પ્રાણી ! સમગ્ર મુખની જ્ઞાતમાં એટલે આ મનુષ્યાદિક જનમાં જે મુખ ઉતેનું જાનું કરવામાં કયા સત્તિક પુરુષ પ્રમાણ છે ? એટલે સમગ્રમાં આટલું મુખ ઉ એન તેનું પ્રમાણ કરી શકે તેવો દોષુ છે ? દોષુ જ નથી. કેમકે સમગ્ર મુખના અનિર્ધારિત સ્વભાવે કરીને તેનું માન થઈ શકે તેનું નથી. જે જનમાં પિતા, માતા અને અમુ પાત્ર પાતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ યાચ તેજ આ પ્રાણીને અભિ-જાત-માત્ર માપ છે. અને તેમના પૂર્વે કરેલા ઉપકારાદિક ગુણમયુક્તને આપુનો હતો એટલે કે આણે આસપર યજ્ઞે ઉપકાર કર્યો છે એમ આપુનો હતો તથા ધનવાન-સમૃદ્ધિમાન હતો પણ તેમને ધન આપીને પ્રત્યુપકાર કરેનો નથી. કારણ કે સર્વે મનુષ્યો સ્વાર્થની-પાતાના પ્રયો-જનની જુદી-નિર્ધારિત કરવાના જ નિરતર—સત્તિકવરુ ઉત્તરગ-અતિ આઠ પરિણામને ધારણ કરનારા દોષુ છે. એટલે સ્વાર્થની સિદ્ધિમાં જ વધતા પરિણામવાળા રહે છે. પણ પ્રત્યુપકાર કરનારા થતા નથી. ૮૬.

આ સમગ્ર વિશ્વાસપાત્રી છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

પણ પ્રાણર્હ્યાત્યદહ મદતિ સ્વાર્થ ઇદં યાન્
ત્યજત્યુર્ધર્ષાકસ્તુળવદઘૃણસ્તાનપરથા ।

યિયં સ્થાન્તે'પક્ષ્યેન્મૃતમિતિ'ચ'વિશ્વાસદતિકૃદ્-

ભવાદિત્યુદ્દેગો યદિ ન ગદિતઃ કિં તદર્થિકઃ ॥ ૯૦ ॥

મુક્તાર્થ—અહો ! લોકો પાતાનો મોટો સ્વાર્થ દોષુ ત્યારે તેઓ (સ્વજનાદિકો) ને સ્મૃતિ અથવા ધનવડે તથા પાતાના પ્રાણોએ કરીને પણ મદતુ કરે છે, તેઓને જ અન્યથા-સ્વાર્થ ન દોષુ ત્યારે અતિ નિર્દયપણે તુલની જેમ તથા દે છે. વળી ઘૃણમાં વિષને અને મુખમાં અમૃતને ધારણ કરે છે. માટે આ પ્રમાણે વિશ્વાસનો ધાત કરનાર આ બધાથી એ તને ઉદ્દેશ (વૈરાગ્ય) પ્રાપ્ત થતો નથી, તે પછી અધિક કહેવાયો મું કન ? કાંઈ જ નહીં. ૯૦.

ટીકાએ—અહો ! હે પ્રાણી ! આ પ્રમાણે—દમણ કહેવામાં તે પ્રકારે વિશ્વાસપાત્રકારક—અર્થ નાશકારક એવા આ

જો તારા આત્માને ઉદ્દેશ-વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થતી નથી તો પછી તેથી અધિક કહેવાથી શું ફળ થાય ? કાંઈજ નહીં. આ ભવ વિશ્વાસઘાતી શી રીતે છે ? તે બતાવે છે.—આ સંસારને વિષે લોકો મોટો સ્વાર્થ ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે જે સ્વજનાદિકને ઘણી સ્તુતિ અથવા ધનવડે તથા પ્રાણો એટલે આયુષ્ય અને ઇન્દ્રિયાદિકવડે પણ ગ્રહણ કરે છે—સ્વીકાર કરે છે, તેજ સ્વજનાદિકને જ્યારે સ્વાર્થસિદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે અત્યંત નિર્દય (નિર્વિજ્ઞ) થઈને પગે લાગેલા તૃણની જેમ તણ દે છે. તેથીકરીને તેના હૃદયમાં હણહણ વિષ અને મુખમાં અમૃત રહેલું છે. કેમકે સ્વાર્થતત્પર મનુષ્ય મનમાં સર્વનું અનિષ્ટ ચિંતવે છે, તેથી અંતરમાં વિષને ધારણ કરે છે; અને મુખે મિષ્ટ વચનો બોલે છે, તેથી મુખમાં અમૃત ધારણ કરે છે. ૯૦.

ભવરૂપી ગૃહનું વિષમપણું ચિતવવું, તે કહે છે.—

‘ દૃશાં પ્રાન્તૈઃ કાન્તૈઃ કલયતિ મુદં કોપકલિત-
રમીભિઃ લિન્નઃ સ્યાદ્ ધનધનનિધીનામંપિ ગુણી ।

ઉપાયૈઃ સ્તુત્યાદૈરપનયતિ રોપં કથમપી-

ત્યહો મોહસ્યૈવં ભવભવનવૈપમ્યઘટના ॥ ૯૧ ॥

મૂલાર્થ—શુભીજન પણ મોટા ધનના નિધિવાળા (ધનિક) ના મનોહર એવા દૃષ્ટિના પ્રાંત ભાગે કરીને હર્ષ પામે છે, અને તેમની રોપયુક્ત દૃષ્ટિથી ખેદ પામે છે, તથા તે વખતે સ્તુતિ વિગેરે ઉપાયો-કરીને મહા પ્રયત્ને તેમનો રોપ દૂર કરે છે. માટે અહો ! આ મોહનીય કર્મની કરેલી જ આ પ્રકારની ભવગૃહના વૈષમ્યની રચના છે. ૯૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મોહનીય કર્મે કરેલી નીચે કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણેની ભવરૂપ ગૃહના વૈષમ્યની-દાર્ણયતાની રચના કેવી છે કે જે સંસારરૂપ ગૃહમાં કલા, વિજ્ઞાન અને વિવેકાદિક શુભુવાન પણ કાંચના દિક પ્રચુર ધનના નિધિવાળા ગૃહસ્થના પ્રસન્ન મનોહર નેત્રપ્રાંતવડે-કટાક્ષવડે એટલે પ્રસન્ન દૃષ્ટિવડે જોવાયાથી આનંદ પામે છે, અને તે (ગૃહસ્થ) ના જ કોપયુક્ત નેત્રપ્રાંતેકરીને ખેદયુક્ત-દુઃખી થાય છે. અને તે વખતે એટલે જ્યારે તેમની કોપયુક્ત દૃષ્ટિ જુએ છે ત્યારે મહા પ્રયત્ને તેના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવારૂપ એટલે ‘ અહો ! આપ તો મહા ઉદાર છે ’ ઇત્યાદિક સ્તુતિ અને પ્રણામોદિ કરવારૂપ ઉપાયોવડે તેનો દૂર કરે છે. ૯૧.

શ્રી પુત્રાદિક બાહ્ય કુટુંબમાં નોંધ પામેલા મનુષ્યને અ.અ.૧૨
કુટુંબનું દર્શન થાય તેનું નથી એમ વિચાર્યું, તે કહે છે.—

પ્રિયા પ્રેક્ષા પુત્રો વિનય દદૃ પુત્રી ગુણર્ગત-
વિવેકાસ્વસ્તાતઃ પરિણિરિનિન્ધા ચ ઝનની ।
વિશુદ્ધસ્ય સ્વસ્ય રક્ષુરતિ દિ કુટુંબં રક્ષુટમિદં
ભવે તત્તો દદૃ તદપિ યત સંયોગમુષધીઃ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—આ આકલ્પતર કુટુંબમાં પ્રેક્ષાથી પ્રિયા, વિનયકર
પુત્ર, પુત્રુરતિ નામની પુત્રી, વિવેક નામનો પિતા અને ગુણ
ભૂતિ નામની માતા છે. આ પ્રણાંતુ વિશુદ્ધ એવા આત્માનું કુટુંબ
રક્ષુટ રીતે બાંધે છે તે કુટુંબ આ આનાદિ રાગાદિમાં બંધનથી મુક્તિ
નેનુ જ નથી. તોપણ શ્રીપુત્રાદિકના સંપાનપુષ્પથી પુદ્ગિ (૬-૮૧)
પ્રાપ્તિમાને રહેલી છે, એ ખેદકારક છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—હે પ્રાપ્તિ વિશુદ્ધ—પાપકર્મરૂપ મજાવદિન આત્માનું
આ આનંદ દેખાડવામાં આવેલો તે કુટુંબ કે જે અર્થ છે તે કુટુંબ
આનાદિ રાગાદિમાં ને નેનુ નથી. તોપણ એની પાત્ર છે કે નહીં
આકલ્પતર કુટુંબ છતાં તેની શાંતિ નહીં મજાતો પ્રાપ્તિમાને આત્માના
કના બાહ્ય રાગાદિને વિષે મુખપુદ્ગિ કાપલ થાય છે. તે આકલ્પતર કુટુંબ
આ પ્રણાંતુ છે.—આકલ્પતર કુટુંબને વિષે પ્રેક્ષા-પરિણિરિનિન્ધા ૧૫૫.૨
કરનારી પુદ્ગિરૂપ પ્રાપ્તિપ્રિયા છે, કેમકે તે કુટુંબના વિનયરૂપ કરનારી છે
તથા વિનય-નમનારૂપી પુત્ર છે, કારણકે તે તાત્કાલિક સંસારમાં પુદ્ગિ
કારક છે. તથા રાગાદિવાદિક પુદ્ગિને વિષે જે પ્રાપ્તિ ૧૨૧ થી પુદ્ગિ ૧૨,
કેમકે તે પરીણામના સંસારને બેનું છે. તથા વિવેક કુટુંબપ્રાપ્તિમાં
પરીણામ જે વિચાર તેજ વિવેક નામનો વિષય છે, કેમકે તે આકલ્પ
માર્ગી રહ્યાનું કહે છે તથા અનિષ્ઠ - સંસારે લગાડાયેલ સંસારના સંસાર
સંસાર એવી રુચિ પાવેલી નામની માતા છે, કારણકે તે પરીણામ
કરવામાં રાહિયાનું ૩ આત્મ આકલ્પતર કુટુંબ રાગાદિમાં બંધનમાં
પુદ્ગિવાદિને અટકવ જ છે. ૬૫.

આ રાગાદિમાં સંસાર કુટુંબ છે એમ વિચાર્યું, તે કહે છે.—

પુરા પ્રેમાર્તને તદનુ તદાવિષ્ણુદષ્ટને
તત્તુષ્ણેદે શુઃસ્વામ્યથ કઠિનચેતા વિષદતે ।
વિપાકાદાપાકાદિતક-સાવસાવશુ-ગત્
ઝનો સ્થિતિસ્થિત-સાવદાપિ મુલ્લ દંત ને બેવે ૧.૧૩ ॥

મૂલાર્થ—જે ભવને વિષે પાણી પ્રથમ પ્રેમના આરંભમાં દુઃખ પામે છે, ત્યારપછી તે પ્રેમની સ્થિતિમાં માટે દુઃખોને ગણન કરે છે, અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિનાશ થાય ત્યારે પણ તે કડિન ચિત્તવાળો પ્રાણી અત્યંત સંતાપને લીધે કુંભારના નિભાગ (જડી)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ તપતો રાતો દુઃખોને સહન કરે છે અને છેવટ તે દુઃખ-મૈના વિપાકને લીધે ભવાન્તરમાં પણ નરકાદિક દુઃખોને પામે છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—હે જીવ ! ઘણી ખેદકારક વાત છે કે આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસારમાં કોઈપણ ઠેકાણે ગુખ-શાન્તિ નથી. કેમકે જે સંસારમાં પ્રાણી પ્રથમ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં પ્રેમના આરંભમાં-પ્રથમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરવામાં નાના પ્રકારનાં દુઃખોને—પ્રેમ મેળવવા માટે પ્રયત્નાદિક કરવાનાં કષ્ટોને વિશેષે કરીને સહન કરે છે—પામે છે (અનુભવે છે). ત્યારપછી-પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પછી તે પ્રેમનો અવિચ્છેદ-સ્થિતિ કરવામાં—તેના મનની અનુકૂળતાએ વર્તવામાં ઘણાં દુઃખોને સહન કરે છે, કેમકે પ્રતિકૂળ વર્તવાથી પ્રેમના ભવનો સંભવ રહે છે. અને ત્યારપછી તે પ્રેમનો વિયોગ મરણાદિકને લીધે થાય ત્યારે પણ કઠોર મનવાળો યદ્યપે તે પ્રાણી ઘણા સંતાપને લીધે કુંભારની જડી (નિભાગ)માં નાંખેલા ઘડાની જેમ આ જન્મમાં સંતાપ સખંધી દુઃખો પામે છે અને પ્રાતિ તેના વિપાકથી-પ્રેમના પરિણામે બાધેલાં કર્મ ઉદય આવે ત્યારે તે કર્મોદયથી ભવાન્તરમાં પણ નરકાદિકનાં દુઃખો સહન કરે છે—પામે છે. ૬૩.

આ સંસાર મહામોહરાત્રની રણભૂમિ છે એમ વિચારજું, તે બતાવે છે.

મૃગાક્ષીદ્વગ્વાર્ણરિહ હિ નિહતં ધર્મકટકં
વિલિસ્ટા હૃદેશા રૂઢ ચ વહુલે રાગરુધિરઃ ।

અમન્યૂર્ધ્વઃ કૂરા વ્યસનંશતગૃધ્રાશ્ચ તદિયં

મહામોહક્ષોણીરમણરણભૂમિઃ સ્વલુ ભવઃ ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ (કટાક્ષ)-રૂપી બાણોએ કરીને ધર્મરૂપી સૈન્ય હણાયું છે, તેથીકરીને એ ભવરૂપી રણભૂમિમાં ઘણા રાગરૂપી રૂધિરવડે હૃદયરૂપી પ્રદેશો લિપ્ત થયા છે, તથા સેંકડો વ્યસનોરૂપી કૂર ગૃધ્ર પક્ષીઓ મસ્તકપર ઉડે છે, તેથીકરીને ખરેખર આ ભવ-સંસાર મહામોહરાત્રની રણભૂમિ જ છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—આ સંસાર ખરેખર હમણાં કહેવામાં આવશે એવા સદશપણને લીધે આ-દશમાન યુદ્ધના લક્ષણવાળી નિઘ્યાત્વ અને

વિષયકયાદિરૂપ મહા મોહનીય કર્મની ઝેટલે મોહ પૃથ્વીપતિની યુદ્ધ કરવાની ભૂમિ છે. મોહને વિષે કામદેવનું જ મુખ્યપણું દોષાથી તેને જ અનુસારે વર્ણન કરે છે કે-હરણ સરખા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓની દષ્ટિ- (કટાક્ષ)રૂપી બાણોએ કરીને આ ભવરૂપી રણભૂમિને વિષે પ્રલપ્તતાદિક ધર્મના કટકને-પરસૈન્યનો જય કરવામાં હેતુભૂત શુભભાવનાદિ સૈન્યને હણી નાખ્યું છે-મૂળસહિત નાશ પમાડ્યું છે. તેથી ધણી રામરૂપી રૂપિરે કરીને-સ્ત્રી વિગેરેની આસક્તિના પરિણામરૂપ રૂપિરરડે કરીને મનના પ્રદેશો-મનરૂપી સ્થાનો અત્યંત લિપ્ત થયેલા છે ઝેટલે રામરૂપી રૂપિ-રના પ્રવાહવડે પરિપૂર્ણ થયા છે, અરણ્ય મયા છે. અને રોકડો કપ-રૂપી દૂર સ્વભાવવાળા શૂંઘ પક્ષીઓ મસ્તકપર ભમણુ કરે છે. માટે ખરેખર આ ભવ મોહરાજાની રણભૂમિ જ છે. ૬૪.

સંસારમાં રહેલા પ્રાણીઓનું અપૂર્વ ગ્રહિતપણું^૧ છે એમ વિચારું, તે કહે છે.—

હસન્તિ ક્રીડન્તિ ક્ષણમથ ચ સ્થિયન્તિ ઘટ્ટુધા

રુદન્તિ ક્રન્દન્તિ ક્ષણમથ વિવાદં વિવધતે ।

પલાયન્તે મોદં દધતિ પરિનૃત્યન્તિ વિવશા

ભયે મોહોન્માદં કમપિ તનુભાજઃ પરિગતાઃ ॥ ૯૫ ॥

મહાર્થ—આ સંસારમાં મોહના અપૂર્વ ઉન્માદને પામેલા પ્રાણીઓ પરાધીનપણે શણુવાર હશે છે, શણુવાર ક્રીડા કરે છે, શણુવાર ઘણો ખેદ પામે છે, શણુવાર રૂદન કરે છે, શણુવાર આક્રંદ કરે છે, શણુવાર વિવાદ કરે છે, કોઈવાર નાશી બચ છે, કોઈ વખત હરે પામે છે અને કોઈવાર નૃત્ય કરે છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ સંસારમાં પ્રાણીઓ કોઈ—કહી ન શકાય તેવા અપૂર્વ મોહના ઉન્માદને-ઉન્મત્તતાને પામેલા દેખાય છે. તેઓ શું કરે છે ? તે કહે છે.—પરાધીન-મોહને પરવશ થયેલા તે પ્રાણીઓ ધોડીવાર હુણે છે ઝેટલે હાસ્યનું નિમિત્ત હોય કે ન હોય તોપણ મુખ, કપાડ અને નેત્રોનો વિકાસ કરે છે, શણુવારમાં કામક્રીયાદિકનો વિનોદ કરે છે, શણુવારમાં બહુ પ્રકારે ખેદ પામે છે ઝેટલે નાના પ્રકારની મન, વાળી અને કાપાની અસ્તિને લીધે દીનતા પામે છે, શણુવાર રૂદન કરે છે, શણુવાર આક્રંદ કરે છે ઝેટલે નિરંતર અશ્રુપાત કરીને મોટા રાજદંથી પીકાર કરે છે, શણુવારમાં ધનાદિકને કારણે વિવાદ-કલ્પા કરે છે,

દોઢવાર ભય પામીને આમતેમ નાશી જાય છે, ફાણવાર હર્ષિત થાય છે અને ફાણવારમાં નૃત્ય-નાટક કરે છે. આ પ્રમાણે ચેષ્ટા કરતા પ્રાણીઓ શું અહિંસ ન કહેવાય ? કહેવાય જ. ૯૫.

આ ભય તત્ત્વદષ્ટિવાળા મનુષ્યોના હૃદયને દાહકારક લાગે છે એમ વિચારવું, તે કહે છે.—

અપૂર્ણા વિદ્યેવ પ્રકટસ્થલમૈત્રીવ કુનય-
પ્રણાલીવાસ્થાને વિધવવનિતાયૌવનમિવ ।

અનિષ્ણાતે પત્યૌ મૃગદશા ઇવ સ્નેહલહરી

ભવક્રીડા પ્રીડા દહતિ હૃદયં તાત્ત્વિકદશામ્ ॥ ૯૬ ॥

મૂલાર્થ—અપૂર્ણ વિદ્યાની જેમ, પ્રકટ જાળેલી ખજાની મિત્રાઈની જેમ, સેનામાં અન્યાયની પરંપરાની જેમ, વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ અને અકુશળ પતિને વિષે મૃનાશ્મીની સ્નેહલહરીની જેમ આ ભવક્રીડાથી લગ્ન તત્ત્વદષ્ટિવાળા પુરુષોના હૃદયને બાળે છે. ૯૬.

ટીકાર્થ—તત્ત્વ એટલે વસ્તુના પરમાર્થને વિષે દષ્ટિવાળા પુરુષોના મનને, સંસારને વિષે કરેલી ક્રીડાઓ એટલે જળાશયાદિકમાં સ્ત્રીઓની રાધે કરેલી વિનોદની ચેષ્ટાઓ તેથી ઉત્પન્ન થયેલી લગ્ન દાહકારક થાય છે—ખેદયુક્ત કરે છે. કોની જેમ ? તે કહે છે.—અપૂર્ણ બાળેલી વિદ્યા જેમ પરિતોની સભામાં દાહકારક થાય છે. એટલે કે વાદીથી પરાજય પામેલો પુરુષ સંતાપયુક્ત થઈને વિચારે છે કે “મને મિત્રાર છે, મેં આ શું કર્યું ? કે જેથી તે વખતે પૂર્ણ અભ્યાર ન કર્યો.” એજ પ્રમાણે સંસારના વિતાલો પાત્ર વૃદ્ધાવસ્થામાં અથવા વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સંતાપદાયી થાય છે. તથા રૂપરૂપને બાળેલી ખજ-માયાથી પુરુષની મૈત્રીની જેમ, એટલે કે જેમ મિત્રની ખજાના જાણાયેથી દાહ-ખેદ થાય છે, તેમ ભવક્રીડાનું નિર્જુનપૂર્ણ બાળ્યાથી સંતાપ થાય છે. તથા સંપુરુષોની સભામાં નિદવા લાયક ન્યાયની પરંપરાની જેમ, એટલે કે જેમ સજ્જનની સભામાં અન્યાય થવાથી મનમાં સંતાપ થાય તેમ અન્યાય રૂપ ભવક્રીડા પણ જ્ઞાપકારક થાય છે. તથા વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ, એટલે જેમ વિધવા સ્ત્રીની યુવાવસ્થા પ્રતિષ્ઠાને સંતાપકારક થાય છે તેમ ભવક્રીડા પણ પ્રતિષ્ઠાને સંતાપકારક થાય છે. તથા અનિ-પૂર્ણ-નૃપ પતિના ઉપર મૃનાશ્મી સ્ત્રીના સ્નેહના તરંગની જેમ, એટલે કે જેમ નૃપ પતિને વિષે નિપૂણ સ્ત્રીના પ્રેમકદાશિ નિષ્ફળ જવાથી દહારક થાય છે તેમ નિષ્ફળ ભવક્રીડા પણ તત્ત્વવેદનાઓના હૃદયને દહારક થાય છે. ૯૬.

હવે સંસારના ચત્ત્રે સંબંધો મિથ્યા (અસત્ય) છે, તે કહે છે.—

પ્રભાતે નંજાતે ભયતિ ચિત્તધા સ્વાપકલ્પના
દ્વિષન્દ્રશનં વા તિમિરવિરહે નિર્મલદ્દયામ્ ।

તથા મિથ્યારૂપઃ સ્ફુરતિ વિદિતે તત્ત્વત્રિપયે

મયોડયં નામૂનામુપરતચિકલ્પસ્થિરધિયામ્ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ પ્રભાતકાળ યથેથી સ્વપ્નની કલ્પના-સ્વપ્નના નિષ્કૂળ થાય છે. અથવા તિમિર વ્હાલિયા નેત્રબાધિનો નારા યથેથી નિર્ભંગ દૃષ્ટિવાળાને જે ચદ્રનું જ્ઞાન મિથ્યા બાંધે છે, તેમ તત્ત્વનો વિષય જ્ઞાનુ-વાધી જેમના વિકલ્પો સાંત યદને સ્થિર બુદ્ધિ યથેથી છે, તેવા સામુ-દ્રિયાને આ સમાર મિથ્યારૂપ બાંધે છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—હે ભગ્ય પ્રાણી ! આત્માદિકના પારમાર્થિક તત્ત્વનો વિષય ચત્ત્રાર્થપણે જ્ઞાનુવાધી જેમના અમતાસજ્જથી સંકલ્પવિકલ્પો સાંત થયા છે અને તેથીકરીને જ આત્મરમણને વિષે જેમની નિઃશ્રય બુદ્ધિ થઈ છે એવા સામુદ્રિયાને-આકાશધનમાં જ એક નિઘાવાળા મુનિજનોને આ સમાર નિથ્યારૂપ બાંધે છે. કેથી રીતે ? તે કહે છે. જેમ મૂર્ચ્છાવત્ પ્રભાતકાળ યથેથી સ્વપ્નવાળી નિદ્રાની કલ્પના-સ્વપ્નમાં દીઠેતા પદાર્થોના દર્શનવાળી બુદ્ધિ અવિધિમાન-મિથ્યા બાંધે છે, અથવા તિમિર નામના નેત્રદોષનો વિરહ થવાથી-નહિ થવાથી જેમનાં નેત્રો નિર્ભંગ થયાં છે એવા મનુષ્યોને જે ચદ્રનું જ્ઞાન-આકાશમાં જે ચદ્ર જેવારૂપ જ્ઞાતિજ્ઞાન મિથ્યા-અસત્ય બાંધે છે, તેમ આ સંસારનું સ્વરૂપ અવિધિમાન બાંધે છે. કેમકે સર્વે સંબંધો કર્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરમાર્થે તો કોઈ પણ સંબંધ છે જ નહીં. ૬૭.

હવે સંબંધાર પાતાની પૂર્વ અને પર અવસ્થાએ કરીને સંસારની અસારતા દેખાડના કહે છે.—

પ્રિયાયાળીવીણાશયનતનુસંવાધનમુર્તે-

મયોડયં પૌર્ણર્પદિતિત્ત્વમિતિ પૂર્વ મતિરભૂત ।

અકસ્માદસ્માકં પરિકલિતતત્ત્વોપનિષદા-

મિદાનીમેતસ્મિન્ન રતિરપિ નુ સ્વાત્મનિ રતિઃ ॥ ૧૮

મૂલાર્થ—આ સમાર ત્રિષા, મનોહર વાળી, વીણા, શરીરનું સંવાદન એ સર્વે પ્રકારના મુખરૂપી અનુભવો પ્રમાણે પ્રથમ બુદ્ધિ (માન્ય) હતી; જે

સ્માત્ અમને આત્મતત્ત્વનું ઉપનિષદ્ (જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થવાથી એ સંસારમાં કંઈ પણ રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પણ માત્ર આત્માને વિષે જ રતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮

ટીકાર્થ—પૂર્વે-ભવસ્વરૂપની અજ્ઞાન દશામાં અમારા ચિત્તને વિષે એવી જુદી હતી કે આ મનુષ્યાદિ ગતિરૂપ સંસાર, પ્રિયાઓ-મુંદરરૂપ અને સ્નેહવડે વહાલી સ્ત્રીઓ, વાળી-વિદ્યારસવડે મનોહર મુંદર વચનની રચના, શયન-મુંદર ગુકોમળ શય્યા તથા તનુસંવાધન-શરીરને મુંદર તૈલાદિક આનંદપ્રદો વડે મર્દનાદિ કરતું હત્યાદિ પદાર્થોના સુખરૂપી અમૃતવડે રચેલો છે; અને હવે તો અકસ્માત્-સહસા જેમને તત્ત્વનું-સંસારના પરમાર્થનું અથવા બ્રહ્મસ્વરૂપનું ઉપનિષદ્-જ્ઞાન રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, એવા અમોને આ સંસારમાં કિંચિત્ પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી, પરંતુ પોતાના આત્મા-આત્મસ્વરૂપને વિષે જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ૯૮.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

દધાનાઃ કાઠિન્યં નિરવધિકમાવિદ્યકમવ-

પ્રપજ્ઞાઃ પશ્ચાલીકુચકલશવન્નાતિરતિદાઃ ।

ગલત્વજ્ઞાનાન્ને પ્રસૂમરુચાવાત્મનિ વિદ્યૌ

ચિદાનન્દસ્યન્દઃ સહજ ઇતિ તેમ્બ્યોઽસ્તુ વિરતિઃ ॥ ૯૯ ॥

મૂલાર્થ—હવે પાંચાલીના સ્તનરૂપી કલ્પરાની જેમ અવધિરહિત કઠિનતાને ધારણ કરતા એવા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા આ ભવના પ્રપંચો-વિસ્તારો પ્રીતિદાયક થતા નથી. કેમકે અજ્ઞાનરૂપી વાદળો વિખરાઈ જવાથી અને પ્રચાર પામતી કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી સ્વાભાવિક ચિદાનંદ રસ પ્રાપ્ત થયો છે. તેથી તે સંસારના પ્રપંચોયથી વિરતિ જ હો. ૯૯

ટીકાર્થ—અજ્ઞાન દશામાં ઉત્પન્ન થયેલા સંસારના પ્રપંચો-માતા, પિતાદિક સંબંધો નિઃસીમ-મર્યાદારહિત કઠોરતા ધારણ કરે છે, તેથી અમોને કષ્ટ અને પાપાણુદિકની બનાવેલી પુતળીના સ્તનરૂપી અત્યંત કઠન કલ્પરાની જેમ હવે પ્રીતિદાયી થતા નથી. અને અજ્ઞાન-ભ્રાંતિ જ્ઞાનરૂપી અન્ન-વાદળોનો સમૂહ વિનાશ પામવાથી તથા વિસ્તૃત કાંતિવાળા આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથી ચિદાનંદનો-જ્ઞાનના આનંદનો સ્પંદ-રસ સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થયો છે, તેથી હવે તો તે ભવના પ્રપંચોયથી નિવૃત્તિ જ હો. ૯૯.

સાંસારિક લક્ષ્મીને ત્યાગ કરનારને આશ્વતર લક્ષ્મીને લાભ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

ભવે યા રાજ્યધીર્ગજતુરગગોસંગ્રહકૃતા

ન સા જ્ઞાનધ્યાનમશ્વમજનિતા કિં સ્વમનસિ ।

મહિર્યાઃ પ્રેયસ્યઃ કિમુ મનસિ તા નાત્મરતય-

સ્તતઃ સ્વાધીનં કસ્યજતિ મુક્તમિચ્છત્યથ પરમ્ ॥૧૦૦॥

મૂલાર્થ—આ સંસારમાં હાથી, અશ્વ અને ગાય (બળદ) વિગે-
રેના સમૂહથી બનેલી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તે શું જ્ઞાન, ધ્યાન અને પ્રશમથી
ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી યોગીજનોના મનને વિષે નથી દોતી ? દોષ જ
છે. તથા જેમ બાલ સ્ત્રીઓ આ સંસારમાં છે, તેમ શું યોગિના મનમાં
રહેલી આત્મરતિ (આત્માપરની પ્રીતિ) તે સ્ત્રીપ નથી ? છે જ.
તેથી કોણ વિદ્વાન આજુ પરાધીન ગુપ્ત તરે અને બાલ ગુપ્ત હક છે ?
કોઈ જ નહીં. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—આ ભવને વિષે જેમ દેવ અને મનુષ્ય જન્મને વિષે
હાથી, ઘોડા, ગાયો અને વૃષભોના સમૂહવડે બનેલી સાંભળવામાં તથા જો-
વામાં આવતી એવી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તેમ જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-અતના
અશ્વાશરૂપ હાથીની અજ્ઞાનાવાળી, ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલી-ધર્મે ધ્યાન
શુદ્ધ ધ્યાન અને દ્વાદશ ભાવનારૂપ અશ્વોના તરંગથી ઉછળતી, તથા પ્રશ-
મથી ઉત્પન્ન થયેલી-અતિ શાંતિ અને સ્થિરતાથી મુંદર અતિવાળી ગાયો
અને વૃષભોથી યોગતી એવી લક્ષ્મી શું રાજ્યલક્ષ્મીને ત્યાગ કરનારા
યોગીજનોના મનને વિષે રહેલી નથી ? છે જ. તથા બહાર-મનુષ્યાદિક
રાજ્યમાં જેમ રૂપાદિના અભિમાનવાળી મુંદર પ્રિયાઓ છે, તેમ શું
યોગીઓના મનમાં રહેલી આત્મરતિ-અકલ કર્મભજ રહિત એવા
આત્માપરની પ્રીતિરૂપી પ્રિયાઓ ઉદ્ગાહી બિનેરેથી પણ અધિક હર્ષદાપક
નથી ? છે જ. તેથી આવા સ્વાધીન ગુપ્તને કોણ વિદ્વાન ત્યાગ કરે ?
અને પરાધીન ગુપ્તની વાંછા કરે ? કોઈ જ ન કરે. ૧૦૦.

હવે સાંસારિક ગુપ્તની નિષેધતા બતાવે છે.—

પરાધીનં શર્મ હયિ વિષયકાંધૌષમલિનં

ભવે ભીતિસ્થાનં તદપિ કુમતિસ્તત્ર રમતે ।

બુધાસ્તુ સ્વાધોનેઽધ્યયિણિ કર્ણાત્મુચ્ચરહિતે

નિહીનાસ્તિષ્ઠન્તિ પ્રગલિતભયાધ્યાત્મિકમુલે ॥ ૧૦૧ ॥

! મૂલાર્થ—આ સંસારમાં જે મુખ છે તે પરાધીન, શબ્દિક, વિષયોની ઇચ્છાના સમૂહથી મલીન અને બીતિલાયક છે, તેા પાતુ તેમાં કુબુદ્ધિવાળો પ્રાણી આનંદ માને છે; પરંતુ પંડિત પુરૂષો તેા સ્વાધીન, અવિનાશી, ઇન્દ્રિયોની ઉત્તુકતા રહિત અને ભયરહિત એવા અધ્યાત્મના મુખને વિષે જ મગ્ન રહે છે. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—આ સંસારને વિષે સઘળા દેવ અને મનુષ્યોને જે મુખ છે તે સર્વે પરાધીન-પુષ્પ, ચંદન, ખાનપાન તથા સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થોને આધીન રહેલું છે, વિનશ્વર છે, તથા રાજદ, રૂપ, રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ એ પાંચ વિષયોની અભિલાષાના સમૂહથી મલિન-અપવિત્ર છે, તથા સ્વપરન્તતિથી ઉત્પન્ન થતા ભયોનું સ્થાન છે. તેા પાતુ-એ મુખ એવું અનિત્ય અને તુચ્છ છતાં પાતુ કુબુદ્ધિવાળો જન્તુ તે મુખમાં રમણુ કરે છે-પ્રમોદ પામે છે. પણ પંડિત પુરૂષો તેા સ્વાધીન-આત્માને આધીન એટલે આત્મસ્વભાવના ઉદ્ભવથી પોતાને જ આધીન, તથા આત્માથી જ ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી નાશરહિત, તથા મન અને ઇન્દ્રિયોએ કરેલી ઉત્તુકતાવડે-વિષમના અભિલાષની ઉત્કંઠાવડે રહિત તથા જેનાથી ભય અતિ દૂર રહે છે એવા અધ્યાત્મને વિષે રહેલા મુખમાં—આનંદમાં જ નિરંતર મગ્ન રહે છે-તક્લીન રહે છે. ૧૦૧.

હવે પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

તદેતન્નાપન્તે જગદભયદાનં લલુ ભવ-

સ્વરૂપાનુધ્યાનં સમસુખનિદાનં કૃતધિયઃ ।

જગત્તે નિવૃત્તિઃ સ્વરૂપાનુધ્યાનં સમસુખનિદાનં કૃતધિયઃ ।

જગત્તે નિવૃત્તિઃ સ્વરૂપાનુધ્યાનં સમસુખનિદાનં કૃતધિયઃ ॥૧૦૨॥

। इत्यध्यात्मसारे प्रथमः प्रबन्धः ।

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે નિપુણ બુદ્ધિવાળા પંડિતો આ ભવ સ્વરૂપના ચિંતનને સમમુખના કારણરૂપ તથા ત્રણ જગતને અભયદાન દેવારૂપ કહે છે. કે જે ભવસ્વરૂપનું ધ્યાન સ્થિર થવાથી જિનાગમના તત્ત્વોની સ્થિતિને બાલુનાર પુરૂષોને ચંદ્રનાં કિરણો તથા કર્પૂરની જેવી નિર્મળ યશરૂપી લક્ષ્મી અથવા મોક્ષલક્ષ્મી વૃદ્ધિ પામે છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવાથી જ્ઞાન, ધ્યાન અને સંપ્રમાદિકવડે તથા નિર્મળ સૂક્ષ્મ બોધવડે જેમની બુદ્ધિ નિપુણ થયેલી છે, એવા સત્પુરૂષો સંસારસ્વરૂપનાં ધ્યાનને તેના ધ્યાતાને સમમુખનું-સર્વ વિદ્યેપરહિતપણાએ કરીને શાન્ત સ્વભાવમય એવા

આનંદનું મૂળ કારણ કહે છે તથા ત્રણ ભુવનમાં વર્તતા પ્રાણીઓને અભયદાન આપનાર કહે છે. તે ધ્યાનનું શું ફળ ? તે કહે છે, - જે ભવ-સ્વપ્નનું ધ્યાન મનમાં સ્થિર થવાથી-નિશ્ચય થવાથી ચંદ્રનાં કિરણો અને કર્પૂરના જેવી યશઃશ્રી-નિર્મળ કીર્તિ અર્થાત્ મોક્ષ લક્ષ્મી તે સર્વજ્ઞ અહંતાના સિદ્ધાન્ત તત્ત્વોની-શુદ્ધાદિક નવ પદાર્થ પ્રતિપાદક વાક્યોની સ્થિતિને એટલે સ્યાદ્વાદની સૈધીવડે પદાર્થના સ્વરૂપને બાબુનારા એવા પુરુષોને વૃદ્ધિ પામે છે (પ્રાપ્ત થાય છે). આ સ્લોકમાં 'યદ્' શબ્દ મૂક્યો છે તેથી કર્તાએ 'યસોવિજય' એવું ચોતાનું નામ સૂચ્યું છે એમ બાબુવું. ૧૦૨.

કાર્થગંભીરેવાણીયં સુમન્દધીરહં ક ચ ।

ગુરુપ્રસાદતઃ સદ્યઃ પ્રવન્ધઃ પ્રથમોઽજનિ ॥ ૧ ॥

અર્થની ગંભીરતાવાળી આ વાણી ક્યાં ? અને અત્યંત મન્દબુદ્ધિ-વાળો હું ક્યાં ? તો પણ શુદ્ધની કૃપાથી આ પહેલો પ્રવન્ધ તત્કાળ પૂર્ણ થયો છે. ૧.

॥ इत्यध्यात्मसारे शब्दभावोक्तिटीकायां प्रथमः प्रवन्धः ॥

। અથ દ્વિતીય-પ્રબંધઃ ।

વૈરાગ્યના ભેદ.

પહેલો પ્રબંધ કહ્યો. હવે બીજો પ્રબંધ કહે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.—પહેલા પ્રબંધમાં સાત્રમહિમા, અધ્યાત્મત્વ સ્વરૂપ, નિર્દોષ આચરણ અને ભવસ્વરૂપનું ચિતવન કર્યું છે. તેનું ચિતવન કરવાથી જીવોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી અહીં આ વૈરાગ્યના ભેદો બતાવે છે. આ સંબંધવટ આવેલા વૈરાગ્યનો આ પ્રથમ સ્લોક છે.—

મયસ્વરૂપવિજ્ઞાનાદ્દેવાર્ણવૃણ્યદદિજાત્ ।

તદિચ્છોચ્છેદરૂપં દ્રાગૈરાગ્યમુપજાયતે ॥ ૧ ॥

મૂલાર્થ—ભવસ્વરૂપના જ્ઞાનથી અને નિર્મુળ્ય દૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી તત્કાળ તે (ભવ)ની ઇચ્છાના ઉચ્છેદરૂપ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ—સંસારના સ્વરૂપનો-સ્વભાવનો વિશેષ બોધ થવાથી તથા નૈર્મુળ્ય એટલે સંસારમાં વસતા જીવોને પોતાના આત્મપદ્મે કાંઈ અણુ-માત્ર પણ જેમાં શુષ્ક દેખાતો નથી, અને સોજાથી થયેલી શરીરની પુષ્ટતાની જેમ બ્યથે આડંબરને ધારણ કરનાર છે એવા પ્રકારની દૃષ્ટિથી-દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલા દ્વેષથી એટલે સંસારના મુખની અરૂચિ થવાથી તે સંસાર સંબંધી મુખના અભિલાષની નિવૃત્તિ-ઉદાસીનતારૂપ વૈરાગ્ય શીઘ્ર-તાથી પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં બે કારણથી વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિ કહી છે. ૧.

ઉપર કહેલા પ્રકારથી બીજો પ્રકારે જેઓ વૈરાગ્ય કહે છે, તેમનો નિષેધ કરતા કહે છે.—

સિદ્ધ્યા વિપયસૌખ્યસ્ય વૈરાગ્યં વર્ણયન્તિ ચે ।

મતં ન યુગ્યતે તેષાં યાવદર્થપ્રસિદ્ધિતઃ ॥ ૨ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વિષય મુખની સિદ્ધિવડે વૈરાગ્ય પ્રાપ્તનું વર્ણન કરે છે, તેમનો મત યાવદર્થની અપ્રસિદ્ધિને લીધે યોગ્ય નથી. ૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ ભોગલંપટ પુરૂષો પૂર્વોક્ત પાંચ વિષયોના મુખની સિદ્ધિએ કરીને એટલે ભોગની ઇચ્છા તૃપ્ત થવાથી વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું વર્ણન કરે છે-કહે છે, તેઓનો મત-સિદ્ધાન્ત ન્યાયની યુક્તિથી બેતાં યોગ્ય ભાસતો નથી. કારણ કે યાવદર્થની પ્રસિદ્ધિ નથી

માટે. એટલે કે ત્યાંગુધી વિષયી વિષયોમાં પ્રવૃત્તિના પ્રયોગ
છે (પ્રવૃત્તિ કરે છે) ત્યાંગુધી કામાભિલાષની વૃત્તિની પ્રાપ્તિ (ઈ
ચલી નથી, તે કારણથી તેમનો મત યોગ્ય નથી. ૨.
અહીં તેઓ કદાચ એમ કહે કે—“અમારો મત યોગ્ય નથી,
કેમ કહો છો? કારણ કે ચિરકાળ ગુધી મુંદર ભોન ભોગવનાર
ધ્યનાં મન અને ઇન્દ્રિયો વૃક્ષ યવાથી વિષયોચક્રી પાછાં ફરે છે,
તેને અત્યંત વૈરાગ્ય થશે, માટે અમારું કહેવું યોગ્ય જ છે.” આપણે તે
માનવું અસત્ય છે, તે અસત્યપણુ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—
અપ્રાસત્વશ્ચમાદુર્ધ્વરવાસંપ્રપ્યનન્તસઃ ।
કામભોગેષુ મૂઢાનાં સમીહા નોપનામ્યતિ ॥ ૩ ॥

મૂઢાર્થ—મૂઢ પ્રાણીઓને કામભોગો અનંતીવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં
પણ કોઈ વખત પણ પ્રાપ્ત નથી થયા એવા બમને ક્ષીણ તેમની
દૃષ્ટિ સાંત થતી જ નથી. ૩.

ટીકાર્થ—પરમાર્થને નહીં જાણનારા અને મોહના ઉદયવડે બાકુળ
થયેલા અર્થોત્ત કામને વિષે જ એક ચિત્તચાળા મૂઢ પ્રાણીઓને અનંતી-
વાર એટલે જીવ અનાદિ દોષાથી અને ગયેલો કાળ અનંત દોષાથી
જન્મમરણની સંખ્યા ઘણી (અનંત) છે, કેમકે દરેક કાળે જીવ પૂર્વે
જન્મમાંથી જ આવેલો છે, તેથી અનંતીવાર પૂર્વે પ્રાપ્ત કરેલા એટલે
અનુભવેલા કામ-સપ્ત અને સ્વ તથા ભોગ-ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શ
અથવા કામ એટલે મનોહર એવા ભોગ એટલે સ્ત્રીવિવાર. અથવા
કામદેવના ભોન-વિલાસોમાં અતિશે કરીને અપ્રાપ્તિની આંતિથી એટલે
પૂર્વે મને આવા ભોન પ્રાપ્ત થયા નથી, માત્ર આ ભવમાં જ પ્રાપ્ત
થયા છે, એવી આંતિથી તે કામભોગ વિષેની અશીષ મુદ્ધિવાળી લીમ
વૃષ્ટિ સાંત થતી જ નથી. ૩.
પૂર્વે કહેલો અર્થ જ કહે છે.—

વિષયૈઃ ક્ષીયતે કામો નેન્ધનૈરિવ પાવકઃ ।
પ્રત્યુત્પ્રોલસચ્છર્કિર્ભૂય પવોપવર્ધતે ॥ ૪ ॥

મૂઢાર્થ—કાષ્ટવડે અગ્નિની જેમ વિષયોવડે કામ ક્ષીણ થતો જ
નથી, પરંતુ ઉલટો વિસ્તાર પામતો છે સક્રિય જેની એવો તે કામ
વારવાર વૃદ્ધિ જ પામે છે. ૪.

ટીકાર્થ—કામ એટલે વેદના ઉદયમાં ઉત્પન્ન થયેલો કામચક્રાર
વિષયોવડે-ભોગોવડે ક્ષીણ થતો નથી-નિવૃત્તિ પામતો નથી. કોની

જેમ ? તે કહે છે.—જેમ અગ્નિ કાષ્ઠવડે તૃપ્તિ પામતો નથી તેમ વિષયી પ્રાણી પણ ભોગવડે તૃપ્તિ પામતો નથી. પરંતુ તેથી ઉલટો જેમ જેમ વિષયોને ભોગવે છે તેમ તેમ વૈરાગ્યરહિત હોવાથી પ્રકૃષ્ઠ પણે વિસ્તાર પામતી છે સક્તિ એટલે ભોગની ઇચ્છા જેની એવો તે કામ વારંવાર વૃદ્ધિ પામે છે. ૪.

ફરીથી પણ તેજ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.—

સૌમ્યત્વમિવ સિંહાનાં પન્નગાનામિવ ક્ષમા ।

વિપયેષુ પ્રવૃત્તાનાં વૈરાગ્યં સ્વલુ દુર્વચમ્ ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—સિંહોની સૌમ્યતાની જેમ અને સર્પોની ક્ષમાની જેમ વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષોને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અસાધ્ય છે. ૫.

ટીકાર્થ—નિદ્રે કરીને વિષયોમાં—રાષ્ટ્રદાદિકના ભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને એટલે વિષયના સેવનમાં આસક્ત ચિત્તવાળા પ્રાણીઓને પૂર્વે કહેલો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય, એ કહેવું અસાધ્ય છે. કેમકે તેવા પ્રાણીને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિનો સંભવ જ નથી. કોની જેમ ? તે કહે છે.—જેમ સિંહની શાંતપ્રકૃતિ એટલે ‘આ શાંતપ્રકૃતિવાળો સિંહ છે’ એમ કહેવું, તથા સર્પોની ક્ષમા એટલે ‘આ સર્પ ક્ષમાવાન છે’ એમ કહેવું, તે અસાધ્ય છે તેમ. એટલે જેમ સિંહની શાંતતા અને સર્પની ક્ષમા અધરિત છે (અગંભવિત છે) તેમ વિષયભોગમાં પ્રવૃત્ત થયેલાને વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ અધરિત છે. ૫.

પૂર્વોક્ત વાત જ કહે છે.—

અકૃત્વા વિપયત્યાગં યો વૈરાગ્યં દિધીર્પતિ ।

અપધ્યમપરિત્યજ્ય સ રોગોચ્છેદમિચ્છતિ ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય વિષયનો ત્યાગ કર્યોવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મનુષ્ય કુપધ્યનો ત્યાગ કર્યોવિના રોગનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. ૬.

ટીકાર્થ—જે કોઈ કામી પુરુષ પૂર્વોક્ત વિષયોનો ત્યાગ કર્યોવિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઇચ્છે છે તે મૂર્ખ કુપધ્યનો એટલે રોગી માનુષ્યને દિત્તકારક અનુકૂળ ભોજનાદિકથી વિપરીત એવા અનિતકારી ભોજનાદિકનો ત્યાગ કર્યોવિના અર્થોત્તરમાં લાપટ થઈને કુપધ્યને આધા કરવાથી રોગના ઉચ્છેદને એટલે કુદ્ધ ગ્નિષાતાદિકના નાશને ઇચ્છે છે. જેમ કુપધ્યને સ્વર્ગનો રોગી અગ્નિપ્રજ્વાળાથી રોગના નાશનો ઉપાય નહીં અનુપાયથી રોગરહિત થતો નથી, હવે રોગ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ આ

બોમતુંપર પ્રાપ્તી પણ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયને જાણ્યાવિના સંગારથી મુક્ત થતો નથી. ૬.

દરે વિષયમાં આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્યની સ્થિતિ જ થતી નથી (વૈરાગ્ય રહી જ શકતો નથી), તે કહે છે.—

ન ચિત્તે વિષયાસક્તે વૈરાગ્યં સ્યાનુમપ્યલમ્ ।

અયોગ્ય દ્યોતસે નિપતન્ વિન્નુરંભસઃ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—તપાવેલા લોહાના ધાતુ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ વિષયવદે આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય રહેવાને પણ સમર્થ નથી. ૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વોક્ત વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય રહેવાને એટલે એક મુદ્ગત્પાંદિક સમય મુખી પણ સ્થિર થવાને સમર્થ નથી, તો ચિરકાળ મુખી વૈરાગ્યની સ્થિતિ તો ક્યાંથી જ રહે ? કોની જેમ ? તે કહે છે.—અત્યંત અમિથી તપાવેલા લોહાના ધાતુ ઉપર પડેલા જળના બિંદુની જેમ, એટલે જેમ તપાવેલા લોહાના ધાતુ ઉપર પડેલું જળબિંદુ કાળના વિવ્રળ વિના (તરત જ) સૂકાઈ જાય છે, તેમ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર વચ્ચનો પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમાં રહી (રહી) શકતાં નથી. ૭.

હરીષી પણ વિષયાસક્ત ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો અસંભવ બતાવે છે.—

યદીન્દુઃ સ્યાત્ ફુલ્લરાગ્રી ફલં યદ્યવકેશિનિ ।

તદા વિષયસંસર્ગિચિત્તે વૈરાગ્યસંક્રમઃ ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—જે અમાયાસ્થાની રાગીએ ચંદ્રનો ઉદય થાય, અને જે અવરોધિ (વધ) વૃક્ષને ફળ આવે, તો વિષયના સંસર્ગવાળા ચિત્તમાં વૈરાગ્યનો પ્રવેશ થાય. ૮.

ટીકાર્થ—જેમને વિષયોના એટલે કામભોજનો સંસર્ગ-પરિવ્રજ્ય દોષ તેવા પુરુષોના ચિત્તમાં વૈરાગ્ય વાસનાનો અવતાર-પ્રવેશ ત્યારે થઈ શકે કે જ્યારે અસંભવ છતાં કોઈક કાળે કદાચ અમાયાસ્થાની રાગીએ ચંદ્રોદય થાય, અને જે કદાચ વંધ્ય વૃક્ષને ફળનો સંયોગ થાય. આ જે અસંભવિતનો સંભવ થાય તો વિષયના પરિવ્રજવાળા ચિત્તમાં વૈરાગ્ય પણ સંભવે. અર્થાત્ ન સંભવે. ૮.

ત્યારે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થી રીતે થાય ? તે ઉપર કહે છે.—

મયદેતુષુ તદ્વેપાદ્વિષયેન્વપ્રવૃત્તિઃ ।

વૈરાગ્યં સ્યાન્નિરાવાધં ભવર્નગુણ્યદર્શનાત્ ॥ ૯ ॥

નાર બાર કપાચ અને નવ નોકપાચરૂપ મોહનો પ્રભાવ વર્તે છે. કેમકે આ ચોથા શુભસ્થાનકને વિષે અન્યના ઐટલે પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ નિવૃત્તિના જ્ઞાનરૂપ હેતુનો યોગ-સંબંધ છતાં પણ અર્થાત્ ભવની નિર્જુનતાના દર્શનરૂપ હેતુ છતાં પણ કૃષ્ણનો ઐટલે જ્ઞાનના કાર્યરૂપ ભોગાદિકની નિવૃત્તિનો અયોગ-અપ્રાપ્તિ દેખાય છે. તે તું ચારિત્રમોહનો મહિમા જાણુ. અર્થાત્ ચારિત્રમોહના ઉદયથી જ ત્યાં (ચોથે શુભસ્થાને) ભોગની પ્રવૃત્તિ છે, ઐટલે ત્યાં સપૂર્ણ વૈરાગ્ય હોતો નથી. ૧૧.

આ પ્રમાણે ભવની નિર્જુનતાનું દર્શન તથા ભોગની પ્રવૃત્તિ છતાં પણ ત્યાં (ચોથે શુભસ્થાને) કદાચિત્ વૈરાગ્ય હોય પણ છે, તે કહે છે.

દશાવિશેષે તત્રાપિ ન ચેદં નાસ્તિ સર્વથા ।

સ્વવ્યાપારહૃતાસંગં તથા ચ સ્તવભાષિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—તે ચોથા શુભસ્થાનકને વિષે વૈરાગ્ય સર્વથા નથી એમ નહીં, પરંતુ ત્યાં પણ દશાનો વિશેષ હતો પોતાના બાપારે જેમાં આસક્તિનું હરણ કરેલું છે એવો વૈરાગ્ય વર્તે છે. તેજ પ્રકારે શ્રીવી-તરાગ સ્તવમાં પણ કહ્યું છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તે ચોથા શુભસ્થાનકને વિષે પણ આ વૈરાગ્ય સર્વથા-મૂળથી જ નથી એમ નહીં. કિંતુ ત્યાં પણ દશાવિશેષે ઐટલે કનહાનિથી ઉત્પન્ન થયેલી આત્માને યોગ્ય ભોધની અવસ્થા-રૂપ દશાનો વિશેષ ઐટલે પોતપોતાના આવરણની ઢાનિની અપેક્ષાએ ભોધનું તરતમપણું હતો વિષયાદિક ભવના હેતુઓની ત્યાગપ-તાની મહાવડે તથા જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપવાળા બાપારવડે ઐટલે ચૈત્ય-વંદનાદિક ક્રિયાવડે હરણ કરેલો ઐટલે ન્યૂનતા પમાડ્યો ॥ આશંક્ય ઐટલે આસક્તિરૂપ પરિચય તથા અભિલાષની વીમતા જેમાં એવો વૈરાગ્ય છે. આજ પ્રકારે સ્તવમાં ઐટલે વીતરાગ સ્તવમાં શીદેમચંદ્ર સ્મરિએ કહેલું છે. ૧૨.

સ્તવમાં જે કહ્યું છે તે કહે છે.—

યદા મરુત્તરેન્દ્રધ્રીસ્ત્વયા નાધોપમુજ્યતે ।

યત્ર તત્ર રતિર્નામ વિરક્ત્યં નદાપિ તે ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—હે નાથ! જે જન્મમાં તમે દેવેન્દ્ર અને નરેન્દ્રની લક્ષ્મી ભોગથી હલી, તે વખતે પણ જે કોઈ સ્થળે તમારે રતિ (પ્રીતિ) હલી, તે પણ તમારું વૈરાગ્યપણું જ હતું. ૧૩.

દીકાર્ય—તે વીતરાગ । જે પૂર્વ જન્મમાં દેવ અને મનુષ્યના ઇન્દ્રો એટલે દેવેન્દ્રો અને ગણના નિગેરેની વફા તમે ભોગવી એટલે વજ્રનામ ગ્રહી અને સર્વોર્ગસિદ્ધિક દેવાદિ ભગવામાં શ્રીકૃષ્ણ સ્વામીએ તથા નંદન સમુપત્તના તથા પ્રાણુત દેવાદિકના પૂર્વ ભગવામાં શ્રીમહાવીરસ્વામીએ ઉપભોગવડે આસ્વાદન કરી, તે કાળે પણ દે સ્વામી ! તમારી જે વિજ્ઞાસાત્મક રતિ સાંભગણમાં આવતી હતી, તે પણ વૈરાગ્યયુક્ત જ હતી. તો પછી અર્નતના જન્મમાં વૈરાગ્ય દોષ તેમાં તો શું કહેવું ? આ રચોકવડે અરિહતને શૂદ્રસ્થાવાસમાં એથે શુણુસ્થાનકે પણ વૈરાગ્ય કહ્યો છે. ૧૩.

અહીં વિશેષતા બતાવે છે.—

ભવેચ્છા यस્ય વિચ્છિન્ના પ્રવૃત્તિઃ કર્મભાયજા ।

રતિસ્તસ્ય વિરક્તસ્ય સર્વત્ર શુભવેદનતઃ ॥ ૧૪ ॥

મુસાર્ય—જેને ભવની ઇચ્છા વિચ્છેદ પામી છે તેને ભોગાદિકમાં જે કંઈ પ્રવૃત્તિ દેખાય છે તે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, તથા તે વૈરાગ્યવંતની જે પ્રીતિ દેખાય છે તે સર્વત્ર શુભવેદનીય કર્મના ઉદયથી જ છે. ૧૪.

દીકાર્ય—જે મુમુક્ષુને ભવેચ્છા એટલે ઉત્તમ જન્મ, ભોગ અને અદ્ધિ વિગેરેની પ્રાપ્તિવાળા સંસારની ઇચ્છા એટલે જે હું દેવાદિક થાઉં તો સાઈ એવી કામના વિચ્છેદ પામેલી છે એટલે આ ભવમાંથી મારો ક્યારે મોક્ષ થશે ? એ પ્રમાણે વિપક્ષની ઇચ્છાવડે નિવૃત્તિ પામી છે, તેવા પુરુષની જે કંઈ પ્રવૃત્તિ ભોવામાં આવે છે તે એકવીસ પ્રકારના મોહનીય અને બે પ્રકારના વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી એટલે તે કર્મની કરેલી છે. પરંતુ અસાનથી ઉત્પન્ન થયેલા જમને લીધે ભોગસુખજ સારજૂત છે એવી ખુદ્ધિ તેમને થતી નથી. અહીં કોઈને શંકા થાય કે ભોગના આરંભમાં ભલે પ્રવૃત્તિ હો પરંતુ તે ભોગ ઉપર તેમનો પ્રેમ કેમ થાય ? તે શંકાપર કહે છે કે—તે વૈરાગ્યવંતને જે પ્રીતિ થાય છે તે સર્વત્ર—ભોગ અને ભોગના અંગજૂત રતિનાં સર્વ સ્થાનોમાં સાત વેદનીય કર્મના ઉદયથી થાય છે. અર્થાત્ તે સાત વેદનીય કર્મ હર્ષાદિકથી જ ભોગવાય છે, તેથી તેમાં આનંદ, પ્રીતિ વિગેરે ભોવામાં આવે છે. ૧૪.

અહીં કોઈને શંકા થાય કે—કર્મના વશથી પ્રવૃત્તિ વિગેરે ભલે હો, પણ તેની શુદ્ધિ શી રીતે રહી સકે ? તેનો ઉત્તર આપે છે.—

પરમાર્થ દૃષ્ટિથી જાણીને તે ભોગોનેવિશે માત્ર આરાધિત રહિત યજ્ઞ તે ભોગોને ભોગવતાં છતાં પણ પૂર્વે સંયમ કરેલો દોષાથી ભરતાદિકની જેમ યુગ્મ બાવનાવડે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને તથા અન્ય (પૂર્વે જેને સંયમ નથી કર્યો તે) સર્વ સંયમને પામીને પરંપરાએ પરમપદ-મોક્ષ-સ્થાન પામે જ છે. ૧૬, ૧૭.

એ પ્રમાણે આપા અને પાંચમા ગુણસ્થાનવાળાની ભોગપ્રવૃત્તિ જે પ્રકારે છે તે પ્રકાર દેખાડ્યો. હવે તેથી વ્યતિરેકનેવિશે કહે છે.—

ભોગતત્ત્વસ્ય નુ પુનર્ન ભવોદધિલંઘનમ્ ।

માયોદકદ્વાયેશાત્તેન યાતીહ કઃ પથા ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—ભોગને વિશેજ તત્ત્વશુદ્ધિવાળાને માયાના જળમાં દૂધ આવેશ દોષાથી સંસારરૂપી સમુદ્રતું ઉત્તંઘન થતું નથી. તેથી કરીને આ મનુષ્યલોકમાં તેવા (કુત્સિત) માર્ગે કોણુ જાય? કોઈજ નહીં. ૧૮.

ટીકાર્થ—હે વત્સ ! તું ચિત્તમાં વિચાર કર. વ્યતિરેક સાંભળ. ભોગોજ તત્ત્વ ઐટલે જન્માદિકનો ચાર છે એમ જેના મનમાં છે તેવા પુરૂષને ઇંદ્રભજના જળમાંજ માત્ર જળપણુનો આગ્રહ દોષાથી ભવરૂપી સમુદ્રતું અતિકંભણુ મુકર (સહેલું) નથી. એ કારણથી આ મનુષ્યલોકમાં તે કુત્સિત માર્ગે કરીને કોણુ ઇંદ્ર સ્થાને જાય? કોઈજ નહીં. અર્થાત્ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ તે કુમાર્ગે કરીને સદ્ગતિરૂપ સ્થાનને પામતો નથી. ૧૮.

હવે તે બંનેની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

સ તત્રૈવ ભવોદ્વિશ્નો યથા તિષ્ઠત્યસંશયમ્ ।

મોક્ષમાર્ગેઽપિ હિ તથા ભોગજંવાલમોહિતઃ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ તે ગૃહવાસમાં પણ ભવને વિશે ઉદ્વિગ્ન થઈનેજ રહે છે, તેમ ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિશે પણ ભોગરૂપી જંબાલથી મોહિત થઈને રહે છે. ૧૯.

ટીકાર્થ—તે પરમાર્થ દૃષ્ટિવાળો પુરૂષ જેમ ગૃહવાસને વિશે ભોગક્રિયામાં પ્રવર્તતાં છતાં પણ નિઃસંક ઉદાસપણેજ રહે છે—નિવાસ કરે છે, તેજ પ્રકારે ભોગતત્ત્વ પુરૂષ મોક્ષમાર્ગને વિશે પણ ઐટલે મુનિવેષ ધારણ કરીને સંયમનો સ્વીકાર કર્યો છતાં પણ ભોગની વૃણા-રૂપી શેવાલ અથવા સમુદ્રવેળાવડે મોહ પામીને ઐટલે સંયમને વિશે ઉદ્વેગ પામીને રહે છે. ૧૯.

જે ભોગી દોષ તે ઉદ્ધિગ થી રીતે થાય? તે શકાપર કહે છે.—

ધર્મશક્તિં ન હન્ત્યત્ર ભોગયોગો ઘલીયમીમ્ ।

હન્તિ દીપાપદ્મો વાનુર્જ્વલનં ન દવાનલમ્ ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—આ સમ્યગ્દષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો યોગ ભોટી એવી ધર્મશક્તિને હણતો નથી. જેમ દીવાને જુઝવનારો વાયુ દેદીપ્યમાન દાવાનળને ઠણી શકતો નથી—જુઝવતો નથી તેમ. ૨૦.

દીકાર્થ—આ સમ્યગ્દષ્ટિ જનને વિષે ભોગનો સંયોગ બળવાન એટલે અતિ ભોટી એવી ધર્મશક્તિને એટલે ધક્કાવડે પુક્ત એવી વૈરાગ્યની પરિભૂતિને હણતો નથી—નાશ કરતો નથી. આ વાતને દશાંતવડે સિદ્ધ કરે છે.—દીવાને જુઝવનારો વાયુ દીવાને જ હણે છે, પાનુ વાયુના સંસર્ગથી ઉગ્રતા વધારે દીપ્ત થનારા દાવાનળને હણતો નથી. અર્થાત્ ભોગનો સંયોગ અસ્થ ધર્મશક્તિને હણી શકે છે, પણ બળવાન—ભોટી ધર્મશક્તિને હણી શકતો નથી. ૨૦.

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.—

ઘધ્યતે ઘાદમાસક્તો યથા શ્લેષ્મણિ મશ્નિકા ।

શુષ્કગોલવદ્ભિલ્લિપ્તો વિષયમ્યો ન ઘધ્યતે ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—સ્લેષ્મને વિષે મશ્નિકાની જેમ વિષયોને વિષે અત્યંત આસક્ત થયેલો પુરૂષ બધાય છે. અને શુષ્ક માટીના પિંડની જેમ વિષયોથી આસ્લેષ નહીં પામેલો મનુષ્ય બંધાતો નથી. ૨૧.

દીકાર્થ—હે વત્સ! અત્યંત આસક્ત એટલે વિષયોના વિષાકને નહીં બળવાથી ભોગતૃપ્તિવડે ખીણયેલો મનુષ્ય તેના દેવગ્રસ્ત વિષયોવડે પાપકર્મથી બધાય છે—સંરિગ્ધ થાય છે. જેમ મુખમાંથી નારિકાદ્વારે નીકળેલા કફપિંડમાં માખી ચોંટે છે તેમ માખી જેવો અત્માની ભોગી સ્લેષ્મસમાન ગાદ રિનગ્ધ અને દુર્બોધ એવા કર્મને વિષે બંધાય છે. અને પરિભ્રામનેવિષે દારૂધુ એવા વિષયોથી નહીં આસ્લેષ પામેલો એટલે વાચનાની નિવૃત્તિ થવાથી ભોગતૃપ્તિની મંદતાને લીધે અંતરાત્માવડે આસક્તિ નહીં પામેલો પુરૂષ પાપકર્મરૂપ મજબુત દોરણવડે બંધાતો નથી. કોની જેમ? તે કહે છે. જેમ શુષ્ક માટીનો પિંડ જાત વિગેરેપર લગાડ્યા છતાં પણ ચોંટતો નથી—બૂદો રહે છે, તેમ શુષ્ક માટીના પિંડસદૃશ વિષયના વિષાકને બળનાર રક્ષ પરિભ્રામવાળો છવ બળવો. તેને કર્મને બધ મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં વ્યાધાતવું કારણ થતો નથી. પરંતુ વેદોદયના સ્પર્શવડે કાર્મક પ્રદેશ ઉદયાદિકને યોગ્ય જ કર્મબધ થાય છે. ૨૧.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે-આમ કહેનાથી તો ત્રિપાકના જ્ઞાનવાળા પ્રાણીઓને ભોગો ત્યાગ કરવા વાચક નહીં થાય એવું સિદ્ધ થશે. તે ઉપર જવાબ આપે છે.—

વહુદોષનિરોધાર્થમનિવૃત્તિરપિ ક્વચિત્ ।

નિવૃત્તિરિવ નો દુષ્ટા યોગાનુભવસાલિનામ્ ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—કોઈક પ્રાણીને વિષે ઘણા દોષના નિરોધને માટે અનિવૃત્તિ પણ યોગના અનુભવવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની નિવૃત્તિની જેમ દુષ્પણવાળી નથી. ૨૨.

ટીકાર્થ—હે ભગ્ય ! કોઈક પ્રાણીને વિષે ઘણા દોષોના એટલે ભોગકર્મના ઉદયથી ત્રણ (ચારિત્ર)નો ભગ, આજ્ઞાની વિરાધના તથા આર્તધ્યાનાદિક અતિચારોના રોધને માટે-ઉત્પન્ન નહીં થવા દેવામાટે કરાતી અનિવૃત્તિ—ભોગને વિષે પ્રવૃત્તિ પણ યોગોના-ભોક્ષના સાધક જ્ઞાનાદિ આપારોના અનુભવવડે-પરિપક્વ જ્ઞાનવડે શોભતા એવા મહાત્માઓની ત્યાગવૃત્તિની જેમ દુષ્ણ રહિતપણાએ કરીને પ્રમાણુરૂપ કહેલી છે. કેમકે તે બહુદોષની નિવૃત્તિ કરનાર છે (આ નિયમ સર્વત્ર નથી.) તેથી તેમને પૂર્વોક્ત દોષ લાગતો નથી. ૨૨.

કોઈ શંકા કરે કે-ભોગ કરવાથી દોષની હાનિ શી રીતે થાય ? તેના જવાબ આપે છે.—

યસ્મિન્નિપેવ્યમાણેऽપિ યસ્યાશુદ્ધિઃ કદાચન ।

તૈનૈવ તસ્ય શુદ્ધિઃ સ્યાત્કદાચિદિતિ હિ શ્રુતિઃ ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—જે માણસને જે ભોગાદિક સેવવાથી કદાપિ અશુદ્ધિ થાય છે, તે માણસને તે જ ભોગાદિક સેવવાવડે કદાચિત્ શુદ્ધિ પણ થાય છે. એ પ્રમાણે બહુશ્રુતની ઉક્તિ છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—જે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને જે કામાદિક ભોગનું સેવન કરવાથી-અત્યંત ભોગવવાથી કદાચિત્—તત્ત્વની અજ્ઞાત અવસ્થામાં અતિ આસક્તિવડે, સન્નિપાતના જવરમાં ધીની જેમ અશુદ્ધિ-આત્માને વિષે દોષની વૃદ્ધિ થાય છે, તેજ વિરક્ત ચિત્તવાળા મનુષ્યને તેજ ભોગવડે-રૂઢ પરિણામવાળા ભોગવડે કદાચિત્-નિવૃત્તિની સન્મુખ રહેવાને સમયે પિત્તજવરમાં ઘૂતની જેમ શુદ્ધિ-દોષની હાનિ પણ થાય છે. કેમકે તેથી ભોગના ફળરૂપ કર્મનો ફાયદો થાય છે. આ પ્રમાણે બહુશ્રુત પ્રરૂપોની ઉક્તિ-વચન છે. ૨૩.

કોણે જ કદાચ કહે છે -

રિષયાણાં મનો વન્ધજનને નિયમોઽભિ ન ।

અભિનિર્મા મનો વન્ધો જ્ઞાનિર્મા તુ ન કર્તૃદિષિન્ ॥ ૨૪ ॥

મુસારે—તેથી કરીને રિષયાણાં એટલે કરીને ભય કેટલો કરવામાં નિયમ નથી. તે માટે અજ્ઞાનીને ભય છે, અને જ્ઞાનીને તેથી કદાચ ભય થતો નથી. ૨૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને જુએ કહેવા દેવાના મનુષ્યે કરીને રિષયાણો કાચાઈ જાતોનો કર્મભય કેટલો કરવામાં નિયમ—એટલે પણ નથી. તેથી-રિષયાણાંમાંથી ભયના સ્વરૂપને અને તેના ફળને નહીં જાણવાથી, પાંચમથી ઉત્તમ પાંચમ અને જિજ્ઞાસુ અને અજ્ઞાનીઓને જ દિવસ કર્મભય થાય છે, અને ગુણની તૃપ્તિનો સ્વભાવ જેવોજે મુખી દીર્ઘ છે તેવા જ્ઞાનીઓને એવા કિલ્લ કર્મભય થતો નથી. અહીં જે જ્ઞાનીને કર્મભયનો નિયમ કયો છે તે નિષ્કારિક પ્રાયોગ્ય કર્મના ભયનો નિયમ સમજવો, પણ દેવ અને મનુષ્ય બંનેને સોંપ એવા ભયનો નિયમ નથી. કેમકે દેવ અને મનુષ્ય બંનેનો ભય તેો છતાં અને તાત્કાલિક ગુણસ્થાનકે રહેલા હવેને પણ થાય છે. તેો પાત્ર હોવા ભય કાંઈ ગુણસ્થાને રહેલા હવેને થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. ૨૪. પૂર્વે કહેલા અર્થને જ ૨૫૬ સીને કહે છે.—

સંપત્તેઽમેયમાનોઽપિ સંપમાનો ન સેવતે ।

કોઽપિ પારજનો ન સ્વાષ્ટ્રયન્ પરજનાનપિ ॥ ૨૫ ॥

મુસારે—કોઈક પ્રાણી જોતને નહીં એવતાં છતાં પણ એવે છે, તથા કોઈ પ્રાણી એવન કરતાં છતાં પણ નથી એવતો. જેમ કોઈ માનુસ પરજનનો આશય કરે તોપણ તે પરજન થતો નથી. આર્થેત્ સ્વજન જ કહેવાય છે તેમ. ૨૫.

ટીકાર્થ—કોઈ મોઢ પામેલો પ્રાણી જોતને નહીં એવતો એટલે દ્રવ્ય દીક્ષાને મહાન કરવાથી શ્રી વિમેરે ન દોવાથી સાક્ષાત્ કાચાવડે નિપુનાઈકને નહીં જોતવતો છતાં પણ મન, ચમન તથા આત્મધાન-વડે તે જોતને એવવાનું કર્મભયથી કશું તંદુલીયા મરખતી જેમ પામે છે. અને કોઈ એક શુદ્ધવાસને જોતવતો છતાં પણ જિનેશ્વરાઈકની જેમ તે તેને એવતો જ નથી એમ સમજવું. કેમકે તે શુદ્ધવાસને ત્યાજ કરવા ઈન્છે છે, તેથી તેને પાપભંધ થતો નથી. જેમ કોઈ માનુસ કોઈ કારાનુને લીધે પોતાના કુટુંબને હોડીને પરજનોનો આશય

કરે એટલે તેમની સાથે રહે, તોપણ તે પરજન-પારકો માણસ થતો નથી. એજ પ્રમાણે વૈરાગ્યવાન પુરુષ ભોગને ભોગવતાં છતાં પણ ધર્મને વિષે અત્યંત આગ્રહવાળો હોવાથી પાપકર્મનો બંધક થતો નથી. અને મોહવાન પ્રાણી તો ગુણને વિષે વસતાં છતાં પણ ભોગ ઉપર આગ્રહી હોવાથી પુણ્ય કર્મનો બંધક થતો નથી. ૨૫.

પુણ્યક્ષણના ઉપભોગને વિષે વૈરાગ્ય દેખાડે છે.-

અતઃ एव महापुण्यविपाकोपहितश्रियाम् ।

गर्भादारभ्य वैराग्यं नोत्तमानां विहन्यते ॥ ૨૬ ॥

મૂલાર્થ—એ જ કારણમાટે જેમને મહાપુણ્યના વિપાકે કરીને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા ઉત્તમ પુરુષોને ગર્ભથીજ આરંભીને વૈરાગ્ય હળુતો નથી. ૨૬.

ટીકાર્થ—એજ કારણ માટે-પૂર્વે કહેલા હેતુવડે મહાપુણ્યના-સારા આચરણથી સંચિત કરેલા શુભકર્મના વિપાકવડે-શ્રિયતિના પાકથી પ્રાપ્ત થયેલા ક્ષણના ઉદયવડે જેમના કરતલમાં લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ છે એવા તીર્થકર તથા ચક્રવર્તી વિગેરે ઉત્તમ પુરુષોને ગર્ભથી આરંભીને-ગર્ભમાં અવતાર થયો તે દિવસથી આરંભીને કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિપર્યંત વૈરાગ્ય-આગમિના ત્યાગરૂપ વિરક્તપણું હાળાતું નથી-વૈરાગ્યમય ચિત્તની વિષટના થતી નથી. ૨૬.

તેમાં બે સ્ત્રોકવડે યુક્ત પણ કહે છે —

विषयेभ्यः प्रशान्तानामश्रान्तं विमुखीकृतैः ।

करणैश्चाह्यैરાग्यमेव राजपथः किल ॥ ૨૭ ॥

મૂલાર્થ—અત્યંત માંત થયેલા અગ્યોને વિષયો ધર્મી પરાક્રમુષ્ક કરેલા દુઃખોવડે જે મુદર વૈરાગ્ય નિરતર ઉપજે છે તે જ સાચું માને છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અત્યંત માંત થયેલા એટલે કષાયના ઉદયનો નિરોધ કરવાથી ઉપગમ આવને પામેલા અગ્યોને પાપ વિષયો અને સનાદિક ધર્મી પરાક્રમુષ્ક કરેલા-નિવૃત્ત થયેલા એવા દુઃખોવડે વિમાનિરહિત-જનુ-નિગ્નર જે જનો-કર-કૃપાનુરહિત વૈરાગ્ય થાય છે તે જ સાચું માને છે. ૨૭.

मयं निवर्तमानैर्ह्यनुदीर्णैरयंविनैः ।

नृतेभ्रान्तवनां तस्यादमायेह्यदी मता ॥ ૨૮ ॥

ટીકાર્થ—ધાર્મિકાભાસ એટલે પ્રતાદિક ધર્મને વિષે કુશળ એવા ધાર્મિકની જેવા દેખાતા અર્થાત્ બહારના આકાર માત્રથી ધાર્મિક અને અંદરથી અધર્મી એવા જનો લક્ષ્યએ કરીને એટલે પ્રત્યું પાલન કરવામાં સમર્થ ન હોવાથી તથા હક અને લોભાદિકને કારણે દીક્ષા ગ્રહણ કરેલી હોવાથી પછી તે પ્રતનો ભંગ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્યવડે નમ્ર મુખ રાખીને અધોદૃષ્ટિવડે જીએ છે, પણ આર્ત અને સૌદાદિક દુષ્ટ ધ્યાન કરે છે તેથી તેઓ પોતાના આત્માને નરકરૂપી ખાડામાં એટલે દુર્ગતિરૂપ દુર્લભ્ય એવા ખાડામાં નાંખે છે. ૩૦.

હવે ઇન્દ્રિયોના જયતું યોગ્યપણું દેખાડે છે.—

वञ्चनं करणानां तद्धिरक्तः कर्तुमर्हति ।

सद्भावविनियोगेन सदा स्वान्यविभागवित् ॥ ૩૧ ॥

મુદ્દાર્થ—નિરંતર સ્વપરના વિભાગને બાહુનાર તથા તે વિષયોથી વિરક્ત થયેલા ભવ્ય પ્રાણીએ રૂઝ પરિણામના ઉપયોગવડે ઇન્દ્રિયોનું વંચન કરવું યોગ્ય છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—સદા-નિરંતર પોતાના એટલે શ્રવસ્વરૂપના અને પરના એટલે પુદ્ગલ તથા દેહાદિકના જડ ચેતનપણા વિગેરે વિભાગને-ભેદને બાહુનારા તથા તે ઇન્દ્રિયવિષયના ભોગથી વિમુખ થયેલા ભવ્ય પ્રાણીઓએ રૂઝ પરિણામના ઉપયોગવડે એટલે આ કાર્ય જ મારા આત્માને હિતકારી છે તેથી આજ કાર્ય મારે કરવા લાયક છે, અને તેથી અન્ય સર્વ કાર્ય મારે તજવા લાયક છે એવી નિશ્ચયતાના ઉપ-યોગવડે ઇન્દ્રિયોની વંચના કરવી-પોતપોતાના વિષયોથી તેમને ઉતરવી તેજ યોગ્ય છે. ૩૧.

હવે વૈરાગ્યતું અદ્ભુતપણું બતાવે છે.—

प्रवृत्तेर्वा निवृत्तेर्वा न संकल्पो न च श्रमः ।

विकारो हीयतेऽक्षाणामिति वैराग्यमञ्जुतम् ॥ ૩૨ ॥

મુદ્દાર્થ—જે વૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્તિથી સંકલ્પ નથી અને નિવૃત્તિથી શ્રમ નથી, તથા ઇન્દ્રિયોનો વિકાર હીન થતો જાય છે તે વૈરાગ્ય અદ્ભુત કહેવાય છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—જે વૈરાગ્યને વિષે કામાદિકના દેતુરૂપ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી સંકલ્પ વિકલ્પ થતા નથી, અને વિષયો થકી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ કરવામાં કલેશ થતો નથી, તથા ઇન્દ્રિયોનો વિકાર હીન થતો

પ્રભાવવાળી લીલા અર્થાત્ યોગમાયા એવા નામથી સ્પષ્ટ રીતે કહે છે. તે પણ મનુષ્યાદિક જીવોના અનુગ્રહનું—ધર્મનો મહિમા થયણ કરવાથી ચિત્તને ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરનાર ધર્મની સન્મુખપણાનું કારણ દેવાથી એ યોગમાયાનેવિષે પણ દૂપણ નથી. તેઓએ ગોતાના શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—“સમ્યગ્દર્શનયા વુદ્ધયા યોગવૈરાગ્યયુક્તયા । માયાવિરચિતે લોકે ચરેન્મય કહેવરમ્ ॥ ૧ ॥” —“યોગ અને વૈરાગ્યવડે યુક્ત એવી સમ્યગ્દર્શનવાળી બુદ્ધિએ કરીને આ માયાથી રચેલા લોક (કુનિયા)માં શરીર ધારણ કરીને અટન કરવું.” ૩૪.

આ ઉપર જિનાગમની સંમતિ દેખાડે છે.—

સિદ્ધાન્તે શ્રૂયતે ચેયમપવાદપદેષ્યપિ ।

મૃગપર્પત્પરિત્રાસનિરાસફલસંગતા ॥ ૩૫ ॥

મૂલાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી દેશના અપવાદના વાક્યોનેવિષે પણ અહીં પુરૂષોની સભાના ત્રાસને લીધે નિરાસ કરવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે એમ સિદ્ધાંતનેવિષે સંભળાય છે. ૩૫.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી સમગ્ર દેશના અપવાદનાં સ્થાનકોને વિષે પણ એટલે કારણ આવે છતે કરવાને કહેલા વિશેષ વિધિના વાક્યોનેવિષે પણ અર્થાત્ ઉત્સર્ગ માર્ગે તો દૂર રહો, અપવાદના સ્થાનનેવિષે પણ મૃગ જેવા તુચ્છ-અહીં પ્રાણીઓની એટલે સૂક્ષ્મ વિચારને નહીં પામેલા જીવોની સભાનો જે પરિત્રાસ એટલે તેને યોગ્ય ધર્મના ત્યાગરૂપ ભય-તે ધર્મનો નિરાસ-તે ધર્મથી દૂર થવારૂપ ફળવડે સંગતિ પામેલી છે; એટલે એવી સભાનેવિષે અર્થાત્ અજ્ઞોની સભામાં તે દેશના અયોગ્ય છે. એ પ્રમાણે લલિતવિસ્તરા વિગેરે જૈન સિદ્ધાંતમાં સંભળાય છે. કહ્યું છે કે—“શુદ્ધદેશના હિ ક્ષુદ્રસત્ત્વદ્વગ્ન્યુપસંગ્રાસનસિદ્ધનાદઃ” શુદ્ધ દેશના એ ક્ષુદ્ર પ્રાણીરૂપ મૃગના સમૂહને ત્રાસ પમાડવામાં સિદ્ધનાદ સમાન છે. તથા—“અપ્રસાન્તમતી શાસ્ત્રસન્ના-વપ્રતિપાદનમ્ । દોષાયામિનવોદીર્ઘે શમનીયમિવ જ્વરે ॥ ૧ ॥” “જેની મતિ શાંત થઈ નથી એવા પ્રાણીને શાસના સદ્ભાવ (તત્ત્વ)નો ઉપદેશ આપવો એ નવા ઉદય પામેલા જ્વરનેવિષે ઔષધ આપ્યાની જેમ દોષની ઉત્પત્તિનેમાટે થાય છે.” આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આવા પ્રકારની શુદ્ધ દેશના અહ્યબુદ્ધિવાળાને અપવાદ સ્થાને પણ ન આપવી. કેમકે તેનું કાંઈ પણ સાડું ફળ નથી. ૩૫.

હવે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિના અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ઔદામીન્યપત્તે જ્ઞાને પરિપાકમુપેન્નુવિ ।

યતુર્ધેઽપિ ગુણમ્યાને તદ્વેરાગ્યં વ્યવશ્યિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

॥ इति वैराग्यसंभवाधिकारः ॥

મૂલાર્થ—ઉદામીનનાના ફળવાળુ જ્ઞાન પરિપાકને પામવાથી યોગ્ય યાત્રાસાધનને વિષે પાત્ર તે વૈરાગ્ય રહેલુ છે. ૩૬.

ટીકાર્થ—ઔદામીન્ય-આધ્યત્મિક પરિપાકપાત્રું એટલે મર્યાદના મુખ દુઃખને વિષે ઉપેક્ષા તેજ લેનુ ફળ-આપ છે એતું જ્ઞાન પરિ-પાકને-યથાર્થિયન વસ્તુને અનુભવ કરવામાં નિપુણતાવાને પામે છે તે યોગ્ય યાત્રાસાધનને વિષે પાત્ર એટલે અવિરતગમ્ય-ઘટિયાળા જનને વિષે પાત્ર તે પૂર્વે કહેલું વિરક્તપાત્રુ વિધિપૂર્વક રહેલુ છે. ૩૬.

इति वैराग्यसंभवः अपि कारः संपूर्णः.

૫૨ અધિકારમાં કહેલા વૈરાગ્યના બેઠો કહે છે —

तद्वैराग्यं स्मृतं दुःखमोहज्ञानान्वयाप्रिधा ।

तत्रार्थं पिपयामासोः संमारोद्धेगलक्षणम् ॥ ૩૭ ॥

મૂલાર્થ—તે ૫૦૦જી વૈરાગ્ય દુઃખ, મોહ અને જ્ઞાનના સંબંધથી ત્રાણ પ્રકારે કહેલા છે. તેનાં પ્રથમ દુઃખનાર્જિત વૈરાગ્ય વિષયોની પ્રાપ્તિ ન થવાથી સરસાર ઉપરના ઉદ્ધેગરૂપ દોષ છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા વૈરાગ્ય છવોને દુઃખ એટલે આદ્યવિકારી દુર્લભતારૂપ, મોહ એટલે અસર્વજ્ઞે રમેલા વિપરીત વસ્તુસ્વરૂપને કહેનારા કુસાચના સરકારથી ઉત્પન્ન થયેલા મતિનો ભ્રમ અર્થાત્ અજ્ઞાન, તથા જ્ઞાન એટલે સર્વજ્ઞતા વચ્ચનને અનુસારે યથાર્થ અવાદિક પદાર્થનામૂલના સ્વરૂપનો નિર્લય કરનાર બોધ એ-ત્રાણના સંબંધથી દુઃખાન્વિત, મોહાન્વિત અને જ્ઞાનાન્વિત એવા ત્રણ પ્રકારે પૂર્વી-આયોજિ કહેલા છે. તે ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં ઉક્ત સંખ્યાના અનુક્રમે રહેલા દુઃખનાર્જિત વૈરાગ્ય પાતાને ઈષ્ટ એવા અન્ન, પાન, સ્ત્રી અને ધન વિગેરે વિષયોની પ્રાપ્તિ-લાભ નહીં થવાથી ચૃદવાસથી ઉદ્ધેગ પામવારૂપ થાય છે. ૩૭.

હવે ૭ સ્તોક મુખી તે દુઃખનાર્જિત વૈરાગ્યનું વર્ણન કરે છે.—

अत्रांगमनमोः खेदो ज्ञानमाप्यायकं न यत् ।

निजार्भीषितलाभे च विनिपातोऽपि जायते ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—આ દુઃખાન્વિત વૈરાગ્યનેવિષે શરીર અને મનનો ખેદ જ કારણ છે, ત્યાં વૃત્તિ કરનાર જ્ઞાન છે જ નહીં, અને તેને ઇચ્છિત

પણુ નથી, એટલે કે જેઓ પ્રથમ ઉદ્યત વિહારવડે વ્રતનું પાલન કરીને પછી કેટલેક કાળે પડે-અથ્થ યાય (વ્રતનો ભંગ કરે) તે પશ્ચાત્ નિપાતી કહેવાય છે એવા પણુ તેઓ નથી, માટે તેઓ ગૃહસ્થીઓથી કાંઈપણુ અધિક નથી. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમી જ છે. ૪૨.

હવે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનો ઉપસંહાર કરે છે.—

ગૃહેન્નમાત્રદૌર્લભ્યં લભ્યન્તે મોદકા વ્રતે ।

વૈરાગ્યસ્યાયમર્થો હિ દુઃસ્વર્ગર્ભસ્ય લક્ષણમ્ ॥ ૪૩ ॥

મૂસાર્થ—ગૃહવાસને વિષે કેવળ અન્નની પણુ દુર્લભતા છે, અને વ્રતમાં તો મોદક પ્રાપ્ત થાય છે, આ પ્રકારનો જે અર્થ-પ્રયોજન તે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ બણવું. ૪૩.

ટીકાર્થ—દુઃખને લીધે વિરક્ત યથેચ્છાના વૈરાગ્યનું પ્રયોજન-પરમાર્થ આ પ્રમાણે હોય છે.—ગૃહવાસને વિષે ઘી, શાક વિગેરેની અપેક્ષા વિના માત્ર અન્નની પણુ દુર્લભતા છે. અને દીક્ષામાં તો લાડુ મળે છે, માટે ચાલો દીક્ષા મહણુ કરીએ. આપ્રમાણે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યનું લક્ષણ બણવું. અધ્યાત્મની કામના (ઇચ્છા) વાળા મનુષ્યે આવા વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

હવે આઠ શ્લોકેકરીને મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે.—

કુશાસ્ત્રાભ્યાસસંભૂતં ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ ।

મોહગર્ભે તુ વૈરાગ્યં મતં ચાલતપસ્વિનામ્ ॥ ૪૪ ॥

મૂસાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભવની નિર્ગુણતા બળવાથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો અજ્ઞાન તપસ્વીઓએ માનેલો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભે વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—કુશાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો એટલે કુરિત-સદ્ભૂત ભાવને અપ્રમાણુ કહેનાર અને અસદ્ભૂત ભાવને પ્રમાણુ માનનાર અસંવેદનાં કહેલાં જે શાસ્ત્રો, તેના અભ્યાસથી એટલે બળુપ કે સાંમગત્વથી થયેલો વૈરાગ્ય, અથવા ભવની નિર્ગુણતા દેખવાથી એટલે ગૃહવાસ અને જ-માદિરૂપ સંસાર તેની નિર્ગુણતા એટલે ગુપ્ત-રહિત્ય તે એવા બળુપથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો બાળતપસ્વીનો એટલે અપ્રાપ્ત પરમાર્થવાળા અને પચાગ્નિસાધન વિગેરે તપમાં રક્ત એવા તપસ્સાદિકાએ પ્રમાણુ કરેલો એવો જે વૈરાગ્ય તે મોહગર્ભે અપ્રાપ્ત અજ્ઞાનસંબન્ધ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૪૪.

પૂર્વે રજાકમાં અન્યદસંનીઓના મોહનભં વૈરાગ્યનું ૨૪૨૫ કમ્બુ
હરે ૨૪૬૨સંનીઓના મોહનભં વૈરાગ્યનું ૨૪૨૫ બતાવે છે.—

સિદ્ધાન્તમુપજીવ્યાપિ ચે વિરુદ્ધાર્થમાપિણઃ ।

તેષામપ્યેતદેવેષ્ટં કુર્વતામપિ વુષ્કરમ્ ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ સિદ્ધાંતનો આશય કરીને પણ વિરુદ્ધ અર્થને
કહે છે તેઓ અતિદુષ્કર તપસ્વાદિકને કરતા દોષ, તો પણ તેઓનો
વૈરાગ્ય મોહનભં વૈરાગ્ય જ કહેવો છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—જે કોઈ કદામદશ્પી મદશ્પી મરત થયેલા જનો સિદ્ધાંત
એટલે જિનાયમનો આશય કરીને પણ તેના વિરુદ્ધ અર્થને કહેનારા દોષ
એટલે કે કોઈપણ બતનો પાતાનો સ્વાર્થ મનમાં રાખીને જેઓ જિનપ્રવચ-
નની અન્યથા પ્રશ્નપૂર્ણ કરીને અવહાર કરતા દોષ તે નિદ્ધવાદિકોનો
પણ મોહનભંભૂત વૈરાગ્ય જ કહેવો છે—પ્રમાણભૂત કહેવો છે. એકે તેઓ
ઉમ-દુષ્કર તપસ્વાદિકને કરતા દોષ તોપણ તેઓને એ મોહાન્વિત
વૈરાગ્ય જ દોષ છે, જ્ઞાનનભિત વૈરાગ્ય દોષો નથી. ૪૫.

અહીં કોઈ સંકા કરે કે—જિનેશ્વરે કહેલી ક્રિયા કરનારને અવદ-
યાદિક શુભપરિણામ દોષાથી મોહનભંભૂત વૈરાગ્ય કેમ દોષ? તે સંકાર્થ
સમપ્રધાન કરે છે.—

સંસારમોચકાદીનામિયેતેષાં ન તાત્પર્યિકાઃ ।

શુભોઽપિ પરિણામો યજ્ઞાતા નાજ્ઞારુચિસ્થિતિઃ ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—તેઓનો શુભ પરિણામ પણ સંસારમોચકાદિકની જેમ
તાત્પર્યિક નથી. કેમકે તેઓની જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે યજ્ઞની
સ્થિતિ નથી. ૪૬.

ટીકાર્થ—હે વત્સ! તેઓનો-નિદ્ધવાદિકોનો શુભ-અવદયાદિશ્પ

અર્થોત્ તેમની દેશ પણ નિર્દેશતા જ છે. તેવી જ રીતે નિદ્ધવાદિકનો
પણ શુભ પરિણામ પારમર્થિક નથી. કેમકે તેઓને સર્વ પ્રાણીના
હિતકારક જિનેશ્વરની આજ્ઞાને વિષે—અવિરુદ્ધ આગમને વિષે પ્રીતિની-
વિશ્વાસની સ્થિતિ—આસ્થા (સ્થિરતા) થઈ નથી. તેઓ પાતાના વિક-

હપવડે કલ્પિત કરેલા અર્થને જ સ્વીકારે છે. તેઓનો જીવદયાદિક શુભપરિણામ તો લોકોમાં પૂજ્ય, પ્રસંસા વિગેરે પ્રાપ્ત કરવા માટે જ હોય છે, તેથી તે નિરર્થક છે. ૪૬.

અમીષાં પ્રસમોપ્યુચ્ચૈર્દોષપોષાય કેવલમ્ ।

અન્તર્નિલીનવિપમજ્વરાનુદ્ભવસન્નિભઃ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—શરીરને વિષે અત્યંત ગુપ્ત રહેલા વિપમ જ્વરના અપ્રકાશની જેવો તેઓનો પ્રસમ પણ કેવળ મોટા દોષોનું પોષણ કરવા માટે જ છે.

ટીકાર્થ—આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા ઉત્સૂત્રની પ્રરૂપણા કરનાર નિહવાદિકોનો પ્રસમ પણ-બાહ્ય ઇન્દ્રિયોના વિવિધ અને કપાયોની નિવૃત્તિ-રૂપ શાંતિ પણ કેવળ સંસારની હાનિ વિગેરેની અગેશા રાખ્યાવિના જ અત્યંત દોષના પોષણને માટે જ-દુર્લભબોધિત્વ, મિથ્યાત્વ અને જન્મ મરણાદિકની વૃદ્ધિને માટે જ જાણવો. તે પ્રસમ કેવો છે? તે કહે છે.-શરીરમાં અસ્થિમજ્જા પર્યંત અત્યંત વ્યાપી ગયેલા અને વૈધનાં ઔષધોવડે પણ અસાધ્ય એવા વિપમ જ્વરનો અનુદ્ભવ-બહાર પ્રગટપણે નહીં જણાવું તેના જેવો અર્થાત્ તેવો વિપમ જ્વર જેમ શરીરની ધાતુઓનું યોગ્ય કરનાર છે, તેમ પૂર્વે કહેલો પ્રસમ પણ મોક્ષને અનુસરનારી રસિકતાનું યોગ્ય કરનાર છે. ૪૭.

હવે આર મ્લોકોવડે મોહમર્મ વૈરાગ્યનાં લક્ષણો કહે છે.—

કુશાસ્ત્રાર્થેષુ દક્ષત્વં શાસ્ત્રાર્થેષુ વિપર્યયઃ ।

સ્વચ્છન્દતા કુતર્કશ્ચ ગુણવત્સંસ્તયોઽજ્ઞનમ્ ॥ ૪૮ ॥

આત્મોત્કર્ષઃ પરદ્રોહઃ કલહો દંભજીવનમ્ ।

આશ્રવાચ્છાદનં શક્ત્યુલ્લંઘનેન ક્રિયાદરઃ ॥ ૪૯ ॥

ગુણાનુરાગર્વધુર્યમુપકારસ્ય વિસ્મૃતિઃ ।

અનુવન્ધાદ્યચિન્તા ચ પ્રણિધાનસ્ય વિચ્યુતિઃ ॥ ૫૦ ॥

શ્રદ્ધામૃદુલ્યર્માદત્યમર્ધેર્યમવિવેકિતા ।

વૈરાગ્યસ્ય દ્વિતીયસ્ય સ્મૃતેયં લઘુણાવલી ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—કુશાસ્ત્રના અર્થને વિષે કુશળતા, સત્ય શાસ્ત્રના અર્થને વિષે વિપર્યય, સ્વચ્છન્દતા, કુતર્ક, વૃક્ષીજનોના સમનો ત્યાગ; પાતાનો ઉત્કર્ષ, ખોખરો દ્રોહ, કલહ, દંભવડે આશ્રવિકા કરવી, આશ્રવોનું અચ્છાદન કરવું, સજ્જ કરનાં અધિક ક્રિયાને આદર કરવો; ગુણને

વૈરાગ્યના લેહ.

ત્યાગ, બીજના કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ, અનુભવાદિકનો પ્રતિધાનનો વિનાશ; ધક્કાની કોમળતા, ઉર્જતપણુ. અપય અને પણુ એ બીજા વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી કહેલી છે. ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧.

અર્થ—કુશાસ્ત્રોના અર્થને વિષે કુશળતા, સર્વજ્ઞતા સાક્ષના અર્થ-પદાર્થને વિષે વિપર્યય-પૂર્વ પુરપોથી વિપરીતપણુ અર્થાત્ અસા-વચ્છદતા-ગુરૂની આરાધની ઉપેક્ષા કરીને પોતાની હિચ્છા પ્રમાણે તર્ક કરવા જેમકે—આ જગત્ ઈશ્વર રહિત નથી, કાર્ય દોવાથી રેખ, એટલે જેમ ઘટ કાર્ય દોવાથી તેનો કર્તા કુભકાર છે, જગત્ પણ કાર્ય દોવાથી તેનો જીવ ઈશ્વર દોરો એકાદ્યે, ઇત્યાદિ રવા, તથા સતજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ અને વિરક્તિ વિનેરે ગુણવાળાની સા ત્યાગ; પોતાનો ઉત્કર્ષ-પોતાના ગુણ પ્રસિદ્ધ કરવા, તથા પરનો પોતાથી બીજા સર્વનો ધાત-અન્યની કીર્તિદાનિ વિનેરે કરતું, તથા કારણુવિના કોઇપણ વખત જેનીતેની સાથે વાણીથી યુક્ત કરતું, હંભવડે-પોતાના દોષનું આચ્છાદન કરીને આજીવિકા કરવી, તથા વોતું-મતભંગાદિક અપરાધોનું આચ્છાદન-ગુરૂ પાસે આલોચના ન તે, તથા શક્તિના ઉલ્લંઘનવડે-પોતાનો આજીવર દેખાડવા માટે પોતાની યોગ્યતા જોવાવિના કિયાનો સ્વીકાર કરવો એટલે અનુભવોને ન કરવાના દેવુથી તપસ્યાદિક કહ્યો સ્વીકાર કરવો; તથા ગુણને પ્રીતિ એટલે ગુણપ્રાણીપણું, તેનો ત્યાગ એટલે ગુણઉપરના કરીને તેનાં છિદ્રો જોવાં, તથા બીજાએ કરેલા ઉપકારનું વિસ્મરણ એટલે દૃઢતાપણુ, તથા અનુભવ એટલે હિચ્છાપૂર્વક દોષનું ચેવન રવાથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃકર્મને લીધે જ-આંતરમાં થનારી દુર્લભબોધિ વગેરેનો વિચાર ક્યાંવિના જ આકાર્ય કરતું, તથા પ્રતિધાનનો નાશ એટલે વૈરાગ્યાદિક ધર્મકૃત્યોમાં ઉપયોગપૂર્વક મનની એકાગ્રતા ન રાખવી તે, તથા ધક્કાને વિષે-ધર્મને ધર્મના રૂળ ઉપરના આરિતકપાણને વિષે કોમળતા-અનિયંત્રપણું, તથા ઉર્જતપણું એટલે સ્વભાવની અપ-ગતા અને અનમ્રતા, તથા અર્થેવે એટલે વિપત્તિને વિષે સ્થિરતા રહિત-પણું, તથા અવિવેકીપણુ એટલે કાર્ય અને આકાર્યને વિષે વિચાર-રહિતપણું. આ મોહનર્મ વૈરાગ્યની લક્ષણાવળી-લક્ષણોની એણી તીર્થ-કસાદિકે કહેલી છે. ૪૮. ૪૯. ૫૦. ૫૧.

હવે ત્રીજા સાનનર્મ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.—

જ્ઞાનગર્ભ સુ પૈરાગ્યં સમ્યક્તત્ત્વપરિચ્છિદઃ ।

સ્વાદ્યાદિનઃ સ્તિયોપાયસ્પર્શિનસ્તત્ત્વદર્શિનઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યક્ તત્ત્વને જાણનાર, સ્યાદ્વાદના જ્ઞાનરાગ્ય અને મોક્ષના ઉપાયને સ્પર્શ કરનાર એવા તત્ત્વદૃષ્ટિમાન પુરુષને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—જેના ગર્ભને વિષે-અંતઃકરણને વિષે જ્ઞાન પરિભ્રમું છે એવું જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય, સમ્યક્ તત્ત્વને-યથાસ્થિત અવાજવાદિ પદાર્થ-સમૂહને પરિચ્છેદ કરનાર એટલે ઇચ્છાના નિશ્ચય કરનારા જ્ઞાનવડે પ્રમાણ કરનાર-જાણનાર તથા સ્યાદ્વાદી-સ્યાત્ એ નિત્ય અનિત્ય વિગેરે વસ્તુના અનંત ધર્મને જાણવાનાર અન્યથ છે, તેવડે જે (પુરુષ) વસ્તુની પ્રરૂપણા કરે તે સ્યાદ્વાદી, તથા મોક્ષના જે ઉપાયો-સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રના વિષયવાળા વ્યાપારો, તેમને સ્પર્શ કરનાર એટલે અંગીકાર કરીને પાલન કરનાર, એવા તત્ત્વદર્શનિ-તત્ત્વને એટલે સકલ કર્મની ઉપાધિરહિત શ્રદ્ધસ્વરૂપી આત્માને જેનાર એવા અવને થાય છે. ૫૨.

મીમાંસા માંસલા यस્ય સ્વપરાગમગોચરા ।

બુદ્ધિઃ સ્યાત્તસ્ય વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભમુદચ્ચતિ ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—જેને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી અને સ્વપર આગમના વિષયવાળી બુદ્ધિ હોય, તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

ટીકાર્થ—જે યોગીને તત્ત્વની વિચારણાવડે પુષ્ટ થયેલી એટલે વિશાળતાને પામેલી-માધ્યસ્થપણાવડે ગરિષ્ઠ થયેલી તથા સ્વ આગમ-જૈનશિક્ધાન્ત અને પર આગમ-કપિલાદિકનાં શાસ્ત્ર, તે બન્ને જેને ગોચર છે એટલે તેને યથાર્થ જાણવાવડે કીકાની જૂમિ સમાન છે, એવી બુદ્ધિ-મતિ જેની હોય તેવા યોગીને જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૩.

હવે વ્યતિરેકવડે તે વૈરાગ્યની સ્પષ્ટતા કરે છે.—

ન સ્વાન્યશાસ્ત્રવ્યાપારે પ્રાધાન્યં यस્ય કર્મણિ ।

નાસૌ નિશ્ચયસંશુદ્ધં સારં પ્રાપ્નોતિ કર્મણઃ ॥ ૫૪ ॥

મૂલાર્થ—જે મુનિને સ્વપરશાસ્ત્રના વ્યાપારમાં પ્રાધાન્ય ન હોય, પણ માત્ર ક્રિયાને વિષે જ પ્રાધાન્ય હોય, તેવા મુનિ પોતાના શુભ કર્મના પરમાર્થશુદ્ધ રૂપને પામતા નથી. ૫૪.

ટીકાર્થ—જે મુનિને સ્વમતનાં શાસ્ત્રો તથા પરમતનાં શાસ્ત્રોને વિષે વ્યાપાર એટલે અભ્યાસ અને તેના અર્થનો વિચાર તેના ઉદ્યમને વિષે

વેરાગ્યના ભેદ.

દોષ એટલે જે મુનિ સ્વપર સાત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનની રહિત દોષ, તથા પ્રત્યુપેક્ષાદિક ક્રિયામાત્રમાં પ્રામાન્યવાળો સમ્ભવત દોષ એવા પ્રકારનો મુનિ કર્મના-ચરણ સમનિકા સમતિકારૂપ ક્રિયાના નિશ્ચયવડે-પરમાર્થવડે શુદ્ધ-નિર્મળ પદ્મ કલકથી રહિત અને મોક્ષમાર્ગને અનુસરતા એવા ક્રિયાની સફળતાને અને અતિ દૃઢતાને પામતો નથી. અહીં સૂત્રનું પ્રમાણુ છે “ચરણકરણપરહાણા સમયવપરમયમુક્તિવાવા” ગત્ત સારં નિષ્કલ્પનુદ ન વાળતિ ॥ ૧ ॥”—ચરણ અને કરણ સમ-વિષે પ્રધાન પણ સ્વસમય અને પરસમયના વ્યાપાર રહિત એવા નિશ્ચયવડે શુદ્ધ એવા ચરણ અને કરણના સારને જાણતા નથી. પર-આ જ્ઞાનમર્મ વેરાગ્યને વિષે સૂક્ષ્મ ભાવને અવલોકન કરનારું અન્યથ (સંબંધ) વડે કહેવાને ઈષ્ટ છે, પરંતુ સ્પૃહદષ્ટિપણારૂપ ઈષ્ટ નથી, કેમકે તેણે જ્ઞાન તો અન્યથ પણ દોષ સહે છે. તેથી દેશોકવડે સૂક્ષ્મ ભાવદર્શીપણું દેખાડે છે.—

સમ્યક્ત્વમૌનયોઃ સૂત્રે ગતપ્રત્યાગતે યતઃ ।

નિયમો દર્શિતસ્તસ્માત્ સારં સમ્યક્ત્વમેવ હિ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—જે હેતુ માટે સૂત્રમાં સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણના ગત-ત્યાગત એટલે પરસ્પર સંબંધ છે એનો નિયમ દેખાડ્યો છે; તેથી રીને સમ્યક્ત્વ જ સારજીત છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—જે હેતુ માટે શ્રીઆચારાંજ સૂત્રમાં-સમ્યક્ત્વ એટલે ગતિયોગે કહેલા યથાર્થિત શ્રવાદિક સમગ્ર દેય પદાર્થોનું પ્રમાણુ નય, નિષ્કેપ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને ભાવવડે દેય (ત્યાગ કરવા લાયક), રૂપ (જાણવા લાયક) અને ઉપાર્દેય (મહાણુ કરવા લાયક) પણાએ કરીને જાણવું અને તેજ પ્રમાણુ મહા સમગ્રી તે. (અહીંઆં કરક સમ્યક્ત્વ વિવક્ષિત છે.) તથા મુનિપણુ એટલે આશ્વાદિક સર્વ દેય પદાર્થોની નિવૃત્તિ પામવી તે. આ બે (સમ્યક્ત્વ અને મુનિપણુ)નો ગતપ્રત્યા-ગત એટલે પરસ્પર સંબંધ-આસિ છે. અર્થાત્ સર્વ દેય પદાર્થોની નિવૃત્તિ પામવી તેજ મૌન, અને તે મૌન પરમાર્થપણુ મહાપૂર્વક જ થાય છે, એટલે તે (મૌન) સમ્યક્ત્વરૂપ મહા દોષાથી જ થાય છે. અને સમ્યક્ત્વ જે પ્રમાણુ વીર્યકરોએ પ્રતિપાદન કર્યું છે તેજ પ્રમાણુ મૌન કરવાથી જ થાય છે, માટે સમ્યક્ત્વ છતે મૌન અને સમ્ય-ક્ત્વ એવી બંનેની પરસ્પર વ્યાસિ છે. એ

યાય છે. પરંતુ અન્તઃકરણની પ્રવૃત્તિએ કરીને એક ફળદાયક સાર તો સમ્યક્જ્ઞાન જ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અવહારનેવિષે એટલે મનુષ્યોના ચર્મચક્રુથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનવ્યાપારમાં દરેકમાનપણાવડે થયેલા ચારિત્ર યજ્ઞી-ક્રિયાત્મક સપ્ત યજ્ઞી બાહ્ય પદાર્થોની—બાળકાદિક ભ્રેષ્ઠ સકે તેવા અવવધાદિક અને સ્ત્રીધનાદિકના સંબંધની કેવળ નિવૃત્તિ—ત્યાગ જ યાય છે. પરંતુ અન્તઃકરણના આત્મે શ્રેષ્ઠ ધ્યાનાદિકની નિવૃત્તિ થતી નથી અને અન્તઃકરણનેવિષે જે પ્રવૃત્તિ એટલે શુભ ધર્મ ધ્યાન તથા શુભ ઉપયોગાદિકમાં પ્રવર્તેન, તેતે કરીને એક ફળદાયક સાર તો જિનેશ્વરે કહેલું સમ્યક્જ્ઞાન જ છે—કેવળ એક પ્રકરે જ્ઞાન જ છે. ૫૭.

एकान्तेन हि पङ्कायध्रज्ज्ञानेऽपि न शुद्धता ।

संपूर्णपर्ययालभाद्यन्न याचात्म्यनिश्चयः ॥ ५८ ॥

મુકાર્થ—એકાંતે કરીને છકાય અવનેવિષે મદ્ધા રાખવાથી પણ શુદ્ધતા થતી નથી. કેમકે સંપૂર્ણ પર્ણયોના લાભ નહીં થવાથી યથાર્થ-પણાને નિશ્ચય થતો નથી. ૫૮.

ટીકાર્થ—એકાંતે કરીને એટલે સર્વથા ખીલ નયોએ કહેલા બાવની અપેક્ષારહિતપણાએ કરીને પૃથિવ્યાદિક છકાય અવોની મદ્ધા રાખવાથી પણ એટલે કે—“આ અવો છે, તેમને હજીવા નહીં.” એવી મદ્ધાને સ્વીકાર કર્યો છતાં પણ (અર્થાત્ મદ્ધા ન હોય તો શુદ્ધતા સ્વાધી જ હોય એ અપિ સમ્બદ્ધ તાત્પર્યે છે.) શુદ્ધતા એટલે આત્માની તથા ચારિત્રની નિર્મળતા થતી નથી. કેમકે હજી સમ્યક્ત્વની અશુદ્ધતા છે. તેથી સંપૂર્ણ-સ્વપરના સંબંધે કરીને સમમ પર્ણયોના-પદાર્થસમૂહના ઉત્પાદ, બ્ય અને ધ્રોવથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશેષ ધર્મોના અલાભ-જ્ઞાનવિષયમાં અગ્રાપ્તિ એટલે તેમનું અજ્ઞાન હોવાથી યાચા-ત્મ્યનો નિશ્ચય એટલે જે પ્રકારે આત્મા પોતાના અને પરના સર્વ પર્ણયોના અંસના મળવાથી વસ્તુસ્વરૂપની સંપૂર્ણ નિષ્પત્તિવાળો યાય તે પ્રકારે યથાર્થપણાને નિશ્ચય એટલે ‘આનું આનું જ સ્વરૂપ છે’ એવો નિર્ધાર થતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનવિના તેવો નિશ્ચય થતો જ નથી. ૫૮.

पूर्वोक्तं अर्थेन स्पष्टता करे छ.—

यावन्तः पर्याया चां यावन्तश्चार्थपर्ययाः ।

सांप्रतानागतातीतास्तावद्भवं किंलोककम् ॥ ५९ ॥

મૃતાર્થ—વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય જેટલા વચનના પર્યાયો છે અને જેટલા અર્થના પર્યાયો છે, તે સર્વે મળીને એક દ્રવ્ય જાણવું. ૫૯.

ટીકાર્થ—જેટલી સંખ્યાવાળા વાણીના પર્યાયો-સમગ્ર વાચ્ય રાશિના વાચકો-રાખ્દના પ્રકાર અર્થોત્ વસ્તુના નામ લેદો છે. જેમકે જીવના જીવ, જન્તુ, જન્ય, જન્મી, શરીરિ, શરીરભૂત, શરીરભાક્, શરીરધારી, શરીરવાન, દેહી, દેહભૂત, દેહભાક્, દેહધારી, દેહવાન, તનુમાન, તનુભાક્, તનુધર, અમુમાન, અમુભૂત, અમુભાક્, પ્રાણી, પ્રાણુભૂત, પ્રાણુભાક્, ચેતન, ચિદ્ભૂત, ચિદ્ધન, ચિદાનંદ, ચિદ્વિલાસી, વિત્, વેતા, જ્ઞાતા, જ્ઞાની, દૃષ્ટા ઇત્યાદિક વાચ્ય ધર્મના વાચક વચનના પર્યાયો છે. તથા જેટલા-જેટલી સંખ્યાવાળા જીવાદિક સર્વ પદાર્થોના પર્યાયો-ઉત્પાદ, વ્ય અને ક્રોધ્ય સ્વભાવે કરેલા નર, નારક, બાલ, યુવાન, સ્ત્રી, પુરુષ, પંડીત અને મૂર્ખ ઇત્યાદિક વિશેષ ધર્મના પ્રકારો અર્થોત્ પૂર્વે પૂર્વના નારાવડે ઉત્તર ઉત્તર સ્વભાવપણે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયો. તે પણુ વર્તમાન કાળના-અનુભવાતા, ભાવી-આગામીકાળે થવાના તથા અતીત-ભૂતકાળે થઈ ગયેલા જે સર્વે પર્યાયો છે તેટલા પરિભાણુવાળા-સર્વ વચન અને અર્થના પર્યાયોની જેટલી સંખ્યાવાળા અંશેના મળવાથી એક દ્રવ્ય-સર્વ અંશે સંપૂર્ણ એવી જીવાદિક એક વસ્તુ થાય છે-પોતાના સ્વરૂપવડે સિદ્ધ થાય છે. આ દિગ્માત્ર અર્થે જાણવો. ૫૯.

પૂર્વોક્ત અર્થની જ સિદ્ધિને માટે કહે છે.—

સ્વાત્સર્વમયમિત્યેવં યુક્તં સ્વપરપર્યયઃ ।

અનુવૃત્તિકૃતં સ્વત્વં પરત્વં વ્યતિરેકજમ્ ॥ ૬૦ ॥

મૃતાર્થ—એજ પ્રમાણે સ્વપર પર્યાયોવડે યુક્ત એવું તે એક જ દ્રવ્ય સર્વે પદાર્થમય થાય છે. તેમાં અનુવૃત્તિવડે કરેલું સ્વત્વ અને વ્યતિરેકથી ઉત્પન્ન થયેલું પરત્વ જાણવું. ૬૦.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે દેખાડેલી દિશા પ્રમાણે એજ પ્રમાણે-કહેલા અને કહેવાતા પ્રકારવડે પોતાના-જીવના અથવા પરમાણુના તથા પરના-આત્માથી સ્થિત એવા જીવાજીવાદિક પદાર્થોના પૂર્વોપર વર્તનારૂપ પર્યાયોવડે-ધર્મના પ્રકારોવડે યુક્ત-સંબંધવાળુ એક જ જીવાદિક દ્રવ્ય સર્વમય-સર્વપદાર્થોમાં વ્યાપ્ત થાય અને તે સર્વે એકને વિશે વ્યાપ્ત થાય. અર્થાત્ કહેવું સકલ થાય કે-આ પ્રમાણે એકતા યવાથી જે પર

૧૧ દ્રવ્ય હવે તે પોતાનું જ થયે, અને તેથી કરીને પરપણુનો જ અભાવ

યરો, એ સંકાની નિવૃત્તિ કરવા માટે કહે છે.—હે વત્સ! અનુવ્ર-
ત્તે એટલે વ્યાપ્તિ-અનવય અર્થાત્ અનાદિ પ્રવાહે કરીને જે જે વર્ત-
માનાને વિષે સંબંધવાળી છે તેણે (અનુવ્રત્તિએ) કરેલું સ્વપર્યાયપ-
ભાવવા લાયક થાય છે. જેમકે જીવને વિષે નારકી વિગેરેપણું સંયોજ-
વાળું પ્રથમ હતું તે સ્વત્વ ભાવનું. અને વ્યતિરેકવડે-નિવૃત્તિદ્વારાએ
એટલે અસંબંધપણાએ કરીને જે ઉત્પન્ન થયું તે પરત્વ-પરભાવપણું
ભાવવા લાયક છે. જેમકે જીવને દેહાદિક અનાદિકાળથી અનંત ભેદવાળા
વર્તુ, મંથ, રસ અને સ્પર્શ પુદ્ગલથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી
સ્વત્વરહિત છે, તેથી તે પરકીય-પારકા છે તે પરત્વ ભાવનું.
તાત્પર્ય એ છે કે-અનુવ્રત્તિ અને વ્યાપ્તિ એ બે ધર્મ આત્માને વિષે
સંબંધવાળા હોય તો તે સ્વકીય (પોતાના) ભાવવા. જેમકે લખાઈ
અને કોમળતાદિક સ્વધર્મની વ્યાપ્તિવાળું વસ્ત્ર કઠિનતા, ગોળાઈ અને
જાથાઈ વિગેરે ઘટના ધર્મથી પોતાની ભતે જ નિવૃત્તિ પામે છે, માટે
તે ઘટ સ્વકીય કહેવાય નહીં. તેથીકરીને જે પોતાથી નિવૃત્તિ પામે
તે જ પરત્વ કહેવાય એમ સિદ્ધ થાય છે. ૬૦.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

ये नाम परपर्यायाः स्वास्तित्वायोगतो मताः ।
स्वकीया अप्यमी त्यागस्वपर्यायविशेषणात् ॥ ६१ ॥

મુક્તાર્થ—જે પરપર્યાયો આત્માનેવિષે અસ્તિત્વના (વિધમાન-
પણાના) અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્યાયો પણ ત્યાગરૂપી સ્વપ-
ર્યાયના વિશેષણથી સ્વકીય-સ્વપર્યાય કહેવાય છે. ૬૧

ટીકાર્થ—જે પૂર્વે દેખાડેલા પરપર્યાયો-પરપર્યાયના જપટેગવડે
કહેલા છે તે આત્માનેવિષે અથવા આત્માનું જે અસ્તિત્વપણું એટલે
વિધમાનપણું તેના અયોગથી-અસંબંધથી કહેલા છે, તે પરપર્યાયો પણ
ત્યાગ-વર્જન અથવા વ્યતિરેકરૂપ સ્વપર્યાયના વિશેષણ રૂપી-ત્યાગ
રૂપી આત્માના પર્યાયે કરીને જપટેસ કરવાથી સ્વપર્યાય (આત્માના
પર્યાય) ભાવવા જેમ કે ઘટના સ્વપર્યાયના ત્યાગવાળો ઘટ (વસ્ત્ર)
છે, તેથી નિવૃત્તિ પામેલો હોવાથી ઘટ પણ ઘટના સ્વત્યાગરૂપ પર્યાયે
કરીને સ્વકીય જ છે, તાત્પર્ય એ છે કે-જેઓ આત્માના સંબંધે કરીને
ત્યાગ કરાયેલા છે તેમનેવિષે જે ત્યાગ તે સ્વકીય છે, માટે સ્વત્યાગ
સ્વભાવે કરીને પરપર્યાયો સ્વકીય છે—ત્યાગરૂપ સંબંધે કરીને આત્મા-
વિષે સંબંધવાળા છે, માટે તે પણ સ્વપર્યાય કહેવાય છે. ૬૧.

અહીં કોઈ સંકા કરે કે—આત્માનેવિષે પરપર્યાયોના અભેદ સંબંધ દેખાતો નથી, તો કેવીરીતે સ્વપર્યાય કહી શકાય? તે શકાનો પરિહાર કરે છે.—

અતાદાત્મ્યેડપિ સંવન્ધવ્યવહારોપયોગતઃ ।

તેષાં સ્વત્વં ધનસ્યેવ વ્યજ્યતે સૂક્ષ્મયા ધિયા ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનેવિષે તે પરપર્યાયોની તદ્રૂપતા નહીં છતાં પણ સંબંધરૂપે વ્યવહારના ઉપયોગ થકી ધનની જેમ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવડે તેમાં સ્વત્વ (સ્વપર્યાયપણું) દેખાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે કે પરપર્યાયોનું આત્માનેવિષે તાદાત્મ્યપણું એટલે તેજ શ્રવાદિક અથવા પરમાણ્વાદિક જેનું સ્વરૂપ છે તે તદાત્મા, તેનો ભાવ-ધર્મ તે તાદાત્મ્ય (અભેદપણું) નથી, તો પણ 'અભેદ સંબંધ' રૂપ વ્યવહારના ઉપયોગથી-પ્રયોજનથી તે પરપર્યાયોનું આત્મસ્વરૂપ-પણું સૂક્ષ્મ ભાવને ગ્રહણ કરનારી નિપુણ બુદ્ધિવડે દેખાય છે. જેમ ધનિકને વિષે ધનનો સંબંધ દેખાય છે તેમ અહીં પણ જાણવું. ૬૨.

હવે સાધુના ઉદાહરણવડે એકજ આધારમાં પર્યાયોનું અભેદ-પણું અને ભેદપણું દેખાડે છે.—

પર્યાયાઃ સ્યુર્મુનેર્જ્ઞાનદૃષ્ટિચારિત્રગોચરાઃ ।

યથા ભિન્ના અપિ તથોપયોગાદ્વસ્તુનો હ્યમી ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સાધુને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો ભિન્ન છતાં પણ હોય છે, તેમ ઉપયોગને લીધે વસ્તુના આ પર્યાયો થાય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેમ-જે પ્રસિદ્ધ જ્ઞાનપણાદિકના ભેદ કરીને સાધુને જ્ઞાન-સામાન્ય અને વિશેષ વસ્તુને ગ્રહણ કરનાર બોધ; અહીં જ્ઞાન શબ્દ કરીને દર્શનપણુ વિવક્ષિત છે તેથી તે (દર્શન) જૂદું કંઈ નથી તથા દૃષ્ટિ-જિનેશ્વરના વચનનેવિષે રૂચિવાળું સમકિત, તથા ચારિત્ર-પરભાવના ત્યાગની પરિણતિરૂપ વિરતિ, એ ત્રણે જેનો વિષય છે એવા એટલે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિષયવાળા પર્યાયો-જ્ઞાનાદિકના-વિષયમાં જે આત્માની રસિકતા છે તેના કેવળીએ પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલા 'નિર્વિભાગ' અરો ભિન્ન હોય-જ્ઞાનાદિકના વિભાગે

૧ જેને વિષે જે ભેદ દેખાય છે, તેનું નામ અસ્તિત્વ, અને સ્વત્વસંબંધ નાસ્તિત્વપણાએ છે તેથી પરંતુ નાસ્તિત્વપણુ એ આત્માનેવિષે અભેદપણુ રહેલું છે.

૨ જેનો વિભાગ ન થઈ શકે તે; અર્થાત્ નાનામાં નાનો વિભાગ.

પ્રબંધ.]

વૈરાગ્યના ભેદ.

કરીને બેદવાળા-અન્ય દોષ, તો પણ નિષ્કે કરીને તે પ્રકારે-સાનાદિક
ક્રમાંથી એકના મુખ્ય ઉપયોગપણના પ્રકારે કરીને એકજ સાનાદિક
વસ્તુના એ પર્યાયો થાય છે, કેમકે ઉપયોગનો અભેદ છે માટે. ૬૩.
જો તે ત્રણમાંથી એકમાં અભેદનો સ્વીકાર ન કરીએ તો બાધ
આવે છે, તે કહે છે.—

નો ચેદભાવસંવન્ધાન્વેષણે કા ગતિર્ભવેત્ ।
આધારપ્રતિયોગિત્વે દ્વિષ્ટે ન હિ પૃથગ્ દ્વયોઃ ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—જો એમ ન હોય તો અભાવના સંબંધનું અન્વેષણ કર-
વામાં શી ગતિ થાય? માટે આધાર અને પ્રતિયોગી એ બંનેને વિષે
તે સંબંધ રહે છે, પણ તે બંનેમાં પૃથક્ પૃથક્ રહેતો નથી. ૬૪.

ટીકાર્થ—જો પરપણાએ કરીને બતાવેલા પર્યાયો કોઈપણ પ્રકારે
સ્વકીય (આત્માના) ન થાય તો અભાવનો-અવિધમાનપણનો સંબંધ
શોધવામાં શી ગતિ-શો આશય થાય? જેમ ઘટના અભાવનો સંબંધ
ઘટમાં દોઢી શકે નહીં. કેમકે તે ઘટ તો ઘટના ભાવનો આધાર છે,
તેથી જો તે ઘટરહિત જાતલને વિષે પણ ન રહે તો તે ક્યાં રહે ?
માટે તે અભાવનું સ્થાન બતાવે છે.—જાતલાદિક આધાર અને ઘટાદિક
પ્રતિયોગી એ બંનેના વિષયમાં સંબંધ રહે છે, તેથી તે સંબંધ આધાર
અને પ્રતિયોગી એ બેમાં જૂદો જૂદો રહેતો નથી. આધારમાં ઘટના
અભાવપણાએ કરીને અને પ્રતિયોગીને વિષે ઘટાભાવના અભાવપણાએ
કરીને એમ બંનેને વિષે રહે છે. કેમકે સંબંધ હમેશાં બેના જ દોઢી શકે છે. ૬૪.

પૂર્વોક્ત અર્થમાં સિદ્ધાંતની સંમતિને દેખાડતાં સ્વપર્યાય અને
પરપર્યાયવડે વસ્તુની એકતાને સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—

સ્વાન્યપર્યાયસંશ્લેષાત્ સૂત્રેઽપ્યેવં નિદર્શિતમ્ ।
સર્વમેકં પિદન્ વેદ સર્વં જ્ઞાનં તર્થકકમ્ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપર્યાય અને પરપર્યાયના આશ્લેષ (સંબંધ) થયા સૂત્રને
વિષે પણ એજ પ્રકારે ઉપદેશ કરેલો છે કે-એક દ્રવ્યને બાળુનાર સર્વ
વ્યને બાળુ છે, તથા સર્વ દ્રવ્યને બાળુનાર એક દ્રવ્યના સમૂહ જ્ઞાનને
બાળુ છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આત્માના અને આત્માથી વ્યતિરિક્ત બીજાં પદાર્થો-પર્યાય-
ના પરસ્પરમિશ્રણ થવાથી ભગવતી સૂત્રમાં પણ એજ
ઉપદેશ કરેલો છે. શું ઉપદેશ ક્યો છે? તે કહે

દ્રવ્યને પરિપૂર્ણ જાણનાર સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણે છે. તથા સર્વ દ્રવ્યને જાણનાર જ એક જીવાદિકના પરિપૂર્ણ જ્ઞાનને જાણે છે. અર્થાત્ સર્વ નિર્વિશેષ વસ્તુને જાણનાર એક જીવાદિક દ્રવ્યને પરિપૂર્ણરીતે જાણે છે. અનુવૃત્તિ અને વ્યાવૃત્તિના જ્ઞાનનો અભાવ છે માટે. તે ભગવતી સૂત્રનો પાઠ આ પ્રકારે છે.—“જે પૂર્ણ જાણહ તે સર્વ જાણહ । જે સર્વ જાણહ તે પૂર્ણ જાણહ” જે એક દ્રવ્યને જાણે છે તે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે; અને જે સર્વ દ્રવ્યને જાણે છે તે એક દ્રવ્યને જાણે છે. ૬૫.

ઉપર કહેલા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર કહે છે.—

આસત્તિપાટવામ્યાસ સ્વકાર્યાદિભિરાશ્રયન્ ।

પર્યાયમેકમપ્યર્થ ઘેત્તિ ભાવાદ્ધુધોઽસ્થિલમ્ ॥ ૬૬ ॥

મૂકાર્થ—આસત્તિ, પાટવ, અભ્યાસ અને સ્વકાર્યાદિકે કરીને એક પર્યાયનો પામી આશ્રય કરનાર પંડિતપુરુષ ભાવથી સમમ પદાર્થને જાણે છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—આસત્તિ એટલે પ્રકૃત અર્થના સંબંધના જ્ઞાનને માટે નિર્વર અનુકૂળ બોધ કરનાર અભ્યાસપદે સંસાર (સંજ્ઞા) કરવો તે, પાટવ એટલે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિએ કરીને જિનવચનના બોધથી ઉત્પન્ન થયેલી અતુરાર્થ, અભ્યાસ એટલે શુદ્ધના મુખથી મળતી કરેલા અર્થને વિશે વારંવાર પુનઃ અપુનઃનો વિચાર, અને સ્વકાર્ય એટલે તે વસ્તુનું જે સ્વર્થક્રિયા કરવાપાત્રું તે અથવા જેનાથી જે સ્વકાર્ય રિત્ત પાપ છે તેનો નિષ્કાર કરવો તે, એ વિગેરેવડે—દેતુ, સંજ્ઞા અને પ્રમાણાદિક વડે એકપક્ષ પર્યાય-વસ્તુમર્મનો આશ્રય કરવો—વિનિપૂર્વક ખાસ કરતો અથવા વિચારનો એવો પંડિતપુરુષ ભાવથી—ચિત્તના શુદ્ધ પરિણામથી સમમ અર્થને—પદાર્થસમૂહને જાણે છે. ૬૬.

અહીં કહેલે સકા યાવ કે—છપ્રસ્થને સમમ પર્યાયનું પ્રકાર મળે નથી, તે તેને સૂત્રનું અર્થનો બોધ કરી પુક્તિથી યાવ ? તે સંજ્ઞાનો અભાવ આપે છે.—

અન્તરા કેયન્તજ્ઞાનં પ્રતિવ્યક્તિર્ન યદ્યપિ ।

કાપિ મહ્યમેઽંગદ્ધારં ચાતિગ્રમસ્થિમત્ ॥ ૬૭ ॥

મૂકાર્થ—એ કે કેવળજ્ઞાનના દરેક પદાર્થની અસ્તિતા નથી, અને દરેક વિચારનાં એકાંતના દ્વારપાત્રું જ્ઞાન યાવ છે, તે પાત્ર ઉપરથીને ૬૭-૬૮-૬૯ એકિયત્વ ૫૫ છે. ૬૭

દીકાર્ય—જો કે કેવળજ્ઞાન-હાથમાં રહેલા આગમના કૃત્રી જેમ સર્વ ભાવને પ્રગટ કરનારા આવરણરહિત જ્ઞાન વિના બીજાં મતિ સુતાદિક જ્ઞાને કરીને દરેક પર્થવની વ્યક્તિ-ભેદવડે પ્રગટતો બોધ અથવા કથન થતું નથી. અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનવિના બીજાં મત્યાદિક જ્ઞાને એકેએક (સર્વ) પર્થવને બાધુતા નથી. તથા કોઈક વિષયમાં એકાંશ દ્વારવાળું-એક પર્થવરૂપ દ્વાર એટલે મુખ્યતા અથવા ઉપાયવાળું મહત્ત્વ-જ્ઞાન થાય છે, તે પણ ઉદ્ધરણને અતિ પ્રસન્નિવાળું-બહુ પર્થવોની પ્રાપ્તિથી મુક્ત થાય છે, જેમકે જીવ, ધર્મ, અધર્મ અને આકારાને વિષે અરૂપીપણું અને પરમાણુને વિષે રૂપીપણું, એવું બહુ પર્થવની પ્રાપ્તિવાળું જ્ઞાન થાય છે. ૬૭.

અનેકાન્તાગમશ્રદ્ધા તથાપ્યસ્થલિતા સદા ।

સમ્યગ્દશસ્તૈર્વય સ્વાત્સંપૂર્ણાર્થવિવેચનમ્ ॥ ૬૮ ॥

મૂલાર્થ—તોપણ સમ્યગ્દશિવાળા પુરૂષને અનેકાંત (સ્વાદ્વાદ) આગમની શ્રદ્ધા નિરંતર અસ્ખલિત હોય છે, તેથી તે શ્રદ્ધાવડે જ સંપૂર્ણ અર્થનું વિવેચન થઈ શકે છે. ૬૮.

દીકાર્ય—તોપણ-એમ છતાં પણ સમ્યગ્દશિવાળા પુરૂષને અનેકાંત આગમની શ્રદ્ધા-કેવળ નિત્યત્વાદિક એક જ પક્ષનો આશય કરીને પદાર્થનો નિશ્ચય નહીં કરનાર એવા અનેકાંત (સ્વાદ્વાદ) આગમ-સિદ્ધાન્તની શુદ્ધ વાસના સર્વેદા-સર્વકાળે અખંડિત-અતિચાર રહિત હોય છે, તે શુદ્ધિવાળાને તે જ અનેકાંત આગમની શ્રદ્ધાવડે સંપૂર્ણ અર્થનું વિવેચન-પદાર્થપાત્રાએ કરીને વસ્તુસ્વરૂપનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. ૬૮.

પૂર્વોક્ત અર્થને જ સ્પષ્ટ રીતે કહે છે.—

આગમાર્થોપનયનાગ્જ્ઞાનં પ્રાક્તસ્ય સર્વગમ્ ।

કાર્યાદિર્ન્યયહારસ્તુ નિયતોદેલ્લશેલરઃ ॥ ૬૯ ॥

મૂલાર્થ—આગમના અર્થનો આશય કરવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને સર્વગામી જ્ઞાન હોય છે, અને કાર્યાદિકનો બ્યવહાર તો તેને નિશ્ચય કરેલા ઉદ્દેશના યોગરૂપ છે. ૬૯.

દીકાર્ય—જિનેશ્વર સિદ્ધાંતને વિષે કહેલા અર્થનો-પૂર્વપર સાશ્વત્તો કહેલા અર્થનો જે સંબધ તેનો સ્મૃતિપૂર્વક બોધવડે આશય કરવાથી-તેનું ધ્યાન કરવાથી બુદ્ધિમાન પુરૂષને સ્વૂત સંક્રમ વિષેરે સર્વ ભાવોને વિષે અનુસારનારું જ્ઞાન થાય છે. એટલે સામાન્યે કરીને આગમમાં કહેલા

અર્થનો આશ્રય કરવાથી સર્વગામી જ્ઞાન-બ્રહ્માત્મક બોધ થાય છે. તથા પરોપદેશાદિક ક્રિયા અને તપસ્યા, વિદ્યાર વિગેરેનો વ્યવહાર-પ્રવૃત્તિ તો તે બુદ્ધિમાનને અવશ્ય કર્તવ્યપણાએ કરીને આગમમાં જતારેડા ઉલ્લેખ-વચન વિશેષથી શેષારસમાન ઉત્તમ જ છે, એમ જાણવું. ૧૬.

હવે શિષ્યને શિક્ષા આપે છે.—

तदेकान्तेन यः कश्चिद्विरक्तस्यापि कुग्रहः ।

शास्त्रार्थबाधनात् सोऽयं जैनाभासस्य पापकृत् ॥ ७० ॥

મૂલાર્થ—તે કારણ માટે વિરક્તને પણ એકાંતપણે એ કાર્ય એકનો કદામહ થાય, તો તે શાસ્ત્રના અર્થનો વ્યાધક હોવાથી જનની જેવા દેખાતા તે પુરૂષને પાપકારક થાય છે. ૭૦.

દીકાર્ય—હે શિષ્ય ! તે કારણ માટે—પૂર્વે કહેલા પરમાર્થનો વિચાર કરવાથી જો કોઈ ક્રિયાત્મક અથવા જ્ઞાનાત્મક કદામહા વૈરાગ્યવાનને પણ (અર્થાત્ સ્નેહસાગાદિકથી વ્યાપ્ત એવા મનુષ્યને) યાવ તોમાં તો શું કહેવું ? એ અર્થે રાજદનો અર્થ જાણવો.) એકાંતપણે—સર્વથા ક્રિયાત્મક પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને અથવા સર્વથા જ્ઞાનની પ્રધાનતાના પક્ષે કરીને કદામહા—હઠમાથ યાવ તો તે એકાંત કદામહા પાપકારી—દરેક જન્મમાં પાપ તથા તેના ફળરૂપ દુઃખનું કારણ યાવ છે. કેમકે તેથી સાક્ષર્થ કહેલા અર્થનો બાધ-વિનાશ યાવ છે. કોને પાપકારી યાવ છે ? તે કહે છે.—તેના જ્ઞાનભાગને એટલે યોગોક્તર મિથ્યાત્વપરે પુક્ત દોવાથી પરમાર્થને જોન નહીં છતાં પણ જોનસદસ જણાતા મનુષ્યને તે (કદામહા) પ્રતીત છે, પરંતુ શુદ્ધ જોનને તે (કદામહા) દોષો નથી. કારણકે જે કદામહી દોષ તે જોન જ કહેવાતો નથી. ૭૭.

ମିତ୍ରା ୪ ଶିଃ ଓ.—

इत्थं वाप्यादे वा स्ययहारेऽथ निश्चये ।

ज्ञानं ह्यमणिं वायं श्रेष्ठं तदा ज्ञानगर्भिता ॥ ७१ ॥

જુદાઈ—એ પણ (કલમક) કલમને વિશે, અપાલને વિશે,
અપાલને વિશે, બિચારને વિશે, ધાનને વિશે અપાલ કમ (કિલ)ને
વિશે પણ જે કલમકને કલમક કલમક નથી. ૧૨.

[illegible]

અથવા અવધારને વિષે-જ્ઞાન. જ્ઞાન અને ચારિત્રને વિષે અથવા પ્રવર્ત-
નાત્મક વસ્તુના ઉત્પાદાદિક અવધારને વિષે અથવા નિશ્ચયને વિષે-અથવા
પરમ નિરંજન બાવમય શુદ્ધ ચિત્તાના અવલંબનવાળા માત્ર દ્રવ્યપ-
ત્તુના જ આશયનેવિષે અથવા અલ્પતર ધ્યાનાદિકના નિશ્ચયનેવિષે
અથવા જ્ઞાનનેવિષે-સહજ કાર્યને સાધન કરનાર જ્ઞાન જ સત્ય છે.
ક્રિયાયોરે શું ફળ? એવા જ્ઞાનનેવિષે અથવા ક્રિયાનેવિષે-ક્રિયાજ સમય
અર્થને સાધનારી છે, જ્ઞાનથી શું ફળ? એમ ધારી કેવળ ક્રિયાને વિષે
આ કદામદ્ જો દોષ તો તે જ્ઞાનનર્થ વૈરાગ્ય કહેવાય જ નહીં, તે
મોહમર્મ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. ૭૧.

ઉપદેશજ આપે છે.—

નયેષુ સ્યાર્ધગત્યેષુ મોષેષુ પરચાલને ।

માધ્યસ્થ્યં યદિ નાયાતં ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥ ૭૨ ॥

મુક્તાર્થ—પ્રાપ્તાના અર્થનેવિષે સત્ય અને પરમે વિચાર કરવામાં
અનર્થક (અસત્ય) એવા નયોનેવિષે જો મધ્યસ્થપણુ આવ્યું ન હોય,
તો તે જ્ઞાનનર્થ વૈરાગ્ય નથી. ૭૨.

ટીકાર્થ—પ્રાપ્તાના પક્ષનેવિષે સત્ય-પ્રાપ્તાના યથાર્થ તત્ત્વનું પ્રતિ-
પાદન કરનારા તથા બીજા-પ્રાપ્તાથી વ્યતિરિક્ત નયોના પક્ષનો વિચાર
કરવામાં નિરર્થક-અયથાર્થ એવા નૈનમાદિક નયોનેવિષે જો મધ્યસ્થપણુ-
પક્ષપાતરહિતપણું અર્થાત્ તત્ત્વની પરીક્ષા કરવાપણું ન થયું હોય,
તો તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય નથી, પણ મોહમર્મિત જ છે. ૭૨.

વળી ફરીને ઉપદેશ આપે છે.—

સ્યાગમેઽન્યાગમાર્ધાનાં શતસ્યેવ પરાર્ધકે ।

નાયતારયુધ્ત્વં ચેન્ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥ ૭૩ ॥

મુક્તાર્થ—પરાર્ધનેવિષે જોની જેમ જો પ્રાપ્તાના (જૈનના) આગ-
મનેવિષે અન્ય દર્શનીના આગમના અર્થોનો અવતાર કરવામાં પાંડિત્ય
ન હોય, તો તે જ્ઞાનનર્થ વૈરાગ્ય નથી. ૭૩.

ટીકાર્થ—પ્રાપ્તાના-જૈનના આગમનેવિષે-શાસ્ત્રનેવિષે રહેલા અન્ય
દર્શનીઓના આગમોના અર્થોની, પરાર્ધની સંખ્યાનેવિષે (લૌકિકમાં
ઉદા નળુના અંકનેવિષે) જોની સંખ્યાની જેમ ઘણી અલ્પતા છે.
તે ઘણા અલ્પ અન્ય શાસ્ત્રના બાવાર્થોનું અવતરણ કરવામાં—પર
સમયપણુએ ફરીને સ્વસમયની જોજના કરવામાં જો પંડિતાઈ ન હો
તો તે જ્ઞાનનર્થ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં, પણ મોહમર્મ વૈરાગ્યજ બાધુવો.

ફરીથી પણ ઉપદેશજ આપે છે.—

આજ્ઞયાગમિકાર્થાનાં યૌકિકાનાં ચ યુક્તિઃ ।

ન સ્થાને યોજકત્વં ચેન્ન તદા જ્ઞાનગર્ભતા ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—આગમવડે અહણુ કરાતા અર્થોને જિનેશ્વરની આજ્ઞા (વચન) વડે અને યુક્તિવડે અહણુ કરાતા અર્થોને યુક્તિવડે કરીને પોતપોતાના સ્થાનનેવિષે યોજકપણું ન હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય નથી. ૭૪.

ટીકાર્થ—કેવળ આગમવડે અહણુ કરાતા એટલે હેતુ અને યુક્તિ વિગેરેથી અહણુ ન કરાતા એવા ભવ્ય, અભવ્ય વિગેરે અર્થો-પદાર્થોને આજ્ઞાવડે-જિનેશ્વરના ઉપદેશવડે સ્થાનનેવિષે-પોતપોતાના ભાવનેવિષે યોજકપણું-સંયોગ કરવાપણું ન હોય, તથા હેતુ, દૃષ્ટાંત વિગેરે યુક્તિથી અહણુ કરવા લાયક સસારીપણું, કર્મસહિતપણું, અત્યંત દિપણું વિગેરે પદાર્થોને હેત્વાદિક યુક્તિવડે યથાર્થ સ્થાને યોજના કરવાપણું ન આવ્યું હોય, તો તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય કહેવાય નહીં. ૭૪.

હવે આ જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને યોગ્ય પાત્ર બતાવે છે.—

ગીતાર્થસ્યૈવ વૈરાગ્યં જ્ઞાનગર્ભ તતઃ સ્થિતમ્ ।

ઉપચારાદગીતસ્યાપ્યમીષ્ટં તસ્ય નિશ્રયા ॥ ૭૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને જ વિષે રહેલો છે, અને અગીતાર્થને વિષે પણ ઉપચારથી તે (ગીતાર્થ) ની નિશ્રાવડે માનેલો છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—તે હેતુ માટે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય ગીતાર્થને-સૂત્ર અને અર્થના વ્યાખ્યાનના બાળુનારને વિષે જ રહેલો છે, તથા અગીતાર્થને પણ ઉપચારથી-વ્યવહારથી કે અપેક્ષાથી તે ગીતાર્થની નિશ્રાએ કરીને-તેની આજ્ઞાના પ્રાધાન્યવડે તેમના આશ્રય કરવાવડે કરીને માનેલો છે-માત્ર તુલાદિકની જેમ પ્રમાણુ કરેલો છે. ૭૫.

હવે ચાર રહોડે કરીને એ (જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય)નાં લક્ષણો કહે છે.—

સૂક્ષ્મેધિકા ચ માધ્યસ્થ્યં સર્વત્ર હિતચિન્તનમ્ ।

ક્રિયાયામાદરો ભૂયાન્ ધર્મે લોકસ્ય યોજનમ્ ॥ ૭૬ ॥

ષેષ્ટા પરસ્ય વૃત્તાન્તે મૂકાન્ધવધિરોપમા ।

ઉત્સાહઃ સ્વગુણામ્યાસે દુઃસ્વસ્થ્યેવ ધનાર્જને ॥ ૭૭ ॥

મદનોન્માદયમનં મદસંમર્દમર્દનમ્ ।

અદુષાતન્તુવિચ્છેદઃ સમતામૃતમજ્જનમ્ ॥ ૭૮ ॥

સ્વભાવાર્તય પલનં ચિદાનન્દમયાત્ સદા ।

વૈરાગ્યસ્ય તૃતીયસ્ય સ્મૃતેયં લક્ષણાવલી ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ, મધ્યસ્થપણું, સર્વત્ર દિતવું ચિતવન, ક્રિયાને વિષે અત્યત્ આદર, લોકોને ધર્મને વિષે ભેદવા; તથા અન્ય જનોના વૃત્તાંતને વિષે મૂક, અંધ અને બધિરના જેવી એકા. તથા ધન ઉપાર્જન કરવામાં દરિદ્રીની જેમ આત્માના શુભો પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યારસમાં ઉત્સાહ; તથા કામદેવના ઉન્માદવું વચન, તથા આક્રમદની સકીર્ણતાવું મર્દન, તથા અસુખાનાં તન્નુનો નાશ, તથા સમતાફેળી અમૃતને વિષે મજ્જન (આન); તથા નિરંતર ચિદાનંદમય એવા આત્મસ્વભાવથી નહીં અજવાપણું એ સર્વે ત્રીજા (જ્ઞાનમર્મ) વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની યેજી કહેલી છે. ૭૮-૭૯-૭૮-૭૯.

ટીકાર્થ—સૂક્ષ્મ એટલે નિપુણતાવડે ઝડપ કરવા લાપક જે નિગાદવું અનાદિ અનંતપણું તથા ભવ્યત્વ અભવ્યત્વાદિક ભાવો, તેવું જે જ્ઞેવાપણું અર્થાત્ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિ તથા મધ્યસ્થપણું-તત્ત્વની પરીક્ષાને વિષે પક્ષપાત રહિતપણે રામદ્રેષની વચ્ચે રહેવાપણું, તથા સર્વે પ્રાણીઓને વિષે દિતવું ચિતવન એટલે તેમના કષ્ટાણું અને શુખની વૃદ્ધિ તથા સંસ્કારના પારની પ્રાપ્તિમાટે ભાવના કરવી તે, તથા ક્રિયાને વિષે-સાધનાદિક વ્યાપારને વિષે મોટા આદર-બહુમાનપૂર્વક ઉદ્યમ, તથા ધર્મ-ધનને નહીં પામેલા લોકોની જિનેશ્વરે કહેલા સમ્યક્ત્વાદિક ધર્મને વિષે યોજના કરવી તે-તેમને ઉપદેશાદિકવડે ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવવી તે, તથા પ્રેતાથી અતિરિક્ત સર્વ જનોની સાંસારિક પ્રવૃત્તિને વિષે મૂક, અંધ અને બધિરના જેવી એટલે કે મૂકની જેમ વચનરહિતપણું, અંધની જેમ નહીં જ્ઞેવાપણું અને બધિરની જેમ નહીં સાંભળવાપણું તેના જેવી ચેલ-પ્રવૃત્તિ, તથા જ્ઞાનાદિક અને વિનય, પ્યાન, વૈયાવૃત્ત્ય તથા ભાવનાદિક આત્માના શુભોને પ્રાપ્ત કરવાના અભ્યારસને વિષે-વારંવાર મનન કરવાને વિષે ઉત્સાહ-ઉત્ક્રાહ અર્થાત્ ઉર્વેપૂર્વક ઉદ્યમ, કોની જેમ? તે કહે છે.—દુઃસ્થ-દુઃખી એટલે નિષેધને દ્રવ્ય ઉપાર્જનને વિષે જેમ હોય તેમ (અર્થાત્ જેમ નિષેધ મનુષ્યનો ધન ઉપાર્જન કરવાને વિષે પ્રબળ ઉદ્યમ હોય છે, તેમ જ્ઞાનમર્મ વૈરાગ્ય-વંતને આત્માના શુભ ઉપાર્જન કરવામાં વીજ ઉદ્યમ હોય છે);

તથા કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલા ઉન્માદનું-પરાધીનતાનું વચન એટલે હૃદયમાંથી બહાર કાઢવું, અર્થાત્ કામવિકારનો ત્યાગ, તથા વ્રતિ, કુળ, ઐશ્વર્ય, તપ, બળ, શુદ્ધિ, લક્ષ્મી અને શ્રુત એ આઠથી ઉત્પન્ન થયેલા મદોની અતિ સંકીર્ણતાનું મદન-મૂળમાંથી ઉચ્છેદન, તથા અસૂચા એટલે અન્યના શુણોપરના દ્વેષના તન્તુ-પરંપરાનો વિચ્છેદ-નાશ અથવા અસૂચા-રૂપી તન્તુનો-સૂત્રનો નાશ એટલે હૃદયમાંથી કાઢી નાખવું તે, તથા સમતા-સર્વ પ્રાણીપર તુલ્ય દૃષ્ટિપણરૂપ અમૃતને વિષે મક્કતા, તથા સર્વદા ચિદાનંદમય-જ્ઞાનનો આનંદ એટલે સમગ્ર રાગદ્વેષાદિક દ્વંદ્વરહિત આત્માના સ્વાભાવિક આહ્વાદમય આત્મસ્વરૂપ થકી નહીં અળવાપણું-નહીં પકવાપણું. આ ચાર રસોકમાં કહેલા ત્રીજા-જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યનાં લક્ષણોની શ્રેણી (સમૂહ) મેં તથા બીજા અનેક આચાર્યોએ કહેલી છે. ૭૬-૭૭-૭૮-૭૯.

પૂર્વે કહેલા ત્રણે પ્રકારના વૈરાગ્યને વિષે અહણુ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે અને ન અહણુ કરવા યોગ્ય કયો વૈરાગ્ય છે? તેનો વિભાગ બતાવે છે.—

જ્ઞાનગર્ભમિહાદેયં દ્વયોસ્તુ સ્વોપમર્દતઃ ।

ઉપયોગઃ કદાચિત્ સ્યાન્નિજાધ્યાત્મપ્રસાદતઃ ॥ ૮૦ ॥

મુલાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યની મધ્યે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય અહણુ કરવા યોગ્ય છે અને બીજા બે પ્રકારના વૈરાગ્યનો તો પોતપોતાના ઉપમર્દને લીધે પોતાના અધ્યાત્મના પ્રસાદથી કદાચિત્ ઉપયોગ થઈ શકે છે. ૮૦.

ટીકાર્થ—આ ત્રણ પ્રકારના વૈરાગ્યમાંથી મુમુક્ષુ જનોએ જ્ઞાનગર્ભ નામનો ત્રીજો વૈરાગ્ય અહણુ કરવા યોગ્ય-સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે. અને બીજા બે એટલે દુઃખગર્ભ અને ભોહગર્ભ વૈરાગ્યથી તો પોતાના એટલે દુઃખગર્ભ અને ભોહગર્ભ પરિણામના નાશવડે બીજા પરિણામને (જ્ઞાનગર્ભપણાને) પામવાથી પોતાના અધ્યાત્મના-પોતાના મનની પરિણતિ અથવા અનુભવના પ્રસાદથી-શુદ્ધતા થવાથી કદાચિત્—કોઈક દ્રવ્ય, દેવ, કાળ અને ભાવને પામીને ઉપયોગ-છટ્ કાર્યને સિદ્ધ કરવાપણું થઈ શકે છે. ૮૦.

॥ इति वैराग्यभेदाधिकारः ॥

પૂર્વે અધિકારમાં વૈરાગ્યના પ્રકારો બતાવ્યા. અને તેમાં જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્યને અહણુ કરવા યોગ્ય કહ્યો. હવે તે જ્ઞાનગર્ભ વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે, તે બતાવે છે.—

વિપયેષુ ગુણેષુ ચ દ્વિધા, ભુવિ વિશમ્યમિદં પ્રવર્તતે ।

અપરં પ્રથમં પ્રકીર્તિતં, પરમધ્યાત્મયુપદિંતીચકમ્ ॥૮૧॥

મૂલાર્થ—વિષયોનેવિષે અને ગુણોનેવિષે એમ બે પ્રકાર આ વૈશમ્ય પૃષ્ઠીપર પ્રવર્તે છે. તેમાં અધ્યાત્મના પરિતોષે પદોક્તને અપર અને બીજાને પર (પ્રધાન-મુખ્ય) કહેવો છે. ૮૧.

ટીકાર્થ—પૃષ્ઠીપર બે પ્રકારે આ પૃથોક્ત જ્ઞાનનર્થે વૈશમ્ય પ્રવર્તે છે. તેમાં આ લોક અને પરલોક સંબંધી પ્રાપ્ત થયેલા શાસ્ત્રાદિક પાંચ પ્રકારના વિષયોનેવિષે નિરૂપણનું દોષ તે પ્રથમ અને ગુણોનેવિષે એટલે તપના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલી આરાગ, પુલાક, આમરો ઔપાસી વિનેદે ભક્તિઆનેવિષે મદરદિનપાત્રું દોષ તે બીજો. આ બેમાં ઉક્ત સંખ્યાના અનુક્રમવડે પ્રથમના વિષય વૈશમ્યને અપર-અપ્રધાન-અમુખ્ય કહેવો છે. એટલે વિષયોનેવિષે નિરક્ષતા તો સામાન્ય પુરુષોને પણ નિધ દોવાથી મુકબ છે, માટે તે અપ્રધાન છે. અને બીજા ગુણુવૈશમ્યને પર-પ્રધાન-મુખ્ય કહેવો છે. કેમકે ગુણુવૈશમ્યનો વિષય મહાત્માઓને પણ પૂજ્ય છે, તથા દુર્નિવાર એવા રાગાદિકની નિવૃત્તિ કરનાર છે. અમનાયે અધ્યાત્મ વિષયના પરિતોષે વર્ણન કરેલું છે-કહેલું છે. ૮૧.

તેમાંના પ્રથમ વિષયવૈશમ્યનું સ્વરૂપ કહે છે.—

વિપયા ઉપલંભગોચરા અપિ ચાનુશ્રવિકા વિકારિણા ।

ન ભવન્તિ વિરક્તચેતસાં વિષધારેય સુખાસુ મજ્જતામ્ ॥૮૨॥

મૂલાર્થ—પ્રાપ્તિના વિષયવાળા (આ લોકના) તથા શાસ્ત્રાદિકમાં અવાળું કહેલા એવા વિષયો અનૂતમાં નિમગ્ન થયેલાને વિષયધારાની જેમ વિરક્ત ચિત્તવાળા પુરુષોને વિકાર કરનારા થતા નથી. ૮૨.

ટીકાર્થ—ઉપલબ્ધ-દ્રવિયોને પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય એવા સ્થાનને વિષે પ્રાપ્તિરૂપ નોચર-વિષય અથોત્ આશયવાળા એટલે આ લોકમાં પર્વતા વિષયો તથા ગુરુમુખના ઉચ્ચારથી આગમનેવિષે સાંભળેલા સ્વ-ગોદિક સંબંધી ભૂત તથા ભવિષ્યકાળના ઇદ્ર, ચક્રવર્તી વિનેદેના વિષયો વિરક્ત એટલે મગ્નચિત્ત વિષય સંબંધી વિષાકના જ્ઞાનથી જેતું ચિત્ત ઉદારીન થયેલું છે એવા પુરુષોને વિકાર ઉત્પન્ન કરનારા-સ્વભાવને અન્યથા કરનારા થતા નથી—જાણુચ યોગ્ય વસ્તુ જાણેલી દોવાથી તે બંને પ્રકારના વિષયોમાં તેમને કોનુંક નહીં દોવાથી તે તેમને વિકાર-

કારી થતા નથી. કોની જેમ ? તે કહે છે.—અમૃતના સમૂહમાં નિમગ્ન થયેલા માણસને વિષનો પ્રવાહ જેમ વિકાર કરી શકતો નથી. અર્થાત્ જેમ અમૃતના કુંડમાં નિમગ્ન થયેલા મનુષ્યની ઉપર વિષની વૃષ્ટિ પડે તો પણ તે વિષવેગની વ્યાપ્તિનું સામર્થ્ય ત્યાં નહીં હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે, તેમ વિરક્ત ચિત્તવાળાને ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો પણ વિકારને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ હોવાથી નિષ્ફળ થાય છે. ૯૨.

હવે ત્રણ શ્લોકવડે તેમને શબ્દના વિષયનો અભાવ દેખાડે છે.—

સુવિદ્યાલરસાલમજ્જરીવિચરત્કોકિલકાકલીમરૈઃ ।

કિમુ માચતિ યોગિનાં મનો નિમૃતાનાહતનાદસાદરમ્ ૯૩

મૂલાર્થ—સ્થિર અને આઘાત રહિત એવા ઔકારાદિકના ધ્વનિને વિષે આદરવાળું યોગીજનોનું મન વિશાલ આત્રવૃક્ષની મંજરીનેવિષે ફરતા એવા કોકિલના મધુર ધ્વનિવડે શું આનંદ પામે ? ન જ પામે. ૯૩.

ટીકાર્થ—અત્યંત વિસ્તારવાળી આત્રવૃક્ષની મંજરીથી એટલે સૂક્ષ્મ એવા તેના નવાંકુરોના વિલાસથી આમ તેમ ફરતી એવી કોકિલાએ કરેલા ‘કુહુ’ ‘કુહુ’ એવા મધુર ધ્વનિની પરંપરાવડે, એકાગ્ર સમાધિમાં નિશ્ચળ રહેલા અને નિરંતર શ્રદ્ધારંધ્રમાં અવળુ થતા ઔકારાદિકના અનાહત નાદને વિષે આસક્ત થયેલા એવા યોગીઓનું ચિત્ત શું આનંદને પામે ? અર્થાત્ ન જ પામે. ૯૩.

રમણીનૃદુપાણિકંકણક્વણનાકર્ણનપૂર્ણઘૂર્ણનાઃ ।

અનુભૂતિનદીસ્ફુટીકૃતપ્રિયસંગીતરતા ન યોગિનઃ ॥૯૪॥

મૂલાર્થ—અનુભવરૂપી નદીએ પ્રગટ કરેલા મનોહર સંગીતમાં આસક્ત થયેલા યોગીઓ, શ્રીઓના કોમળ હસ્તના કંકણોના ધ્વનિના અવળુથી કરિ પણ પૂર્ણ ઘેઘૂર (પ્રીતિવાળા) થતા નથી. ૯૪.

ટીકાર્થ—અનુભવ-મૂલ્યરૂપી લક્ષ્યમાં આવેલું શ્રદ્ધસ્વરૂપાદિકને દેખાડનારૂં જ્ઞાન, તે રૂપી નદીએ-સર્વ નૃત્યકળામાં કુરાળ નર્તકીએ રૂપદરીતે પ્રગટ કરેલા પ્રિય-અવળુ અને મૂલ્યને મુખકારક સંગીત-નૃત્ય અને વાગ્ગિત્ર સહિત અવળુ, નેત્ર અને મનને વિનોદ આપનારી ક્રિયા તેને વિષે આસક્ત થયેલા યોગીઓ—મુનિઓ, યુવતી શ્રીઓના કોમળ હસ્તનેવિષે રહેલા રત્નજ્વિત મુવર્ણમય કંકણોથી ઉત્પન્ન થતા કાનું મુખ આપનાર રણુરણુ શબ્દના અવળુવડે કરીને તેમના કાનું રત્ન પરિપૂર્ણ જસર્થ બાજ તો પણ, તેઓ અનુભવરૂપી નદીના સતી-તમાં આસક્ત થયેલા દોષથી તેમાં પ્રીતિવાળા થતા નથી. ૯૪.

સ્થલનાય ન શુદ્ધચેતસાં લલનાપદ્યમચારુષોલના ।

યદિયં સમતાપદાયલીમધુરાલાપરતેર્ન રોચતે ॥ ૮૫ ॥

મૂલાર્થ—સ્ત્રીઓના પંચમ સ્વરનો મનોહર નાદ શુદ્ધ ચિત્તવાળા પુરુષોની સખલના માટે થતો નથી. કેમકે સખતાનાં વાક્યોની શ્રેણીના મધુર આલાપને વિશે પ્રીતિવાળા તે મુનિને આ (સ્ત્રીઓના પંચમ સ્વરનો મનોહર નાદ) રૂચિકારક (આનંદદાયક) થતો નથી. ૮૫.

ટીકાર્થ—રાગાદિક દોષરૂપ મળના અભાવને લીધે શુદ્ધ-નિર્ભજ ચિત્તવાળા યોગીજનોને, કીડા કરતી એવી સ્ત્રીઓએ પંચમ સ્વરવડે કરેલી મનોહર યોગના-અમંદ નાદની મૂર્છના, સખલને માટે-ધર્મધ્યાનના વ્યાપાતને માટે થતી નથી. કેમકે તેઓ સર્વે પ્રાણીઓને વિશે તુલ્ય વર્તનારૂપ સખતાના સ્વરૂપ અને ફલાદિકના પ્રતિપાદક એવા પદો-શાસ્ત્રનાં વાક્યોની શ્રેણીના મધુર-સાંતરસમય આલાપને વિશે ચિત્તની પ્રીતિને ધારણ કરનારા દોષ છે. તેવા યોગીઓને આ-સ્ત્રી-ઓના પંચમસ્વરની મુદર યોગના કદાપિ રૂચિકારક પતી નથી-પરંદે પડતી જ નથી. ૮૫.

હવે ત્રણ સ્લોકે કરીને રૂપ વિષયમાં વિરક્તપણું બતાવે છે.—

સતતં ક્ષયિ શુક્તોજિતવ્રભયં રૂપમપિ પ્રિયં ન હિ ।

અવિનાશિનિસર્ગનિર્મલપ્રધમાનસ્વકરૂપદર્શિનામ્ ॥ ૮૬ ॥

મૂલાર્થ—અવિનાશી, સ્વભાવથીજ નિર્ભજ અને વિસ્તીર્ણ એવું આત્માનું સ્વરૂપ જોનારા યોગીઓને નિરંતર ક્ષય પામતું તથા પીર્ય અને રેતસથી ઉત્પન્ન થયેલું રૂપ (શરીરનું સૌન્દર્ય) પણ પ્રિય લાગતું નથી. ૮૬.

ટીકાર્થ—વિનાશના હેતુરૂપ રોગાદિકવડે પરાભવ નહીં પામવાથી તથા અનાદિ અનંત દોષથી અવિનાશી, તથા પોતાના સદૃજ સ્વભાવે કરીને નિર્ભજ એટલે કર્મરૂપ પંકમળના અભાવથી પવિત્ર અર્થાત્ પંકાદિકવડે સ્પર્શ કરવાને અસમ્ય દોષથી જળાદિકવડે સોષવાપણું નહીં દોવાને લીધે નિર્ભજ, તથા વિસ્તીર્ણ એવા પ્રકારના આત્મ-સ્વરૂપને નિર્ભજ સ્પર્શશુભવે જોનારા યોગીઓને, નિરંતર (ક્ષણે ક્ષણે) ક્ષયના હેતુરૂપ રોગાદિકવડે વ્યાપ્ત દોષથી વિનશ્ચર, તથા પિતાના પીર્ય અને માતાના રેતસથી ઉત્પન્ન થયેલું, અશુચિ દોષથી મદાણુ કરવાને અયોગ્ય એવું આ શરીરનું રૂપ પણ પ્રીતિકારક થતું નથી. ૮૬.

પરદશ્યમયાચમંકુલં વિષયો યત્સાનુ ચર્મચતુષઃ ।

ન હિ રૂપમિદં મુદે યથા નિરપાયાનુભવૃગ્ગોષ્ઠમ્ ॥૮૭॥

મુકારે—જે પ્રમાણે અપાપ સ્વિત અને અનુમાને જ એક
નેચર એજુ આત્મસ્વરૂપ યોગીઆને હવે-પ્રીતિ માટે પાપ છે, તે
પ્રમાણે અન્ય જનોએ જોવાનું અને અપાપોથી જાણ તથા જે અર્થ
સદુપ વિવરણ છે એજુ આ (સરીસરાજી)રૂપ પ્રીતિને માટે
જુદું નામ. ૮૭

શીખારે—જે પ્રમાણે અપાપ એટલે વિનાશ અથવા વિરોધસરિ
જેવું જાણવાનું સ્વરૂપ સમાપ્તિ સિદ્ધિમાં જ રહે છે માટે અપા-
પોથી જાણ અનુમાન એટલે આસ્થા સ્વિત એવા પાપે જાણવા
પાપોથી જાણવાનું એટલે માત્ર અનુમાનથી જ જાણી (જોઈ)
તેવું જાણવાનું સ્વરૂપ જેજુ યોગીઆના આનંદને માટે પાપ છે,
તેવું જાણી 'અપાપો'માંથી અન્ય જનોએ જોવા જાય છે અને તેમ
જે જાણક તક જાણ જવા વિલાસથી અપાપ પાપ કારણિક કરવામાં
જાણક તક જાણ જવા તથા જે (સ્વ) અનુમાનના સિદ્ધિ છે
તેવું જાણક તક જાણ જવા છે એજુ આ પાપને દેખાનું સરીસ-
રાજીરૂપ પાપ છે માટે જુદું નામ. ૮૮

ન હિ રૂપમિદં મુદે યથા નિરપાયાનુભવૃગ્ગોષ્ઠમ્ ॥૮૭॥

મુકારે—જે પ્રમાણે અપાપ એટલે વિનાશ અથવા વિરોધસરિ

જેવું જાણવાનું સ્વરૂપ સમાપ્તિ સિદ્ધિમાં જ રહે છે માટે અપા-
પોથી જાણ અનુમાન એટલે આસ્થા સ્વિત એવા પાપે જાણવા
પાપોથી જાણવાનું એટલે માત્ર અનુમાનથી જ જાણી (જોઈ)
તેવું જાણવાનું સ્વરૂપ જેજુ યોગીઆના આનંદને માટે પાપ છે,
તેવું જાણી 'અપાપો'માંથી અન્ય જનોએ જોવા જાય છે અને તેમ
જે જાણક તક જાણ જવા વિલાસથી અપાપ પાપ કારણિક કરવામાં
જાણક તક જાણ જવા તથા જે (સ્વ) અનુમાનના સિદ્ધિ છે
તેવું જાણક તક જાણ જવા છે એજુ આ પાપને દેખાનું સરીસ-
રાજીરૂપ પાપ છે માટે જુદું નામ. ૮૮

— ૮૮ — જે પ્રમાણે અપાપ એટલે વિનાશ અથવા વિરોધસરિ
જેવું જાણવાનું સ્વરૂપ સમાપ્તિ સિદ્ધિમાં જ રહે છે માટે અપા-
પોથી જાણ અનુમાન એટલે આસ્થા સ્વિત એવા પાપે જાણવા
પાપોથી જાણવાનું એટલે માત્ર અનુમાનથી જ જાણી (જોઈ)
તેવું જાણવાનું સ્વરૂપ જેજુ યોગીઆના આનંદને માટે પાપ છે,
તેવું જાણી 'અપાપો'માંથી અન્ય જનોએ જોવા જાય છે અને તેમ
જે જાણક તક જાણ જવા વિલાસથી અપાપ પાપ કારણિક કરવામાં
જાણક તક જાણ જવા તથા જે (સ્વ) અનુમાનના સિદ્ધિ છે
તેવું જાણક તક જાણ જવા છે એજુ આ પાપને દેખાનું સરીસ-
રાજીરૂપ પાપ છે માટે જુદું નામ. ૮૮

કેને વિષે વિરક્ત-કામનાથી નિવૃત્તિ પામેલા મુનિઓની દૃષ્ટિએ પ્રસારતી નથી. એટલે કે તેઓ તેમના સાથી દૃષ્ટિ પશુ કરતા નથી, તેા પછી આસક્તિ ક્યાંથી જ રાખે? ૮૮.

હવે બે સ્તોકવડે મન્ધને વિષે નિવૃત્તિને દેખાડે છે.—

ન મુદે મૃગનાભિમહિકાલવલીચન્દનચન્દ્રસૌરમમ્ ।

વિદુષાં નિરુપાધિવાધિતસ્મરણીલેન મુગન્ધિવર્મ્મણામ્ ૮૯

મૂલાર્થ—ઉપાધિ રહિતપણે કામદેવનો આધ કરનાર શીળવડે મુગંધી શરીરવાળા વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, મહિકા, લવલી, ચંદન અને ધન-સારની મુગંધ હર્ષને આટે થતી નથી. ૮૯.

ટીકાર્થ—અર્થપણે આત્મસ્વરૂપને બાકુનાર વિદ્વાનોના શરીર ઉપાધિ રહિત-સમગ્ર ક્ષેત્રના સમૂહ રહિત અને કામદેવનો આધ કરનાર એવા શીળવડે-સર્વે શુદ્ધ આચારવડે અથવા પ્રજ્ઞાચર્યવડે મુગંધી હોય છે, તેથી તે વિદ્વાનોને કસ્તૂરી, માવતી પુષ્પો, લવિંગની લતા, ચંદન અને ધનસાર-કર્પૂરની મુગંધી આનદને આટે થતી નથી. ૮૯.

તેથી મુગંધ કેમ હર્ષને આટે થતી નથી? તેપર કહે છે.—

અપયોગમુપેતિ યદ્ધિરં હરતે યન્ન વિભાવમારુતઃ ।

ન તતઃ સ્તુ શીલસૌરમાદપરસ્મિન્નિદ્ધ યુજ્યતે રત્તિઃ ॥ ૯૦ ॥

મૂલાર્થ—જે ચિરકાળ મુખી ઉપયોગને પામે છે, અને જેને વિભાવ-રૂપી વાસુ હરણુ કરતો નથી, તે શીલરૂપી સૌરભ-મુગંધ વિના આ જગતમાં બીજા કોઈને વિષે રતિ-પ્રીતિ કરવી યોગ્ય નથી. ૯૦.

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલું શીળરૂપી સૌરભ ચિરકાળ મુખી બોમના વ્યવહારને પામે છે. અર્થાત્ નિર્લેપ શુદ્ધ આચરણથી ઉત્પન્ન થયેલા શીળસૌરભનું અણપણું દોવાથી તે કાયમ ઉપયોગમાં આવે છે. તથા જે શીળરૂપી સૌરભને વિભાવ-આત્માના હિતને વિષે શત્રુરૂપ એવો જીવના રાગાદિક પરિણામરૂપી વાસુ હરણુ કરી શકતો નથી-પુષ્પના સૌરભની જેમ દેસાંતરમાં લઈ જઈ શકતો નથી. કેમકે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું સૌરભ આત્મસ્વરૂપમય દોવાથી વિભાવવડે હરણુ કરાવું અશક્ય છે. તેવા શીળરૂપી સૌરભ વિના એટલે શુદ્ધ આચારનું આચરણ કરવામાં પ્રીતિમાન શુદ્ધ પરિણામ તથા પ્રજ્ઞાચર્યરૂપી સમગ્ર બુદ્ધિરૂપ મુગંધમય દોવાથી મુનિ એવા 'કુંકુમ' વિના

ચિત્તવાળા મુનિઓને આનંદ માટે થતા નથી કેમકે આ યોગીઓ પરમ એટલે પોતાના (આત્માના) સર્વ અંગોવડે પરિપૂર્ણ દોષથી તથા સ્વાભાવિક દોષથી સર્વોત્કૃષ્ટ એવા જે આનંદ-પોતાના પ્રદાસવરૂપના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા આહ્વાદ, તદ્વરૂપ રસવડે-પરમ નિવૃત્તિરૂપ સંતોષવડે અત્યંત શોભતા અથવા આજગુ-બીજ વિષયમાં મંદ આદરવાળા દોષથી પરલોકના-દેવલોકના મુખને વિષે પણ નિઃસ્પૃહ-અભિલાષા રહિત હોય છે. ૬૭.

તે યોગીઓ દેવોને પણ મુખી માનતા નથી, તે કહે છે.—

મદમોહવિપાદમત્સરજ્વરવાધાવિધુરાઃ મુરા અપિ ।

વિપમિશ્રિતપાયસાન્નચત્ સુખમેતેષ્વપિ નૈતિરમ્યતામ્ ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ, મોહ, વિપાદ અને મત્સરરૂપ જ્વરની પીડાથી વિધુર થયેલા હોય છે, તેથી તે વિષયોથી મળતું તેમનું મુખપણુ વિષથી મિશ્રિત થએલા પાપસાત્રની જેમ મુંદરપણુને પામતું નથી. ૬૮.

ટીકાર્થ—દેવતાઓ પણ મદ-મોહી શક્તિની પ્રાપ્તિવડે ઉત્પન્ન થયેલા મર્વ, મોહ-વિમાન, અલંકાર અને દેવાંગનાદિક ઉપરની મૂર્છા, વિપાદ-પોતાથી મોટી શક્તિવાળાએ કરેલા અપમાનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલા ખેદ અથવા બીજા મહદ્દિકને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલી દીનતા, તથા મત્સર-અન્યની સંપદાને નહીં સહન કરવાના પરિણામ-આટલા દોષવડે ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરની-દાહની પીડાએ કરીને વ્યાકુળ થયેલા હોય છે, તેથી એ પૂર્વે કહેલા વિષયોમાં પણ સાતારૂપ મુખ, વિષથી મિશ્રિત કરેલા પાપસાત્ર-દૂધપાકની જેવું છે. જેમ વિષ મિશ્રિત પાપ-સાત્ર ખાવાથી જીવિતને હરણુ કરે છે, તેજ રીતે દેવલોકનું મુખ પણ ધર્મરૂપ જીવનને હરણુ કરનાર થાય છે. કેમકે ત્યાર પછી પણ શ્રીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે. તેથી આવા પ્રકારનું મુખ રમણીયતાને પામતું નથી. ૬૮.

દેવનાં મુખ પણ દુઃખરૂપજ છે, તે કહે છે.—

રમણીવિરહેણ વહ્નિના ઘ્રુવાપ્પાનિલદીપિતેન ચત્ ।

ત્રિદર્શદિવિ દુઃસ્વમાપ્યતે ઘટતે તત્ર કર્ષં મુલસ્યિતિઃ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—ઘણા અચુરૂપી વાયુએ પ્રદીપ કરેલા શ્રીઓના વિરહ-રૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ સ્વર્નમાં પણ દુઃખ પામે છે, તો ત્યાં (દેવ-લોકમાં) મુખનું સ્થાન કેમ ઘટે-કેમ યોગ્ય કહેવાય! ૬૯.

ટીકાર્થ—નેત્રના ઘણા અશ્રુજળના પ્રવાહરૂપી વાયુના કલ્લોલવડે પ્રદીપ્ત થયેલા દેવાંમનાના વિરહરૂપ અગ્નિવડે દેવતાઓ દેવલોકમાં પણ અત્યંત દુઃખ પામે છે, તો તે દેવલોકમાં અથવા દેવોને વિશે મુખનું સ્થાન કયા પ્રકારે ઘટે—યુક્તિયુક્ત કેમ થાય ? નજ થાય. ૯૯.

દેવોના દુઃખને જ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે.—

प्रथमानविमानसंपदां च्यवनस्यापि दिवो विचिन्तनात् ।

हृदयं न हि यद्विदीर्यते द्युસदां तत्कुलिशाणुनिर्मितम् ॥૧૦૦॥

મૂલાર્થ—દેવલોકમાંથી અવન થવાનું છે એમ વિચારવાથી મોટા વિમાનની સંપત્તિવાળા દેવોનું હૃદય જે વિદીર્ણ થતું નથી, તેથી એમ જણાય છે કે તેમનું તે હૃદય વજના પરમાણુવડે નિર્માણ થયેલું છે. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—દેવલોક યજ્ઞી અવન-દેવભવમાંથી અવીને બીજી ગતિમાં જવાનું સ્મરણમાં આવવાથી વિસ્તાર પામેલી વિમાનની સંપત્તિ-લક્ષ્મીવાળા દેવતાઓનું હૃદય જે કારણ માટે વિદીર્ણ થતું નથી-ભેદાતું નથી, તેથી કરીને એમ જણાય છે કે-તે દેવોનું હૃદય વજના પરમાણુઓવડે રચાયેલું છે. કેમકે એવા દુઃખવડે મનુષ્યોનું તો મરણ થતું જોવામાં આવે છે. અને દેવતાઓનું જોવામાં આવતું નથી, તેથી દેવતાઓનું હૃદય વજની જેવું દુર્ભેદ છે, એમ જણાય છે. ૧૦૦.

હવે જે રલોકોવડે અનુકૂળ વૈરાગ્યનો ઉપસહાર કરીને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્ય કહેવાનો આરંભ કરે છે.—

चिपयेषु रतिः शिवार्थिनो न गतिष्वस्ति किलाखिलास्वपि ।

घननन्दनचन्दनार्थिनो गिरिभूमिष्वपरद्भुमेष्विव ॥ ૧૦૧ ॥

મૂલાર્થ—એમ ઘણા નંદન વનના ચંદન વૃક્ષોની હામણવાળા મનુષ્યને પવંતની ભૂમિને વિશે રહેલા અન્ય વૃક્ષો ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, તેમ મોક્ષની અભિલાષવાળા યોગીજનને સર્વે (ચારે) ગતિમાં રહેલા વિષયોપર પણ પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—મોક્ષના અભિલાષી પુરૂષને મનુષ્યાદિક સર્વે ગતિને વિશે રહેલા કામભોગાદિક વિષયોપર રતિ-અભિલાષરૂપ પ્રીતિ થતી નથી. કેવી રીતે ? તે કહે છે—એમ ઘણા કલ્પવૃક્ષાદિકથી બ્રાહ્મ એવા નેરપવંતપર રહેલા નંદનવનના ચંદનવૃક્ષની અભિલાષવાળાને સામાન્ય પવંતની પૃથ્વીમાં રહેલા અન્ય વૃક્ષોપર પ્રીતિ-સંતોષ થતો નથી, તે જ રીતે મોક્ષાર્થને પણ સાંસ્કારિક વિષયોપર પ્રીતિ થતી નથી. ૧૦૧.

इति शुद्धमतिस्थिरीकृतापरवैराग्यरसस्य योगिनः ।

स्वगुणेषु चितृष्णतावहं परवैરાग્યमपि प्रवर्तते ॥ ૧૦૨ ॥

મૂળાર્થ—આ પ્રમાણે જેણે શુદ્ધબુદ્ધિવડે અપર વૈરાગ્યનો રસ રિપર કર્યો છે, એવા યોગીઓને આત્માના ગુણોને વિષે નિઃસ્પૃહતાને કારણ કરનારો પર વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે—થાય છે. ૧૦૨.

टीकार्थ—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શુદ્ધ-જોમાસરગદિ દોષરહિત બુદ્ધિ-વડે કરીને જેણે અનુકૂળ વૈરાગ્યનો રસ-ચાંત પરિભ્રામનો સ્વાસ્થી ભાવ રિપર-નિશ્ચય કર્યો છે, એવા યોગીને-મુનિને આત્માના તપ, જ્ઞાન અને સંયમાદિક ગુણોથી ઉત્પન્ન થતી લક્ષિઓના પ્રમાણને વિષે નિઃસ્પૃહપણાને પ્રાપ્ત કરનારો પ્રધાન વૈરાગ્ય પણ પ્રવર્તે છે-ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૦૨.

प्रधान वैराग्यं न वर्ज्यं कवे उच्यते—

विपुलर्द्धिपुलाकचारणप्रवलाग्नीविषमुख्यलब्धयः ।

न मदाय विरक्तचेतसामनुपंगोपनताः पलाययत् ॥ ૧૦૩ ॥

મૂળાર્થ—અનુપંગથી પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલાર્ધિ, પુલાક, ચારણ અને પ્રબલાગ્નીવિષ વિગેરે લક્ષિઓ અનાજની ઉપરના ફાતરાંની જેમ વૈરાગ્યવતના મદને માટે થતી નથી. ૧૦૩.

टीकार्थ—અનુપંગ એટલે બીજાનો ઉદ્દેશ છતાં, નહીં ઇચ્છેલા બીજા પદાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે. જેમ જાન્યને માટે ખેતી કરતાં નહીં ઇચ્છેલાં ફાતરાં, પરાજ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થાય તે. તેજ રીતે મોક્ષના ઉદ્દેશ કરીને જ્ઞાન, તપ અને સયમની ક્રિયા કરતા લક્ષિ વિગેરેની જે પ્રાપ્તિ થાય તે અનુપંગ પ્રાપ્તિ કહેવાય છે. તે અનુપંગવડે પ્રાપ્ત થયેલી વિપુલાર્ધિ-વિસ્તારવાળી ઋદ્ધિ એટલે સમગ્ર મનના ભાવને જેવામાં સમર્થે એવી સક્રિય લપતિ અર્થાત્ વિપુલમતિવાળું મનપર્યવ જ્ઞાન, પુલાક લક્ષિ-જેનાથી ચકવર્તીના સૈન્યને પણ ચૂકું કરવાની સક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, ચારણ લક્ષિ-જેનાથી કરોડો યોજન-મુખી આકાશ માટે જવા આવવાની સક્તિ-જ્યાચારણ વિદ્યાચારણ વિગેરે લક્ષિઓ થાય તે, તથા પ્રબલાગ્નીવિષ-અતિ ઉગ્ર દંદ્રાનેવિષે વિષની જેવી વિષવાળી એટલે માત્ર સાપ જ આપવાથી ભરમસાત્ કરવાની સક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે, આ વિગેરે લક્ષિઓ તથા મુખ્ય શબ્દવડે સૂચન થયેલ મનિ, મત્ર અને ઔષધીઓ બાબતી. આ સર્વે વિરહ ચિત્તવાળા મુનિઓને ઉન્માદ-જવં કરનાર થતી નથી.

આત્મસ્વરૂપને વિષે મમતાના કારણજીત વસ્તુનો સંબંધ નહીં છતાં પણ મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી તે વસ્તુના સંબંધને જીએ છે, તે કહે છે.—

एकः परभवे याति जायते चैक एव हि ।

ममतोद्रेकतः सर्वं संबन्धं कलयत्यथ ॥ ५ ॥

મૂલાર્થ—જીવ પોતે એકલો જ પરભવનેવિષે જાય છે અને એકલો જ ઉત્પન્ન થાય છે, તેપણુ મમતાના ઉદ્દેકથી સર્વ સંબંધને જીએ છે. ૫.

ટીકાર્થ—ધન અને પરિવારાદિકથી રહિત એકલો જ સસારી જીવ પરભવનેવિષે બીજા જન્મમાં જાય છે, અને સર્વ સંબંધ રહિત એકલો જ મનુષ્યાદિકપણે ઉત્પન્ન થાય છે; એમ જાણુતાં છતાં પણ મમતાના ઉદ્દેકથી—તેની વૃદ્ધિને લીધે માતા, પિતા, ભાઈ અને પુત્રાદિરૂપ સર્વ સંબંધને અવિધમાન—અસત્ય છતાં પણ સત્ય હોય, તેમ જીએ છે—જાણે છે. ૫.

દૃષ્ટાંતસહિત મમતાનો પ્રચાર દેખાડે છે.—

व्यामोति महतीं भूमिं वटवीजाद्यथा वटः ।

तथैकममताबीजात् प्रपञ्चस्यापि कल्पना ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—જેમ વટવૃક્ષના એક બીજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરે છે, તેમ એક મમતારૂપ બીજથી આ સર્વ પ્રપંચની કલ્પના થાય છે. ૬.

ટીકાર્થ—જેમ એક વટવૃક્ષના બીજથી એટલે વટવૃક્ષના ફળની અંદર રહેલા સૂક્ષ્મ કણીયાથી ઉત્પન્ન થયેલો વટવૃક્ષ ઘણી પૃથ્વીમાં વ્યાપે છે—પોતાની શાખા, પ્રશાખા અને વટવાઈઓવડે ઘણી જગ્યાને રોકે છે, તે વટના દૃષ્ટાંતની જેમ જન્માદિક અંકુરના કારણરૂપ એક મમતારૂપી બીજમાંથી આ (જગતના) પ્રપંચની—માતાપિતાદિક સર્વ ધના સમૃદ્ધની સર્વ કલ્પના—રચના થાય છે. ૬.

હવે મમતાનો પ્રકાર દેખાડે છે.—

माता पिता मे भ्राता मे भगिनी वह्मभा च मे ।

पुत्राः सुता मे मित्राणि ज्ञातयः संस्तुताश्च मे ॥ ७ ॥

મૂલાર્થ—આ મારી માતા, આ મારા પિતા, આ મારા ભાઈ, આ મારી બહેન, આ મારી ભાણી, આ મારા પુત્રો, આ મારી પુત્રીઓ, આ મારા મિત્રો, આ જ્ઞાતિબંધુઓ અને આ મારા પૂર્વપરિચિત જનો છે. ૭.

ટીકાર્થ—આ મારી માતા છે, આ મારો પિતા છે, આ મારે સહોદર ભાઈ છે, આ મારી બહેન છે, આ મારી ભાણી છે, આ મારા પુત્રો છે, આ મારી પુત્રી છે, આ મારા મિત્રો છે, આ મારા સગતિ બંધુઓ છે, અને આ મારા પૂર્વના પરિચયવાળા જનો છે. આ પ્રમાણે મમતાના અનેક પ્રકાર હોય છે. ૭.

इत्येवं ममताव्याधिं वर्धमानं प्रतिक्षणम् ।

जनः शक्नोति नोच्छेत्तुं विना ज्ञानमहोपधम् ॥ ૮ ॥

મૂલાર્થ—આપ્રમાણે શણે શણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી વ્યાધિનું માનુસ જ્ઞાનરૂપી મહા ઔષધિવિના ઉચ્છેદન કરવા શક્તિમાન થતો નથી. ૮.

ટીકાર્થ—આ ઉપર કલાપ્રમાણે-મમતાના ઉદયવટે સર્વ પદાર્થ-સમૂહનેવિશે સંબંધની રચના કરવાથી શણે શણે વૃદ્ધિ પામતા મમતારૂપી મહા(કુહાદિક) વ્યાધિનો, મનુષ્ય-પ્રાણીસમૂહ જ્ઞાન જ્યેષ્ઠે વસ્તુના મૂળથી આરંભીને અન્તર્પર્યત થયારિયત સ્વરૂપને દેખાડનાર બોધ તે રૂપી મહાઔષધ-અનેક પ્રભાવથી યુક્ત અને કર્મરૂપી રોગને હરણ કરવામાં સમર્થ એવા ઔષધિવિના વિનાશ કરવાને શક્તિમાન થતો નથી. ૮.

મમતા જ પ્રાણીઓને પાપકર્મમાં પ્રવર્તાવે છે, તે કહે છે.—

ममत्यनैव निःशंकमारंभार्दा प्रवर्तते ।

काळाकाउसमुत्थायी धनलोभेन धावति ॥ ૯ ॥

મૂલાર્થ—પ્રાણી મમતાવટે કરીને જ નિઃશંક રીતે આરભાદિકમાં પ્રવર્તે છે, તથા ધનના લોભે કરીને ચોચ કાળે અને અચોચ કાળે પણ ઉડીને દોડે છે. ૯.

ટીકાર્થ—પ્રાણી મમતાએ કરીને જ જ્યેષ્ઠે બીજા કોઈપણ દેતુવિના કેવળ એક મમતાએ કરીને જ અર્થાત્ “આ મારી સ્ત્રી અને આ મારા પુત્રો વિગેરે છે, તેથી તેમનો નિર્વાહ મારે જ કરવો જોઈએ” એવા પરિભાષે કરીને આરંભાદિકમાં-દુર્મતિના દેતુરૂપ ખેતી અને વેપાર વિગેરેમાં-જીવલિસા, મૃધાવાદ અને ધોરી વિગેરેના વ્યાપારમાં તથા આદિ રાજદનું મહાન કરેલું દોષાથી અનર્થદંડાદિક અકાર્યોમાં નિઃશંક રીતે-પાપબંધની અપેક્ષા રહિત જ પ્રવર્તે છે-તેવાં કાર્યોમાં તત્પર થાય છે. તથા ધનના લોભે કરીને કાળે જ્યેષ્ઠે દિવસનો બીજો પ્રહર વિગેરે અથવા યુવાવસ્થા વિગેરે ચોચ સમયે અને અકાળે જ્યેષ્ઠે સગી વિગેરેમાં અથવા બાળ અને વૃદ્ધાવસ્થાદિક

અયોગ્ય સમયે ઉઠવાના સ્વભાવવાળો થઈને તે ગ્રાહી દોડે છે-મહા સમુદ્ર અને મોટા અરણ્યનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને દેશાંતરે જાય છે. ૬.

મમતા કરવા છતાં પણ તે સ્વજનોથી તેની કાંઈપણ સ્વાર્થ-સિદ્ધિ થતી નથી, તે કહે છે.—

स्वयं येषां च पोषाय खिद्यते ममतावशः ।

इहामुत्र च ते न स्युस्त्रાणાય શરણાય વા ॥ ૧૦ ॥

મુજાર્થ—પોતે મમતાને આધીન થઈને જેઓના પોષણને માટે ખેદ પામે છે, તેઓ આ લોક કે પરલોકમાં પોતાના રક્ષણને માટે કે શરણને માટે થતા નથી. ૧૦.

ટીકાર્થ—વળી મમતાને વશ થયેલો મૂર્ખ ગ્રાહી જે પુત્રાદિકના પાલણપોષણને માટે ખેદ પામે છે-ઉલ્કટ કદની પરપરાને સહન કરે છે, તે પુત્રાદિક આ જન્મ તથા પરજન્મને વિષે રક્ષણને માટે-કોઈ પણ પ્રકારના વિપરિત દૈવયોગે કરીને પ્રાપ્ત થયેલી વિપત્તિથી બચાવી લેવાને માટે થતા નથી, અથવા તો શરણને માટે-સ્વસ્થતા પમાડવા માટે પણ થતા નથી. આ પ્રમાણે જીવતાં છતાં પણ મમતાને પરાધીન થયેલો ગ્રાહી તેઓને માટે અનેક પ્રકારના કલેશોને સહન કરે છે. ૧૦.

મમતાવાળાને આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ જ હોય છે, તે કહે છે.—

ममत्वेन यहल्लोकान् पुष्णात्येकोऽर्जितैर्धनैः ।

સોઢા નરકદુઃસ્થાનાં તીવ્રાણામેક एव ॥ ૧૧ ॥

મુજાર્થ—એકલો જ મનુષ્ય મમતાને લીધે પોતે ઉપાર્જન કરેલા દ્રવ્યવડે ધનના માનુષ્યોનું પોષણ કરે છે, પરંતુ તે એકલો જ નરકનાં તીવ્ર દુઃખોને સહન કરવાનો છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—મમતાએ કરીને એટલે ‘આ પુત્રાદિક મારાં છે’ એવી પરિવૃત્તિના નિમિત્તમાત્રથી જ એકલો-સાદાસ રહિત મનુષ્ય ધનનાં પાકતાં આવરણવડે પોતે ઉપાર્જન કરેલા પુષ્કળ દ્રવ્યે કરીને પોતાના અધિન ધનના માનુષ્યોનું પોષણ કરે છે-અરણ્ય પોષણ કરવા સાધક દોષથી અને વ્યવહારિક કરીને તથા કલેશને સહન કરવાવડે કરીને પોષણ કરે છે. અર્થેત આ પ્રમાણે મમતાને વશ થયેલો મનુષ્ય પોષક કન્થે કરીને ધનના ડોકોનું પાલન કરે છે. પરંતુ પરલોકમાં જઈને તે પોષક સમુદયે તીવ્ર-ધનનાં કદળ નરકનાં દુઃખ-રતપ્રમા સિંચે પુષ્કળ વર્તમાન-પાષંદોને જાનવચાનાં કદળાં સ્થાપોને વિશે રહેઈ નવક ને ધ તીવ્ર, અતીવ, ડુંધ, વાસ, કરત અને તરસારથી વિભાજ

યતું, તથા વૈતરલી નદી અને કુશીપાક વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોને સહન કરનાર-તેવાં દુઃખોનો ભોક્તા તે પાપ કરનાર એકલો જ થાય છે, પરંતુ તેના પુત્રાદિક તેના સહાયકારક થતા નથી. માટે સર્વ દુઃખોને આપનારી મમતાનો હિતાર્થી પુરૂષે ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે. ૧૧.

હવે મમતાથી અન્ધ થયેલાનું અને જન્મથી અંધનું વિવશજન પાતું બતાવે છે.—

મમતાન્ધો हि यज्ञास्ति तत्पश्यति न पश्यति ।

जात्यन्धस्तु यदस्त्येतद्भेद इत्यनयोर्महान् ॥ ૧૨ ॥

મૂર્તાર્થ—મમતાથી અંધ થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ ટોલી નથી તેને જુએ છે, અને જન્મોંધ પ્રાણી તો જે વસ્તુ વિદ્યમાન છે તેને જોતો નથી, એ પ્રમાણે એ બન્નેમાં મોટો ભેદ-તફાવત છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—હે ભગ્વ પ્રાણીઓ ! જુઓ કે આ મમતાથી અંધ થયેલો-વિરેકરૂપ નેત્રથી રહિત થયેલો પ્રાણી જે વસ્તુ ત્રાણ જીવનમાં નથી એટલે પરવરતુને વિષે મમતા માત્ર સંબંધથી અવસ્તુને પાતુ જુએ છે, એટલે કે મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાથી કુદેવ, કુશુર અને કુધર્મને વિષે શુદેવ, મુશુર અને મુધર્મની જેમ, તથા પિતાની કુલરા સ્ત્રીને વિષે સતીપણીની જેમ, મમતાંધ પુરૂષ સર્વ અવિદ્યમાન સંબંધોને વિદ્યમાન પણાવડે જુએ છે. અને જાત્યંધ એટલે જન્મથી અંધ થયેલો પુરૂષ તો જે ઘટાદિક વસ્તુ વિદ્યમાન છે, તેને જ માત્ર જોતો નથી. એ પ્રમાણે આ મમતાંધ અને જાત્યંધમાં અતિ મોટો ભેદ-તફાવત છે. ૧૨.

હવે આઠ રહોકે કરીને મમતાંધ પુરૂષ અવિદ્યમાન વસ્તુને શી રીતે જુએ છે, તે ૨૫૪ રીતે બતાવે છે.—

प्राणानभिप्रताभ्यानात् प्रेमभूम्ना ततोऽधिकाम् ।

प्राणापहां प्रियां मत्वा मोदते ममतायशः ॥ ૧૩ ॥

મૂર્તાર્થ—મમતાને વશ થયેલો પ્રાણી પ્રાણોનો નાશ કરનારી સ્ત્રીને પિતાથી અભેદપણે ધારીને પ્રાણરૂપ તથા અતિ પ્રેમને લીધે પ્રાણ કરતાં પાતુ અધિક માનીને આનંદ પામે છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—મમતાવાળો જુદ્ધિવડે બાકુલ થયેલો મનુષ્ય પત્નના હવનરૂપ મતાદિક જાપપ્રાણોનો તથા આયુષ્ય દ્રિષ્ટિદારિક દ્રવ્યપ્રાણોનો નાશ કરનારી એવી પ્રિયાને પિતાના આત્માથી અભેદપણે એટલે કે 'આ સ્ત્રીજ માફ હવિત છે' એમ વિચારીને પિતાના પ્રાણરૂપ માને છે, તથા પ્રેમના અધિકપણાએ કરીને તેને પ્રાણો કરતાં પાતુ અધિક માનીને આનંદ પામે છે. ૧૩.

જ કલ્પના છે, તે કલ્પનાનો નિશ્ચય નાશ કરીને નિશ્ચય થતું તે સમતા કહેવાય છે. ૨૯.

ટીકાર્થ—સચેતન, અચેતન અને મિથ્ય પદાર્થોએ કરીને પ્રિય અને અપ્રિયપણાની કલ્પના એટલે કે તે ત્રણે પ્રકારના પદાર્થો પોતાના પ્રયોજનના વશથી 'કદાચિત્ ઇષ્ટ (પ્રિય) થાય છે, તથા પોતાને તેનું પ્રયોજન ન હોય ત્યારે તેજ પદાર્થો અનિષ્ટ (અપ્રિય) થાય છે, એ રીતે પ્રિય અને અપ્રિયપણાનેવિષે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ બ્યવહારની જે દૃશ્યમાન કલ્પના-સંકલ્પની રચના પ્રવર્તે છે તે નિશ્ચયથી-નિશ્ચય ન થતું તાત્પર્ય જોવાથી એટલે તે પ્રિયાપ્રિયત્વ પોતાના જ હોવાનો નિશ્ચય કરવાથી તેથી કલ્પનાનો જ અભાવ થાય છે. કેમકે નિશ્ચય ન થાય જોતાં કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઇષ્ટ હોતો નથી, તથા કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા અનિષ્ટ પણ હોતો નથી. પરંતુ પોતાના પ્રયોજનને લીધે જ પદાર્થો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ લાગે છે. માટે પદાર્થોનેવિષે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટપણું કોઈ જ નથી. એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને પદાર્થો પરના પ્રિય અને અપ્રિયપણાના સંકલ્પનો ત્યાગ કરી જે નિશ્ચય પરિણામ રાખવા તેને જ સમતા-સર્વત્ર તુલ્યતા તીર્થકરોએ કહી છે. ૨૯.

હવે ત્રણ સ્તોત્રો કરીને તે સમતાના લક્ષણની જ સ્પષ્ટતા કરે છે.

તેષ્વેવ દ્વિપતઃ પુંસસ્તેષ્વેવાયેષુ રજ્યતઃ ।

નિશ્ચયાત્ કિંચિદિષ્ટં વાનિષ્ટં વા નૈવ વિચ્યતે ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—તે જ પદાર્થોને વિષે દ્વેષ કરતા અને તેજ પદાર્થોને વિષે પ્રીતિ કરતા પુરૂષને નિશ્ચયથી કોઈ પણ ઇષ્ટ અથવા અનિષ્ટ જ નહીં. ૩૦.

ટીકાર્થ—સી, વસ્તુ, આશ્રુપણુ અને આહાર વિગેરે જે પદાર્થો પ્રથમ પ્રયોજનના સાધક હતા તે જ પદાર્થો પોતાને નિપ્રયોજન થવાથી તેમનાપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા તે જ પદાર્થોનેવિષે ફરીથી પ્રયોજનને લીધે રાગ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ક' વશથી જ પદાર્થો સ્વભાવથી નિ પ' પલ્લુ વસ્તુ જમ' કહ્યું છે કે-પરમાર્થ' હોતી જ નથી. ૩૦

एकस्य विषयो यः स्यात् स्वाभिप्रायेण पुष्टिकृत् ।
अन्यस्य द्वेष्यतामेति स एव मतिभेदतः ॥ ३१ ॥

મતાર્થ—વળી જે વિષય એક માણસને પાતાના અભિપ્રાયે
રૂઢિકારક-પ્રીતિકારક લાગે છે તેજ વિષય બીજા માણસ
અભિપ્રાયના ભેદે કરીને દ્વેષપણને-અપ્રીતિપણને પામે છે. ૩૧.
ટીકાર્થ—જે શબ્દાદિક વિષય કોઈ એક માણસને પાતાના અ-
ભિપ્રાયે કરીને-પાતાના અનુકૂળ અભિપ્રાયે કરીને પાતાના શત્રુને આ-
પેલી આજના થવણની જેમ આનંદની વૃદ્ધિકારક થાય છે, તે જ
શબ્દાદિક વિષય બીજા કોઈ પુરુષને તેનાપરના મિત્રાદિપણારૂપ અ-
ભિપ્રાયના ભેદથી સમાન કાળે દ્વેષપણને પામે છે. એ પ્રમાણે એક જ
કાળે એક જ માણસને આપેલી આજો પાતપાતાના અભિપ્રાયે ક-
રીને એકને ઈષ્ટ અને બીજાને અનિષ્ટ થાય છે, તેથી એમ સિદ્ધ થાય
છે કે કોઈ પણ પદાર્થ સર્વથા ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ નથી. ૩૧.

विकल्पकल्पितं तस्माद्वयमेतन्न तात्त्विकम् ।
विकल्पोपरमे तस्य द्वित्यादियवुपक्षयः ॥ ३२ ॥

મુકાર્થ—તેથી કરીને એ બન્ને (ઈલાનિષ્ટ) મનથી કલ્પિત ક-
હેલાં છે, પણ પરમાર્થપણે સત્ય નથી; કેમકે વિકલ્પનો ઉપરમ થ-
વાથી તે (ઈલાનિષ્ટ)નો દ્વિત્વ વિગેરેની જેમ શય થાય છે. ૩૨.

ટીકાર્થ—તે કારણ માટે એ ઈષ્ટ અને અનિષ્ટરૂપ બન્ને પ્રકારના
સંકલ્પ મનના વિતર્કથી કલ્પેલા છે, પરંતુ પરમાર્થથી તે સત્ય-વસ્તુ-
રૂપ નથી. કેમકે તે ઈલાનિષ્ટ અવસ્થાનો વિષય છે. તે વિકલ્પના-મનના
સંકલ્પની ઉપરમ એટલે નિવૃત્તિ થવાથી તે ઈલાનિષ્ટપણનો બેપાણી
વિગેરેની જેમ શય થાય છે. એટલે કે જેમ રજા અને પીત રમણી
રંગેલા વસ્ત્રમાં એક બાજમાં રજાપણનો સંકલ્પ થાય છે, અને બીજા
બાજમાં પીતપણનો સંકલ્પ થાય છે એમ બેપણીનો સંકલ્પ થાય
છે, પરંતુ તે વસ્ત્રને ધોવાથી પછી બેપણીનો વિકલ્પ થતો નથી.
એક રંગ જ યદિ બચે. તેજ પ્રમાણે જીલજીલ એકેકપણના સ્વભા-
વનો આશય કરનાર ઈલાનિષ્ટપણારૂપ બેપણું પણ શય પામે છે. ૩૨.
હવે ચાર રંગો કરીને સમતાની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર દેખાડવાપૂ-
ર્વક સમતાનું સ્વરૂપ કહેવાને માટે પ્રથમ સંકલ્પની જ ઉત્પત્તિનું
નિરાકરણ કરવાનું કહે છે.—

स्वप्रयोजनसंसिद्धिः स्वायत्ता भासते यदा ।
बहिरर्पेण संकल्पसमुत्पन्नं तदा हतम् ॥ ३३ ॥

યવાથી કોઈક કહેવાને અશક્ય એવી વિષયગ્રહશૂન્યતા એટલે શબ્દાદિક અને ઇન્દ્રિયાદિક વિષયોનેવિષે જે નિર્બંધ એટલે તેનું મુખ્ય આપનારા તરીકે જે વેદવું, તેની શૂન્યતા-અભાવપણું એટલે અભિલાષ રહિતતા થાય છે, કે જે શૂન્યતાએ કરીને નિર્ભંજ યોગવાળા-જ્ઞાન, ધ્યાન અને તપ વિગેરે મોક્ષસાધક વ્યાપારોવાળા અથવા મન, વચન અને કાયાની મોક્ષસાધક પ્રવૃત્તિઓવાળા યોગીઓને કુઠારવડે કોઈ શરીરનું ઉદન કરે અથવા ચંદનવડે કોઈ પૂજા કરે-તે બંનેનેવિષે તુલ્યતા એટલે શોક કે હર્ષના અભાવથી સમાનતા જ હોય છે, કેમકે તેઓને રાગદ્વેષની પરિણુતિનો અભાવ થઈ જાય છે. ૩૭.

किं स्तुमः समतां साधो या स्वार्थप्रगुणीकृता ।

वैराणि नित्यवैराणामपि हन्त्युपतस्थुषाम् ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—હે સાધુ ! અમે સમતાની કેટલી સ્તુતિ કરીએ ? કે જે સમતા આત્માને અર્થે સત્જન કરવાથી પાસે રહેલા નિત્ય વિરોધી જીવોના વૈરનો પણ નાશ કરે છે. ૩૮.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિકવડે મોક્ષને સાધ્ય કરનાર હે સાધુ ! પૂર્વે કહેલી સમતાની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ ? કેમકે તેનો અધિત્ય પ્રભાવ હોવાથી સ્તુતિ કરવી અશક્ય છે. જે સમતા આત્માનું પ્રયોજન જે મુક્તિરૂપ કાર્ય, તેનેમાટે પ્રશુષ્ણ કરેલી એટલે સમતાપૂર્વક જ્ઞાન, ધ્યાન, ભાવના, સંયમ અને તપનેવિષે સત્જન યવાથી સમીપે રહેલા નિત્ય વિરોધી એટલે હુંસને બિલાડી, સર્પને મોર, તથા સિંહ અને મૃગ ઇત્યાદિ સહજ વૈરવાળા (જાતિ વૈરવાળા) પ્રાણીઓનાં વૈર પણ અર્થાત્ કૃત્રિમ વૈરવાળાનેમાટે તો શું કહેવું ? જાતિવૈર પણ નાશ પામે છે. અર્થાત્ સમતાવંત પ્રાણી અન્યના વેરને સમાવી દેછે; તો પછી પોતાના વૈરાદિકનો નાશ કરે તેમાં તો શું આશ્ચર્ય ? ૩૯.

આવા પ્રભાવવાળી સમતાને જાણીને તેનેજવિષે પ્રયત્ન કરવો, તે કહે છે.—

किं दानेन तपोभिर्वा यमैश्च नियमैश्च किम् ।

एकैव समता सेव्या तरी संसारवारिणी ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—દાનવડે અથવા તપવડે કરીને શું ? તથા યમ અને નિયમે કરીને પણ શું ? માત્ર સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિષે વહાણ સમાન એક સમતાનું જ સેવન કરવું. ૪૦.

ટીકાર્થ—હે બન્ધ પ્રાણીઓ! સમતા વિનાના દાને કરીને શું? એટલે કે ધનના ત્યાગરૂપ અન્ન, પાન, વસ્ત્રાદિક દિન જનોને આપવાથી શું કર્મ નિર્જરારૂપ ફળ થાય? ન જ થાય. તથા બાર પ્રકારનાં તપવટે પણ શું ફળ? તથા યમ એટલે મહાવ્રત અને અણુવ્રતવડે કરીને પણ શું ફળ? તથા સ્વાધ્યાય, સંતોષ વિગેરે નિયમવડે પણ શું ફળ? અર્થાત્ દાનાદિક કરેા અથવા ન કરેા. સમતાવિના તેનું કાંઈ ફળ નથી ત્યારે મુઝિને માટે શું કરવું તે કહે છે.—આરમ્ભતિવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનેવિરે વહાનુરૂપ એક સમતા જ સર્વ કાર્યોમાં મુખ્ય કરીને સેવવા લાયક છે. ૩૯.

સમતાનું મુખ્ય પાતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે, તે કહે છે.—

દૂરે સ્વર્ગ મુક્તિ મુક્તિપદવી સા દયીયસી ।

મનઃસંનિહિતં દૃષ્ટં સ્પષ્ટં તુ સમતામુલમ્ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—સ્વર્ગનું મુખ્ય તો દૂર છે, અને મોક્ષસ્થાન તો વળી અતિ દૂર છે, પરંતુ મનની સમીપે જ રહેલું સમતાનું મુખ્ય તો સ્પષ્ટ રીતે જ ભેગેલું છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—હે બન્ધ છો! તમારે અને અમારે સ્વર્ગ એટલે દેવલોકમાં વસતા દેવોનું પાંચ દંદ્રિયોના વિષયોથી ઉત્પન્ન થયેલું મુખ્ય-આનંદ તેતો દૂર છે એટલે અધુરાદિક દંદ્રિયોથી અમાલ એવા દૂર પ્રદેશમાં છે, તેથી દેખાય તેમ નથી; તથા જે મુઝિ પદથી-અનંત મુખમય મોક્ષસ્થાન છે, તે તો વળી અત્યંત દૂર પ્રદેશમાં છે, તેથી તે સ્પષ્ટ દેખાતું નથી; પરંતુ મનની સમીપે રહેલું સમતાનું મુખ્ય એટલે શમ દ્વેષાદિ રહિત મનની પરિમુતિથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્વાભાવિક અને સ્વાધીન એવું મુખ્ય-આનંદ સ્પષ્ટાત્ ભેગું છે. અર્થાત્ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું મુખ્ય પરોક્ષ છે, તેથી તેનો અનુભવ થતો નથી. પણ સમતાનું મુખ્ય તો સ્પષ્ટાત્ પાતાના (અમારા) હૃદયમાં ભેગું છે, તેથી તે અમારા પાતાના અનુભવથી સિદ્ધ છે. ૪૦.

ભેગેલા સમતાના મુખનું જ અમૃતની ઉપમાવડે વિવરણ કરે છે.—

દસોઃ સ્મરવિષં ધુષ્યંત્ ક્રોધતાપઃ ધ્યં મજેત્ ।

ઝીઙ્ક્ષ્યમહનાઙ્ગા સ્યાત્સમતામૃતમઙ્ગનાત્ ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—સમતારૂપ અમૃતમાં મનજન કરણથી રહિત કામદેહિ વિષ મુહૂર્ત ભય છે, ક્રોધરૂપી તાપ હવ પાને છે, અને ઉદ્વેગરૂપી મળનો નાશ થાય છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જે એક ક્ષણવાર પણ મનને સર્વ વિષયોથી નિવૃત્ત કરીને એક સમતાનો જ સ્વીકાર કરાય, તે તેથી એવો અપૂર્વ આનંદ થાય છે, કે જે બીજાને અવલુ કરાવી શકાય—કહી શકાય તેમ નથી. ૪૬.

સમતાના આનંદને સમતાવાન જ બાણે છે, બીજો કોઈ બહી શકતો નથી, તે દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે.—

કુમારી ન યથા વેત્તિ સુखं दयितभोगजम् ।

न जानाति तथा लोको योगिनां समतासुखम् ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ કુમારી કન્યા પતિના ભોમથી ઉત્પન્ન થયેલું મુખ બાણુતી નથી, તેમ જ લોકો યોગીજનોના સમતાના મુખને બાણુતા નથી—બહી શકતા નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જેમ કુમારી—પાંચ સાત વર્ષની અવિવાહિત કન્યા ભતૃની સાથે મૈથુનાદિકનું સેવન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા મુખને—આનંદને બાણુતી નથી, તેમ જ લોકો—વિષય મુખમાં મગ્ન થયેલા મૂખ જનો યોગીઓના સમતાથી ઉત્પન્ન થયેલા મુખને—આનંદના સમૂહને પાતે અનુભવેલું નહીં હોવાથી બાણુતા નથી—બહી શકતા નથી. ૪૭.

સમતાવાન પુરુષને પિતાની પૂજા, પ્રતિષ્ઠા વિગેરે યામ એવી ઇચ્છા હોતી નથી, તે કહે છે.—

नतिस्तुत्यादિકारांसाशरस्तीग्रः स्वमर्मभित् ।

गमतायर्मगुप्तानां नार्तिकृत्सोऽपि जायते ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—નમસ્કાર અને સ્તુતિ વિગેરેની ઇચ્છાથી બાળુ તીવ્ર અને આત્મચન્દ્ર મનસ્થાનને બેદનાઈ છે, તે પણ સમતાથી બાળુ સ્વી રક્ષણ કરાયેલાને પીઠાકારી થતું નથી. ૪૮.

ટીકાર્થ—નતિ એટલે મને ચાલદિક ભક્તિથી નમસ્કાર કરો, તથા સ્તુતિ એટલે હું લોકો ખારી પ્રતિષ્ઠા કરો, એ વિગેરે એટલે આકાર, દૃષ્ટિ, શિષ્ય વિગેરેથી મારો નતકાર થાએ. ઇત્યાદિક ઇચ્છાથી બાળુ એ આત્મચન્દ્ર મનસ્થાનને—મનસ્વી છત્તસ્થાનને અધ્યોત નિઃસ્વરૂપ મુખને બેદનાર તથા તીવ્ર—અત્યંત ક્રોધ એટલે હું શકુ છે એ બાળુ પણ અનિચ્છાથી બાળુથી રક્ષણ કરાયેલા એટલે સમતાથી બાળુને અસ્વરૂપ કરનાર ચાનીઓને પીઠાકારી થતું નથી. અધ્યોત તેમ જ ચાની એટલે નવનિર્મલકની ઇચ્છા જ થતી નથી. ૪૮.

સમતાવડે મોટી કમૈની નિર્જેરા થાય છે, તે કહે છે.—

પ્રચિતાન્યપિ કર્માણિ જન્મનાં કોટિકોટિભિઃ ।

તમાંસીવ પ્રમા માનોઃ ક્ષિણોત્તિ સમતા ક્ષણાત્ ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—જેમ સૂર્યની પ્રભા અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ કોટી કોટી જન્મવડે બાંધેલાં કર્મોનો પણ સમતા એક ક્ષણવારમાં નાશ કરે છે. ૪૯.

ટીકાર્થ—જન્મ એટલે જીવના બેલા તેની કોટી કોટીવડે એટલે કોટીને કોટીએ ગુણીએ તેટલા જન્મોએ કરીને-તેટલા બેલામાં બાંધેલાં અત્યંત એવાં જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોનો સમતા-સર્વત્ર સમદૃષ્ટિપણું એક ક્ષણવારમાં-અદ્ય કાળની ચેવાથી જ નાશ કરે છે, તે પર દૃષ્ટાંત આપે છે કે-સૂર્યની પ્રભા-કિરણસમૂહ અંધકારમાત્રનો જેમ ક્ષણવારમાં નાશ કરે છે, તેમ. ૪૯.

સમતા એ અન્ય દર્શનીઓને પણ ભાવ જૈનપણું ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ થાય છે, તે કહે છે.—

અન્યલિંગાદિસિદ્ધાનામાધારઃ સમતૈવ હિ ।

રત્નત્રયફલપ્રાપ્તૈર્યયાસ્યાન્નાવજૈનતા ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—અન્ય લિંગાદિકે કરીને સિદ્ધ થયેલા જીવોને એક સમતા જ આધાર-અવલંબન છે, કે જે સમતાવડે ત્રણ રત્નના ફળની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણું ઉત્પન્ન થાય છે. ૫૦.

ટીકાર્થ—જૈનથી રહિત એવાં બીજાં દંડ, કમંદલુ તથા વજ્રાદિક લિંગે (વેરે) તથા મૂર્તરથીને લિંગે અને સ્વયંભુદાદિક જેઓ સિદ્ધ થયા છે એટલે દેવજ્ઞાનને પામ્યા છે, તેમને સિદ્ધપણું પામવામાં એક સમતા જ આધાર-અવલંબન છે. કે જે સમતાવડે રત્નની જેવાં એટલે પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ સમ્મન્ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ રત્નોના ફળની-સિદ્ધપણુરૂપ ફૂટારેપણુની પ્રાપ્તિ થવાથી ભાવ જૈનપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે શુદ્ધ ઉપચારથી જિનેશ્વરપ્રતીત સાધના બોધની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેથી તેઓને એક સમતાનો જ આધાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ૫૦.

જ્ઞાનર્તુ ફળ પણ સમતા જ છે, તે

જ્ઞાનસ્વ પદમેવંક જગત્પા

ચલિત્કૃત્ત્વાત

સ વત્ ॥ ૫૧ ॥

થાય છે, તેમ સમતાના ચોગથી અનુષ્ઠાન પણ પરિશુદ્ધ થાય છે. ૫૩

ટીકાર્થ—સમતાના ચોગથી-અમતાપૂર્વક કરવાથી અનુષ્ઠાન-મ તાદિકનું પાલન શુદ્ધ-સર્વ દોષરહિત થાય છે. તેમાં દુષ્ટાન કદે છે કે જેમ કતક વૃક્ષના ફળના મૂળનો પ્રયોગ કરવાથી-નાંખવાથી મતિન જળ નિર્મળ થાય છે, તે જ પ્રમાણે સમતાપૂર્વક કરેલું ક્રિયાનુષ્ઠાન પણ અત્યંત શુદ્ધ થાય છે; સમતાવિના કરેલું અનુષ્ઠાન સર્વ દોષરહિત થઈ શકતું નથી. ૫૩.

હવે તે અનુષ્ઠાનના પ્રકાર કહે છે.—

પિપ્પં ગરોઽનનુષ્ઠાનં તદ્દેનુરમૃતં પરમ્ ।

ગુરુસેવાઅનુષ્ઠાનમિતિ પદ્યવિધં ઝગુઃ ॥ ૫૮ ॥

મુક્તાર્થ—વિષ, ગર, અનનુષ્ઠાન, તદ્દેનુ તથા ઉત્કૃષ્ઠ અમૃત એ- પ્રમાણે ગુરુસેવા વિશેષે અનુષ્ઠાન પાંચ પ્રકારનું કહેલું છે. ૫૮.

ટીકાર્થ—વિષ એટલે તત્કાળ પ્રાપ્તિનો નાશ કરનાર ઝેર, તેના જેવું ધર્મેષુ પ્રાપ્તિનો નાશ કરનાર જે અનુષ્ઠાન તે પણ વિષાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા ગર (ગરુડ) એટલે ખરાબ દ્રવ્યના સ્પર્શથી મરણનું કારણતરે પ્રાપ્તિનો નાશ કરનાર ઝેર, તેના જેવું પરિણામે ધર્મેષુ પ્રા- પ્તિનો નાશ કરનાર અનુષ્ઠાન પણ ખીલું ગરાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. તથા અનનુષ્ઠાન-એટલે જે અનુષ્ઠાન થને સેવારૂપ ન દેાય તે, અર્થાત્ આધ- રંતાલે કરેલું અનુષ્ઠાન તેને આત્મીને આ વ્યુત્પત્તિ અનુભવી. પણ જે સાર્વજનિક અવેશાવિના લોકસાક્ષાને અનુસરતું દેાય તે તે અનુષ્ઠાન- કહેવાય છે. તથા માતૃ તદ્દેનુ એટલે માતાના હેતુથી-માતાની જ ઉન્નતાથી ભવ્ય પ્રાપ્તિના જે અનુષ્ઠાન કરે છે તે તદ્દેનુ અનુષ્ઠાન કહે- વાય છે. તથા પાંચનું અમૃતાનુષ્ઠાન એટલે અમૃતની અંશ જન્યમશ- નુદિકા સેવના નાશ કરનાર ઉત્કૃષ્ઠ-સૂચને અનુસરીને વિધિ-શુદ્ધ અને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક જે મુમુક્ષુઓ કરે છે, તે અમૃતાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. (આ પ્રમાણે ગુરુની સેવા-ભક્તિ, દેવવદન, વચનવચન તથા દાનદિકા ક્રિયાઓ જે માણને માટે-માણને ઉદ્દેશીને કરાય છે, તે કાર્યના આરાધની ભિન્નતાને લીધે પાંચ પ્રકારની તીર્થકરાર્થિકે કહી છે.) ૫૮

તે પાંચ પ્રકારને અનુક્રમે વિસ્તારથી કહે છે.—

આદારોપધિપૂજાદિમમૃત્વાચંસદા કૃત્

સીર્ષં તદ્દિતદનુત્તરાદિવાનુષ્ઠાનઃ

મુક્તાર્થ—આદાર, સેવા, પૂજા, વગેરે

સાહે વિશેષથી

દોષ તો મને અમુક દેવ મળ્યાં બાનની પ્રાપ્તિ થતે એ કીને કળની પ્રાર્થનાવડે) પાતાના પુરુષકર્મના કળતર માનતા મન્ય અને કલ્યાણ દિકની પ્રાપ્તિની પૂર્વગતે દિગ્દાદિ બાનની પ્રાપ્તિ થયા પછી કાળાતરે-બલાંતરે ફાલ થયાથી-કહેલાં પુરુષકર્મનો નાશ થયાથી એથી કલ્યાણ કરેજું અનુષ્ઠાન નશાનુષ્ઠાન કરેલાય છે. ૬૧.

પૂર્વે કહેલા અર્થની જ રચણા કરે છે.—

યથા કુદ્રજ્યસંયોગજનિતં ગરયંજિતમ્ ।

વિષં કાટાન્તરે દન્તિ તથેદમપિ ભવતઃ ॥ ૬૨ ॥

મુદ્ધાર્થ—જેમ કુદ્રજ્યના પોતથી ઉત્પન્ન કરેજું નર નામનું ભય કાળાતરે હનિ છે, તેમ આ અનુષ્ઠાન પાત્ર પરમાર્થપાત્ર કાળાતરે આત્માને હનિ જ છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જેમ કાષ્ઠના કકડા પિતેરે પ્રાનુષ્ઠાનક પદાર્થનું વિશ્લેષ કરીને ઉત્પન્ન કરેજું નર નામનું વિષ કાળાતરે અંતર્ય મર્દિન છ માદન કે બાર મર્દિને કંઈ કંઈ બહાનું કરનારનો નાશ કરે છે, તે જ પ્રમાણ જેથી નિદાન (નિષાધુ) કરવામા આવે છે તેવું આ નશાનુષ્ઠાન શુદ્ધમના કળનું વિનાશકારક દોષાથી પરમાર્થપાત્ર કાળાતરે આત્માને જ નાશ કરે છે. ૬૩.

આ ઉપર કહેલા બન્ને અનુષ્ઠાનનો વિરોધ કરીને ત્યાં કરવાનું કરે છે.—

નિષંધાયાનયોરેવ વિધિધાનર્થદાવિનો ।

સર્વધંયાનિદાનત્વે જિનેન્દ્રો પ્રતિપાદિતમ્ ॥ ૬૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—વિવિધ પ્રકારના અનર્થને આપનારા આ ત્વ આ, ધાનના જ નિષંધને માટે જિનેન્દ્રેન્દ્ર સર્વે વિદાનનો નિષેધ કરે છે ૬૪

ટીકાર્થ—નરક અને નિષંધની નિષિધાં ક વારેષ પિતેષ કલારના અનર્થને-કલેશારિક ઉપદ્રવને કરનારા આ ત્વ ઉપર કહેલા નિષેધકારક અને અનુષ્ઠાનનો નિષેધ કરવામાટે જ જિનેન્દ્રેન્દ્ર સર્વે કલ્યાણ અને પાર નિદાન એટલે આત્માત્મના કરવાનું પાત્રથી અનર્થના રક્ષા છે. ૬૫.

હવે એવું અનુષ્ઠાન કરે છે —

પ્રજિધાનાદભાવેન જ મોનધ્યસરાધિના ।

સમ્યક્તિમામૃતાભયનનુદાતકુલમ્ ॥ ૬૬ ॥

મુદ્ધાર્થ—સમ્યક્તિમામૃતાભયનનુદાતકુલમ્

૬૬ કહે છે.

જ કરતું એમ એ કહેતા હો, તો પછી મિથ્યાદષ્ટિઓથી કયવો ધર્મ
કદાપિ ત્યાગ્ય (ત્યાગ કરવા લાયક) નહીં જ થાય. ૭૦.

ટીકાર્થ—એ સૂત્રની અપેક્ષા રહિત ધનુષ લોકોએ જે દાર્પણ આ-
ચરણ કરું હોય તેજ ધર્મમાં ઉદયમર્ગ પુરે આચરણ કરવું, એમ કહેતા
હો. તો દોષધનુષ મને બૌદ્ધાદિક મિથ્યાદષ્ટિના ધર્મ ત્યાગ કરવા લાયક
નહીં થાય, કેમકે તે ધનુષ લોકોએ જેવો છે. જેનોની અપેક્ષાએ બીજા
ધર્મોઓની રાખ્યા ધનુષ વધારે છે માટે એ તે મિથ્યાદષ્ટિઓના કરેલા
ધર્મો તું ત્યાગ કરતો હોય, તો ન ધનુષોએ આચરેલા દાર્પણ
પ્રમાણ ન કરું એમ તારી કૃતિથી જ સિદ્ધ થાય છે, અને એ તું એમ
કહેતો હોય કે તે જિનેશ્વરના મનથી વિરુદ્ધ હોવાથી તેને ત્યાગ કરું
હું, તો સૂત્રોક્ત ક્રિયાઓ જ તે અંગીકાર કર્યો એમ સિદ્ધ થાય છે. ૭૦.

તેથી ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તેજ યોગ્ય છે, એમ સ્પષ્ટતાથી કહે છે.—
તસાનુતાનુગત્યા યત્ ક્રિયતે સૂત્રચર્ચિતમ્ ।

મોપતો હોઠતો યા તદનનુષાનમેવ હિ ॥ ૭૧ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને નવાનુનતિવરે સૂત્રરહિત જે ક્રિયા ઓધ-
વામાં અથવા લોકચક્ષાએ કરવામાં આવે છે, તે અનનુશાનજ કહેવાય
છે, માટે તેને ત્યાગ કરવો. ૭૧.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વે કહેલા દેનુષી જે સૂત્રચર્ચિત—સૂત્રમાં
કહેલા આચારરહિત ઓધચક્ષાથી અથવા લોકચક્ષાથી નવાનુનતિએ
કરીને—૧૧૧૧૧ લોકોની દેખાદેખીએ કરીને કરવામાં આવતું અનુ-
શાન તે અનનુશાનજ છે એમ બતાવું. તેવું અનુશાન મોક્ષમાર્ગના
સંપન્ન નહીં હોવાથી ત્યાગ કરવાલાયક છે. ૭૧.

એ અનનુશાન કરવાથી મું કશ થાય ? તે કહે છે.—
અકામનિર્વેરાંગત્યં કાયકેશાદિહોદિતમ્ ।

અકામનિર્વેરા તુ સ્વાત્ સોપયોગપ્રવૃત્તિઃ ॥ ૭૨ ॥

મૂલાર્થ—જા અનનુશાનનેવિરોધે કાયાને કલેશ યવો હોવાથી તેને
ત્યાગ નિર્જરતું નિર્મિત કહેવું છે, અકામ નિર્જર તો ઉપયોગરહિત
(પુષ્પ) પ્રશ્નિ કરવાથી જ થાય છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—જા અનનુશાનનેવિરોધે કાયાને કલેશ પમાળેલો
એવો ડાકું, બેકડું, અનુશન કરવું વિરોધે
પમાળેલો હોવાથી તે ત્યાગ કરવો.

કરીને એટલે ચાર શરણ કરવે કરીને, મુકૂતની અનુમોદનાએ કરીને તથા દુષ્ટતની નિંદા કરવાએ કરીને ઉત્પન્ન ન થયલા સમકિતની પ્રાપ્તિ. ૩૫ બીજ તથા આદિ પદે કરીને અંકુર, કાંડ, નામ, પુષ્પ તથા ફળના ક્રમવરે—પરિપાટીવરે યુક્ત એવું અનુષ્ઠાન ચરમાવર્તનેવિષે થાય છે. તે બીજાદિકનો અનુક્રમ આપ્રમાણે બતાવ્યો છે—વિધિનોસાધના યોગાદિક્ક-
રાણુદયઃ ક્રમાત્ । ફલસિદ્ધિં તથા ધર્મયોગાદપિ વિદુર્બુધાઃ ॥ ૧ ॥ વપનં ધર્મ-
યોજસ્ય સપ્રશંસાદિ તદ્રતમ્ । સચિન્તાષ્ટકુરાદિ સ્યાત્ ફલસિદ્ધિસ્તુ નિર્ઘૃતિઃ ॥૧૧
ચિન્તા સચ્ચુલ્યનુષ્ઠાનદેવમાનુષસંપદઃ । ક્રમેણાકુરસત્કાંડમાલપુષ્પસમા મતાઃ ॥૧૨
જેમ વિધિપૂર્વક વાવેલા બીજમાંથી અંકુરાદિકનો ઉદય થાય છે તેમ ધર્મરૂપી બીજ થકી પણ ફળની સિદ્ધિ થાય છે, એમ પંડિત પુરૂષો કહે છે. ધર્મનેવિષે રહેલા સત્પુરૂષોની પ્રશંસા વિગેરે કરવી, તે ધર્મરૂપી બીજનું વાવવું છે, અને પછી તે ધર્મનું ચિંતવન વિગેરે કરવું, તે અંકુરાદિક છે, અને તેથી થયેલી સુક્તિ, એ ફળની સિદ્ધિ છે. તેમાં ધર્મનું ચિંત-
વન એ અંકુર છે, સત્સાચનું અવળ એ સત્કાંડરૂપ છે, સાત્રમાં કહેલ વિધિપૂર્વક ક્રિયા કરવી એ નાળ છે અને તેથી દેવ તથા મનુ-
ષ્યની સંપદા પ્રાપ્ત થાય એ તેના પુષ્પસમાન માનેશું છે. ૭૬.

કહેલા જ ક્રમને ચાર સ્થાકવરે બતાવે છે.—

વીજં चेह जनान् दृष्ट्वा शुद्धानुष्ठानकारिणः ।

बहुमानप्रशंसाभ्यां चिकीर्षा शुद्धगोचरा ॥ ७७ ॥

મૂલાર્થ—આ જિનસાસનનેવિષે શુદ્ધ અનુષ્ઠાન (ક્રિયા)ને કરનારા મનુષ્યોને જોઈને તેના બહુમાન અને પ્રશંસા (સ્તુતિ)વરે શુદ્ધ વિષય વાળી ક્રિયા કરવાની જે ઇચ્છા, તેજ બીજ કહેલું છે. ૭૭.

ટીકાર્થ—આ જિનસાસનનેવિષે તજેતુ નામના અનુષ્ઠાનના ઉદય કાળે શુદ્ધ-સર્વજ્ઞે કહેલા વિધિપૂર્વક અનુષ્ઠાન-મોક્ષના ઉપાયનું ચેવન તદ્દરૂપ ક્રિયા કરનારા ભગ્ય મનુષ્યોને જોઈને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનમાં બહુમાન આશ્વતર પ્રીતિ અને પ્રશંસા-શુદ્ધ ક્રિયાની સ્તુતિ, તેવરે કરીને શુદ્ધ અનુષ્ઠાન કરવાના વિષયવાળી જે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ બીજરૂપ છે એટલે ધર્મરૂપી વૃક્ષનું બીજરોગપણ કરવામાં કારણુદય છે. એ સત્પ્રશંસારૂપ બીજ કહ્યું. ૭૭.

હવે અંકુર ને રક્ષા બતાવે છે.—

तस्या एवानुबन्धश्चाकटंकाः कीर्त्यतेऽङ्कुरः ।

तज्ज्ञेयवन्नेषणा चित्रा रक्त्वाकस्य च यर्जिता ॥ ७८ ॥

ટીકાર્થ—હમણાં ઉપર જેમનાં સ્વરૂપ કહ્યાં છે એવા આ ઇચ્છા-દિકયોગો-ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થિર અને સિદ્ધિયોગના અનુક્રમે અનુક્ર-પાદિક અનુભાવો-તે યજ્ઞ ઉત્પન્ન થયેલા ફળરૂપ પ્રભાવો હોય છે. તેમાં દ્રવ્યથી અનુકંપા તે દુઃખી જીવના દુઃખનો પ્રતીકાર કરવો અને ભાવથી અનુકંપા તે ધર્મરહિતને ધર્મ પમાડવો, તથા નિર્વેદ એટલે સંસારનેવિષે ઉદાસીનતા, તથા સંગ એટલે મોક્ષની અભિલાષા અને આસ્તિકતા તે દેવ, ગુરુ તથા ધર્મનેવિષે આસ્તિકપણું, અને પ્રભાવ એટલે સામર્થ્ય છતાં પણ અપરાધી ઉપર ક્ષમા, એ પ્રભાવો હોય છે-થાય છે. ૬૦.

હવે તેમનીજ સૂત્રસ્થાનના અવલંબનવડે સફળતા કહે છે.—

કાયોત્સર્ગાદિસૂત્રાણાં શ્રદ્ધામેધાદિભાવતઃ ।

इच्छादियोगे साफल्यं देससर्वव्रतस्पृशाम् ॥ ૧૧ ॥

મૂળાર્થ—કાયોત્સર્ગાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા, મેધાદિક ભાવનાથી દેશ-વિરતિ અને સર્વવિરતીવાળાને ઇચ્છાદિક યોગમાં સફળતા જાણવી. ૬૧.

ટીકાર્થ—કાય એટલે શરીર, તેનો જે આપાર (ક્રિયા) તે પણ શરીરથી અભિન્ન હોવાથી કાય કહેવાય છે. તે કાયનો જે ઉત્સર્ગ એટલે ત્યાગ, તથા આદિ શબ્દને લીધે ચતુર્દશતિ સ્તવ વિગેરેને પ્રતિપાદન કરનારા ‘વંદનવત્તિવાપ્’ ઇત્યાદિક સૂત્રોની શ્રદ્ધા-જિનવચનમાં કહેલી ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા તથા આસ્તિકપણું, તે મિથ્યાત્વમોહનીના ક્ષયોપશમથી જીવને ધર્મપર રૂચિ થવાના પરિણામવિશેષ છે, તે શ્રદ્ધાની ઇચ્છાયોગનેવિષે સફળતા જાણવી. તથા મેધા એટલે શાસ્ત્રમાં કહેલા સૂક્ષ્મ અર્થને મહત્ત્વ કરનાર ચિત્તનો ધર્મ, તે મેધાવડે સર્વ વ્રતોની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાપણું હોવાથી તેની પ્રવૃત્તિયોગનેવિષે સફળતા છે. આદિ શબ્દ હોવાથી ધૃતિ તથા ધારણા જાણવી. તેમાં ધૃતિ એટલે ચિત્તની સ્વસ્થતા, તે ધૃતિવડે કરીને અતિચારાદિકની ઉત્પત્તિ નહીં થવાથી તેની સ્થિરચેત્તનેવિષે સફળતા જાણવી. અને ધારણા એટલે પૂર્વાપર ગુણોનું નિરંતર સ્મરણ તથા ઉપયોગ, તે ધારણાવડે ઉત્તમ અર્થ (મોક્ષ) સાધવામાં સમર્થ થવાનું હોવાથી સિદ્ધિયોગને વિષે તેની સફળતા જાણવી. તે શ્રદ્ધાદિકના ભાવથી એટલે શ્રદ્ધાદિક પરિણામની પ્રાપ્તિથી દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ-વાળાને ઇચ્છાદિક યોગનેવિષે ઉપર કહેલા ક્રમે સફળતા જાણવી. ૬૧.

તેમના પરિણામનું તરતમપણું છતાં પણ તેમાં દોષનો અભાવ દેખાય છે.—

રુચિંતમાકલયન્નનુપસ્થિતં સ્વમનસૈવ હિ શોચતિ માનવઃ ।

उपनते स्मयमानमुखः पुनर्भवति तत्र परस्य किमुच्यताम् १८॥

મૂલાર્થ—મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન થયેલી બહીને પોતાના મનવડે જ શોક કરે છે, અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પાછો હસતા મુખવાળો થાય છે, માટે તેમાં બીજાને કારણભૂત શીરોતે કહેવાય? ૬૮.

ટીકાર્થ—હે આત્મા ! તું જો, કે મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ મુખાદિક વસ્તુને ઉપાય કયાં છતાં પણ નહીં પ્રાપ્ત થયેલી બહીને પોતાના ચિત્તવડે જ શોક કરે છે. તથા તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી પાછો હર્ષયુક્ત મુખવાળો થાય છે. માટે તે શોક અને હર્ષની ઉત્પત્તિમાં બીજાનું એટલે પોતાના મન સિવાય બીજા દેવદત્તાદિકર્તુ શું કારણપૂર્ણ છે? જો છે એમ કહેતો હો તો કહે, અર્થાત્ બીજું કોઈ કારણુય નથી. ૬૮.

નીચે કહેલાં લક્ષણોવડે મનરૂપી વાનર જ હુખદાથી છે, તે કહે છે.—

चरणयोगपदान् प्रविलोठयन् समरसं सकलं विकिरत्नधः ।

चपल एव मनःकपिरुच्चकैरसवणिग्विदधानुमुनिस्तु किम् ॥૧૯॥

મૂલાર્થ—આ અત્યંત અપજા મનરૂપી કપિ (વાનર) આરિત્રના ચોનરૂપી યજ્ઞઝોને કપે મુખે દોડવીને સમમ સમતારૂપી રસને નીચે દોળી નાંખે છે, તો મુનિરૂપી રસબાપારી તેના સો ઉપાય કરે? ૬૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ ! આ-પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ એવો મનરૂપી મકેટ (વાનર) અત્યંત અપજા છે. તે શું કરે છે? તે કહે છે.—સંચરિતિ અને દેશચરિતિરૂપ આરિત્રના ચોનો એટલે રામા, મનુષ્ય અને વિચરતાદિક સાધકભાવોરૂપી યજ્ઞઝોને-સમમ અર્થને સાધનાર સાંત રસથી ભરેલા પ્રાનું કડતોને ઉન્મત્ત થઈને કંઈ માટે પાત્રી છે તેમાંથી મનમ માંત રસરૂપી પૃથ્વીટિકને નીચે એટલે વિષય, કામ, મુખ્ય, મોહ અને મદરૂપ નાટ પકવાળા કુનેનિમાનેરૂપ અવરનેરો દોળી નાંખે છે-તેને રમકડિત કરી દે છે તો (તે વખતે) સાધુરૂપે રસને બાપારી શું કરે? એટલે તેના નિવારણનો સો ઉપાય કરે? એ કદાચ રસાધ્યપદિકનેરો નતર અથ તો તે (ચિત્ત કપિ) છે? પર વિષય અથ, બાકી તે નિવાર બીજું તો કાઢેજનું તેના નિવારનું અથ નથી. ૬૯.

રુચિંતમાકલયત્રનુપસ્થિતં સ્વમનસૈવ હિ શોચતિ માનવઃ ।

ઉપનતે સ્મયમાનમુઃ પુનર્ભવતિ તત્ર પરસ્ય કિમુચ્યતામ્ ૧૮॥

મૂર્તાર્થ—મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ વસ્તુને પ્રાપ્ત ન થયેલી જાણીને પોતાના મનવડે જ શોક કરે છે, અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાથી પાછો હસતા મુખવાળો થાય છે, માટે તેમાં ખીજાને કારણભૂત શીરીતે કહેવાય? ૬૮.

ટીકાર્થ—હે આત્મા! તું જો, કે મનુષ્ય પોતાની અભીષ્ટ શુભાદિક વસ્તુને ઉપાય કયાં છતાં પણ નહીં પ્રાપ્ત થયેલી જાણીને પોતાના ચિત્તવડે જ શોક કરે છે. તથા તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયેથી પાછો હર્ષયુક્ત મુખવાળો થાય છે. માટે તે શોક અને હર્ષની ઉત્પત્તિમાં ખીજાનું એટલે પોતાના મન સિવાય ખીજા દેવદત્તાદિકર્તુ શું કારણપણું છે? જો છે એમ કહેતો હો તો કહે, અર્થાત્ ખીજું કોઈ કારણભૂત નથી. ૬૮.

નીચે કહેલાં લક્ષણોવડે મનરૂપી વાનર જ દુઃખદાયી છે, તે કહે છે.—

ચરણયોગપટાન્ પ્રયિલોઢયન્ સમરસં સકલં વિકિરત્યધઃ ।

ચપલ ઇષ મનઃકપિરુચકૈરસવણિગ્વિદધાતુમુનિસ્તુ કિમ્ ॥૧૯॥

મૂર્તાર્થ—આ અત્યંત અપજન મનરૂપી કપિ (વાનર) ચારિત્રના ચોમરૂપી ઘડાઓને ઉધે મુખે ઢોરખીને સમગ્ર સમતારૂપી રસાને નીચે ઢોળી નાંખે છે, તો મુનિરૂપી રસબ્યાપારી તેનો શો ઉપાય કરે? ૬૯.

ટીકાર્થ—હે સાધુ! આ-પોતાના અનુભવથી પ્રત્યક્ષ એવો મનરૂપી મકેટ (વાનર) અત્યંત અપજન છે. તે શું કરે છે? તે કહે છે.— સર્વવિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્રના ચોનો એટલે શમા, મૃદુતા અને સ્થિરતાદિક સાધકભાવોરૂપી ઘડાઓને-સમગ્ર અર્પને સાધનારા સાંન રસરૂપી ભરેલા પૂનું કવચોને ઉન્મત્ત થઈને ઉધે માટે પાડી દઈ તેમાંથી સમગ્ર સાન રસરૂપી ધૃત્યાદિકને નીચે એટલે વિષય, કામ, તૃષ્ણા, મોહ અને મદરૂપ નાઢ પકવાળા દુર્નૈતિમાનેરૂપ જાતનેરિરે ઢોળી નાંખે છે-તેને રમરદિન કરી દે છે. તો (તે વખતે) સાધુરૂપી રમરને વ્યાપારી શું કરે? એટલે તેના નિશ્ચરપૂનો શો ઉપાય કરે? જો કદાચ રસબ્યાપારિકનેચિરે તત્પર થાય તો તે (ચિત્ત કપિ) રમર-પર નિષ્ઠર થાય, બાકી તે વિષય ખીજું તો કંઈપણ તેના નિશ્ચરપૂનું આશ્રન નથી. ૬૯.

યાય છે, કદાચહુ રહેતો નથી, પ્રકૃષ્ટ રૂચિ (અદ્ધા) ઉત્પન્ન થાય છે, તથા ન્યાય માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. કોની જેમ? તેમાં દષ્ટાંત કહે છે— બન્ને નેત્રોમાં કીકીની જેમ તે સમકિત સારભૂત છે, કારણ કે કીકી વડે જ પદાર્થો જોવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તથા પુષ્પમાં મુગંધની જેમ; એટલે મુગંધ વિનાના પુષ્પને કોઈ અહણ કરતું નથી, પુષ્પનો સાર મુગંધ જ છે તેમ સર્વ ધર્મક્રિયાનો સાર સમકિત છે. ૫.

નિસર્ગ (સ્વભાવથી જ) રૂચિ વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલાં જે અદ્ધાનાં પરિણામ તે સમકિત કહેવાય છે. રૂચિ દસ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે—નિસર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આસારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અભિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સંક્ષેપરૂચિ અને ધર્મરૂચિ. આ દસ રૂચિમાંથી કેટલીકનું સ્વરૂપ કહે છે, તેમાં પણ પ્રથમ ધર્મરૂચિરૂપ સમકિત કહે છે.—

તત્ત્વશ્રદ્ધાનમેતચ્ચ ગદિતં જિનશાસને ।

સર્વે જીવા ન હન્તવ્યાઃ સૂત્રે તત્ત્વમિતીપ્યતે ॥ ૬ ॥

મૂલાર્થ—આ સમકિતને જિનેશ્વરના શાસનમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાનરૂપ કહ્યું છે, અને તે તત્ત્વ સર્વે જીવો ન હણવા એમ સૂત્રને વિષે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ૬.

ટીકાર્થ— આ સમગ્ર ધર્મક્રિયાનું સારભૂત સમકિત જિનાગમને વિષે તત્ત્વશ્રદ્ધાન-તત્ત્વની અભિલાષારૂપ તીર્થંકરારૂચિ કહેલું છે. અને તે તત્ત્વ-વધાર્ય વસ્તુ જિનેશ્વરે કહેલા આચારાંગાદિક સૂત્રને વિષે આ પ્રમાણે કહ્યું છે.—સર્વે જીવો ન હણવા યોગ્ય છે, એટલે કોઈપણ જીવ હણવો નહીં. સર્વે એટલે ત્રસ અને સ્થાવર ભેદવાળા જીવો, જેઓએ યથાયોગ્ય દસ પ્રકારના પ્રણોને ધારણ કર્યા કરે છે અને કરશે એવા હણણવાળા જીવો હણવા યોગ્ય નથી. પોતાની જેમ સર્વને મુખ પ્રિય છે, અને દુઃખથી સૌ કોઈ ભય પામે છે, માટે તેવા જીવને કોઈએ હણવા નહીં. હિંસા એ આત્માનો સ્વભાવ નહીં હોવાથી મહા અધર્મ છે, અને જે વસ્તુસ્વભાવ છે—આત્માનો સ્વભાવ છે તે જ ધર્મ છે. અને તે સર્વ પરભાવની નિવૃત્તિમાં તત્પર થઈને કરવા યોગ્ય છે. હિંસા તો પરભાવની પ્રવૃત્તિ જ છે. માટે “જીવો હણવા લાયક નથી.” એ પ્રતિજ્ઞાનું વાક્ય છે, “કારણ કે તે સ્વ અને પરને ‘‘દુઃખ આપવાના હેતુરૂપ છે,’’ એ હેતુ વચન છે, “આત્મધર્મ-જેમ.” એ દષ્ટાંત છે. “જે સ્વ અને પરના દુઃખનું હેતુ

હે તે તજવા લાગ્યું છે," એ ઉપનય છે, "તે જ પ્રમાણે હિંસા પણ છે." એ નિગમન છે. આ પ્રમાણે પાંચ વાક્યવાળું અનુમાન બાણુવં. ૬.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે.—

શુદ્ધો ધર્મોઽયમિત્યેતદ્ધર્મરુચ્યાત્મકં સ્થિતમ્ ।

શુદ્ધાનામિદમન્યાસાં રુચીનામુપલક્ષણમ્ ॥ ૭ ॥

મૂલાર્થ—આ (અહિંસારૂપ) ધર્મ શુદ્ધ (નિર્દોષ) છે. અને એજ (મહાન) ધર્મરૂચિરૂપ છે. આ જ ધર્મરૂચિરૂપ મહાન બીજી શુદ્ધ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ છે. ૭.

ટીકાર્થ—આ ધર્મ-સર્વ જીવોની અહિંસારૂપ આત્મપરિણતિ શુદ્ધ છે, એટલે સર્વ નિવૃત્તિના મૂળપણાવડે આત્મરૂપ હોવાથી નિર્દોષ છે. એ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલું જીવનું મહાન ધર્મરૂચિરૂપ છે. ધર્મ એટલે નિવૃત્તિરૂપ આત્મસ્વભાવ, અથવા જીવનિકાયના વધનો નિરોધ થવાથી ચારિત્ર ધર્મ અથવા પાતાના પાતના દુઃખની જેમ પરના પાતના દુઃખનો બોધ થવાથી સામાયિક ધર્મ. આ પ્રકારના ધર્મને વિષે જે રૂચિ-અભિલાષ, તેજ જેનું સ્વરૂપ છે એવું જે સમક્રિત તે ધર્મરૂચિ સમક્રિત કહેવાય છે. આ ધર્મરૂચિરૂપ સમક્રિત બીજી નિર્દોષ રૂચિઓનું એટલે નિસર્ગ, ઉપદેશ, આસ, સૂત્ર, બીજ, અભિગમ, વિસ્તાર અને સંપ્રેરક્રિયારૂપ રૂચિઓનું ઉપલક્ષણ એટલે જાણાવનાર થાય છે. તે આ પ્રમાણે-કોઈક વ્યુત્કર્મી જીવ સ્વરોપશમની પદ્ધતિ પાતાની જાતેજ કહેલા તત્ત્વને અભિલાષી થાય ॥ તેને નિસર્ગરૂચિ બાણુવો, જે જીવ શુદ્ધને ઉપદેશ સાંભળીને તત્ત્વાભિલાષી થાય, તેને ઉપદેશરૂચિ બાણુવો. જે પ્રાણી રાગ, દ્વેષ અને મોહ રહિત એવા જિનેશ્વરને વિષે પ્રતીતિના વશથી તત્ત્વની રૂચિવાળો થાય, તેને આસ રૂચિ બાણુવો. જે અજ તથા ઉપાંગાદિક સૂત્ર ગજુવામાં અનુરક્ત હોય, તેને સૂત્ર રૂચિ બાણુવો. જે અંત અને ઉપાંગાદિક સૂત્રને બાણુવામાં ધીન થાય, તેને અભિગમ રૂચિ બાણુવો. જે પ્રાણીને એક દેશ (અમુક ભાગ) પ્રાપ્ત થવાથી વટવૃક્ષના બીજની જેમ અનેક પ્રકારે તત્ત્વને અવગાહન કરનારી મતિ થાય, તેને બીજરૂચિ બાણુવો અને નય નિરોધ વિગેરેના વિસ્તારથી જીવોની અહિંસા બાણીને જેની તેવી મતિ થાય, તેને વિસ્તાર રૂચિ બાણુવો. આ રીતે બીજી રૂચિઓ પણ બાણી લેવી. ૭.

મૂલાર્થ—અક્રોધ, ગુરુશુશ્રૂષા, શૌચ, આહારની લઘુતા તથા અ-
પ્રમાદ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—અક્રોધ-ક્ષમા, ગુરુશુશ્રૂષા-ગુરુની સેવા, શૌચ-શરીરા-
દિકની પવિત્રતા, આહારની લઘુતા-અલ્પ આહાર કરવો તે, તથા અ-
પ્રમાદ-અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યથી નિવૃત્તિ અથવા અસાવધાન-
પણાઈ પ્રમાદનો ત્યાગ. એ પાંચ નિયમો કહેલા છે. એટલે નિય-
મમાં રખાય-અમુક કાળ સુધી સેવન કરાય તે નિયમ કહેવાયછે. ૧૭.

હવે બે શ્લોકોવડે બૌદ્ધે માનેલો ધર્મ કહે છે.—

બૌદ્ધઃ કુશલધર્માશ્ચ દશેષ્યન્તે ચતુચ્ચતે ।

હિંસાસેયાન્યથાકામં પૈશુન્યં પરુપાનૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

સંભિન્નાલાપવ્યાપાદમભિધ્વાદગ્વિપર્યયમ્ ।

પાપકર્મેતિ દશધા કાયવાઝ્માનસૈસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—બૌદ્ધેલોકો દશ કુશળ ધર્મને ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે-હિંસા, ચોરી, અન્યથાકામ, પૈશુન્ય, પરુપાનૃત, સંભિન્નાલાપ, વ્યાપાદ, અભિધ્વા અને દુર્ગ્વિપર્યય એ દશ પ્રકારના પાપકર્મને મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

ટીકાર્થ—બૌદ્ધો-બૌદ્ધ દર્શનને માનનારા પુરુષો દશ કુશળ ધર્મ-
કહ્યાણું માટે ધર્મ અથવા કુશળ એટલે કાર્ય કરવામાં ચતુર મા-
ણુસના કહેલા ધર્મો-સાધનો ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે-હિંસા-પ્રાણિ-
નો વધ ૧, ચોરી ૨, અન્યથા કામ-દુષ્ટ પરિણામવડે પરત્વી સાથે
મૈથુન સેવવું તે ૩, પૈશુન્ય-ખીજના છાના દોષો પ્રગટ કરવા તે ૪,
પરુપાનૃત-મન અને વચનવડે કઠોર અને અસત્ય બોલવું તે ૫-૬,
સંભિન્નાલાપ-પરના મર્મનો ભેદ કરનાર અસંખજ પ્રલાપ ૭, વ્યાપાદ-
દ્રોહવું ચિતવન ૮, અભિધ્વા એટલે પરના ધનને હરણુ કરવાની ઇચ્છા
૯, અને દુર્ગ્વિપર્યય એટલે કુશળ ધર્મ ચક્રી વિપરીત દષ્ટિપણું ૧૦,
આ પ્રમાણે દશ પ્રકારના પાપ કર્મને-પાપનો બંધ કરનારા કર્મને
મન, વચન અને કાયાએ કરીને તજવા. ૧૮-૧૯.

બ્રહ્માદિપદવાચ્યાનિ તાન્યાહુર્વેદિકાદયઃ ।

અતઃ સર્વંકયાક્યત્વાદ્ધર્મશાસ્ત્રમદોર્ધકમ્ ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—વૈદિક મતવાળા વિગેરે તે અહિંસાદિકને બ્રહ્માદિ પદવડે

વાચ્ય કહે છે. તે સર્વેનો એક વાક્યાર્થ હોવાથી આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્થક છે. ૨૦.

ટીકાર્થ—વેદને વિષે કુદાળ વૈદિકો વિગેરે એટલે જૈમિનીય વિગેરે તે પૂર્વે કહેલાં અદ્વિસાદિક મતોને પ્રહ્લાદિ પદના વાચ્ય એટલે શુદ્ધ પ્રહ્લા, પરમપ્રહ્લા, હૃદય પ્રહ્લા, રાષ્ટ્ર પ્રહ્લા અને પ્રહ્લા તત્ત્વ એવા પદ-રાષ્ટ્રોપડે કહેવા લાયક છે એમ કહે છે. એ પ્રમાણે નવ સ્વોદ્યોગ વડે કલા પ્રમાણે સર્વની એક વાક્યતા હોવાને લીધે-સર્વનો ધર્મપણાએ કરીને એક સરખો વાક્યાર્થ થાય છે માટે આ ધર્મશાસ્ત્ર સાર્થક-સંદેશુક છે. ૨૦.

ઉપર કહેલા નવ સ્વોદ્યોગમાં કહેલા ધર્મશાસ્ત્રોમાં ધર્મોનું વિધાન થયું છે, માટે તે શાસ્ત્રો ધર્મશાસ્ત્ર તરીકે ગણાય છે, તેથી તેમની પરીક્ષા કરવી જોઈએ તે કહે છે.—

ક ચૈતત્સંભવો યુક્ત ઇતિ ચિન્ત્યં મહાત્મના ।

શાસ્ત્રં પરીક્ષમાણેનાબ્યાકુલેનાન્તરાત્મના ॥ ૨૧ ॥

મૂકાર્થ—આ અદ્વિસાદિક ધર્મ કયા શાસ્ત્રમાં કહેલો યુક્ત છે? તે માટે પરીક્ષા કરનાર મહાત્માએ અન્યમ ચિત્તવડે શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો.

ટીકાર્થ—આ અદ્વિસાનો સંભવ-પરમાર્થથી પ્રાણીવધના ત્યાગની ઉત્પત્તિ કયા શાસ્ત્રમાં અથવા દર્શનમાં ઘટે છે? એ પ્રમાણે અદ્વિસાને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર-મંથનો પરીક્ષા કરનારા-સત્યાસત્યનો નિશ્ચય કરનારા મહાત્મા પુરૂષે વ્યાકુળતા રહિત-પાતાના મત ઉપરના દષ્ટિ-રામવડે તથા પરમત પરના દ્વેષવડે ઉત્પન્ન થયેલા ચિત્તના વ્યાપ્તિ રહિત અધ્યાત્મ મધ્યસ્થપણમાં વર્તતા અન્તરાત્માવડે-ધર્મની અર્થા આંતરવૃત્તિવડે વિચાર કરવો કુશામ જુદીથી તેનું પર્ચાયોચન કરવું. ૨૧.

જેમ લોકમાં મુવર્ણની પરીક્ષા કષ, ઉદ અને તાપ એ ત્રણ પ્રકારે થાય છે, તેમ શાસ્ત્રની પણ ત્રણ પ્રકારે પરીક્ષા થાય છે. તેમાં અવિરુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારું જે વાક્ય તે કષ કહેવાય છે. જેમ કે—“૨વને અને ઓશની ઇચ્છાવાળાએ તપ, ધ્યાન, પ્રહ્લાચર્ય, સમિતિ, ગુપ્તિ અને દાનાદિકવડે શુદ્ધ થયેલી ક્રિયા કરવી.” આ પ્રમાણે વિવિધ વાક્યોનો ઉપદેશ જે મંથમાં સ્થાને સ્થાને હોય, તથા નિષેધનાં વાક્યો એટલે કેઈપણ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી, અસત્ય ન બોલવું, ઈત્યાદિક વિધિ અને નિષેધનાં વાક્યો જે મંથમાં બહુધા જગ્યાતાં હોય, તે કષ-શુદ્ધ કહેવાય છે. તથા જેમાં વિવિધ અને નિષેધને સફળ કરનારી અને

અનિત્ય નથી.” આ પ્રમાણે એકાંત મતવાળા દર્શનો આત્માને વિષે સર્વથા એક નિત્ય પક્ષનું જ સમર્થન કરેછે. તેમના મતમાં હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિક શી રીતે સંભવે? કોઈ પણ પ્રકારે સંભવે નહીં. કારણ કે તેઓના મતમાં કોઈપણ પ્રકારે-કોઈપણ પરિણામથી જીવનો કદાપિ નાશ નહીં થવાથી અર્થાત્ પૂર્વના સ્વરૂપથી વિકાર રહિત હોવાથી એ સર્વ સંભવતા નથી. કશું છે કે-“જીવના પર્યાયનો વિનાશ કરવો, તેને દુઃખની ઉત્પત્તિ કરવી તથા તેને ક્લેશ આપવો તેનું નામ જીવવધ છે. આવા પ્રકારનો જિનેશ્વરે કહેલો વધ (હિંસા) પ્રયત્નવડે વર્જવો.” આ પ્રમાણે કહેલો વધ જીવના એકાંત નિત્ય પક્ષમાં કોઈપણ રીતે સંભવતો નથી. તેથી હિંસાદિક શી રીતે સંભવે? ન જ સંભવે. ૨૪.

આનો એકાંત નિત્યવાદી જવાબ આપેછે કે—

મનોયોગવિશેષસ્ય ધ્વંસો મરણમાત્મનઃ ।

હિંસા તદ્વેજ તત્ત્વસ્ય સિદ્ધેરાર્થસમાજતઃ ॥ ૨૫ ॥

મુક્ષાર્થ—મનનો અને તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ આત્માનું મરણ છે, માટે હિંસાદિક સંભવે છે. તે જવાબ પર સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—જો તું તેથી હિંસા કહેતો હોય તો તે તારૂં કહેવું અસત્ય છે. કારણકે તેથી તો આર્થ સમાજથી તત્ત્વની સિદ્ધિ થઈ. ૨૫.

ટીકાર્થ—હો જૈન! અહંકારને માનનારી મતિવાળા અને મુખ દુઃખસંબંધી જ્ઞાનના આધારભૂત મનનો અથવા તેના વ્યાપારનો નાશ એ જ જીવનું મરણ-વધ કહેવાય છે માટે હિંસાદિક સંભવે છે. આવો તેનો જવાબ સાંભળીને સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—જો તે મનોયોગના નાશ રૂપ આત્માનું મરણ એ જ હિંસા-પ્રાણિવધ તમોને ઈષ્ટ હોય તો તે તમારૂં કહેવું સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે તેથી તો સદ્ભૂત (પરમાર્થ) હિંસાભાવ રૂપ તત્ત્વની આર્થ સમાજથી સિદ્ધિ થાય છે. એટલે અર્થ પાણનો સમાજ-હિંસક અને હિંસનીયનો સંયોગ થવાથી થતી હિંસાની ઉત્પત્તિથી તેની સિદ્ધિ છે, અને તેની સિદ્ધિ થવાથી સદ્ભૂત હિંસા સિદ્ધ થાય છે. તે પરમાર્થ હિંસા મનોયોગનો નાશ થવાથી સિદ્ધ થતી નથી. કારણ કે મન જડ છે, અને તે આત્માથી ભિન્ન છે, માટે તે મનનો નાશ થવાથી આત્માને શું? કાંઈ જ નહીં. કારણ કે તે તો માત્ર કપોત્ત કલ્પિત જ છે. જડ વસ્તુની હિંસા કહેવાય નહીં, તેને વિષે સસાદિકનો પ્રહાર થતો નથી. ૫૧

એમ હિંસ્ય અથવા હિંસક શી રીતે થઈ શકે? તેના નિમિ-
ત્તે (મનને) પાપ કર્મનો બંધ છે, એમ કહેવાયે નહીં. કેમકે
જડ છે. જો કદાચ જડ વસ્તુ પણ હિંસ્ય અને હિંસક કહી શકાય,
કોઈનો પણ મોક્ષ થશે નહીં. કેમકે ધર્મ-ધર્મવાળાનો મોક્ષ થાય
અને તે ધર્મી અચિત્ત અત્ત વસ્તુદિકનો ઉપભોગ કરે છે, તેથી
અચિત્ત અત્ત વસ્તુદિક જડ પદાર્થો થકી પણ મનના નાશની જેમ
સ્વપણું પ્રાપ્ત થવાથી મોક્ષ થશે નહીં તથા મન રહિત એકેદિયા-
કર્તું મરણુ જ થશે નહીં, કારણ કે તેમને મનોયોગના નાશનો અ-
ભાવ છે. અને જો મનને હિંસક કહેશે તો સમગ્ર જગતનું જ અવતું
હોઈ જશે. કેમકે સર્વનું મન જડ જ છે, એ સિદ્ધ છે. ૨૫

ફરીથી વાદી જવાબ આપે છે.—ભલે, મનોયોગના નાશથી આ-
ત્માનું મરણુ ન હો. પરંતુ પરને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવારૂપ બુદ્ધિથી હિંસા
થાય છે, તે આશંકા પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે.—

નૈતિ બુદ્ધિગતા દુઃખોત્પાદરૂપેયમૌચિતીમ્ ।

પુંસિ ભેદામહાત્તસ્યાઃ પરમાર્થાવ્યવસ્થિતેઃ ॥ ૨૬ ॥

મૂલાર્થ—દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિમાં રહેલી આ હિંસા પણ
ઉચિતપણાને પામતી નથી—યોગ્ય નથી. કારણ કે તમે તે બુદ્ધિનો
અવને વિષે ભેદનો આગ્રહ-અત્યંત ભેદ માનેશો છે, તેથી પરમાર્થ
હિંસાની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. ૨૬.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન! બુદ્ધિમાં રહેલી-બુદ્ધિમાં પરિણામ પામીને
રહેલી આ હિંસા દુઃખને ઉત્પન્ન કરવા રૂપ થઈ શકશે એમ તમારો
મત છે, તે પણ ઉચિત પણાને પામતો નથી. કારણ કે તમારા મતમાં
તે પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિ પ્રાણીથી તદન ભિન્ન છે એવો ભેદનો આગ્રહ
છે. ભેદ એટલે તદુપપણથી રહિત આત્માથી બૂઠું રહેવું તે. તેવા
ભેદનો અત્યંત આગ્રહ છે, તેથી પરમાર્થ—મુખ્ય હિંસાતત્ત્વરૂપ પ-
દાર્થ અર્થાત્ કોઈપણ પ્રકારે અવના નાશની ઉત્પત્તિ અને તે નિમિત્તે
પાપકર્મનો બંધ, તે રૂપ હિંસાતત્ત્વની વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી-
બીજા વિષયનો ત્યાગ કરીને પોતાના જ વિષયમાં રહેવું તે વ્યવસ્થા
કહેવાય છે, તેવી વ્યવસ્થા થઈ શકતી નથી. અહીં ભાવાર્થ એવો
છે કે-તમારા મતમાં બુદ્ધિને આત્મસત્તાથી ભિન્ન કહેલી છે. માટે
તે બુદ્ધિએ કરેલી હિંસા અવના પાપબંધ માટે જ નહીં. કેમકે દે-
વદત્તે કરેલા ભોજનથી યજ્ઞદત્તને વૃદ્ધિ થતી

અભાવ થયો. અને તેમ થવાથી સર્વ ક્રિયાઓ વ્યર્થ થઈ, અને તેથી મોક્ષનો પણ અભાવ થયો. માટે બુદ્ધિમાં રહેલી દુઃખાદિકને ઉત્પન્ન કરનારી હિંસા ઉચિત-યોગ્ય નથી. ૨૬.

તે જ ઉપર કહેલા અર્થને સ્પષ્ટરીતે કહે છે.—

ન ચ હિંસાપદં નાસપર્યાયં કથમપ્યહો ।

જીવસ્યેકાન્તનિત્યત્વેનુભવાવાધકં ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

મૂલાર્થ—અહો ! જીવને એકાંત નિત્ય માનવાથી નાશના પર્યાય રૂપ હિંસા રાખે કોઈપણ પ્રકારે અનુભવને અબાધક નહીં થાય, અર્થાત્ અનુભવને બાધક જ થશે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અહો ! જીવને એકાંતપણે-સર્વથા કોઈપણ પ્રકારે કદી પણ અપરિણામી સ્વભાવવાડે એક પરિણામથી બીજા પરિણામને નહીં પામવાથી નિત્ય-નિરંતર એક સ્વભાવવાળો માનવાથી “હિંસા છે” એ પ્રમાણે જે સ્વીકાર કરવો, તે નાશના પર્યાયરૂપ-નાશનો વાચક હિંસા રાખે અનુભવનો-સર્વ કોઈને પોતાના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો અબાધક નહીં થાય, કિંતુ બાધક જ થશે. નાશના પર્યાયને કહેનારો હિંસા રાખે એ નિત્ય આત્માને વિશે યોજીએ, તો તે અનુભવનો જ બાધક થાય અને એ કદાચ કોઈપણ પ્રકારે નાશ માનશે, તો મરેલાને વિશે આત્મા રહિતપણું દેખાવાથી નિત્યપણાની શક્તિ-હાનિ થશે. કારણ કે વિગ્રાદિક પરિણામી આત્માને વિશે જ તે સમયે છે. અને જે પરિણામી હોય તે દ્રવ્યથી અરાખ્ય પ્રદેશરૂપ સત્તાની અગેશાએ હાનિ બુદ્ધિ વિનાજ પોતાના સ્વરૂપમાં રહ્યો છતો બીજા પર્યાયને પામે છે. કમું જ કે—“પરિણામ એટલે બીજા પદાર્થે પ્રત્યે જતું તે, પણ સર્વથા સ્થિરરૂપ કે સર્વથા વિનાશ ન થાય. આવો પરિણામ વિદ્વાનોને હજી છે.” ૨૭.

એકાંત નિત્યપણાના પદ્ધતિમાં પાંચ રસોડોવાડે બીજાં રૂપો કહે છે—

સરીરેણાપિ મંવન્ધો નિત્યત્વેનસ્ય ન મંભયી ।

વિમુત્તે ન જ મંસારઃ કલ્પિતઃ સ્વાદમંસયમ્ ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—આ એવ નિત્ય હોય તો તેનો સરીરની સાથે પણ વ્યવધાન મંભયો નથી. અને તે એવું વિમુક્ત-મંભયારૂપ પાતું હોય તો આ સમયે મરેજર કલ્પિત નહીં થાય. ૨૮.

ટીકાર્થ—આ આત્માનું નિત્યપણું-મંભય જન્મમરણ રહિત એક

સમક્રિત અધિકાર.

અંધ.]

ધરત્યભાવપણું સિદ્ધ થાય તો તે આત્માને શરીરની સાથે પણ સંબંધ
સંભવતો નથી, તો પછી બીજા ધન, કુટુંબ અને ભવન વિગેરેની સાથે
તો ક્યાથી જ સંભવે? વળી શરીરની સાથે સંબંધ જ સંભવતો
નથી, તો પછી હિસાદિકની તો શી વાત કરવી? એટલે હિસાદિક તો
ક્યાંથી જ સંભવે? કારણ કે શરીરનો સંબંધ તો કોઈપણ પ્રકારે અ-
નિત્ય અને ક્રિયાવાળો ને હોય તેને જ સિદ્ધ છે. તથા એક જ આ-
ત્માનું વિષ્ણુપણું-સમગ્ર વ્યાપકપણું સિદ્ધ થવાથી ખરેખર ઘણા જન્મ-
મરણના પરાવર્તરૂપ સંસાર કલ્પિત નર નારક વિગેરે ભેદવાળો
નહીં થાય. સકલ લોકમાં વ્યાપીને રહેલા એક જ આત્માને જન્મમરણ
ગ્રાસ થવાથી સમગ્ર જગતનાં એક સાથે જ જન્મમરણ થયો. કારણ કે
વ્યાપકપણુએ કરીને સર્વદા સર્વત્ર રહેલો હોવાથી તેનો વિભાગ જ
યઈ શક્યો નહીં. ૨૮.

શરીરના સંબંધાદિકનો અભાવ કેમ કહો છો? એ સંકેતો નિશ-
કરણ કરવા માટે કહે છે.—

આત્મક્રિયાં વિના ચ સ્યાન્મિતાણુમ્મહાં કથમ્ ।
કથં સંયોગભેદાદિકલ્પના ચાપિ યુજ્યતે ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની ક્રિયા વિના (તે આત્માને) પરિમિત પર-
માણુઓનું મહત્ત્વ શી રીતે થાય? ન જ થાય. તથા સંયોગ અને ભેદ
વિગેરેની કલ્પના પણ શી રીતે શક્ય થાય? ન જ થાય. ૨૯.

ટીકાર્થ—હે પ્રજ્ઞ! શરીરના સંબંધનો અભાવ આ કારણથી જા-
ણવો.—આત્મક્રિયા એટલે જીવની ક્રિયા વિના-સમાદિકના અધ્યવસાય
વડે જીવપ્રદેસોના રુકુરણરૂપ વ્યાપાર વિના પરિમિત પરમાણુઓનું
મહત્ત્વ-શરીરના હપાદાન કારણરૂપ પરમાણુઓનું મહત્ત્વ શી રીતે થઈ શકે?
શરીરને યોગ્ય પ્રમાણુવાળા પરમાણુઓનું મહત્ત્વ શી રીતે થઈ શકે?
પરિમિત અણુઓને મહત્ત્વ કરવામાં કોઈ નિયામક ન હોય તો પર-
માણુઓનો સમુદાય થતે જ ઘણો એટલે અથવા ઘણો નાનો ગ્રાસ
થઈ જાય. તથા સંયોગ-મહત્ત્વ કરેલા પરમાણુઓના પરસ્પર મળવાથી
મસ્તક વિગેરે અંગની રચના અને ભેદ-પૂર્વે મહત્ત્વ કરેલા પરમાણુ
ઓના વિયોગ, એ વિગેરે એટલે વેનાદિકની કલ્પના-રચના પણ
જીવના વ્યાપાર વિના શી રીતે થઈ શકે? કોઈપણ પ્રકારે થાય નહીં
અહીં ભાવાર્થ એ છે કે—જેવો જીવપ્રદેસની રુકુરણરૂપ વ્યાપાર
થાય છે તેવા પુદ્ગળના સસિદ્ધો મહત્ત્વ થાય છે, અને તેઓ તે
આત્માના વ્યાપારથી શરીરને વિષે અંગોપાંગપણે પરિણામ પામે

અને તેનાવડે જ વારંવાર પ્રતિક્ષણે ગ્રહણ કરાતા તે પરમાણુઓ પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓની સાથે સંયોગવાળા થાય છે, અને પૂર્વે પરિણામ પામેલા પરમાણુઓમાંથી કેટલાક અસારરૂપ થયેલા પુદ્ગલો તેજ આત્મવ્યાપારથી છુટા પડે છે, આ પ્રમાણે આત્મક્રિયાવિના શરીરનો સંબંધ થતો નથી, ને આત્મક્રિયા આત્માને એકાંત નિત્ય માનવાથી હોઈ શકતી નથી, જો કદાચ હોય એમ માનીએ તો નિત્યપણાની ક્ષતિ (નાશ) થાય છે. ૨૯.

આ પ્રમાણે સાંભળીને કોઈ સંકે કરે છે.—

અદૃષ્ટાદ્દેહસંયોગઃ સ્યાદન્યતરકર્મજઃ ।

इत्थं जन्मोपपत्तिश्चेन्न तद्योगाविवेचनात् ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—અદૃષ્ટથી કોઈ પણ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહનો સંયોગ થઈ શકે છે. (માટે આત્મક્રિયાની કાંઈ પણ અપેક્ષા નથી.) તે પર સિદ્ધાંતી જવાબ આપે છે કે—જો આ પ્રમાણે જન્મની ઘટના કરશે તો તે થઈ શકશે નહીં. કેમકે તે શરીરના યોગતું જ્ઞાન નથી માટે. ૩૦.

ટીકાર્થ—“ હે વિદ્વાન ! આત્મક્રિયા વિના જ કોઈએક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો—અનેક પ્રકારનાં પૂર્વે કરેલાં કર્મોમાંથી કોઈ એક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહસંયોગ—આત્માને શરીરની સાથે સંબંધ અદૃષ્ટથી જ—પૂર્વે કરેલા પુણ્યપાપના સંસ્કારથી જ થઈ શકે છે, માટે તેમાં આત્મક્રિયાનું શું પ્રયોજન છે ? ” આમ કહેનારને સિદ્ધાંતી જવાબ આપે કે—આ પ્રમાણે—તારા કહેવા પ્રમાણે જો તું જન્મની ઘટના—શરીરની ઉત્પત્તિ માનતો હો તો તે થઈ શકશે નહીં. કારણ કે તેના યોગતું વિવેચન નથી માટે, એટલે તે અદૃષ્ટો જે યોગ-પ્રાતાની ઉત્પત્તિરૂપ વ્યાપાર તેનું યથાર્થ જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કર્મો પણ જીવની ક્રિયા-વ્યાપારથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે શરીરના યોગતું—ઉચિત ઉપાયનું તે કર્મોને જ્ઞાન નથી માટે, અર્થાત્ કેવળ કર્મ જડ હોવાથી જીવના વ્યાપારવિના તે અંગોપાંગ વિગેરે વિભાગપ્રમાણે રચવાને અશક્તિમાન છે. ૩૦.

કરીથી વાદી કહે છે.—

कथंचिन्मूर्ततापत्तिर्यिना वपुरसंक्रमात् ।

व्यापारायोगतश्चैव यत्किञ्चित्तिदिदं जगुः ॥ ૩૧ ॥

મૂલાર્થ—શરીર વિના પણ તેમાં સંક્રમ ન થવાથી આત્માને

કોઈપણ પ્રકારે મૂર્તપણની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે આ વાદીએ નિઃસાર કહ્યું છે. કારણકે તે આત્માને વ્યાપારનો જ અયોગ છે. ૩૧.

ટીકાર્થ—“હે જૈનમતવાળા ! આત્માને સરીર વિના પણ તેમાં સંક્રમ ન હોવાથી-પ્રવેશ કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી કોઈપણ અવિત્ય મહિમાવટે મૂર્તપણની-સાક્ષરતાની પ્રાપ્તિ છે. આત્મવ્યાપાર નહીં છતાં પણ આત્માની સાક્ષરતા થશે, તેથી સરીરની પ્રાપ્તિ થઈ શકશે.” આ કથનનો જવાબ આપે છે કે—આ પ્રમાણે વાદીએ જે કોઈ કહ્યું તે નિઃસાર-તુચ્છ છે. કારણ કે આત્માના વ્યાપારનો અ-યોગ-અસંબંધ છે, તેથી વ્યાપારને અભાવે સાક્ષરતાની પણ અપ્રાપ્તિ જ છે. જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર હોય તે જ સાક્ષરપણું પામી શકે છે. અને જે સ્વાર્થક્રિયા કરનાર નથી તે આકાશના પુષ્પની જેમ અસત્ છે, માટે તે આત્માને સાક્ષરતાની પ્રાપ્તિ ક્યાં છે? નથી જ. ૩૧.

એકાંત નિત્ય પક્ષનો ઉપસંહાર કરે છે.—

નિઃક્રિયોઽસૌ તતો હન્તિ હન્યતે યા ન જાતુચિત્ ।

કિચિત્કેનચિદિત્યેયં ન હિંસાઽસ્યોપપદ્યતે ॥ ૩૨ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ આત્મા નિઃક્રિય હોવાથી કદાપિ કો-ઈને હણતો નથી, તેમ જ કોઈથી હણાતો પણ નથી. માટે આ (નિત્ય) આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થતી નથી. ૩૨.

ટીકાર્થ—આ સર્વથા નિત્ય આત્મા માનનારનો આત્મા નિઃક્રિય-સ્વાર્થક્રિયાકારી ન હોવાથી કદાપિ કોઈપણ પદાર્થને (જીવને કે જડને) હણતો નથી, તેમ જ કોઈપણ સત્ત્વાદિકથી અથવા પુરુષથી કદાપિ હણાતો પણ નથી. એટલે કોઈપણ અંશે હાનિ પામતો નથી. કારણ કે તે (આત્મા) નિઃક્રિય હોવાથી સરીર રહિત છે, અને તેથી તેના પર સત્ત્વાદિકનો વ્યાપાર થઈ શકતો નથી. આ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલા આત્માને હિંસા પ્રાપ્ત થશે નહીં. કારણ કે જે પદાર્થ દેહથી ભિન્ન તથા અભિન્ન હોય, તેને જ હિંસા થટે છે. પણ આ આત્મા તો સર્વથા દેહથી ભિન્ન છે, તેથી હિંસાની જ ઉત્પત્તિ થતી નથી, માટે તેના મતમાં અહિંસા ક્યાં થટે! ન જ થટે. ૩૨.

હવે એકાંત અનિત્ય પક્ષ વિશે કહે છે.—

અનિત્યેકાન્તપદ્ધેઽપિ હિંસાદીનામસંભવાઃ ।

નાશહેતોરયોગેન ક્ષણિકત્વસ્ય સાધનાત્ ॥ ૩૩ ॥

મૂલાર્થ—એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં પણ હિંસાદિકનો અસંભવ છે,

કારણ કે ક્ષણિકપણને સિદ્ધ કરવાથી નારાના કારણનો અયોગ છે, એટલે કે નારાનું કારણ રહેતું નથી માટે. ૩૩.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પણ પ્રકારે નિત્ય-સર્વદા સ્થાયી નથી અર્થાત્ જે એકાંતપણે દ્રવ્યથી અને પર્યાયથી પણ સર્વથા અન્વય રહિત નારને બળે જો તે રૂપ પદ્મ, પ્રતિમા કે સ્વીકાર કરવાથી હિંસાદિકનો-હિંસા, અહિંસા, બંધ અને મોક્ષાદિકનો અસંભવ છે. કારણકે “જગતમાં સર્વે પદાર્થો ક્ષણિક છે” એ પ્રમાણે જે બોલતું તે ક્ષણિક વાદ. એ રીતે ક્ષણિક પણને સિદ્ધ કરવાથી-પ્રમાણ કરવાથી નારાના-હિંસાના કારણ હિંસ્ય હિંસકરૂપ વસ્તુનો સદ્ભાવ તેનો અયોગ-પરસ્પર સંબંધ નાજ અભાવ છે, તેથી હિંસાદિક ઘટતાં નથી. ૩૩.

તે સાંભળીને બીજો (ક્ષણિક વાદી) કહે છે.—

न च सन्तानभेदस्य जनको हिंसको भवेत् ।

सांप्रतत्त्वादजन्यस्याच्चायत्यनियतं हि तत् ॥ ૩૪ ॥

મૂર્તાર્થ—સંતાન-પરંપરાના બેદને એટલે નારાને કરનારો હિંસક થશે એમ જો તું કહેતો હો, તો તારું કહેવું અસત્ય છે. કારણ કે તે (હિંસક) માત્ર છતાંપણમાં જ વર્તે છે, તથા અજન્ય એટલે સંતાનનો જનક-ઉત્પાદ કરનાર નથી, તથા તે સંતાન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિયત છે માટે. ૩૪.

ટીકાર્થ—“હે જેનમતવાળા ! નિરતર ઉત્પાદ થતા સદૃશ સદૃશ અન્ય કોણની પરંપરારૂપ સંતાનના નારાને ઉત્પાદ કરનાર-સંતાનને વિરોધ કરનાર હિંસક થશે. એટલે કે આત્માનો અભાવ છતાં પાંડિત્યક વાંકો છે, માટે ભ્રમ થતે છે.” એમ જો તું કહેતો હો તો તે ધન્ય નથી. કારણ કે તેનું અત્યંત વર્તેના બાદમાં વર્તેવાપણું છે, તથા તે અજન્ય છે એટલે સંતાનને ઉત્પાદ કરનાર નથી. કેમકે તે (અજન્ય) મતિ કલિયન હોવાથી અવરજીવનિષ્ઠા છે. આકારના પુણ્યની જોડે તેને કોઈપણ પાતકના પનેરડે ઉત્પાદ કરતો નથી. તથા તે જાતન માત્ર ઉત્પત્તિમાં જ નિયત-નિયત છે. અર્થે તે વિષયિક જન (વચ્ચે) નથી, તેથી ઉત્પાદ વચના કાળ પછી વારાજ અસત્ય રૂપ વચ્ચે રહેવાને વિરોધ રહેતો નથી. ૩૪.

તેમ બોલે રહ્યો કહે છે.—

नरार्थः चमडेन च सुहरादेन हिंसकः ।

सुहरादन्वयमेव च ध्वनिचारकामना ॥ ૩૫ ॥

મુદ્ધાર્થ—સાધુના દેતુરૂપ મનુષ્યારિક શુક્રશરિકનાં ત્રિશક થયે નહીં કારણકે શુક્રના અત્ય સાધુની રાધે મનુષ્યના સાધુને અભિચારનો પ્રસન્ન આવશે. ૩૫.

ટીકાર્થ—નવારિક-મનુષ્ય, ગિદ્ધ વિનેરે સાધુને દેતુ છે-સાધુમાત્ર વિધાનના કારણરૂપ છે, માટે તે શુક્રશરિકનો-નવાર, મુદ્ધારિક પણ મનુષ્યનો દ્વિશક નહીં થાય. કારણ કે મનુષ્યારિક સાધુરથાથી છે માટે તેને શુક્રના અત્યસાધુની રાધે-શુક્રનો જે અંતમાં વર્તેલો સાધુ એટલે સમીપ કાળ, તેની રાધે અભિચારનો પ્રસન્ન આવશે-વિરોધ આવશે. કેમકે પ્રદાર કરવાના કામમાં પત્ન સાધુ દોષ છે, અને શુક્રશરિક પદાર્થની સ્થિતિ શબ્દિક છે, તેથી પ્રદારને સમયે કદાચિત્ત બને જાણુ છું નહીં, અને કદાચિત્ત બેમાંથી એક લેશે નહીં, તે રૂપ અનિવારની પ્રાપ્તિ થયે. માટે દ્વિરૂપ અને દ્વિશકના અભાવને લીધે કોની દિશા થશે? અને તે દ્વિશકના પ્રતિપક્ષરૂપ અગ્નિશ પત્ન કોની થશે? ૩૫.

ફરીથી ખીજું કપણ આવે છે.—

અનન્તરક્ષણોત્પાદે પુદ્ગલરૂપકયોસ્તુહા ।

નિર્વૃત્તિરતિઃ ક્ષાપિ સતઃ સાસ્ત્રાચસંગતિઃ ॥ ૩૬ ॥

મુદ્ધાર્થ—અનંતર સાધુમાં ઉત્પત્તિ માનવાથી પુદ્ગલ અને લુબ્ધક (શિકારી)ની સમાનતા થયે, અને એમ થવાથી કોઈપણ રથને વિરતિ થશે નહીં, અને તેથી કરીને સામ્યારિક અસંગત થયે. ૩૬.

ટીકાર્થ—જોની વચ્ચે ખીજે સાધુ નથી તે અનંતર સાધુને વિષે ઉત્પત્તિ, એટલે મરણ તથા ઉત્પત્તિરૂપ સાધુને છેડે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ સાધુની પછી તરત જ મરણની સિદ્ધિ થવાથી મુક્ત અને પીવર અથવા બાધની સમાનતા થયે. એટલે આરવામાં દયા ન દોવાથી બને સરખા કહેવાયે, કારણ કે સાધુ સાધુ મરણ થવાથી પુદ્ગલ અને લુબ્ધક એ કોઈને વિષે વિરતિ-સાધુ વિન્યાસનો વિરામ નહીં થાય, અને તેથી એટલે પ્રતિજ્ઞા મરણ અને ઉત્પત્તિ થવાથી સામ્યારિક પણ અસંગત થયે. એટલે સામ્યની ઉત્પત્તિ, તેનું અપ્યપન, સવજ, ધર્મકૃત્ય, બધ, મોક્ષ વિનેરે સર્વની અયોગ્યતા થયે, માટે એકાંત અનિત્ય પક્ષમાં પણ દ્વિશકની ઉત્પત્તિ ન દોવાથી અદિસારિક ધર્મ ઘટશે નહીં. ૩૬.

એકાંત નિત્ય અને એકાંત અનિત્ય પક્ષને આશીને દિશારિકનો અસંગત થશે. હવે તે બન્ને પક્ષમાં સત્યારિક પણ ઘટતા નથી, તે કહે છે.—

यदन्ते न विनाऽहिंसां सत्यादीन्यपि तत्त्वतः ।

एतस्या वृत्तिभूतानि तानि यद्भगवान् जगौ ॥ ३७ ॥

મુસાર્થ—અહિંસા વિના સત્યાદિક પણ તત્વથી ઘટતાં નથી. ક-
રણ કે તે સત્યાદિક એ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એમ ભગવાન જિ-
નેશ્વરે કહ્યું છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—અહિંસાની ઉત્પત્તિ વિના સત્યાદિક—સત્ય, અયોગ્ય, બ્રહ્મચર્ય, વિગેરે વાસ્તવિક રીતે ઘટતા નથી—યુક્તિ યુક્ત જાણાતા નથી. કારણ કે તે સત્યાદિક આ અહિંસાની વાડરૂપ છે, એટલે કે આહિંસા રૂપી ઉદ્યાનનું રક્ષણ કરનાર વાડ છે; એમ ભગવાન જિનેશ્વરે કહ્યું છે. શ્રેષ્ઠ વિના વાડ કોને કરવી, તેજ પ્રમાણે અહિંસા વિના સત્યાદિક કોના રક્ષણમાટે થાય? વ્યર્થ હોવાથી કોઇનું રક્ષણ કરે નહીં. માટે સત્યાદિક પણ ઘટતાં નથી. ૩૭.

હવે સ્વાધ્યાયપદ્ધતિમાં ધિરાણદિક સંજયે છે, તે કહે છે.—

मौनीन्द्रे च प्रवचने युज्यते सर्वमेव हि ।

नित्यानित्ये स्फुटं देहाभिन्नाभिज्ञे तथारमणि ॥ ३८ ॥

મુનાર્થ—જિનેદ્રના પ્રવચનને વિષે આત્મા નિત્ય તથા અનિત્ય છે, અને દેહધી ભિન્ન તથા અભિન્ન છે, માટે અધિસાદિક સારી રૂપક રીતે બહે છે. ૩૮.

શીકાર્ય—આ જગતને જેઓ પ્રભુ કાળની અવરગામાં વધારે
પડે માને છે—જાણે છે, તે મુનિઓ કહેવાય છે. તે મતિહાન, મુત-
હાન, અવિજ્ઞાન અને મનઃપાવેશાનવાળા હોય છે. તેવા મુનિઓના
હિંદ્ર એટલે સત્યમ અતિસાચોડે પૂજા કેવળજ્ઞાનથી થાયે સમાન
જિનેશ્વર છે. તેને રસદા પ્રવચનને વિશે-સમમ દોષ રહિત વધારે
વગવડ વચ્ચેને કહેનાર આનનને વિશે જ સારું વિગા અધિસાધિક અને
પાપ અપાપાધિક પડે છે. કાળજુ કે આત્માને નિત્ય તથા અનિત્ય
અને દેહાદિ વિગત તથા અવિગત પ્રતિષ્ઠાદન કયું છે, તેથી જાત સીને
વિગતીક જાહેર પડે છે. આથી આ પ્રમાણે આશય છે—જિનાનને
વિગત આત્મા પદવિગતીક પ્રાણે કરીને કર્મવચ (કોઈક પ્રકારે) વિગત
છે, આત્મા આત્મા પદવિગતીક કરીને અને નેત્ર-પદવિગતીક કરીને
વિગત વચ્ચેકર્મવચ કે. પદવિગતીક અવિગતવચ હોવાથી પ્રમાણ
વિગત છે. તથા કર્મવચ કે. પદવિગતીક (કે. પદવિગતીક) અને વિગતવચી અવિગત
વિગતવચ વચ્ચેકર્મવચ કે. પદવિગતીક અવિગત છે. તથા નેત્ર

રૂપ ભિન્ન સત્તાની અપેક્ષાએ ભિન્ન હોવાથી કથયિત્ દેહથી ભિન્ન છે, કારણ કે મૃતકના શરીરમાં તે દેખાતો નથી. તથા કથયિત્ અભિન્ન પણ છે, કારણ કે દૂધ અને પાણીની જેમ તથા અગ્નિ અને લોહના ગોળાની જેમ સર્વ શરીરમાં તે આપીને રહ્યો છે, તથા પુષ્પમાળા, ચંદન, સ્ત્રી વિગેરે અને કાંટા, ખજૂ, જવર વિગેરે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થોના સ્પર્શને ધીધે સાત અને અસાત (શુભ દુઃખ)ને શરીરને વિષે અનુભવે છે. માટે આવા પ્રકારના આત્માને વિષે પૂર્વે કહેલું સર્વ ઘટે છે. ૩૮.

તે જ અર્થની ભાવના કરે છે.—

આત્મા દ્રવ્યાર્થતો નિત્યઃ પર્યાયાર્થોદ્વિનશ્ચરઃ ।

દિનસ્તિ દિસ્યતે તત્તત્કલાન્યધ્યધિગચ્છતિ ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા દ્રવ્યાર્થથી નિત્ય છે, અને પર્યાયાર્થથી વિનશ્ચર (અનિત્ય) છે, તેથી તે બીજાને હળે છે, તથા પાતે બીજાથી હળાય છે. વળી તે તે ફળને પણ પામે છે—ભોજવે છે. ૩૯.

ટીકાર્થ—આત્મા—જીવ દ્રવ્યાર્થથી—તે તે પર્યાયો પ્રત્યે ઝમન કરનાર દ્રવ્યના અર્થથી—નૈતન્યપણું, સતપણું (છતાપણું), અસંખ્યાત પ્રદેશી-પણું ઇત્યાદિવડે સાચતપણુથી નિત્ય છે, એટલે અવિનશ્ચર અને અનુપમરૂપે રહેલો છે. તથા પર્યાયાર્થથી—નર નારકાદિક, ભુદ્ધિવાળાપણું, મૂર્ખપણું વિગેરે ઉત્પાદ અને ન્યયના સ્વભાવરૂપ પર્યાયોના અર્થથી વિનશ્ચર—અનિત્ય છે. એ પ્રમાણે નિત્ય અને અનિત્ય તથા દેહથી ભિન્ન અને અભિન્ન વિવિધ પરિણામવાળો હોવાથી તે આત્મા પાતાના સિવાય બીજા વનરપતિ વિગેરે જીવોનો વિનાશ કરે છે. તથા કોઈ દેવદત્તાદિકવડે નાશ પામે છે. તથા તે કૃષ્ણ અર્ધેસાદિકના ફળને પણ—અનુક્રમે પરના વિનાશ અને પાતાના વિનાશથી નરક સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિને પણ આ ભવ તથા પરભવમાં પામે છે. ૩૯.

એ જ વાતને મજબૂત કરે છે.—

इह चानुभवः साक्षी व्यावृत्त्यन्वयगोचरः ।

एकान्तपक्षपातिन्यो मुक्तयस्तु मिथो हताः ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—અહીં અન્યથ અને અતિરેકના વિષયવાદો અનુભવ જ સાક્ષી છે, અને એકાંતવાદનો પક્ષપાત કરનારી () પરસ્પર હળાયેલી છે. ૪૦.

ટીકાર્થ—આ જિનેશ્વરે કહેલા નિત્યાનિત્ય અને મિત્રાનિત્ર અ-
ત્યસ્વરૂપના નિશ્ચયમાં આવૃત્તિ-બીજ પર્યવસી ઉત્પત્તિએ કરીને પૂર્વ
પશ્ચંચથી નિવૃત્તિ અર્થાત્ ઉત્પાદ વ્યવસ્થા અતિરેક દર્શન તથા અન્ય
એટલે ધ્રુવ સત્તાવડે સર્વત્ર સંબંધ ચાખીને રહેવું, તે (અન્યથા-અ-
તિરેક) બન્ને બેના વિષયો છે એવો અનુભવ એટલે સર્વને પોતાનું
સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ અણુચાતું બે જ્ઞાન તે જ સાક્ષી છે—સાક્ષાત્ દેખનાર
છે. જિનાનમને વિષે બે પ્રમાણે કહ્યું છે, તે જ પ્રમાણે પોતાને અને
પરને જ્ઞાનાદિકની તરતમતારૂપ આવૃત્તિ અને કાલાંતરે પોતે કરેલા
કાર્યોની સ્મૃતિરૂપ પ્રવૃત્તિને સર્વ કોઈ અનુભવે છે, માટે સ્વાદ્વાદપક્ષ જ
શુદ્ધિવાળો ભાસે છે. પરંતુ એકાંત એટલે સર્વથા નિત્ય અથવા સર્વથા
અનિત્ય એવા પક્ષના સ્વીકારમાં પ્રવેશ કરતી શુદ્ધિએ એટલે સાધક બાધક
પ્રમાણના સ્થાપનવડે અર્થને નિશ્ચય કરવાના પ્રકારો પરસ્પર-પૂર્વાપર
સંબંધ રહિત હોવાથી હજારેલા યાય છે, અર્થાત્ પ્રથમ નિષ્ક્રિય
પણું કારણ કહીને પછી ક્રિયાનું પ્રતિપાદન કરવાથી અર્થતાએ
પામે છે. ૪૦.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—જૈનમતમાં પણ આત્માનો સર્વથા નાશ
થતો નથી, તેથી તેમાં પણ વાસ્તવિક હિસા કેમ સંભવે? તે શંકાને દૂર
કરવા કહે છે.—

પીઠાકર્તૃત્વતો દેહવ્યાપત્ત્યા વુદ્ધમાયતઃ ।

ત્રિષા હિંસાગમે મોષા ન હીત્થમપહેતુકા ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—બીજને પીડા કરવાથી, દેહનો નાશ કરવાથી તથા દુઃ-
પરિણામથી એમ ત્રણ પ્રકારની હિંસા જિનાનમને વિષે કહેલી છે.
આ પ્રકારે માનવાથી તે હિંસા હેતુવિનાની નથી—સહેતુક છે. ૪૧.

ટીકાર્થ—જિનેશ્વરે સ્વેચ્છા સિદ્ધાન્તમાં બે કે સર્વથા આત્માનો
નાશ કહ્યો નથી, તેપણુ પરને દુઃખ ઉત્પાદ કરવાથી, તથા શરીરનો
નાશ કરવાથી તથા દુષ્ટ-પરણવનો યાત મિત્રવવારૂપ અણુભ અન્યથ-
ચાલથી, એમ ત્રણપ્રકારે અવ્યાપારૂપ હિંસા કહેલી છે—અતિ, રૂઝ અને
વિપાક (ઉદવ) ને દેખાડવા પૂરેક કહી છે. કારણ કે કથંચિત્ નિત્ય
તથા -

આ કહેલી
હિંસા કાર-
નથી; પરંતુ

તથા અભિજ્ઞ એવો આત્મા માનવાથી
કે છે. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેથી
કલિપત છે એમ

આ પ્રમાણે વાસ્તવિક દિસાનો સંભવ સાંભળીને કોઈક સંકા
કરે છે.—

હન્તુર્જામતિ કો દોષો હિંસનીયસ્ય કર્મણિ ।

પ્રસક્તિસ્તદભાવે ચાન્યત્રાપીતિ મુધા વચઃ ॥ ૪૨ ॥

મૂલાર્થ—હિંસનું કર્મ ઉદયમાં આવવાથી તે હણાય છે, તેમાં
હિંસકનો શો દોષ છે? વળી તે હિંસકના અભાવે બીજા હિંસકને વિષે
પણ તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે. આ પ્રમાણે કોઈ કહે તો તે
વચન મિથ્યા છે. ૪૨.

ટીકાર્થ—હિંસનું-વધ કરવા લાયક મૃગાદિક પ્રાણીનું પૂર્વ જન્મે
અન્યને પ્રહારાદિ કરવાથી બાંધેલું મૃત્યુરૂપી ફળ આપનાર કર્મ જાગૃત
થવાથી-તે કર્મ તેને ઉદયમાં આવવાથી-પ્રકટ થયેલું હોવાથી હિંસકનો
હિંસા કરનારનો શો દોષ? કાંઈપણ નથી. કારણ કે મરનાર જીવ
પોતાના કર્મના ઉદયથી જ મરણ પામ્યો છે. વળી તે દેવદત્તાદિક હણ-
નારને અભાવે અથવા તેણે હિંસા ન કરી હોત તોપણ તેને ઠેકાણે
બીજા યજ્ઞદત્તાદિકને વિષે તે હિંસા કરવાની પ્રાપ્તિ થશે; અર્થાત્ તેનાથી
હણાશે, તેથી મરણ તો અવરથ થવાનું જ છે. આ પ્રમાણે રસસં-
પટનું વચન બર્થ જાણવું. કારણકે હિંસકને જે હિંસા લાગે છે તે પૂર્વે
કહેલી ત્રણ પ્રકારે થતી હિંસાર્પણી અધ્યવસાય દુષ્ઠ થવા વિગેરેથી
લાગે છે.

હિંસા કોને ન લાગે, તે કહે છે.—

હિંસ્યકર્મવિપાકેયં દુષ્ટાશયનિમિત્તતા ।

હિંસકત્વં ન તેનેદં વદ્યસ્ય સ્યાદ્રિપોરિવ ॥ ૪૩ ॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ અધ્યવસાયના નિમિત્તવાળી આ હિંસા હિંસ્ય પ્રા-
ણીના કર્મના વિપાકરૂપ છે, તેથી સત્ત્વની જેમ વૈધને આ હિંસકપણું
પ્રાપ્ત થતું નથી. ૪૩.

ટીકાર્થ—આ દુષ્ટાશયના નિમિત્તવાળી-દુષ્ટ એટલે નિર્દયતાને લીધે
થયેલ ક્રૂર આશય એટલે અશુભ પરિણામ, તે રૂપ નિમિત્ત એટલે
નિષ્પત્તિના કારણરૂપ હિંસા હિંસ્યના કર્મના વિપાકવાળી છે-હિંસ્ય
એટલે અન્યે કરેલા સત્ત્વપ્રહારથી વધ કરવા લાયક દરેક ભવમાં
થાય તેવા પ્રકારના કર્મરૂપી-પાપ કર્મના બધરૂપી વિપાકવાળી-ફળના
ઉદયવાળી છે. તેથી એટલે ક્રૂર અધ્યવસાયના કારણવાળી હિંસા પણ
દુષ્ટાશયવાળી નહીં હોવાથી દૂષિત અવયવોને કાપનાર અથવા કોઈ

વ્યાધિપર ઔષધ આપનાર વૈદને આ પૂર્વે કહેવું હિંસા કર્મનું ફળ શત્રુની જેમ થતું નથી. એટલે શત્રુને દુષ્ટ અધ્યવસાયયુક્ત હોવાથી તેનું અશુભ ફળ આપે છે તેનું અશુભફળ વૈદને પ્રાપ્ત થતું નથી.

કહેલા અર્થનું જ ફલિતાર્થ કહે છે.—

इत्थं सदुपदेशादेस्तन्निवृत्तिरपि स्फुटा ।

सोपक्रमस्य पापस्य नाशात्स्वाशयवृद्धितः ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે સદુપદેશાદિથી, સોપક્રમી પાપના નાશથી અને તેથી પોતાના શુભ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ યવાથી તે હિંસાયથી નિવૃત્તિ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે. ૪૪.

ટીકાર્થ—આ હિંસા અહિંસાનું સ્વરૂપ, ગતિ અને ફળ વિગેરે સમજાવવા પૂર્વક આપેલા સદુપદેશાદિથી—હિતકારક ધર્મોપદેશ કરવાથી તથા તે પર શ્રદ્ધા સમ્ભવાથી, ઉપદેશકર્તા (વક્તા) અને ઓતા એ બંનેને સોપક્રમ-શુભ પરિણામાદિક વડે સાધવા લાયક એટલે વિનાશ કરવા લાયક પાપકર્મનો-અશુભ કર્મનો નાશ યવાથી, અને તેથી કરીને પોતાના કારણાદિરૂપ અધ્યવસાયની વૃદ્ધિ યવાથી એમ ત્રણ કારણથી તે હિંસાની નિવૃત્તિ પણ-નિષેધ પણ પ્રગટ રીતે થાય છે, માટે અહિંસા પણ (જેન શાસનમાં) ઘટે છે-યુક્ત છે. ૪૪.

હવે ચાર સ્તોત્રકવડે અહિંસાની સ્તુતિ કરે છે.—

अपवर्गत्तरोर्वीजं मुख्याऽहिंसेयमुच्यते ।

सत्यादीनि व्रतान्यत्र जायन्ते पल्लवा नवाः ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—આ અહિંસા મોક્ષરૂપી વૃક્ષનું બીજ છે, માટે તે મુખ્ય કહેવાય છે, તથા સત્યાદિક વ્રતોરૂપ આ વૃક્ષને વિરે નવા પલ્લવો (નવાંકુરો) ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—આ જેનું સ્વરૂપ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, તથા જેના શુભો આગળ કહેવામાં આવશે એવી અહિંસા-પ્રાણી પરની દયા જેમાંથી સગાદિકનો સમૂહ નહ થયો છે એવા અપવર્ગ-મોક્ષરૂપી તરૂનું-અક્ષય સુખરૂપ ફળ આપનાર હોવાથી અપવર્ગરૂપ વૃક્ષનું બીજ-ઉત્પત્તિ કારણ છે, માટે તે અહિંસા મુખ્ય-સર્વમાં પ્રધાન છે એમ તીર્થંકરાદિક કહે છે-ઉપદેશ કરે છે. અને સત્ય એટલે મિથ્યા ભાષણનો ત્યાગ વિગેરે મહાવ્રતો આ મોક્ષરૂપ વૃક્ષને વિરે નવા પલ્લવો-નવા અંકુરો તુલ્ય છે. કારણ કે તે વ્રતો અહિંસારૂપ વ્રતના પરિવારરૂપ છે.

માટે વૃક્ષના ઉદ્ભવથી પત્રાદિક પરિવારની જેમ અહિંસાના પરિણામ (શુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થવાથી સત્યાદિકના પણ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૫.

તેથી અહિંસા પરમાર્થથી જિનશાસનને વિષે જ છે, તે કહે છે.—

અહિંસાસંભવદ્યેત્થં દશ્યતેઽર્ત્રેવ શાસને ।

અનુવન્ધાદિસંશુદ્ધિરપ્યર્ત્રેવાસ્તિ વાસ્તવી ॥ ૪૬ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે અહિંસાનો સંભવ આ જિનશાસનને વિષે જ ભોવામાં આવે છે. તથા અનુબંધ વિગેરેની શુદ્ધિ પણ વાસ્તવિક રીતે આ જિનશાસનને વિષે જ છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે—પૂર્વે કયા પ્રમાણે વાસ્તવિક અહિંસાનો સંભવ—ઉત્પત્તિ આ જિનામને વિષે જ અમો ભોળાએ છીએ. કેમકે તેમાં આત્માને નિત્યાનિત્ય તથા દેહથી ભિન્નભિન્ન માનેલો છે. એ પ્રમાણે ખીબા કોઈ પણ શાસનને વિષે માનેલ નથી. તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ—અનુબંધ એટલે અહિંસાની શુદ્ધિ અને શુદ્ધિને અનુસારે બાહ્યું, જતું, ઉભું રહેવું, બેસવું, આહાર કરવો, વિહાર કરવો વિગેરે ક્રિયામાં ચતના પૂર્વક પ્રવર્તવું તે. તથા આદિ સજ્જ હોવાથી પ્રતિજ્ઞા, દેવ, દુષ્ટાંત વિગેરે પ્રહણ કરવા. આવા અનુબંધાદિકની સંશુદ્ધિ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે શોધન—સકળ ધર્મના બળદારને હિંસાપ્રમળનો ત્યાગ કરીને ઉત્તવળ કરવો તે પણ વાસ્તવિક રીતે—સત્ય રીતે આ જૈન મતને વિષે જ છે. કેમકે તેમાં જ તેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ભોવામાં આવે છે. ૪૭.

આ પ્રમાણે અહિંસાનો સંભવ તથા અનુબંધાદિકની શુદ્ધિ જિનામને વિષે જ છે, એમ સાંભળીને કોઈ સંકા કરે છે કે—જૈન આવડો ધર બાંધવાવિગેરે આરંભમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પણ હોય છે, માટે તેમને તે અહિંસાદિક કેમ સંભવે? આ સંકાનો નિરાસ કરવા કહે છે.—

હિંસાયા જ્ઞાનયોગેન સમ્યગ્દષ્ટેર્મહાત્મનઃ ।

વસ્ત્વોદ્ધપદન્યાસતુલ્યાયા નાનુવન્ધનમ્ ॥ ૪૭ ॥

મૂલાર્થ—સમ્યગ્દષ્ટિવાળા મહાત્માને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી તપાવેલા લોહાપર પત્ર મૂકવા જેવી હિંસાનો અનુબંધ (સંબંધ) લાગતો નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—હો વિદ્વાન! આવકને ચુદાદિકના આરંભમાં તથા વિહારમાં એટલે નદી વિગેરે ઉતરતા મુનિને પણ એટલે તેવા સમ્યગ્દષ્ટિ મહાત્માને—શુદ્ધ સ્વભાવવાળા ઉત્તમ પુરુષને જ્ઞાનનો યોગ હોવાથી—

સ્વપરના સમાન મુખદુઃખરૂપ યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જણાવનારા સ્ત્રી સંબંધ હોવાથી એટલે સર્વત્ર દયાવાન હોવાથી અગ્નિના સંદેશ તપાવેલા—અગ્નિના વર્ણ જેવા થયેલા લોકપાત્ર ઉપર પત્રને સ્થાપન કરી જેવી એટલે કંપસહિત પ્રવૃત્તિવાળી હિંસાના—પ્રાણી વિરાધના અનુબંધની—સંબંધની એટલે હિંસાને અનુસરનાર દુર્ગતિને આપનાર કંઈ બંધની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કારણ કે તેમાં તેમને દુઃખ આપવા હોવાથી કર્ણુરસવડે તે હિંસાના અનુબંધનો નાશ થાય છે. ૪૬

કહેલા અર્થની જ પુષ્ટિ કરે છે.—

સત્તામસ્યાશ્ચ કસ્યાશ્ચિદ્વતનામકિશાલિનામ્ ।

અનુવન્ધો હ્યહિંસાયા જિનપૂજાદિકર્મણિ ॥ ૪૮ ॥

મૂલાર્થ—યતના અને ભક્તિએ કરીને શોભતા સત્પુરોને જિન પૂજાદિક ક્રિયામાં કદિ કંઈ હિંસા થાય, તોપણ તેથી તેને અનુબંધ અહિંસાનો જ થાય છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—જીવનું રક્ષણ કરવા માટે પૃથ્વી તથા જળનું શોષ કરવું અને જળનું માળવું વિગેરે યતના તથા જિનેશ્વરને વિશેષ શ્રદ્ધા એટલે તેમના શુભ અને ઉપકારનું સ્મરણ, તેનાપર પ્રીતિ અને બહુમાન વિગેરે રૂપ ભક્તિ, એ બંને વડે શોભનારા સત્પુરોને સમ્યગ્દષ્ટિ જીવેને જિનેશ્વરની પૂજા કરવી તથા મુનિને દાન આપું વિગેરે ક્રિયાને વિશે કોઈ પણ બાતની—પુષ્પ, અગ્નિ, વાણ કે જગત્ કને વિશે ઉત્પન્ન થયેલી હિંસાનો સંભવ થયા છતાં પણ તેમને ખરેખર અહિંસાનો જ—પ્રાણી દયાનો જ અનુબંધ એટલે અહિંસાને અનુબંધ બળિ આપનારો શુભ કર્મનો બંધ થાય છે, પણ હિંસાને અનુબંધ કર્મબંધ થતો નથી. અર્થાત્ એ કે પીડા કરવારૂપ તથા દેહનો નાશ કરવારૂપ હિંસાના એ દેતુઓ જાણાય છે, તોપણ દુઃખ અભિવ્યક્ત કરીને દેતુનો અભાવ હોવાથી અનુબંધ અહિંસાનો થાય છે. ૪૮.

કહેલા અર્થનો પ્રતિપક્ષ કહે છે.—

દિંમાનુચન્ધિની દિંમા મિધ્યાદષ્ટેસ્તુ દુર્મતેઃ ।

મજ્ઞાનનશ્ચિયોગેન તસ્યાદિંમાયિ તાદૃશી ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—દુઃ શ્રદ્ધિવાળા મિધ્યાદષ્ટિની શૂદ્ધરૂપાદિકમાં વેદો જિનવિદ્યાના અનુબંધમાંથી દોષ છે, તથા તેની અહિંસા પણ અનુબંધ બંધ કરીને નથી જ (દિશ્ય રાદશ જ) દોષ છે. ૪૯

ટીકાર્થ—જાદુ ચતુર્થિકા દુષ્કૃત્યને જેની ખુદ્ધિ દુષ્કૃત્ય પ્રબંધી છે, એવા નિષ્કારણની—જિનેશ્વરે કહેલા તત્ત્વને વિષે વિપરીત પ્રકાશના શબ્દોની દિશા—અધારિકના આરંભમાં તેનાથી ચલેલી એવ વિનાયના દિશાના અનુબંધવાળી—દિશાના દુષ્કૃત્યને અનુસારે દુર્નૈતિને આપનારી થાય છે. તથા તે નિષ્કારણની અધિકાર પાત્ર અજાનરક્રિયાના પાત્રની—જેનાથી જ્ઞાનના દુષ્કૃત્ય પ્રાપ્તિ નથી એવા અજાનરક્રિયા અનુબંધ (વિપરીત) વસ્તુના બોધરૂપ સક્રિયા સમર્થ કરીને તેથી જ-દિશા જેવી જ અર્થનુ બોધને નહીં આપનારી જ થાય છે એટલે કે તે અધિકાર પ્રથમ કાર્તિક મુખરૂપ ફળ આપીને પછી યાજ્ઞ જનના દુષ્કૃત્ય કારણ પદાથી દિશાના અનુબંધવાળી થાય છે તો પછી દિશાના ફળ વિષે તો મું કહેતું? ૪૮.

કહેલા અર્થને દર્શાવતી શિક્ષા કરે છે.—

યેન સ્યાન્નિહવાદીનાં દિવિષદુર્ગતિઃ યમાત્.

હિંસય મહતી તિર્યગ્ગરવાદિભયાન્તરે ॥ ૫૦ ॥

મૂળાર્થ—જેથી કરીને નિહવાદિકોને દેવતાઓમાં પાત્ર દુર્નૈતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ત્યારપછી અનુક્રમે જપાનરૂપા નિષંધ અને યાજ્ઞ વિગેરેમાં ભોલી દિશા પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ તે એવો દિશા કરનાર થાય છે. ૫૦.

ટીકાર્થ—અહીં કોઈ શંકા કરે કે—જે અધિકાર છે તે દિશાના અનુબંધવાળી કેમ થાય? તેનો જવાબ આપેલું કે—જેથી કરીને—કે વાદો એવા ઉદાહરણે કરીને નિહવાદિકોને—જિનેશ્વરના પાત્રોમાં વિપરીત પાત્રે કહેનારા તથા યથાર્થ પ્રકાશ કરનારા અનુબંધ દર્શાવેલા દુષ્કૃત્યને અધિકારિક મનોનું પાત્રવ કરતા છતાં પાત્ર અજાનરક્રિયાને દર્શાવેલ થાય તો તેમાં પાત્ર દુર્નૈતિ-કિરિયાધિકારિક દેવતાઓના અનુબંધ પ્રાપ્તિ થાય છે. એથી જાત અધિકારનું ફળ કોઈ કહે નહીં તે છતાં કે જ ફળ છે એમ આનુકૂળ પછી ત્યાંથી એથીને અનુક્રમે—જપાનરૂપા પદાના કમળી અમર, કલ્પરૂપ, એવર વિગેરે વિવેક અને દેવતાઓના નજરે વિષે ઉદયક થઈને આ સંદર્ભથી અદર પારવરે ૫૧, ૫૨ જગતમાં ભોલી દિશા—એવ વિદ્યમાના જ તેને એમ કાલ છે અમર તેમજ નિષ્કારણના અધિકારી પ્રાપ્ત કરેલી કમળી ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦.

સમ્યગ્દષ્ટિની હિંસા પણ અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે, તે દષ્ટાંતવડે સિદ્ધ કરે છે.—

સાધૂનામપ્રમત્તાનાં સાંચાહિંસાનુવન્ધિની ।

હિંસાનુવન્ધવિચ્છેદાદુષ્ટોત્કર્ષો યતસ્તતઃ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—અપ્રમત્ત સાધુઓને તે હિંસા અહિંસાના અનુબંધવાળી થાય છે. કારણકે હિંસાના અનુબંધનો વિચ્છેદ થવાથી તેમને ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ થાય છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—અપ્રમત્ત-ગિર્યાત્વ વિગેરે સકળ પ્રમાદરહિત સાધુઓને એટલે મોક્ષ સાધનના સાધનાર મુનિઓને તે હિંસા-ધર્મક્રિયા કરતાં કથંચિત્ આલસી વખતે પાદન્યાસ કરતાં અત્યંત સમીપે રહેલા જીવ ઉપર પગ મૂકાઈ જાય, અને પછી તે પગ તરત પાછો ઉઘડી શકાય તેમ ન હોવાથી ક્રોડાદિકની વિરાધના થઈ જાય, તો તે પણ અહિંસાના જ અનુબંધવાળી-જીવદયાને અનુસરનારી અર્થાત્ જીવરક્ષાને વિષે જ પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી મોક્ષાદિક મુખને સાધનારી થાય છે. કારણ કે હિંસાના અનુબંધ (સંબંધ) નો વિચ્છેદ થવાથી એટલે હિંસાના કારણોત્તું નિવારણ થવાથી ઉલટો ગુણનો ઉત્કર્ષ-જ્ઞાનાદિક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે મુનિઓને વિષે જોવામાં આવે છે. ગુણોનો પ્રકર્ષ તે અહિંસાતું જ ફળ છે. ૫૧.

કહેલા અર્થને જ વિશેષ પ્રકારે કહે છે. અથવા બીજા મુઘ્ધોને પણ અહિંસાનો અનુબંધ હો, એમ કોઈના ધારવામાં આવે, તેનો નિષેધ કરે છે.—

મુઘ્ધાનામિયમજ્ઞાનાત્ સાનુવન્ધા ન કહિંચિત્ ।

જ્ઞાનોદ્રેકાપ્રમાદાભ્યામસ્યા યદનુવન્ધનમ્ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનને લીધે મૂર્ખ માણસોને આ અહિંસા કદાપિ અનુબંધવાળી થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ અધિક જ્ઞાન તથા અપ્રમાદથી જ થાય છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અહિંસા અજ્ઞાનથી-મોક્ષ અને વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને નહીં જાણવાથી તથા હોય તેથી વિપરીત પણે જાણવાથી મુઘ્ધજનોને-જિનેશ્વરના વચનરૂપી અમૃતના સ્વાદ રહિત મૂર્ખ જનોને અનુબંધવાળી સંસાર પર્યંત સાથે રહેનારી અને મોક્ષને અનુસરનારી કદાપિ થતી નથી. કારણ કે આ અહિંસાનો અનુબંધ-મોક્ષને સરતી પ્રાપ્તિ જાગ્ય ગ્રાહીઓને યથાર્થ વસ્તુ જાણનાર સ્વાદાદને

પુસરતા બોધની અત્યંતતાથી તથા અપ્રમાદથી અકર્તૃત્વમાં અકર્તૃત્વની હિં તથા કર્તૃત્વમાં કર્તૃત્વની શુદ્ધિરૂપ સાધવાનપણાથી જ થાય છે. અથા થતો નથી. અર્થાત્ શ્રુષ્ઠજનોને વિષે જ્ઞાન તથા અપ્રમાદ છે નહીં, માટે તેને અહિંસાનો અનુબધ થતો નથી. ૫૨.

હિંસા અને અહિંસાના ફળતું તરતમપણું એ દરેકજગે બતાવે છે.

एकस्यामपि हिंसायामुक्तं मुमहदन्तरम् ।

ભાવવીર્યાદિવ્યવિચારાદહિંસાયાં ચ સત્ત્વઃ ॥ ૫૩ ॥

મુદાર્થ—એક જ ભતની હિંસામાં પણ ભાવ અને વીર્યની વિ-
ચિત્રતાને લીધે અત્યંત-પણું અંતર (તફાવત) કરેલું છે, તેજ પ્રમાણે
અહિંસામાં પણ અંતર બાબતું. ૫૩.

ટીકાર્થ—એક ભતિના જીવના વિષયવાળી અથવા એકજ મુ-
આદિક જીવના વિષયવાળી હિંસામાં-જીવ વિરાધનામાં પણ શન દેવ-
થી પરિણામ તથા કાર્યની વિશેષ પ્રકારની શુદ્ધિરૂપ ભાવ વીર્ય-
ચિત્તનો ઉત્સાહ વિશેષની વિચિત્રતા દોવાથી-હાનિ તથા વૃદ્ધિએ કરેલી
તરતમતાથી અત્યંત મોટું અંતર દોષ છે-તેના ફળમાં તથા બધમાં ધણે
તફાવત પડે છે. તે જ પ્રમાણે તેવું મોટું અંતર અહિંસામાં પણ-અહિં-
સાના ફળને વિષે પણ બાબતું. તાત્પર્ય એ છે કે-કોઈ પુરુષ યાજ્ઞ
પ્રેમથી બોગોને બોગવે છે, અને કોઈ ધણુ પ્રેમથી બોગવે છે. તેનાં
હિંસા તે બંનેને સારખી છે, પરંતુ પાપના બધમાં ધણે તફાવત છે.
હિંસાના ફળની તરતમતા ઉત્પત્ત કરવામાં ભાવ (મનના પરિણામ)ની
વિચિત્રતા દોષ છે, તેજ પ્રમાણે વીર્યહિંસાની પણ તરતમતા બાબતી ૫૩.

सद्यः कालान्तरे चैतद्विपाकेनापि भिन्नता ।

મતિપદ્ધાન્તરાલેન તથા શક્તિનિયોગતઃ ॥ ૫૪ ॥

મુદાર્થ—આ હિંસા તથા અહિંસાના વિપાકે કરીને પણ ભેદ છે.
કારણ કે તેજ પ્રકારની શક્તિના નિયોજથી પ્રતિપદ્ધાન્ત અંતરથી કરીને
તત્કાળ અથવા કાળાંતરે તેનો ઉદય થાય છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા દેવસમૂહને લીધે આ હિંસા તથા અહિંસાના
વિપાકે કરીને-ઉપપન્ન કરેલા કર્મની રિપતિના પરિણામથી ૫૨માં
વિપાક ઉદયગરે કરીને પણ ભિન્નતા-ભેદ (તફાવત) છે. કારણ કે
પૂર્વે કહેલી બંધને અવસરે ભાવ તથા વીર્યની વિચિત્રતાને અનુરૂપ
શક્તિના-કર્મના સ્વભાવના તથા જીવના પરિણામની વર્તમાન વિષ-
યથી-વિપાકની સમુપજ કરવામાં બાધારથી રુદુરુરૂપ પ્રેરનારી

વિના-ખંડિત ક્યાં વિના ધારણ કરનારા ભવ્ય જીવોનું સમ્યક્ત્વ નિ-
શ્ચયપણાને પામે છે. આ સમક્રિતના અધિકારમાં પ્રથમ જે અન્ય
મતવાળાનું તથા તેમનાં શાસ્ત્રનું હિંસા અહિંસાનું અસંભવાદિક કહ્યું, તે
તેમણે એકાંતપણે નિત્ય અથવા અનિત્ય એવા આત્માદિક વસ્તુને
સ્વીકાર કરેલો હોવાથી અહિંસાદિક આશયની અનુત્પત્તિ થાય છે
તેથી કહ્યું છે. કારણ કે સર્વથા અવિનશ્વર માનવાથી હિંસા કરનારને
કરૂણા હોઈ શકતી નથી. જેમકે અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું કે-“આ
જીવો મરતા નથી, પણ જીવું શરીરનો ત્યાગ કરીને નવા શરીરને
પામે છે.” તથા સર્વથા અનિત્ય માનવાથી જીવના અભાવની જ
સુદ્ધિ થાયછે, તેથી કેને વિષે કરૂણા થાય? ન જ થાય. ૫૮.

॥ इति सम्यक्त्वाधिकारः ॥

સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી થાય છે. તે મિથ્યા-
ત્વનું સ્વરૂપ જણવું ન હોય, ત્યાં મુદ્ધી તેનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી.
તેથી આ ખીજ અધિકારમાં મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ કહે છે.—

મિથ્યાત્વત્યાગતઃ શુદ્ધં સમ્યક્ત્વં જાયતેઽક્ષિનામ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય યતિતત્ત્વં મહાત્મના ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાણીઓને શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ
પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે (મિથ્યાત્વ)ના ત્યાગને માટે મહાત્માએ
યત્ન કરવો. ૫૯.

દીકાર્થ—જિનેશ્વરના ઉપદેશથી વિપરીતપણે વસ્તુપર અહ્મ રાખવી
અથવા તેને જાણવી તે રૂપ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવાથી, પ્રાણીઓની
સમ્યક્ગૃહિ શુદ્ધ થાય છે, માટે મહાત્માએ—સત્પુરુષે તે મિથ્યાત્વના
ત્યાગને માટે—મૂળથી જ ઉખેડી નાંખવા માટે યત્ન કરવો—ઉપમ
કરવો. ૫૯.

તે મિથ્યાત્વનો ત્યાગ આત્મસ્વરૂપને વિષે વિપ્રતિપત્તિને દૂર
કરવાથી થાય છે. વિપ્રતિપત્તિએ છ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે.—

નાસ્તિ નિત્યો ન કર્તા ચ ન મોક્ષાત્મા ન નિર્વૃતઃ ।

તત્તુપાયશ્ચ નેત્યાદુર્મિથ્યાત્વસ્ય પદાનિ વદ્ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા નથી, આત્મા નિત્ય છે, આત્મા કર્તા નથી,
મોક્ષ નથી, મુક્ત નથી તથા તેનો (મોક્ષનો) ઉપાય કાંઈ પણ
નથી. એપ્રમાણે મિથ્યાત્વનાં છ પદો (સ્થાનો) કહેવાં છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—પાંચ મહાભૂતથી વ્યતિરિક્ત જવાન્તરમાં જનારો કોઈ આત્મા છે નહીં ૧. તથા અનુત્પન્ન, અવિનશ્વર અને એક સ્થિતતાના સ્વભાવવાળો નિત્ય આત્મા છે ૨. તથા આત્મા નિષ્ક્રિય હોવાથી કોઈ-પણ ક્રિયાનો-કર્મનો કર્ત્તા-કરનાર નથી ૩. તથા આત્મા અકર્ત્તા હોવાથી ભોક્તા-કરેલા કર્મના ફળને ભોગવનારો નથી ૪. તથા કર્મના બધનો અભાવ હોવાથી તે આત્મા મુક્ત પણ થતો નથી ૫. તથા તે મોક્ષ મેળવવાનો કાંઈપણ ઉપાય-સાધન નથી, કારણકે જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિ હોવાથી તેનો વિચોગ થતો નથી ૬. એ પ્રમાણે જિનેશ્વરોએ મિથ્યાત્વનાં છ પદો-સ્થાનકો કહેલાં છે. ૬૦.

એમ કહેનારાઓનું મિથ્યાત્વીપણું શી રીતે કહેવાય? તે સંકપર સમાધાન કરે છે.—

एतयस्माद्भवेच्छुद्धव्यवहारविलंघनम् ।

अयमेव च मिथ्यात्वध्वंसी सदुपदेशतः ॥ ६१ ॥

મૂલાર્થ—જેથી કરીને આ છ સ્થાનોવડે શુદ્ધ બ્યવહારનું ઉદ્ધવન થાય છે, તથા આ બ્યવહાર જ શુદ્ધ ઉપદેશને લીધે મિથ્યાત્વનો નાશ કરનાર થાય છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને-કહેવામાં આવશે તેવા કારણે કરીને આ ઉપર કહેલા “આત્મા નથી.” વિગેરે છ સ્થાનોએ કરીને સર્વ જન સંમત ન્યાયની મુક્તિથી મુક્ત એવા બ્યવહારનું ઉદ્ધવન થાય છે. મોક્ષાદિ સમગ્ર મુખને પ્રાપ્ત કરનાર દાન શીલ વિગેરે સ્વરૂપવાળા અને ઉત્પાદ, બ્યય, ધ્રુવરૂપ વાસ્તવિક લોકોત્તર બ્યવહારનું ઉદ્ધવન થાય છે, તથા ખેતી, બ્યાપાર વિગેરે લૌકિક પ્રવૃત્તિરૂપ બ્યવહારનું પણ ઉદ્ધવન થાય છે. એમ ત્રણ પ્રકારના બ્યવહારનું વિશેષે કરીને ઉદ્ધવન-નાશ થાય છે અને આ ઉદ્ધવન સર્વને અનિષ્ટ છે તથા આ શુદ્ધ બ્યવહાર જ સદુપદેશ યજ્ઞ-સદેશના બ્યવહારમય હોવાથી વ્યર્થ સત્ય પદાર્થનો ઉપદેશ-કહેવું, તે સદેશનાનો ઉપર કહેલા આત્માના વિરોધી અને બ્યવહારનો લોપ કરનારા છએ સ્થાનોમાં અસંભવ છે. તેથી એટલે તે સદુપદેશ અસદેશનાદિરૂપ મિથ્યાત્વનો નાશ કરે છે. માટે એ છ સ્થાનો મિથ્યાત્વમય છે. ૬૧.

એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે.—

नास्तित्वादिग्रहे नैवोपदेशो नोपदेशकः ।

ततः कस्योपकारः स्वात्संदेहादिन्युदासतः ॥ ६२ ॥

મૂલાર્થ—નાસ્તિત્વાદિકનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ તથા ઉપદેશક ઘટતા નથી. તેથી કરીને સંદેહાદિકના નિરાસથી કોનો ઉપકાર થાય? કોઈનો પણ ઉપકાર ન થાય. ૬૨.

ટીકાર્થ—નાસ્તિત્વ—“જીવાદિક નથી.” એવા પ્રકારની વાણીને વ્યાપાર તથા આદિ શબ્દ છે તેથી તેના નિત્યત્વ અનિત્યત્વ વિગેરેનો આગ્રહ છતે ઉપદેશ-બીજની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનાં કારણરૂપ હિતાં હિતનું વ્યાખ્યાન ઘટતું નથી. કારણકે આત્માદિકનો અભાવ હોવાથી ઉપદેશનો પણ અભાવ થાય છે. અને તેજ કારણથી ઉપદેશક-દેશના આપનાર પણ ઘટતા નથી, તેથી—નાસ્તિત્વાદિકના ઉપદેશથી સંદેહાદિકનો નાશ કરીને કોનો ઉપકાર-અનુગ્રહ થવાનો છે? શ્રોતાદિકને અભાવ હોવાથી કોઈનો ઉપકાર યશે નહીં. ૬૨.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે—આ વ્યવહારને ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ કેવા મનુષ્યોમાં હોય છે? એવી આકાંક્ષાપર પાંચ શ્લોકે કરીને કહે છે.—

येषां निश्चय एवेष्टो व्यवहारस्तु संगतः ।

विप्राणां म्लेच्छभापेव स्वार्थमात्रोपदेशनात् ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—જેઓને સ્વાર્થમાત્રના જ ઉપદેશથી નિશ્ચય જ ઈષ્ટ છે, અને શ્રાદ્ધણેને નહીં પોતાવા લાયક મ્લેચ્છ ભાષાની જેમ વ્યવહાર સંગત છે એટલે અનાદર કરવા લાયક છે, તેઓને વ્યવહારનું ઉલ્લંઘન કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જેઓને એટલે આત્માદિક વસ્તુના સ્વરૂપને નહીં જાણનારા પુરૂષોને સ્વાર્થ માત્રના ઉપદેશથી-પોતાનો અર્થ એટલે છતો અથવા અછતો કેવળ સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વ્યય અભિપ્રેય છે, એ પ્રમાણેના ઉપદેશથી અથવા પોતાને ઈચ્છિત એવા અર્થના એટલે દ્રવ્ય, ભોગ અને ગુપ્ત વિગેરેની પ્રાપ્તિરૂપ વ્યવહારના ઉપદેશથી નિશ્ચય એટલે સ્વાભાવિક ચિત્ (ચૈતન્ય) સ્વભાવ માત્ર અથવા કેવળ જ્ઞ તની સત્તા માત્ર અથવા કેવળ ક્ષાન્તુવિનાશિપાત્તુનો જ નિશ્ચય ઈષ્ટ છે-પ્રમાણરૂપ છે, તથા ઉત્પત્તિ, વિનાશાદિક પૂર્વે કહેલો જવહાર અથવા અવતાર વિગેરે કહેવારૂપ વ્યવહાર શ્રાદ્ધણેને મ્લેચ્છ ભાષાની જેમ એટલે “કંડે પ્રાણ આવે તો પણ શ્રાદ્ધણેને યવન ભાષા ભોલવા લાયક નથી.” એ પ્રમાણે આદર સહિતપણે સંગત-ગુપ્ત છે. એટલે પિતાના ઈચ્છિતને પૂર્ણ કરનાર જળ માદી વિગેરેથી યદિ કરવારૂપ કાંઈક છે, પણ પરનારૂપ નથી. તેઓને જવહારનું ઉપદેશ કરનાર મિથ્યાત્વ હોય છે. ૬૩.

અહીં કોઈ સંકેત કરે કે-નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બેમાં કોણુ મુખ્ય ? તેના જવાબમાં બન્નેનું પ્રધાનપણું કહે છે.—

યથા કેવલમાત્માનં જ્ઞાનાનઃ શ્રુતકેવલી ।

શ્રુતેન નિશ્ચયાત્સર્વં શ્રુતં ચ વ્યવહારતઃ ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—જેમ શ્રુતકેવળી શ્રુતવડે નિશ્ચયથી કેવળ આત્માને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી સર્વ શ્રુતને જાણે છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! આ પ્રકારે બન્ને નયની મુખ્યતા જાણવી. શ્રુત કેવળી એટલે શ્રુત જ્ઞાનને વિષે કેવળી ભગવાનની જેવા, શ્રુતર્થ જ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી અને સકલ સંસારરહિત યવાથી તેવા મુનિ નિશ્ચયથી અર્થોત્ પરતુસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરનાર જ્ઞાનથી એટલે શ્રુત જ્ઞાનના સામર્થ્યથી, કેવળ-કર્મે, સરીર વિગેરેના સંગ રહિત એક-શુદ્ધ સત્તામય અર્થોત્ પરિપૂર્ણ એવા આત્માને-જીવને જાણે છે, તેજ પ્રકારે વ્યવહારથી શ્રુતજ્ઞાનવડે ઉત્પત્ત ધરેલી બુદ્ધિના બળથી સમગ્ર શ્રુતને-શાસ્ત્રને જાણે છે. કર્મરહિત આત્માને જાણવાથી નિશ્ચયને અને સર્વ શ્રુતના અભ્યાસથી વ્યવહારને એમ બન્નેને જાણે છે અને પ્રમાણરૂપ માને છે. ૬૪.

એકલો નિશ્ચય કહી શકાય તેવા નથી, તે કહે છે.—

નિશ્ચયાર્થોઽત્ર નો સાધ્યાદ્વક્તું કેનાપિ પાર્યતે ।

વ્યવહારો ગુણદ્વારા તદર્થાવિગમક્ષમઃ ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—આ જગતમાં કોઈ પણ નિશ્ચયના અર્થને સાક્ષાત્ કહેવાને શક્તિમાન નથી. પરંતુ વ્યવહાર નય તે નિશ્ચયના શુભુદ્ધારા તે (નિશ્ચય)ના અર્થનો બોધ કરવા સમર્થ છે. ૬૫.

ટીકાર્થ—આ મનુષ્ય લોકને વિષે નિશ્ચયાર્થને—આત્માના સદૃજ સ્વભાવને સાક્ષાત્ કોઈ પણ પંદિત પુરુષ કહી શકે તેમ નથી. કેમકે કેવળ નિશ્ચય નય પાણીનો અવિષય છે. પરંતુ વ્યવહાર નય-સાબદનો પ્રયોગ સત્ત્વ, ચેતન વિગેરે નિશ્ચયના શુભુદ્ધારાએ તે નિશ્ચયના અર્થનો બોધ કરવામાં સમર્થ છે. અર્થોત્ વ્યવહાર જ તે નિશ્ચયના શુભુ કહેવા રૂપ ઉપાયવડે નિશ્ચય સ્વરૂપને ગ્રાહ્ય કરાવે છે. ૬૫.

કેવળ વ્યવહારનું ગ્રાધાન્ય કહેવાથી પણ દોષ છે, તે કહે છે.—

પ્રાધાન્યં વ્યવહારે ચેત્તત્તેષાં નિશ્ચયે કથમ્ ।

પરાર્થસ્વાર્થતે તુલ્યે શબ્દજ્ઞાનાત્મનોર્દ્વયોઃ ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—જો કોઈ વ્યવહારને વિષે પ્રાધાન્ય કહે, તો તેઓને નિશ્ચયને વિષે તે (પ્રાધાન્ય) ક્યાંથી થશે? કારણ કે શબ્દાત્મક અને જ્ઞાનાત્મક એ બન્નેનું પરાર્થપણું અને સ્વાર્થપણું તુલ્ય જ છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—જો નિશ્ચય રહિત કેવળ વ્યવહારમાં જ-શબ્દાદિકરૂપ પ્રવૃત્તિમાં જ પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું જો કોઈ કરે તેઓને આત્માની કુ-વતા અને સત્તારૂપ તથા જ્ઞાનાદિકરૂપ નિશ્ચયમાં પ્રાધાન્ય શી રીતે થશે? નહીં જ યાય. કારણ કે શબ્દ અને જ્ઞાન બેનું સ્વરૂપ એવા તે બન્ને નયોનું પરાર્થપણું-પોતાથી બીજાનો અર્થ-કાર્ય પ્રયોજન જેમ શબ્દની અપેક્ષાએ જ્ઞાનનું કાર્ય પરાર્થ તથા સ્વાર્થપણું-પોતાનું એટલે શબ્દનું અથવા જ્ઞાનનું કાર્યપણું તે બન્ને તુલ્ય-સમાન કાર્ય કરનારા છે. અર્થાત્ વ્યવહાર નય ઘટ એવો શબ્દ કહે છે, નિશ્ચય-જ્ઞાન પણ ઘટરૂપ અર્થને જ કહે છે, તથા વસ્તુ પણ ઘટરૂપજ છે; તેમાં શબ્દ એ વ્યવહાર છે, ઘટનું જ્ઞાન અને ઘટરૂપ વસ્તુ એ નિશ્ચય છે. તેથી બન્ને નયનું પોત પોતાના વિષયમાં પ્રાધાન્ય-મુખ્યપણું સિદ્ધ યાયછે. ૬૬.

હવે તેનું ફલિતાર્થ-તાત્પર્ય કહેછે.—

પ્રાધાન્યાદ્યવહારસ્ય તતસ્તચ્છેદકારિણામ્ ।

મિથ્યાત્વરૂપતૈતેષાં પદાનાં પરિકીર્તિતા ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને વ્યવહારના પ્રધાનપણુને લીધે તે વ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ કરનારાં તે પૂર્વોક્ત પદોનું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહથી પૂર્વે કહેલા વ્યવહારનું પ્રાધાન્ય હોવાથી તે વ્યવહારનો ઉચ્છેદ-નાશ કરનારાં “આત્મા નથી” ઇત્યાદિ પૂર્વે કહેલાં છ પદો (વાક્યો)નું મિથ્યાત્વરૂપપણું કહેલું છે. ૬૭.

હવે ‘જેવો ઉદ્દેશ તેવો નિર્દેશ’ એ ન્યાયને અનુસારે પ્રથમ નાસ્તિકના મતને જ તેના ઉત્તર પક્ષસહિત એકપક્ષીય રચોકવરે કહે છે.—

નાસ્ત્યેવાત્મેતિ ચાર્વાકઃ પ્રત્યક્ષાનુપલંભતઃ ।

અહંતાવ્યપદેનસ્ય શરીરેણોપપત્તિતઃ ॥ ૬૮ ॥

મૂલાર્થ—પ્રત્યક્ષ પણે દેખાતો નથી માટે આત્મા એ જ નહીં, અને અહંતા (અહંકાર-નું એવું અભિમાન) નો વ્યપદેશ તો શરીરથી થઈ શકે છે, એમ ચાર્વાક કહે છે. ૬૮.

ટીકાર્થ—આત્મા અર્થાત્ ઇવ છે જ નહીં, એમ ચાર્વાક-સત્ય અર્થનું ચંચળ-વિનાશ કરનાર કહે છે. કારણ કે તે આત્મા અથુ વિનેરે

દ્વિયોવડે પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. જે વસ્તુ જગતમાં છે, તે પરાદિકની જેમ દ્વિયોવડે પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જે આત્મા હોય તો તે દ્વિયોવડે પ્રાપ્ત થવો જોઈએ, પણ તે પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી આત્મા જ નહીં. કદાચ કોઈ એમ કહે કે—“જે આત્મા ન હોય તો તું કુખી છું, હું કુખી છું, એમ કોણ જાણે છે?” તો તેને જવાબ એ છે કે અહંપણનો જે ખવહાર છે, તે તો પંચ મહાભૂતના સમુદાયરૂપ શરીરે કરીને થઈ શકે છે. તેથી આત્મા નથી. ૬૮.

તેની ઉપપત્તિ કેવી રીતે થાય? તે કહે છે.—

મધાંગેમ્યો મદવ્યક્ષિઃ પ્રત્યેકમસતી યથા ।

મિલિતેમ્યો હિ ભૂતેમ્યો જ્ઞાનવ્યક્તિસ્તથા મતા ॥ ૬૯ ॥

મુક્તાર્થ—જેમ મધના અંગો પૈકી પ્રત્યેક અંગમાં મદની રૂપરૂપતા થતી નથી, (પણ સર્વ અંગો મળવાથી મદ રૂપરૂપ થાય છે.) તેમ પંચ મહાભૂતો એકત્ર મળવાથી જ્ઞાનની રૂપરૂપતા માનેલી છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જેમ મધુદા વિનેરે મદિયના અંગોમાંથી પ્રત્યેકને એટલે એક એકને ભક્ષાનુ કરવાથી મદની રૂપરૂપતા દેખાતી નથી, મદ ઉત્પન્ન થતો નથી, પરંતુ તે સર્વ અંગો એકત્ર ક્યાં હોય તો જ મદ પ્રગટ દેખાય છે, તેમ પ્રત્યેક મહાભૂતમાં નથી દેખાતી છતાં પણ સમુદાયરૂપ થયેલા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો થઈ અહંકાર, મમકાર વિનેરે જ્ઞાનના પ્રકાશનો ઉદ્ભવ થાય છે, એમ બૃહસ્પતિ વિનેરે ચાર્વાકો કહે છે. ૬૯.

અહીં કોઈ એવી સંજ્ઞા કરે કે—પંચ મહાભૂતથી ઉત્પન્ન થતા ચૈતન્યના પક્ષમાં આત્માનો અભાવ હોવાથી કહેના અભાવ છે, તેથી જગતની વિચિત્રતા થયે નહીં. એવી સંજ્ઞા કરવી નહીં. કારણ કે તે વિચિત્રતા તો સ્વાભાવિક છે, તે કહે છે.—

રાજ્વરંકારિર્વચિત્ર્યમપિ નાત્મવલાદિતમ્ ।

સ્વાભાવિકસ્ય ભેદસ્ય ગ્રાવાદિષ્વપિ દર્શનાત્ ॥ ૭૦ ॥

મુક્તાર્થ—રાજ રાદિકની વિચિત્રતા પણ આત્માના બળથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. કારણ કે એવો સ્વાભાવિક ભેદ તો પાપાણુદિકમાં પણ દેખાય છે. ૭૦.

ટીકાર્થ—ચક્રવર્તી વિનેરે રાજ તથા રંક-ભિશુ તથા આદિ શબ્દથી કુખી કુખી વિનેરે વિચિત્રતા પણ આત્માના-અવના બળથી મુખામુખ કરેલી ઉત્પન્ન થયેલા સામર્થ્યથી થયેલી છે, એમ નથી. પરંતુ

શાસ્ત્રોપદેશ ભોગની વંચનાને માટે જ છે. લોકોને ગુણે કરીને પ્રાપ્ત મુખોનો ઉપભોગ લેવા દેતા નથી. ૭૨.

હવે પોતાના મતને સિદ્ધ કરેછે.—

ત્યાગ્યાસ્તર્જ્જ્વલિકાઃ કામાઃ કાર્યા નાનાગતસ્પૃહા ।

મસ્મીભૂતેષુ ભૂતેષુ વૃથા પ્રત્યાગતિસ્પૃહા ॥ ૭૩ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેથી કરીને આ લોકમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો (ભોગો) ત્યાગ કરવા લાયક નથી. તથા નહીં પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોની સ્પૃહા કરવા લાયક નથી. કારણ કે પંચ મહાભૂતો ભરમરણાત્ થવાથી પુનર્જન્મની-ફરી જન્મ થવાની સ્પૃહા વૃથા છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—તેથી-પૂર્વે કહેલા દેતુસમૃદ્ધથી આ લોક સંબંધી-વર્તમાન જન્મમાં પ્રાપ્ત થયેલા કામો-સાબ્દાદિક ગુણ યોગો તજવા લાયક નથી. કારણ કે આ દુનિયા દેખાય છે તેટલી જ છે. તથા અનાગત એટલે પરલોકમાં-જન્મોત્તરમાં પ્રાપ્ત થવાના ભોગોની સ્પૃહા-તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ન કરવી, કારણ કે પરલોક જ છે નહીં. શા માટે આવો ઉપદેશ કરો છો ? એ સંકાપર કહે છે કે—આત્મા કોઈ પણ પદાર્થ નથી, મહામૂળ માત્ર જ આ દુનિયા છે. માટે સરીરમાં રહેલા ચૈતન્યના કારણરૂપ મહામૂલો ભરમરૂપ થાય છે ત્યારે ફરીથી મનુષ્યાદિક ભવ પામવાની સ્પૃહા-ઇચ્છા વૃથા-નિષ્ફળ છે. કહ્યું છે કે—“ હે મુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રી ! મરણ પ્રમાણે ખાન પાન કર. કારણ કે હે મનોહર અંગવાળી ! જે ગયું તે તારૂં નથી, હે બીકળુ સ્ત્રી ! જે ગયું તે પાછું આવતું નથી. કેમકે આ કલેવર (સરીર) કેવળ પંચ મહાભૂતના સમુદાય રૂપ જ છે. ” ૭૩.

હવે આ ચાર્વકને સિદ્ધાન્તી જવાબ આપે છે.—

તદેતદર્શનં મિથ્યા જીવઃ પ્રત્યક્ષ एव यत् ।

ગુણાનાં સંસારાદીનાં પ્રત્યક્ષાણામભેદતઃ ॥ ૭૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—તેથી કરીને આ (ચાર્વક) નું દર્શન મિથ્યા છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ-સંસારાદિક ગુણોના અભેદને લીધે એવ પ્રત્યક્ષ જ છે. ૭૪.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે કહેવામાં આવશે એવા દેતુસમૃદ્ધથી આ પૂર્વે કહેલું ચાર્વકનું દર્શન-મત મિથ્યા-અસત્ છે, તેથી તજવા લાયક છે. કારણ કે તેણે પ્રથમ એવું કહ્યું છે કે ‘આત્મા નથી.’ પણ તે આત્મા-એવ પ્રત્યક્ષ-સાક્ષાત્ જણાય છે. પ્રત્યક્ષ-ગુણોને પોતાના અનુભવથી સિદ્ધ એવા સંસારાદિક-એવ છે કે

સંદેહ તથા ભ્રાંતિ વિગેરે ગુણોના-જીવના ધર્મોના અભેદ થકી એટલે ધર્મ તથા ધર્મીની પરસ્પર ભિન્નતા નથી માટે, ધર્મ અને ધર્મી સર્વથા ઘટ પડતી જેમ ભિન્નતાએ રહેતા નથી તેથી ધર્મના પ્રત્યક્ષપણને લીધે ધર્મી જીવ પણ પ્રત્યક્ષ જ છે. સરાય એ જ્ઞાનની સન્મુખ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ છે, અને જ્ઞાન જીવનેવિષે જ હોય છે, પણ અજીવનેવિષે હોતું નથી. કેમકે મૃતક સરીરમાં તે જોવામાં આવતું નથી. ૭૪.

અહંકાર વિગેરે અપદેશ માત્ર સરીરવડે થશે એમ જ કહ્યું તે પણ અસત્ છે, તે જ કહે છે.

ન चाहं प्रत्ययादीनां शरीरस्यैव धर्मता ।

नेत्रादिमाह्यतापत्तेर्नિયતं गौरवादिवत् ॥ ૭૫ ॥

મુસાર્થ—અહંકાર વિગેરેની જે પ્રતીતિ થતી તે સરીરનો જ ધર્મ નથી. કેમકે તેમ હોય તો ગુરૂપણા વિગેરેની જેમ નેત્રાદિક ઉદ્ગિ-યોથી માન્યતાની આપત્તિ અવશ્ય થતી જોઈએ. ૭૫.

ટીકાર્થ—તું હું એ પ્રમાણે અહંકાર એટલે એક પદાર્થને માત્ર કરનારનું જ્ઞાન તથા મમકાર વિગેરે કેવળ સરીરનો જ-મહાક્ષતનાં ચમુદાપરૂપ દેહનો જ ધર્મ છે એમ નથી. કારણ કે જો તે અહંકાર દિક સરીરનો જ ધર્મ હોય તો નિઃશ્ચય શુક્ર, પીત્ત વિગેરે વાત્તોની જેમ અચળ ગુરૂપણ, ઉચ્ચાપણ, રુદ્રગુણ, લાંબાપણ વિગેરેની જેમ, આદિ સજ્જ હોવાથી ભૂતલ ઉપનૃત્યાદિકની જેમ નેત્રાદિક એટલે નેત્ર, ના-ચિકા વિગેરે ઉદ્ગિયોથી તેનું માક્ષપણ-સ્વાનુચાપાક પ્રાપ્ત થશે-ભણુપ રૂપ અનિહની પ્રાપ્તિ થશે. જાવાર્થ એ છે કે-જો અહંકારનું જ્ઞાન સરીરથી કેવળ થતું હોય તો જેમ વાંચ, ગંધ, રસ વિગેરે સરીરનાં ધર્મો ઉદ્ગિયોથી મહત્ત્વ થઈ સકે છે તેમ અહંકારનું જ્ઞાન પણ ઉદ્ગિયોથી મહત્ત્વ થઈ જોઈએ, પણ તે તો થતું નથી. તેથી અહંકારની પ્રતીતિ એ સરીરનો ધર્મ જ નથી. ૭૫.

સરીરની અદ્વિતીય જ્ઞાનને સરીરનો ધર્મ કહેવાથી બીજું કંઈ અ-ભેદ છે, તે કહે છે.

शरीरस्यैव आत्मनो नानुबूतस्मृतिर्भवेत् ।

યાદ્વત્તાદિદશાભેદાશ્ચર્યદ્વિજ્ઞાનસ્થિતેઃ ॥ ૭૬ ॥

મુસાર્થ—સરીરને જ આત્મનું નાનુબૂતસ્મૃતિર્ભવેત્ એટલે જો સરીરનાં જ અવસ્થા વિગેરે અદ્વિતીય જ્ઞાનને લીધે તે અદ્વિતીય જ્ઞાનને અદ્વિતીય જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—કેવળ સરીરને જ આત્મા-જીવ માનવાથી પૂર્વે અવ-
સ્થામાં અનુભવેલા મુખ્ય દુઃખાદિકનું ખીજે કાળે, બાળકને જન્માંતરમાં
માતાના સ્તનપાનના સ્મરણની જેમ સ્મરણ થયે નહીં. કેમકે તે
સરીર તો જડ છે. વળી તે એકલા સરીરની બાહ્યતાદિક દશાના બે-
દથી-બાહ્ય, ધૈર્ય અને વૃદ્ધતાદિક અવસ્થારૂપ બેદથી અવસ્થિતિ
નથી-તેનું અન્યથાપણું થવાથી સર્વે અવસ્થામાં એકપણું રહેતું નથી
અને અદ્વંકારની પ્રતીતિ તો સર્વે અવસ્થામાં એક જ રીતની છે. માટે
તે સરીરનો ધર્મ થઈ શકતો નથી. ૭૬.

સરીર અને આત્માની એકતા ન હોવામા ફરીથી યુક્તિ બતાવે છે-

નાત્માદ્વં વિગમેડપ્યસ્ય સ્વરૂપાનુસ્મૃતિર્યતઃ ।

વ્યયે મૃદ્ધગવાક્ષસ્ય સ્વરૂપાર્ધાધિગન્તૃયત્ ॥ ૭૭ ॥

મૂલાર્થ—વળી સરીર આત્મા કહી શકાયે નહીં. કારણ કે તે
અંતરે નાશ થવા પછી પણ પૂર્વે તે અનથી પ્રાપ્ત થયેલા (જાગૃતા)
પદાર્થનું સ્મરણ થઈ શકે છે. જેમ ધરના અવાજ (ભારી) નો નાશ
થવાથી (પડી જવાથી) પણ તે અવાજથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થને જા-
ગૃનાર માનુષ્યને તેની સ્મૃતિ થાય છે તેમ. ૭૭.

ટીકાર્થ—અમ-સરીર જ આત્મા થઈ શકતો નથી. કેમકે તેમાં
બેદ જેવામાં આવે છે. જુઝિઆ આ સરીરના અધુ વિગેરે અનરો નાશ
થવાથી પણ તે અધુ વિગેરે અનવરે પ્રાપ્ત થયેલા સ્વાદિક વિષયની
સ્મૃતિ કાળાંતરે આ આત્માને થાય છે. કેવી જેમ ? તે કહે છે.—જા-
ગૃની જેવા ધરના નેત્રાદિક નુકસ અવાજનો નાશ થવાથી પણ-તે
પડી જવાથી પણ તે મૃદ્ધગવાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા સ્વાદિક પદાર્થના
જાગૃનાર દેવતાદિક પુરુષની જેમ. અર્થાત સરીરરૂપ પરમેષિયે રહેલા
આત્મા દ્વિવિધરૂપ અવાજના સમુદયરે પૂર્વે જાયેલા સ્વાદિક પાંચ
વિષયોનું સ્મરણ કરે છે. માટે મૃદ્ધ અને અવાજથી જેમ પુરુષ જિમ્મ
છે, તેમ સરીર અને દ્વિવિધથી જિમ્મ એવા આત્માને જ સ્મૃતિ થાય છે ૭૭.

આ પ્રમાણે સાંભળીને વાલી કહે છે કે—અધુ વિગેરે અનરો નાશ
થવાથી જે અનુભવેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે, તે દેહથી ભેદ
થયેલા ચેતન્યને જ સ્મૃતિ થાય છે. પણ દેહથી અતિરેખા (જિમ્મ)
એવા આત્માને તે સ્મૃતિ થતી નથી, તે કહે છે—

ન દોષઃ કરણાત્ કાર્યે વાસનાસંવ્રમાણ ન ।

ધૂનસ્ય સ્મરણાપસેરેવાનુભવસંવ્રમાણ ॥ ૭૮ ॥

મૂલાર્થ—કારણુ યજી તથા કાર્યને વિષે વાસનાના સંક્રમ યજી સ્મૃતિ યવામાં કાંઈ દોષ નથી, એમ તું કહેતો હોય, તો તે તેમ નથી. કારણુ કે માતાના અનુભવનો ગર્ભમાં રહેલા બાળકને વિષે સંક્રમ યવાથી તે બાળકને પણ તેના સ્મરણની પ્રાપ્તિ થશે. ૭૮.

ટીકાર્થ—કારણુ એટલે ચૈતન્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ પંચ મહાભૂતના સમુદાય યજી તથા કાર્ય એટલે દેહ અને તેમાં ઉત્પન્ન યવેલા ચૈતન્યને વિષે વાસનાના સંક્રમથી એટલે સ્મૃતિ યવાના કારણુ રૂપ જે દર્શન, ભોજ વિગેરે સંસ્કાર, તેના સંક્રમથી-પ્રવેશથી અર્થાત્ અંગનો નારા યવાથી તેણે પ્રાપ્ત કરેલા પદાર્થોનું સ્મરણુ યવામાં કાંઈ પણ દોષ છે નહીં, એમ જો તું માનતો હો તો તે તેમ નથી. કારણુ કે જો દેહને વિષે અનુભવના સંક્રમને લીધે અંગનો નારા યવા છતાં પણ દેહને તે અંગથી પ્રાપ્ત થયેલા પદાર્થની સ્મૃતિ થતી હોય, તો માતાએ અનુભવેલા વિષય મુખ્યાદિક પદાર્થોનો અનુભવ એટલે માતાને તે વિષયાદિક જ્ઞાનની જે ઉત્પત્તિ, તેનો સંક્રમ-પ્રવેશ ગર્ભમાં રહેલા પુત્રને હોય છે, માટે તે ગર્ભગત બાળકને પણ તે પદાર્થના સ્મરણુની પ્રાપ્તિ થશે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે—જો દેહથી બિચારી બીજે કોઈ જાણનારો આત્મા ન હોય તો નેત્રાદિક અંગ દેહ છે, અને આખું શરીર પણ દેહ જ છે. તે નેત્રાદિક દેહે અનુભવેલો અર્થ તે નેત્રાદિકનો નારા યવા છતાં પણ દેહ (શરીર)ને વિષે સંક્રમિત થતો હોય, તો માતાના દેહના સંબંધવાળા ગર્ભના દેહમાં પણ માતાના શરીરના અનુભવનો સંક્રમ થશે. કેમકે બન્ને સ્થળે દેહરૂપ હેતુ સમાન છે, માટે તે બન્નેમાં સમાન ન્યાય પ્રવર્તે છે, અને તે પ્રકારે યતું નથી, તેથી દેહથી ભિન્ન બીજે કોઈ આત્મા છે, એમ સિદ્ધ થાય છે ૭૮.

કહેવા અર્થને જ સ્પૃષ્ટતાથી કહે છે.—

નોપાદાનાતુપાદેયવાસનાસ્થેર્યદર્શને ।

કરાદેરતથાત્વેનાયોગ્યત્વાસેરણુસ્યિર્તા ॥ ૭૯ ॥

મૂલાર્થ—હસ્તાદિકનું અત્યાપત્તું હોવાથી તથા પરમાત્મની સ્થિતિને વિષે અવેગ્ય પણાની પ્રાપ્તિ હોવાથી ઉપાદાન કારણુ પણ ઉપાદેય વાગના અને સ્થિરત્વની ખુદ્ધિ યદ્ય સકરો નહીં. ૭૯.

ટીકાર્થ—દેહને ઉત્પન્ન કરનાર પંચ મહાભૂતના સમુદાયના ઉપાદાન કારણુ યજી ઉપાદેય-વિસિષ્ટતાવાળી વાસના એટલે સ્મૃતિવાળા કારણુરૂપ સંસ્કાર તથા નિશ્ચિત ધારણાવાળી ખુદ્ધિ એ બન્ને અવેગ્ય

કારણને લીધે થયે નહીં. કારણ કે દરત, પાદ, આંત્રગ્રીઓ વિનેરેનું અત્યાપણું દોષાધી એટલે ઉપાદાન કારણ નહીં દોષાધી તેનું સ્મરણ થયે નહીં. તથા પરમાણુઓની સ્થિતિને વિરે એટલે સ્વ સ્વરૂપમાં સ્વ દેવાને વિરે અયોગ્યપાનુની-અનુચિતપાનુની પ્રાપ્તિ છે. તેથી અન્ય અને જાતિરેકે કરીને અનુરૂપ દોષાધી તે કારણરૂપ થયે નહીં. તાત્પર્ય એ છે કે—એ અચેતનના સ્વભાવવાળા મદ્દાબુના સંયોગરૂપ ઉપાદાન કારણથી પૂર્વે કહેલી જ્ઞાન સ્વભાવવાળી ઉપાદેય વાસના અને સ્થિતિવાળી બુદ્ધિ થયે, તેા દરતાદિક પાનુ સ્મૃતિવાળા કહેવાયે. કારણ કે તે (દરતાદિક) પાનુ જન સમુદાય છે. અને તેથી કરીને અચેતનવાળા પરમાણુઓ દરતાદિકને ઉત્પન્ન કરી શકયે નહીં. કેમકે અચેતન મિતનાવાળાનું કારણ થઈ શકતું નથી, કારણને અનુરૂપ જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ચેતન્ય દેહથી ઉત્પન્ન થતું નથી એમ ગિદ્ધ થાય છે. અન્યથા અને જાતિરેકથી એતાં દેહ ચેતન્યનું અનુકરણ કરતો નથી. મદોન્મત્ત, મૂર્છા પામેલા અને મુતેલાને તેવા પ્રકારનું સ્ફીર છતાં પાનુ તેવા પ્રકારનું ચેતન્ય જાણતું નથી, અને કેટલાકનું સ્ફીર અતિ કૂઠા છતાં પાનુ તેમા ચેતન્યની અત્યતતા દેખાય છે તથા કેટલાએક સ્ફૂળ દેહવાળાને પાનુ તે ચેતન્યની હીનતા દેખાય છે. માટે સ્ફીર અને ચેતન્યના કાર્યે કારણપણામાં અન્યથા જાતિરેક ઘટી શકતા નથી, તેથી સ્ફીરનું કાર્ય ચેતન્ય કહી શકાયે નહીં. ૭૬.

વળી જે મધના અનોધી મદનીસ્પષ્ટતા દષ્ટાંતપણે કહી, તે પણ ચોખ નથી, તે કહે છે.—

મધાંગેભ્યો મદવ્યક્ષિતપિ નો મેલકં વિના ।

જ્ઞાનવ્યક્ષિતધા માધ્યાડન્યધા સા સર્વદા ભવેત્ ॥ ૮૦ ॥

મૂસાર્થ—મધના અનોધી મદની સ્પષ્ટતા (પ્રગટતા) પાનુ મેલક વિના થઈ શકતી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની સ્પષ્ટતા પાનુ જાણુપી. નહીં તેા તે જ્ઞાનની વ્યક્તિ સર્વદા થતી એઈએ. ૮૦.

ટીકાર્થ—જેમ મદિરાના અંગે એટલે મદિરાને ઉત્પન્ન કરનારા ઉપકરણરૂપ ગોળ, આટા વિનેરેથી મદની વ્યક્તિ એટલે ઉન્માદને ઉત્પન્ન કરનારા રસની સ્પષ્ટતા-આવિર્ભાવ પાનુ મેલક વિના એટલે તે ગોળ, આટા વિનેરેને એક પાત્રમાં એકલા કરનાર પુરુષ વિના થતી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનની-ચેતન્યની વ્યક્તિ એટલે દેહનેવિરે પ્રગટતા પાનુ મેલકના સ્થાને રહેલા હવ વિના થતી નથી એમ જાણવું. નહીં

તો એટલે જો કદાચ ભૂતોયકી તે વ્યક્તિ માનીએ તો તે ચેતનાં સર્વ કાળે એટલે ભૂતકાના દેહને વિષે પણ હોવી જોઈએ. કારણ કે તેમાં બીજો કોઈ હેતુ નથી. ભાવાર્થ એ ૩૩ કે—જેમ મેલક વિના કેવળ ઉપકરણના સમુદાયથીજ મદિરા થતી નથી તેમ ભૂતોના સમુદાય માત્રથી દેહ પણ જીવના વ્યાપાર વિના થઈ શકતો નથી, તો પછી સચેતનપણુની તો વાત જ શી કરવી ? ૮૦

વળી પ્રથમ કશું કે રાજ રંકાદિકની વિચિત્રતા પણ પાપાણાદિકની જેમ સ્વાભાવિક જ છે, તે પણ મિથ્યા છે, તે કહે છે.—

રાજરંકાદિવૈચિત્ર્યમપ્યાત્મકૃતકર્મજમ્ ।

સુખદુઃખાદિસંવિત્તિવિશેષો નાન્યથા ભવેત્ ॥ ૮૧ ॥

મૂલાર્થ—રાજ રંક વિગેરેની વિચિત્રતા પણ આત્માએ કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. નહીં તો સુખ દુઃખાદિકનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન થઈ શકે નહીં. ૮૧.

ટીકાર્થ—એક માણસ રાજ અને એક માણસ બીખારી એવી જગતના જનોને વિષે જે ન્યૂનાધિકપણાથી વિચિત્રતા દેખાય છે, તે પણ જીવે કરેલાં—શુભાશુભ વ્યાપારના હેતુથી બંધને વિષે પ્રાપ્ત કરેલાં સુખપ્ર પ્રકૃતિ અને પાપ પ્રકૃતિરૂપ કર્મોએ કરીને જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. માટે તે વિચિત્રતા પણ હેતુ સહિત છે, પણ હેતુ વિનાની નથી. જો કદાચ હેતુ વિનાની જ માનીએ તો સાતારૂપ સુખ અને અસાતારૂપ દુઃખ વિગેરે—બળવાન અને નિર્બળ, મુરૂપવાન અને કુરૂપવાન, બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખત્વ વિગેરે જે માટે તક્ષવત દુનિયામાં દેખાય છે, તે તક્ષવત દેખાત નહીં. કેમકે તેવા તક્ષવતમાં કોઈ પણ કારણ ન હોય તો સર્વે પ્રાણીઓ એક સરખા જ હોવા જોઈએ. માટે આવી વિચિત્રતા જીવે કરેલા કર્મથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ પ્રમાણે પાપાણાદિક પણ સચેતન ૩૩ તેથી તેમાં થતી વિચિત્રતા પણ કર્મ જન્ય છે એમ જાણવું. ૮૧.

વળી પ્રથમ કશું હતું કે આગમથી પણ જીવ ૩૩ એમ શિલ્પ થતું નથી. તે પણ તેનું કહેવું અસત્ય છે, તે બતાવે છે.—

આગમાન્નમ્યતે ચાત્મા દૃષ્ટૃષ્ઠાર્થાવિરોધિનઃ ।

તદ્વત્તા સર્વવિચ્છેનં દૃષ્ટવાન્ વીતકમ્પલા ॥ ૮૨ ॥

મૂલાર્થ—દૃષ્ટ અને ઈષ્ટ અર્થના વિરોધ રહિત આગમ યકી આત્મા જણાય છે. તે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞ અને નિર્દોષ ભગવાને તે આત્માને જોયેલો છે. ૮૨.

ટીકાર્થ—૧૯ એટલે સર્વ લોકોએ એવેલો દ્રવિયાદિકને પ્રત્યક્ષ અપદ્ધાર તથા દૃષ્ટિ એટલે સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિકમાં રહેતું નિમિત્ત ૧૨૧૨૧૫ અર્થે સર્વજ્ઞના આત્મમયી અને અનુમાનથી અપુષ્પ વાચક પદાર્થે, તે બન્ને પદાર્થોને વિષે અભિચાર રહિત એટલે થવાપે ૧૨૧૨૧૫ને કહેનારા આત્મમયી અથવા ૥ એટલે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને દૃષ્ટિ એટલે અનુમાન પ્રમાણ એ બન્ને પ્રમાણથી વિરોધ રહિત એવા આત્મમયી-સાક્ષી આત્મા જાણ્ય છે; એટલે શિક્ષ યાચ છે. બાક્ય એ છે કે—આ લોક અને પરલોકમાં રહેલા નિદ્રમ અને અવદાર તથા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનને વિષે નિર્દોષ ૧૨૧૫વાળા જિનાત્મને વિષે ‘અથિ જાણા દુરિદા ધીષા’ આત્મા છે, એવે પ્રકારના છે. વિનેદે વાક્યોવડે પ્રતિપાદન કરેલા એવી સત્યતા દોષાથી તથા તેણે કહેલા લોકના ભાવોની થયેલ પ્રાપ્તિ દોષાથી આત્મા શિક્ષ યાચ છે. તથા તે આત્મના સ્વનાર મોક્ષાદિક દોષ રહિત અને દૂર, સમીપ, રૂપી, અરૂપી, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ વિનેદે સર્વ પદાર્થોને જાણનાર સંબંધ છે કે જેણે તે આત્માને એવેલો છે એટલે હસ્તતળમાં રહેલા મુક્તાદ્વની જેમ પ્રત્યક્ષ દીકા છે. આત્મના કાંઈ સર્વજ્ઞ તે આત્માને એકને પછી આત્મને વિષે તેને વાંચ્યો છે. તેથી એવા પ્રકારનું સાક્ષ પ્રમાણજન જ છે. ૮૨.

આ પ્રમાણે આત્મમયી આત્માની શિક્ષિ થવાથી શું શિક્ષ થયું? તે આકાંક્ષા પર કહે છે.—

અધ્વાન્તાનાં ચ વિપટલા નામુષ્મિક્સ્યઃપ્રવૃત્તયઃ ।

પરબન્ધનદેતોઃકઃ સ્વાત્માનમવસાદયેત્ ॥ ૮૩ ॥

મુકાર્થ—જાણિ રહિત અનુષ્ઠેની પરલોક સંબધિ પ્રવૃત્તિઓ નિષ્ફળ થતી નથી. પરના બંધનને કારણે કયો પુરુષ પોતાના આત્માને વિષાદમાં નાંખે? કોઈ જ નહીં. ૮૩.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર ! આ પ્રમાણે આત્મમયી આત્માની શિક્ષિ થવાથી જાણિ રહિત એટલે મોક્ષ તથા અજ્ઞાનથી વર્જિત પુરુષોને આત્મને અનુસારે આત્માની શિક્ષિવડે કરીને સ્વર્ગ અને મોક્ષાદિક પરલોકને સપાદન કરનારી પ્રવૃત્તિઓ એટલે બ્રહ્મચર્યદિક મુખ અનુષ્ઠાનો વ્યર્થ થતા નથી. કારણ કે તેનું શુદ્ધ આગમે પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા કળનું મોક્ષાપલું વિષમ્બાન છે. અન્યથા એટલે કિયાના કળને મોક્ષવનારના અભાવે પરબંધનને કારણે એટલે સત્ત્વ અથવા ચૈરાદિકને

બેડી વિગેરેથી બાંધવારૂપ હેતુએ કરીને પોતાના શરીરને કયો વિદ્વાન પુરૂષ યુદ્ધાદિક કરીને પ્રહારાદિકના વિષાદમાં નાંખે ? કારણ કે પોતે કે પર કોઈ છે જ નહીં. એમ હોય અથવા ક્રિયાના ફળનો અભાવ હોય તો અથવા અવિરોધિ (નિર્દોષ) આગમ ન હોય તો પર એટલે ગુરુ વિગેરેના સંબંધે કરીને તે ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવારૂપ બંધનમાં રહીને જે પરલોકના હિત માટે પ્રવૃત્તિઓ કરાય છે, તેને માટે કયો વિવેકી પુરૂષ પોતાના આત્માને સંકટમાં નાંખે ? કોઈ જ ન નાંખે. ૮૩.

કરીથી પ્રત્યક્ષ રીતે આત્મની સિદ્ધિ બતાવે છે.—

સિદ્ધિઃસ્થાપ્યાદિવદ્યવક્તા સંસયાદેવ ચાત્મનઃ ।

અસૌ સરવિપાળાદૌ વ્યસ્તાર્થવિપયઃ પુનઃ ॥ ૮૪ ॥

મૂલાર્થ—સ્થાપ્ય વિગેરેની જેમ સંસારથી જ આત્માની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. વળી આ સંસાર ખરશૂંચ વિગેરેમાં મિત્ર મિત્ર અર્થના વિષય વાળો છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—અવની સિદ્ધિ એટલે નિશ્ચય છે. તે આ પ્રમાણે-સંસારથી એટલે ‘ જે આ દેખાય છે તે શું સ્થાપ્ય છે કે પુરૂષ છે ? ’ ઇત્યાદિરૂપ કેવળ સંદેહથી જ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે તે સંદેહ અવના ધર્મવાળો એટલે ચેતનના વિષયવાળો છે, તેથી ધર્મનું પ્રત્યક્ષપણું ધવાથી ધર્મી (ધર્મવાળો) પાત્ર પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય છે. કેમકે તે ધર્મ અને ધર્મના કથયિત્ અભેદ છે. સ્થાપ્ય એટલે અરૂપમાં રહેતું સાંખ્ય પાત્રાદિક વાજિત પુરૂષનું યદ્. અહીં આદિ પદ દેવાથી બનતું, કેવળ વિગેરે તેની સરખા પદાર્થ બાબત. જેમ સંસારના વિષયનાં આવેશ સ્થાપ્ય અને પુરૂષમાંથી તે કોઈ પાત્ર એક છે, તે જ પ્રમાણે અવનો સતત પાત્ર લોકના વિષમાન દેવાથી છૂટ છે એવી નિર્દિષ્ટ થાય છે. વળી આ સમય પર (નર્મદા) અને ગૃત, આકાશ અને પુષ્પ, વંધ્યા અને પુત્ર વિગેરે યસ્ય એટલે પરસ્પર મિત્રપણુએ કરીને દરેક અવંશના એટલે અસ્તિપણુ સમ્યા પદાર્થનાં યદ્ છે. એટલે કે લોકનાં નર્મદા અને લીનક એ બંને પદાર્થ વિદ્યમાન છે, માટે તે મિત્ર મિત્ર પદાર્થનાં સમય થઈ શકે છે. પાત્ર નર્મદાના નર્મદા પર લીનક દેવતાં નથી, તેથી નર્મદાનાં લીનક વિગેરે સદા પાત્ર થઈ નથી. માટે જે વસ્તુ વિદ્યમાન દેવ, તેને જ સદા જદ છે, તેથી સદા સદાથી જ સદા સિદ્ધિ યદ્ છે. ૮૪.

અર્થપતિથી પણ જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તે કહે છે.—

અજીવ્ય इति शब्दश्च जीवसत्तानियंत्रितः ।

असतो न निषेधो यत्संयोगादिनिषेधनात् ॥ ૮૫ ॥

મૂલાર્થ—અજીવ્ય એવો શબ્દ જીવના વિધમાનપણાનો નિષેધ કરે છે. કારણ કે છતાં પદાર્થના સંયોગાદિકનો જ નિષેધ કરાય છે, મહત્તા પદાર્થનો નિષેધ હોતો નથી. ૮૫.

ટીકાર્થ—અજીવ્ય એવા પ્રકારનો શબ્દ એટલે લોકવાણી જ જીવના વિધમાનપણાનો નિષેધ કરે છે, એટલે તે જીવની સત્તા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. જો જીવ એવો પદાર્થ દુનિયામાં ન જ હોય, તો ‘આ અજીવ્ય છે’ એમ કહી પણ જોવી શકાય નહીં. માટે આ અજીવ્ય રૂપ નિષેધ અવિધમાનનો નથી. અવિધમાન પદાર્થનો કોઈ પણ નિષેધ કરી શકતું નથી. કારણ કે સર્વ સામ્યોમાં સંયોગાદિકનો જ નિષેધ કરેલો છે. એટલે હવે પછીના રચોક્તિમાં કહેવામાં આવતા સંયોગાદિકના નિષેધનું જ વિધાન કરેલું છે. ૮૫.

તે સંયોગાદિકને જ કહે છે.—

संयोगः समवायश्च सामान्यं च विशिष्टता ।

निषिध्यते पदार्थानां त एव नतु सर्वथा ॥ ૮૬ ॥

મૂલાર્થ—પદાર્થોના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષનો જ નિષેધ કરાય છે, પણ સર્વથા તે પદાર્થોનો નિષેધ કરાતો નથી. ૮૬.

ટીકાર્થ—સામાન્ય તથા લોકમાં પદાર્થોના એટલે જીવ, યદ્ય વિગેરે વસ્તુના સંયોગનો જ એટલે વિવક્ષિત સ્થાનના સંબંધનો જ નિષેધ કરાય છે. જોમ કે ‘દેવદત્ત ઘેર નથી.’ આ વાક્યમાં દેવદત્તને ધરની સાથેના સંબંધનો નિષેધ થયો છે, પણ દેવદત્તનો અથવા ધરનો નિષેધ થયો નથી. તેમજ સમવાય એટલે સંક્રાંતિનો જ નિષેધ થઈ શકે છે. જેમકે ‘અધિષ્ઠાતા મસ્તક પર સીંચકું નથી.’ આ વાક્યમાં સંક્રાંતિનો નિષેધ છે, પણ ગ્રેષ્ઠાનું મસ્તક અથવા સીંચકું એ પ્રત્યેકનો નિષેધ નથી. તથા સામાન્ય એટલે સમાન ભાવનો નિષેધ થઈ શકે છે. જેમ કે ‘બીજો ચંદ્ર નથી.’ અહીં વિધમાન એક ચંદ્ર સિવાયના બીજાનો નિષેધ થયો છે, મૂળ ચંદ્રનો નિષેધ થયો નથી, તથા વિશેષનો નિષેધ થઈ શકે છે. જેમકે ‘યદ્ય એવડાં’ એટલે અહીં યદ્ય એવડાં એ વિશેષપણુક એવડાંનો નિષેધ થયો છે. પણ

પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોના (ઘડના કે મોટીના) નિવેધ નથી. આ પ્રમાણે સંયોગાદિકનો જ નિવેધ થાય છે, પણ સર્વથા પદાર્થોના જ અભાવ કહેવાતો નથી. તેજ પ્રમાણે ' આત્મા ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી. ' આ રથને ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્યતાનો જ નિવેધ છે, પણ આત્માનો નિવેધ નથી. તે પૂર્વે કહેલા વર્ણાદિકના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષણોમાંથી ક્વચિત્ કોઈકનો નિવેધ કરાય છે. જેમ અહીં ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય પણાનો નિવેધ કર્યો છે તેમ, પરંતુ સર્વથા પદાર્થોના નિવેધ નથી. ૮૬.

વળી આ જીવ શબ્દ કોઈ પણ ખીજ શબ્દ સાથે સમસિત એટલે સમાસવાળો થયેલો નથી, અને તેની વ્યુત્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. માટે જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેજ બતાવે છે.—

શુદ્ધ વ્યુત્પત્તિમજીવપદં સાર્થં ઘટાદિવત્ ।

તદર્થઽથ શરીરં નો પર્યાયપદભેદતઃ ॥ ૮૭ ॥

મુસાર્થ—ઘટાદિક શબ્દની જેમ જીવ એવું પદ (શબ્દ) શુદ્ધ છે, અને વ્યુત્પત્તિવાળું પણ છે, તેથી તે સાર્થક છે. અને તે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી, કેમકે તેના પર્યાય શબ્દોમાં તે નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જીવ એવો શબ્દ શુદ્ધ છે એટલે સમાસ-સંયોગરહિત છે. વળી વ્યુત્પત્તિવાળો છે એટલે તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પણ છે. જે જીવો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય છે, એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે, માટે સાર્થક છે. પાતાના વાચ્ય અર્થની સાથે અથવા પ્રતિપક્ષ રૂપ અજીવની સાથે વર્તે છે, તેથી તે સાર્થક-પાતાના અર્થનો બોધ કરનાર એટલે શબ્દની શક્તિને પ્રકાશ કરનાર છે. જેમ ઘટ, ઘટ, મનુષ્ય વિનેરે શબ્દો શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા છે, પરંતુ આકાશગુણાદિક જેમ સમાસગ્રાહ્ય હોવાથી અશુદ્ધ છે, તેમ તે અશુદ્ધ નથી. વળી તે જીવ શબ્દનો અર્થ એટલે વાચ્ય પદાર્થ શરીર થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેના પર્યાયમાં બેદ છે. જે રીતે જીવ થાય તેનું જીવ શરીર કહેવાય છે. એ રીતે શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શરીર, તનુ, કાયા, દેહ વિનેરે શબ્દો શરીરના અર્થિય-પર્યાય રૂપ છે, અને જીવ શબ્દના જીવ, જંતુ, જન્મ, તરીકી, શરીરમુદ, તનુમન, રૂપ, રેખા વિનેરે પર્યાય-વાચક શબ્દો છે, તેથી જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી. ૮૮.

હવે આચોક્ષના મતનો ઉપસાધાર કરે છે.—

આત્માન્યવસ્થિતેસ્ત્યાગ્યં તત્તદ્ધાર્યાકદર્શનમ્ ।

પાપાઃ ફિલ્લેત્તદાભાષાઃ સદ્વ્યાપારવિરોધિનઃ ॥ ૮૮ ॥

મૃતાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માની અવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે માટે આચોક્ષ દરોન (મત) તજવા યોગ્ય છે. કારણ કે તેના આવાધિ યુગ વ્યાપારનો નિરોધ કરનારા અને પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૮૮.

દીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા દેતુસમૂહ થકી જીવની અવસ્થા એટલે શાશ્વત્ કહેલા પોતાના સ્વરૂપની અર્થોદાભ રહેતું તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વોક્ત મુક્તિઓ વડે આત્મા સિદ્ધ થાય છે, માટે આર્થોક્ત એટલે સર્વભક્ષી નાસ્તિકત્વું દરોન—મત દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક છે. તે આચોક્ષના દુષ્ટ આવાધિ યુગ વ્યાપારના એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગે મોક્ષાદિકના ઉપાયોનો વિધાત—નાશ કરનારા છે, તથા મદ્ધાપાપને કરનારા એટલે નરકાદિકના અત્યંત દુઃખો આપનારા છે. ૮૮.

હવે બૌદ્ધોનો પ્રલાપ કહે છે.—

જ્ઞાનક્ષણાવલીરૂપો નિત્યો નાત્મેતિ સૌગતાઃ ।

ક્રમાગ્રમાન્યાં નિત્યત્વે યુગ્યતેઽર્થક્રિયા ન હિ ॥ ૮૯ ॥

મૃતાર્થ—બૌદ્ધો કહે છે કે જ્ઞાનના શણેની પરંપરા રૂપ આત્મા છે, નિત્ય આત્મા નથી. નિત્ય માનવાથી કંઈ કરીને અથવા અકંમે કરીને પણ અર્થોક્ષ થઈતી નથી. ૮૯.

દીકાર્થ—જ્ઞાનને એટલે ચિન્માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા શણેની—સૂક્ષ્મ કાળવિભાગોની આવણી—પરંપરા એટલે એલી રૂપ જ આત્મા છે, માટે તે આત્મા નિત્ય નથી. એ પ્રમાણે સ્થેયત લોકો એટલે મુગ્ધતા શિષ્યો બૌદ્ધો કહે છે. તે કહે છે કે જો આત્માને નિત્ય કહીએ તો ક્રમ એટલે કાળના વિભાગવડે ક્રિયા કરવી તે અને અક્રમ એટલે એક જ શણે સર્વ ક્રિયાઓ કરવી તે, એ બન્ને વડે અર્થક્રિયા એટલે અર્થરૂપ પોતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયવાળી અથવા મુખાદિક વેદનાવાળી ક્રિયા થઈશે નહીં. એટલે મુક્તિથી યોગ્ય ગણાયે નહીં, કારણ કે તેથી નિત્યપણામાં વિરોધ આવશે. ૮૯.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્વભાવદાનિતોઽધૌર્બ્યં ક્રમેણાર્થક્રિયાકૃતૌ ।

અક્રમેણ ચ તદ્માવે યુગપત્સર્વસંભવઃ ॥ ૯૦ ॥

પૃથક્ પૃથક્ પદાર્થોનો (ઘડનો કે મોતીનો) નિવેધ નથી. આ પ્રમાણે સંયોગાદિકનો જ નિવેધ થાય છે, પણ સર્વથા પદાર્થનો જ અભાવ કહેવાતો નથી. તેજ પ્રમાણે ' આત્મા ઈન્દ્રિયભ્રાણ નથી. ' આ રથને ઈન્દ્રિયો વડે ભ્રાણતાનો જ નિવેધ છે, પણ આત્માનો નિવેધ નથી. તે પૂર્વે કહેલા વર્ણાદિકના સંયોગ, સમવાય, સામાન્ય અને વિશેષણોમાંથી ક્વચિત્ કોઈકનો નિવેધ કરાય છે. જેમ અહીં ઈન્દ્રિયો વડે ભ્રાણપણનો નિવેધ કર્યો છે તેમ, પરંતુ સર્વથા પદાર્થનો નિવેધ નથી. ૮૬.

વળી આ જીવ શબ્દ કોઈ પણ બીજા શબ્દ સાથે સમસિત એટલે સમાસવાળો થયેલો નથી, અને તેની વ્યુત્પત્તિ પણ થઈ શકે છે. માટે જીવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેજ બતાવે છે.—

શુદ્ધં વ્યુત્પત્તિમજીવપદં સાર્થં ઘટાદિવત્ ।

તદર્થશ્ચ શરીરં નો પર્યાયપદભેદતઃ ॥ ૮૭ ॥

મૂળાર્થ—ઘટાદિક શબ્દની જેમ જીવ એવું પદ (શબ્દ) શુદ્ધ છે, અને વ્યુત્પત્તિવાળું પણ છે, તેથી તે સાર્થક છે. અને તે જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી, કેમકે તેના પર્યાય શબ્દોમાં તે નથી. ૮૭.

ટીકાર્થ—જીવ એવો શબ્દ શુદ્ધ છે એટલે સમાસ-સંયોગરહિત છે. વળી વ્યુત્પત્તિવાળો છે એટલે તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર પણ છે. જે જીવો, જીવે છે અને જીવશે તે જીવ કહેવાય છે, એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ થાય છે, માટે સાર્થક છે. પોતાના વાચ્ય અર્થની સાથે અથવા પ્રતિપક્ષ રૂપ અજીવની સાથે વર્તે છે, તેથી તે સાર્થક-પોતાના અર્થનો ભેદ કરનાર એટલે શબ્દની સક્તિને પ્રકાશ કરનાર છે. જેમ ઘટ, પટ, મનુષ્ય વિનેરે શબ્દો શુદ્ધ અને વ્યુત્પત્તિવાળા છે, પરંતુ આકાશપુષ્પાદિક જેમ સમાસવાળા હોવાથી અશુદ્ધ છે, તેમ તે અશુદ્ધ નથી. વળી તે જીવ શબ્દનો અર્થ એટલે વાચ્ય પદાર્થ શરીર થઈ શકતું નથી, કારણ કે તેના પર્યાયમાં ભેદ છે. જે શીંગળાવ તેનું નામ શરીર કહેવાય છે. એ રીતે શરીર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે. શરીર, તનુ, કાયા, દેહ વિનેરે શબ્દો શરીરના અભિધેય-પર્યાય રૂપ છે, અને જીવ શબ્દના જીવ, જંતુ, જન્મ, શરીરી, શરીરનુત, તનુમાન, દેવન, દેવજન વિનેરે પર્યાય-વાચક શબ્દો છે, તેથી જીવ શબ્દનો અર્થ શરીર થઈ શકતો નથી. ૮૭.

હવે આચંકના મનનો ઉપસદાર કરે છે.—

આત્માન્યયસ્થિતેસ્ત્યાગ્યં તત્તદ્ધાર્વાકુર્દર્શનમ્ ।

પાપાઃ કિંઠિતદામાપાઃ સદ્ધર્માપારવિરોધિનઃ ॥ ૮૮ ॥

મૃતાર્થ—આ પ્રમાણે આત્માની બ્યવસ્થા (સિદ્ધિ) થાય છે માટે આચંકનું દર્શન (મત) તજવા પોચા છે. કારણ કે તેના આગ્રાપો મુખ આપારનો નિરેષ કરનારા અને પાપને ઉત્પન્ન કરનારા છે. ૮૮.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા દેતુસમૂહ થઈ જતી બ્યવસ્થા એટલે શાશ્વત્માં કહેલા પોતાના સ્વરૂપની મધ્યોદયમાં રહેતું તેની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે પૂર્વોક્ત યુક્તિઓ વડે આત્મા સિદ્ધ થાય છે, માટે આચંકનું એટલે સર્વભક્ષી નાશિતકર્તું દર્શન—મત દૂરથી જ ત્યાગ કરવા લાયક છે. તે આચંકના દુષ્ટ આગ્રાપો મુખ આપારના એટલે ઉત્કૃષ્ટ સ્વર્ગ મોક્ષાદિકના ઉપાયોનો વિધાત—નાશ કરનારા છે, તથા મદાપાપને કરનારા એટલે નરકાદિકના અત્યંત દુઃખ આપનારા છે. ૮૮.

હવે બ્રહ્મોનો પ્રગાપ કહે છે—

જ્ઞાનધ્વજાયતીરૂપો નિત્યો નાત્મંતિ સંગતાઃ ।

ક્રમાક્રમાભ્યાં નિત્યત્વે યુગ્યતેઽર્થક્રિયા ન હિ ॥ ૮૯ ॥

મૃતાર્થ—બ્રહ્મો કહે છે કે જ્ઞાનના શણુની પરંપરા રૂપ આત્મા છે, નિત્ય આત્મા નથી. નિત્ય માનવાથી કંમે કરીને અથવા અકંમે કરીને પાત્ર અર્થાક્રયા ઘટતી નથી. ૮૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનને એટલે ચિન્માત્રને ઉત્પન્ન કરનારા શણુની—સૂક્ષ્મ કાળવિભાગોની આવળી—પરંપરા એટલે એળી રૂપ જ આત્મા છે, માટે તે આત્મા નિત્ય નથી એ પ્રમાણે સ્થેગત લોકો એટલે મુગ્ધતાના શિષ્યો બ્રહ્મો કહે છે. તે કહે છે કે જો આત્માને નિત્ય કહીએ તો ક્રમ એટલે કાળના વિભાગવડે ક્રિયા કરવી તે અને અક્રમ એટલે એક જ શણુ સર્વ ક્રિયાઓ કરવી તે, એ બન્ને વડે અર્થક્રિયા એટલે અર્થરૂપ પોતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લક્ષણો અથવા શુભાદિક વેદનાવાળી ક્રિયા ઘટયે નહીં. એટલે યુક્તિથી ચોગ્ય ગણાશે નહીં, કારણ કે તેથી નિત્યપણામાં વિરોધ આવશે. ૮૯.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.

સ્વભાવદાનિતોઽપ્રીવ્યં ક્રમેણાર્થક્રિયાકૃતૌ ।

અક્રમેણ ચ તદ્ધાવે યુગપત્સર્વસંભવઃ ॥ ૯૦ ॥

મૂલાર્થ—તેમાં જે આત્મા ક્રમે કરીને અર્થોક્તિ કરતો હોય તે તેના નિત્યપણાની હાનિ થઈ, માટે તે આત્મા અનિત્ય થશે, અને જે અક્રમે કરીને અર્થોક્તિ કરે છે એમ કહેશે, તે એકી કાળે સર્વ ક્રિયાઓ થવી જોઈએ. ૯૦.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયા સંપૂર્ણ થયા પછી બીજી ક્રિયાનો આરંભ કરવો તે ક્રમ કહેવાય છે. આવા ક્રમે કરીને જે આત્મા અર્થોક્તિ-વિધિમાન પદાર્થની ક્રિયા કરતો હોય તે સ્વભાવની હાનિ આવશે, એટલે કે તમારા (નિત્યવાદીના) મતમાં સર્વ પદાર્થોનું નિત્યપણું મનાય છે, તે તેનું અનુક્રમે કરવું એટલે પૂર્વે કરવા માંડેલી ક્રિયાના સ્વભાવનો ત્યાગ થયા પછી બીજી ક્રિયા કરવાના સ્વભાવનું હોવાપણું, તેણે કરીને હાનિ એટલે નિત્યપણાનો નાશ થશે. અથવા સ્વભાવની હાનિ એટલે વસ્તુનો સ્વભાવ જે શબ્દસ્થાપીપણું તેની હાનિ એટલે પૂર્વે શબ્દમાં રહેવાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરીને નિત્યસ્વભાવને પ્રાપ્ત કરવા રૂપ હાનિ, આ પ્રમાણે સ્વભાવની હાનિ થવાથી બીજા શબ્દમાં તેનું અવસ્તુપણું જ થશે. તેથી આત્માનું અનિત્યપણું થવાથી અમોએ ઈચ્છેલું શાનિકપણું જ સિદ્ધિ થશે. અને જે અક્રમે કરીને અર્થોક્તિ થતી હોય તે એકી વખતે એટલે પ્રથમ શબ્દમાં જ સર્વ સ્થિતિ વિગેરે ક્રિયાઓની ઉત્પત્તિ અને અનુભવ થશે, તેથી કરીને બીજા શબ્દમાં સ્થિતિ વિગેરે કોઈ પણ ક્રિયા બાકી રહેશે નહીં. માટે આત્મા અસત્ થશે, અને તેથી પણ અમે માનેલું શાનિકપણું જ સિદ્ધિ થશે ૯૦.

અમારા પદમાં પૂર્વે કહેલો હોય આવતો નથી, તે કહે છે.—

ધણિકે તુ ન દોષોઽસ્મિન્ કુર્વેદ્રૂપવિસેષિતે ।

દુરેધળોત્તદનૃણાયા નિવૃત્તેષ્ઠ ગુણો મહાન્ ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—કુર્વેદ્રૂપથી વિશેષ કરેલા અમારા શાનિક વાદમાં કોઈ પણ દોષ આવતો નથી. અને ઉડટો નિત્યત્વપ્રદને એવાથી ઉત્પાદકોની તુલ્યતાની નિવૃત્તિ રૂપ મહા ગુણ થાય છે. ૧૧.

ટીકાર્થ—વર્તમાન શબ્દમાં પદાની ઉત્પત્તિની ક્રિયાને કરનાં કરનાં જે વિધિમાન હોવાપણું તે કુર્વેદ્રૂપ કહેવાય છે. આમ કુર્વેદ્રૂપના વિશેષરૂપમાં આ અમારા શાનિક એટલે અત્યંત મૂર્ખ કાળે રૂપ શબ્દને વિશેષ એનું વિધિમાનરૂપ છે એમ વાદ-માને વિશેષ એટલે વર્તમાનરૂપ એટલે, કાળના થયા પડીના બીજા જ કાળે નાશ પામે છે.

કહ્યું છે કે—“પદાર્થોના નાશનો હેતુ તેની ઉત્પત્તિ જ છે, એમ ઈન્દ્રિયે હીએ. કેમકે જેની ઉત્પત્તિ થઈ, તે જો નાશ ન પામ્યો તો પછી તે સાથી નાશ પામે?” આ પ્રમાણે ક્ષણિક આત્મા અથવા બૌદ્ધ દર્શન અંગીકાર કરવાથી કાંઈ પણ દોષ એટલે પૂર્વે કહેલો ક્રમ અને ક્રમરહિત અર્થક્રિયા કરવામાં બતાવેલો દોષ આવતો નથી, કેમકે પોતાની ઉત્પત્તિ જ વિનાશનું કારણ હોવાથી ઉત્પત્તિને સમયે જ અસ્થિત્યાદિક ક્રિયા કરે છે. તેમજ વર્ણી ક્ષણિકપણું અંગીકાર કરવાથી નિત્યત્વનું એટલે ‘મારો આત્મા નિત્ય છે’ એ પ્રમાણે ભ્રેવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તુષણાની એટલે આત્માને મુખી કરવાની ઈન્દ્રિયાની નિવૃત્તિ થવાથી એટલે નિરાત્મપણાના દર્શનવડે તેવી ઈન્દ્રિયા નાશ પામવાથી મહાગુણ એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ ચિત્તવાળો અને કલેશરહિત અવસ્થાવાળો નિરોધ નામનો શુભ-ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વિચાર કરતાં અમારું જ દર્શન મુંદર છે. ૬૧.

હવે તે બૌદ્ધ મતનું નિરાકરણ કરે છે.—

મિધ્યાત્વવૃદ્ધિકૃમ્ભનં તદેતદપિ દર્શનમ્ ।

ક્ષણિકે કૃતહાનિર્યત્તધાત્મન્યકૃતાગમઃ ॥ ૬૨ ॥

મુક્તાર્થ—તે આ બૌદ્ધનું દર્શન પણ નિશ્ચે મિધ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનારું છે. કેમકે આત્માને ક્ષણિક માનવાથી કરેલા કર્મોના નાશ અને નહીં કરેલા કર્મોની પ્રાપ્તિ એ રૂપ દોષ આવે છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-કહેવામાં આવશે એવા હેતુસમૂહ કરીને નેશ્ચે આ પૂર્વે કહેલું ક્ષણિકવાદીનું દર્શન (મત) પણ મિધ્યાત્વની વૃદ્ધિ કરનાર એટલે અસત્ય અને બુદ્ધિના વિપર્યયપણાની વૃદ્ધિ એટલે ભવે ભવે તે અસત્યાદિકની જ ઉત્પત્તિ ને વૃદ્ધિ કરનારું છે. કારણ કે ક્ષણિક એટલે માત્ર ઉત્પત્તિને સમયે જ સ્થાયી આત્મા માનવાથી તપસ્યા, શીલ વિગેરેથી અને કૃપિ (ખેતી), વાણિજ્ય (વેપાર) વિગેરેથી કરેલા કર્મોની દ્વાનિ એટલે નાશ થશે, તે કર્મો કરનારને તે કર્મના ફળનો ભોગવરો રહેશે નહીં. કારણ કે તે કર્મો ઉત્પત્તિના ક્ષણ પછી તરત જ ખીજે સળે નાશ પામે છે. તેથી કરેલા શુભ અશુભ કર્મના ફળને ભોગવનાર કોઈ પણ માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિને ક્ષણે જ ક્રિયાચળાવળી પુણ્ય અપુણ્ય રૂપ ક્રિયાઓ કર્યા જ કોઈ કહેવાઈ નહીં, તે કર્મોની નિવૃત્તિ, અને નિવૃત્તિ થશે.

નહીં. તથા અકૃતની પ્રાપ્તિ એટલે ભોજન, ચોરી વિગેરે નહીં કરેલા કર્મની પ્રાપ્તિ થશે. કેમકે ક્રિયા કરતી વખતે ફળ ભોગવનારની ઉત્પત્તિ થઈ નથી, માટે તે પાછળથી ઉત્પન્ન થયેલો ભોક્તા પોતે નહીં કરેલા કર્મનું ફળ ભોગવનાર થશે. હર.

આ પ્રમાણે સાંજળીને તે બોલ્યું જવાબ આપે છે કે—“નિરંતર સદશ એવા અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનશક્તિની ઉત્પત્તિરૂપ પરંપરાને વિષે વાસનાનો સંક્રમ થાય છે, માટે સર્વ અમારૂં કહેકું ઠીક જ છે. તેમાં કાંઈ પણ પૂર્વોક્ત દોષનો અવકાશ રહેતો નથી.” આવી આશંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

एकद्रव्यान्ययाभावाद्धासनासंक्रमश्च न ।

पर्यापर्य हि भावाना सर्वत्रातिप्रसक्तिमत् ॥ ૧૩ ॥

મૂજાર્થ—એક (આત્મારૂપ) દ્રવ્યનો અન્વય નહીં હોવાથી વાસનાનો સંક્રમ થશે નહીં. કારણ કે પદાર્થોનું પૂર્વોપરપણું સર્વત્ર અતિ પ્રસક્તિ વાળું છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન! એક મુખ્ય દ્રવ્યના એટલે સકલ ગુણ અને પર્ણવના આધાર રૂપ અવદ્રવ્યના સંબંધના અભાવને કીચે વાસનાનો સંક્રમ એટલે અપર અપર શક્તિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનનો પૂર્વ પૂર્વે શક્તિ અનુભવેલા પદાર્થોની સ્મૃતિના કારણ રૂપ સરકારનો સંક્રમ એટલે ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનના શબ્દોમાં તેની પ્રાપ્તિ થશે નહીં. વાસનાનો સંક્રમ એક જ આત્માના સંબંધમાં થઈ શકે છે. કારણ કે પદાર્થો એટલે વાસનાદિક વસ્તુઓનું પૂર્વોપરપણું એટલે પ્રથમ અનુભવેલું અને પછી અનુભવવાનું, એ બે સર્વત્ર અતિ પ્રસક્તિ વાળું છે, એટલે સર્વે દેસ કાળને હિંમે અત્યંત આગ્રહિ-અત્યંત નયનપણું જેમા રહેલું છે એકું તે વાસનાના સંક્રમનું સ્વરૂપ થાય છે. જાણ્યો એ છે કે—પૂર્વે શક્તિ અને ઉત્તર શક્તિ એ બંને કોઈ જાતનો સંબંધ છે નહીં. કેમકે પૂર્વે શક્તિ તેમ નહિ થઈ, અને ઉત્તર શક્તિ તેમ ઉત્પન્ન જ થઈ નથી. તેથી દેને હિંમે વાસના સંક્રમ તુજા થાય? જ્યાં પરસ્પર બે વસ્તુનો સંબંધ થતો હોય, ત્યાં જ વાસનાનો સંક્રમ થઈ શકે છે. જેમ એક પૂર્ણાવ્યવસ્થામાં હોય છે તે બીજા બીજા તરફ નાબીજા, અને નાખ્યા પછી તરત જ પ્રતિ હોય પ્રવચનમાં ત્યાં થઈ શકે, તેમ પૂર્ણાવ્યવસ્થામાં થઈ શકે તે તરત જ થઈ નહીં. તેજ પ્રમાણે દરેક શક્તિ ઉત્પન્ન થઈને અપર અપર (બીજા બીજા) જ્ઞાનરૂપે હોય છે એક દાંડ આગ્રહ

નીલાદાવપ્યતન્નેદશક્તયઃ સુવચાઃ કથમ્ ।

પરેણાપિ હિ નાનૈકસ્વભાવોપગમં વિના ॥ ૯૯ ॥

મૂલાર્થ—અનેક સ્વભાવનો સ્વીકાર કર્યોવિના બૌદ્ધ પાત્ર નીલાદિક (કાળું વિગેરે)ને વિગે અતદ્ભેદની શક્તિઓ શી રીતે કહી શકશે? ૯૯.

ટીકાર્થ—ક્ષણવાદી પણ આત્માનું અનેક સ્વભાવવાળાપણું સ્વીકાર્યોવિના નીલ, પીત વિગેરે રંગોના જ્ઞાનમાં અતદ્ભેદની શક્તિઓ એટલે નીલાદિક જ્ઞાનથી ભિન્ન નહીં અર્થાત્ નીલાદિક જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળી જ શક્તિઓ શી રીતે સુખે કરીને કહી શકશે? નહીં જ કહી શકે. અને તે શક્તિઓ તે ક્ષણિકવાદીએ માનેલી છે, તેથી જ્યારે જ્ઞાનને વિગે અનેક શક્તિઓ છે ત્યારે જ્ઞાનને વિગે અને જ્ઞેય પદાર્થોને વિગે અનેક શક્તિઓ કેમ ન હોય? હોવી જ જોઈએ. ૯૯.

તે બૌદ્ધે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિરાત્મપણું માનવાથી તુલ્યુની નિવૃત્તિરૂપ મહાશુણ્યાય છે, તે પણ તેનું કહેવું મિથ્યા છે. તે કહે છે.—

ધ્રુવેક્ષણેડપિ ન પ્રેમ નિવૃત્તમનુપપ્તવાત્ ।

બ્રાહ્માકાર इव જ્ઞાને ગુણસ્તન્નાત્ર દર્શને ॥ ૧૦૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્માનું નિત્ય ધક્ષણ કરવાથી પણ અનુપદ્રવને લીધે સર્વજ્ઞ પ્રેમનો નિયેધ કયો નથી. તેથી આ બૌદ્ધદર્શનને વિગે બ્રાહ્મ આકારની જેમ તેના જ્ઞાનમાં કાંઈપણ શુણ્ય નથી. ૧૦૦.

ટીકાર્થ—ધ્રુવનું ધક્ષણ એટલે આત્મા સ્થિર છે, નિત્ય છે, એ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુવડે અવલોકન કરવાથી આત્માના પ્રેમનો એટલે આત્માને શુભી કરવા રૂપ સ્નેહનો સર્વજ્ઞ નિયેધ કયો નથી. કેમકે તે પ્રેમ નિરૂપદ્રવરૂપ એટલે ઉપદ્રવ રહિત છે, તથા સક્ષ્મ ઈષ્ટ સાધનની પ્રવૃત્તિનું અંત હોવાથી તેના પર પ્રેમ કરવો ઈષ્ટ જ છે. સનાતન આત્માનું જ્ઞાન યવાથી જ મોક્ષના ઉપાયની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તે પ્રેમનો નિયેધ કયો નથી. તેથી કરીને આ બૌદ્ધના નિરાત્મ્ય દર્શનને વિગે બ્રાહ્માકારની જેમ એટલે મહાજ્ઞ કરવાને-જાણવાને અથવા સ્વીકાર કરવાને યોગ્ય એટલે જ્ઞેય પદાર્થના આકારની-સ્વરૂપની જેમ અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થને સદૃશ જ્ઞાનને વિગે એટલે ગુપ્તે કહેલા સાત્ર અથવા બોધને વિગે વસ્તુના આકારને મહાજ્ઞ કરવાપણું ન હોવાથી શુણ્ય એટલે જ્ઞાનનું કંઈ છે જ નહીં. ૧૦૦.

ત્યારે જોઈ દર્શનમાં શું છે? તે કહે છે.—

પ્રત્યુતાનિત્યભાવે હિ સ્વતઃ ક્ષણજનુર્ધિયા ।

દેત્યનાદરતઃ સર્વક્રિયાવિફલતા ભવેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

મૂલાર્થ—પરંતુ ઉલ્લેખે અનિત્યપણું માનવાથી સ્વભાવે કરીને કશુંક જન્મની બુદ્ધિવટે દેતુ-ક્રિયાના ક્ષણ ઉપર અનાદર થશે અને તેથી કરીને સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ થશે. ૧૦૧.

ટીકાર્થ—ખરેખર ઉલ્લેખે પોતે ઇચ્છેલો લાભ મેળવવા જતાં અનિષ્ઠ થાય છે. કારણ કે જીવની અનિત્યપણે ભાવના કરવાથી-વિચારવાથી અથવા જાણવાવાથી સ્વભાવથી જ એટલે પરના ઉપદેશવિના જ ‘આત્માનો ક્ષણરૂપાથી જન્મ છે’ એવી બુદ્ધિવટે ક્રિયાના ક્ષણકેવળ અનાદર થવાથી એટલે પોતે ક્રિયાના ક્ષણને ભોગવનાર નથી એમ ધારીને તેનાપર અનાદર થાય છે, અને તેથી કરીને જ્ઞાન, ભ્યાન, તપ, અનુષ્ઠાન વિગેરે સર્વ ક્રિયાની નિષ્ફળતા થાય છે. ૧૦૧.

હવે તે જોઈ દર્શનનો ઉપસંહાર કરે છે.—

તસ્માદિદમપિ ત્યાગ્યમનિત્યત્વસ્ય દર્શનમ્ ।

નિત્યસત્યચિદાનન્દપદસંસર્ગમિચ્છતા ॥ ૧૦૨ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને નિત્ય, સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ કથાનના સંસર્ગને ઇચ્છતા પુરૂષે આ ક્ષણિકવાદીનું દર્શન પાતુ તજવા ચોખ્ખું છે. ૧૦૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂરું કહેલા દેતુસમુદાયથી નિત્ય એટલે સામ્યત-સ્થિત-અવિનાશી, સત્ય એટલે યથાર્થ, નિદાનંદ એટલે જ્ઞાનરૂપ પરમ આનંદમય સ્થાન એટલે મુક્તિપદના સમ્પાદને-પ્રાપ્તિને ઇચ્છનાર પંડિત પુરૂષે આ ઉપર કહેલો ક્ષણરૂપાથી વાદીનો મત ત્યાગ કરવા ચોખ્ખું છે. ૧૦૨.

હવે આત્માને એકાંત નિત્ય માનનારા સાંખ્યના મતને કહે છે.—

ન કર્તા નાપિ ભોક્ષાત્મા કાપિલાનાં તુ દર્શનં ।

જન્યધર્માશ્રયો નાયં પ્રકૃતિઃ પરિણામિની ॥ ૧૦૩ ॥

મૂલાર્થ—કપિલના દર્શનમાં તો આત્મા કર્તા તેમજ ભોક્ષા નથી, વળી આ આત્મા આપના ધર્મનો આધાર પાતુ નથી, પરંતુ એ તેના આધાર છે, તે પરિણામવાળી પ્રકૃતિ (મત્ત) છે. ૧૦૩.

દીકાર્ય—કપિલના શિષ્યો ને આસૂચાંદિક તેમના મતમાં તે આત્મા શુભાશુભ કર્મનો કર્તા નથી, તથા તે યુદ્ધ પાપ રૂપ ક્રૂરનો ભોક્તા-અનુભવ કરનાર પણ નથી. કેમકે તે આત્મા ક્રિયા રહિત છે, પરંતુ તે બુદ્ધિ દ્વારાએ કર્તા ભોક્તા છે. તથા આ આત્મા માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા બુદ્ધિ, અહંકાર વિગેરે ધર્મોનો આધાર પણ નથી. પણ તે ધર્મોનો ને આશ્રય (આધાર) છે, તે પરિણામવાળી એટલે બીજા સ્વભાવવાળી અર્થાત્ વિકારવાળી પ્રકૃતિ એટલે માયા જ છે. ૧૦૩.

તે પરિણામને જ કહે છે.—

प्रथमः परिणामोऽस्या बुद्धिर्धर्माष्टकान्विता ।

ततोऽहंकारतन्मात्रेन्द्रियभूतोदयः क्रमात् ॥ १०४ ॥

મૂલાર્થ—ધર્મોદિક આકરડે યુક્ત એવી બુદ્ધિ એ આ પ્રકૃતિનો પ્રથમ પરિણામ છે. તે બુદ્ધિ યજ્ઞ અગ્નિકર્મે આકાર, તન્માત્રા, દ્રવિયો અને મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૦૪.

દીકાર્ય—આ પ્રકૃતિનો એટલે અવિદ્યા (માયા)નો પામ, રાગ,
 વેરાન્ય, એકવે, સાર્થિક, અધર્મોદિ, ઉત્તર અને તામરા એ આપડે
 પુજા એવી બુદ્ધિ એટલે મહત્તત્ત્વ એ પ્રથમ પરિણામ-વિકાર છે.
 તે મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ પાછી અનુક્રમે અવકાશ-તું સુખી તું દંત્યારિક
 અભિમાન, તન્માત્રા-સામ્યદિક પાંચ વિષયો, ઉદ્રિયો-ઓત્રારિક પાંચ
 ક્રમેદ્રિયો અને મુસ્ત્યદિક પાંચ ક્રમેદ્રિયો તથા પૃથ્વી વિનેદે પાંચ
 મહત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ પાપ છે. ૧૦૮.

કોઈ જે કોઈને બાળકોના પાલનમાં મદદ કરે છે. —

चिद्रूपः पुरुषो ब्रह्मः सिद्धो भैरव्यमानतः ।

मिद्विज्ञम्या अविगयाऽवच्छेदनिगमान्वितः ॥ १०५ ॥

જુદાઈ—તે જુદાઈની વિશિષ્ટતા માટે એવ-વના પ્રમાણથી અત્યંત નિમિત્ત રહીને પ્રજા એવ-વદાઈ પૂરતે છે, અ-વના પાની વિશિષ્ટતા અત્યંત નિમિત્ત રહી છે. ૨૦૯

[illegible]

અવધારા કરવામાં જે નિયમ એટલે નિમિષ કરવાપણું, તેણે કરીને સહિત એવો ચૈતન્યરૂપ પુરુષ-આત્મા છે. માટે ચૈતન્ય સહિત દોષાથી જ તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ થાય છે. અન્યથા પોતાના સ્વરૂપે કરીને તે (બુદ્ધિ) અવિષયવાળી છે, તે દેખાડે છે.—તે બુદ્ધિની સિદ્ધિ એટલે નિમિત્ત સ્વરૂપને મહણ કરવાની સક્ષિ અવિષયવાળી એટલે વિષયને મહાનુ કરવામાં અસમર્થ છે. ૧૦૫.

જો અહીં જન્મતના કર્તૃપણમાં પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરીને પુરુષરૂપ હેતુને અંગીકાર કરીએ, તો તે ઘટતું નથી, તે કહે છે.—

हेतुत्वे पुंस्रकृत्यर्थेन्द्रियाणामतिनिवृत्तिः ।

दृष्टादृष्टविभागश्च व्यासंगश्च न युज्यते ॥ ૧૦૬ ॥

મૂલાર્થ—પુરુષને હેતુપણે અંગીકાર કરવાથી પુરુષ, પ્રકૃતિ, વિષયો અને ઇન્દ્રિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટનો વિભાગ તથા વ્યાસંગ એ કોઈ પણ યુક્ત થયે નહીં. ૧૦૬.

ટીકાર્થ—પુરુષને કારણપણે અથવા સાધ્યપણે માનવાથી પુરુષ-આત્મા, પ્રકૃતિ-માયા, અર્થો-શબ્દાદિક વિષયો અને ઓત્તરિક ઇન્દ્રિયોની અત્યંત નિવૃત્તિ તથા દૃષ્ટ-શૈલિકપણું અને અદૃષ્ટ-લોકોત્તરપણું, તેમનો વિભાગ-ભેદ તથા વ્યાસંગ એટલે બીજાં કાર્યોનો ત્યાગ કરીને એકને જ વિષે આસક્તિ, આ સર્વ પદાર્થો આત્માના નથી, તેથી તેઓ પુરુષને વિષે-આત્માને વિષે ઘટતા નથી-યુક્ત નથી. ૧૦૬.

હવે અહંકારના સ્વરૂપથી બુદ્ધિ એ જન્મતનો કર્તા છે, એ વાત પાંચ સ્લોકવડે બતાવે છે.—

स्वप्ने व्याप्तादिसंकल्पाच्चरत्त्वानभिमानतः ।

अहंकारश्च नियतव्यापारः परिकल्पते ॥ ૧૦૭ ॥

મૂલાર્થ—સ્વપ્ને વિષે વ્યાપ્તાદિકના સંકલ્પની જેમ પુરુષપણાના અજ્ઞાનથી નિમિત્ત વ્યાપારવાળા અહંકારની કલ્પના કરાય છે. ૧૦૭.

ટીકાર્થ—સ્વપ્ને વિષે એટલે નિદ્રામાં રહેલા મનની આતિને વિષે વ્યાપ્તાદિકના સંકલ્પથી એટલે સિદ્ધ, શ્યાપદ અને સર્પાદિકનો અભાવ છતાં પણ ‘આ વાપ અને મારી નાંખશે.’ એ પ્રમાણે મનના વ્યાપારથી જેમ પુરુષ વ્યાપ્તાદિકને પામે છે; તે જ પ્રમાણે પુરુષપણાના અનભિમાનથી-અજ્ઞાનથી નિત્ય વ્યાપાર-કૃત્વાદિક ક્રિયાવાળો અહંકાર-મહત્તરત્વનું કાર્ય જ પ્રપંચનો કર્તા છે, તો પણ પુરુષ-આત્માને વિષે તે કર્તાપણાનો ઉપચાર-આરોપ કરાય છે. ૧૦૭.

કહેલા દેતુને સ્પષ્ટ કરતા સત્ય કહે છે.—

કર્તૃયુદ્ધિગતે દુઃસમુલ્લે પુંસ્યુપચારતઃ ।

નરનાથે યથા ભૃત્યગર્તા જયપરાજયો ॥ ૧૧૧ ॥

મુસાર્થ—જેમ સેવકને વિષે રહેલા જય અને પરાજય રાજાને વિષે ઉપચારથી કહેવાય છે. તેમ કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ અને શુભનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરાય છે. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—કર્તા રૂપ બુદ્ધિને વિષે રહેલા દુઃખ એટલે પ્રતિકૂળ-પાત્રે વેદવા લાયક ચિત્તનો ધર્મ અને શુભ એટલે ચિત્તના અનુકૂળ-પાત્રથી વેદવા લાયક આત્મા રૂપ ચિત્તનો ધર્મ તે બન્ને ઉપચારથી એટલે કલ્પના માત્રથી જ પુરૂષને વિષે એટલે નિર્વિકાર સ્વભાવવાળા આત્માને વિષે થાય છે. જેમ સેનાપતિ વિનેરે સેવકને વિષે રહેલા જય-શત્રુનો નાશ કરવો તે અને પરાજય-પાતાનો પરાજય થવો તે, એ બન્ને રાજાને વિષે ઉપચારથી થાય છે (કહેવામાં આવે છે) તેમ. ૧૧૧.

કર્તા ભોક્તા ચ નો તસ્માદાત્મા નિત્યો નિરંજનઃ ।

અધ્યાસાદન્યધાયુદ્ધિસ્તથા ચોર્કં મહાત્મના ॥ ૧૧૨ ॥

મુસાર્થ—તેથી કરીને આત્મા કર્તા તથા ભોક્તા નથી. તથા તે નિત્ય અને નિરંજન છે. પરંતુ અધ્યાસને ક્ષીણે તેનાપર અન્યથાબુદ્ધિ થાય છે. તે વિષે મહાત્માએ (કપિએ) નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા દેતુસમૂહે કરીને આત્મા-ચેતન કર્તા-શુભાશુભ ક્રિયાનો કરનાર તથા ભોક્તા-તે ક્રિયાના ફળને સ્વસ્થાત્ ભોગવનાર નથી. પરંતુ બુદ્ધિએ ઉત્પન્ન કરેલા પ્રતિબિંબ દ્વારાએ તે ભોક્તા છે. તથા તે આત્મા નિત્ય છે, એટલે કદાપિ વિકાર સ્વભાવવાળો નથી, અને નિરંજન એટલે સકળ કર્મભગ રહિત છે, કારણ કે તે ક્રિયા રહિત દોષથી બધન વિનાનો છે. ત્યારે ‘હું દુઃખી છું’ એવું જ્ઞાન સાચી થાય છે? તે કહે છે.—અધ્યાસથી એટલે અહતી વસ્તુને વિષે તે વસ્તુની બુદ્ધિના આરોપથી અન્યથા બુદ્ધિ એટલે અતથા (અસત્ય) જ્ઞાન મનુષ્યોને થાય છે, તે વિષે મહાત્મા કપિએ કહ્યું છે તે કહે છે. ૧૧૨.

તે ઉપર કહ્યું છે, તે જ કહે છે.—

પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુર્ણઃ કર્માણિ સર્વથા ।

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાઽહમિતિ મન્યતે ॥ ૧૧૩ ॥

મૂલાર્થ—વળી જે કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું બુદ્ધિને જ હોય, તો આત્માને બંધ અને મોક્ષ ઘટશે નહીં. અને જે તેમ થશે તો પછી આત્માને ઉદ્દેશીને જે કપિલાદિકે કહ્યું છે, તે સર્વ બર્થ થશે. ૧૧૭.

દીકાર્થ—જે પૂર્વે કહેલી બુદ્ધિને જ કરનારપણું-કર્તાપણું અને ભોક્તાપણું માનવામાં આવશે, તો આત્માને-ચૈતન્યને બંધ—શુભાશુભ કર્મનો આત્મા સાથે સંબંધ તથા મોક્ષ—કરેલા કર્મથી મુક્તિ થવી એ બન્ને ઘટશે નહીં. અને તેથી કરીને આત્માને ઉદ્દેશીને જે આ આગળ કહેવામાં આવશે એવું કપિલાદિકનું વચન મિથ્યા થશે. ૧૧૭.

તેઓએ જે કહ્યું છે, તે બતાવે છે.—

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः ।

जटी मुंडी शिखी वाऽपि मुच्यते भवबन्धनात् ॥११८॥

મૂલાર્થ—પચીસ તત્ત્વને જાણનારો પ્રાણી કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો જટાધારી, મુંડ કે શિખાવાળો હોય તો પણ તે ભવના બંધનથી મુક્ત થાય છે. ૧૧૮.

દીકાર્થ—પ્રકૃતિ વિગેરે પૂર્વે કહેલાં પચીસ તત્ત્વોને જાણનારો જટાધારી-પરસ્પર ચોટી ગયેલા કેસવાળી શિખાને ધારણ કરનારો અથવા મુંડી-મસ્તક અને દાઢી મૂછ વિગેરેના કેસોને ક્ષૌર કર્મવડે મુંડન કરાવનારો અથવા શિખી-મસ્તકપર ચોટલી રાખનારો અથવા તેથી બીજો કોઈ પણ વિશેષ પ્રકારના વેષને ધારણ કરનારો પોતાને ઉચ્છિત એવા કોઈ પણ આશ્રમને વિષે આસક્ત થયેલો હશે, તો પણ તે ભવના બંધનથી સંસારની નિયંત્રણાથી મુક્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કરેલો ઉપદેશ આત્માને બંધ મોક્ષનો અભાવ હોય તો મિથ્યા થાય છે. ૧૧૮.

અહીં એકાંત નિત્યવાદી કહે છે કે—“એમ નથી. કારણકે બંધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિના આશ્રય કરીને થાયછે, તેનો આત્માને વિષે ઉપચાર કરીએ છીએ તેથી આત્માને બંધ મોક્ષ ઘટે છે.” તે ઉપર સિદ્ધાંતી કહેછે.—

एतस्य चोपचारस्य मोक्षसाखं वृथाऽखिलम् ।

अन्यस्य हि विमोक्षार्थं न कोऽप्यन्यः प्रवर्तते ॥ ११९ ॥

મૂલાર્થ—તે બંધ મોક્ષનો જે આત્મામાં ઉપચાર કરશે, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક સાચું વૃથા થશે. કારણ કે બીજાની મુક્તિ માટે બીજો કોઈ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. ૧૧૯.

ટીકાર્થ—હે વિદ્વાન ! આ પૂર્વે કહેલા અધ્યપૂર્વકે મોક્ષનો આત્માને વિષે ઉપચાર-પરમાર્થથી રહિત કલ્પના માત્રનું અધ્યાસપાત્રું કરેલા, તો સમગ્ર મોક્ષ પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર વૃથા-પ્રયોજન રહિત થશે; કેમકે પ્રકૃતિનો મોક્ષ થવાથી આત્માને વિષે કાંઈ પણ વિશેષ યુગ્મ ગિહ્ય થતો નથી. માટે અ-વના-આત્માથી બિતરિક્ત એવા પ્રકૃતિ અને પુણ્યજ વિનેદેના તથા પાનાથી બિતરિક્ત એવા દેવદનાદિકના મોક્ષને માટે-તેમને કર્મબધનથી મુક્ત કરવા માટે ખીલે કોઈ પણ યજન વિનેદે તથા મુક્ત થનારથી ખીલે આત્મા યજન વિનેદે પ્રવર્તે નહીં-ઉદ્ધમવંત યજો નહીં. એ કોઈ પાનાના મોક્ષને માટે જ પ્રવર્તના દેખાય છે. ૧૧૬.

હવે તે નિત્યાદીના મતનો ઉપસાદાર કરે છે.—

કપિલાનાં મતે તસ્માદસ્મિન્નયોચિતા રત્તિઃ ।

યન્નાનુભવસંમિજ્ઞઃ કર્તા મોક્ષા ચ તુપ્યતે ॥ ૧૨૦ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ કપિલના મતમાં પ્રાંતિ કરવી ઉચિત નથી. કારણ કે તે મતમાં અનુભવથી તિહ્ય થવંત કર્તા અને બ્રાહ્મણો લેખ કરવાનાં આવે છે. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને-પૂર્વે કહેલા દેનુશબ્દે કરીને આ પૂર્વે કહેલા કપિલબ્રહ્મોના દર્શનમાં સજ્ઞા અથવા પ્રાંતિ કરવી યોગ્ય નથી. કારણ કે તે કપિલના દર્શનને વિષે અનુભવથી—જનતપ્રસિદ્ધ ક્રિયાનું સ્વ પર આત્માને વિષે સાક્ષાત્ અવગ્રાહન કરવાથી તિહ્ય થવંત મુખ્યમુખ ક્રિયાનો કર્તા અને પોતે કરેલા કર્મના ફળસ્વ યુગ્મદુ બને બ્રાહ્મણ આત્મા હુલે કર્યો છે. માટે તેનાં શી રીતે સજ્ઞાદિક કરવું યોગ્ય લેખ ? ૧૨૦.

હવે અમોક્ષવાદ કહે છે:—

નાસ્તિ નિર્વાણમિત્યાહુરાત્મનઃ કેઽપ્યયન્ધતઃ ।

પ્રાજ્ઞ પધ્ધાતુગપદ્ધાપિ કર્મચન્ધાદ્યવસ્થિતઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મૂલાર્થ—“આત્માને બધ ન દેવાથી મોક્ષ છે જ નહીં.” એમ કેટલાક કહે છે. કારણકે પ્રવચન, પદ્ધિ અથવા તથા પણ આત્માને કર્મબધની અવ્યવસ્થા છે. ૧૨૧.

ટીકાર્થ—કેટલાએક-નિર્મોક્ષવાદી ‘આત્માનો મોક્ષ છે જ નહીં’ એમ કહે છે. કેમકે આત્માને કર્મબધ જ નથી. આત્માને કર્મબધ છે કે નહીં ? તે કહે છે—આત્માને ઉત્પાદ થવાની પૂર્વે કર્મનો અથ

નથી સંભવતો, કેમકે કર્તાનો અભાવ છે; ઉત્પન્ન થયા પછી પણ સંભવતો નથી, કેમકે શુદ્ધ ઉત્પન્ન થયેલા આત્માને પછીથી બંધ થવામાં કાંઈ પણ હેતુ નથી. હોય તો પણ અતિપ્રસંગ દોષ આવે. તેમજ સાથે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણકે નિહેતુકની આપત્તિ આવે છે. ભાવાર્થ એ છે કે-આત્માની પૂર્વે જે કર્મબંધ કહીએ તો તે સંભવતો નથી. કારણ કે તે વખત કર્તાનો અભાવ છે, તથા જે કરાય તેનું નામ કર્મ એવી વ્યુત્પત્તિનો પણ વિરોધ આવે છે. અને બંધનો અભાવ થયે મોક્ષનો પણ અભાવ જ છે. તથા આત્માની ઉત્પત્તિ થયા પછી કર્મ બંધ માનીએ તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા આત્મા શુદ્ધ હોવાથી અને શુદ્ધને વિશે બંધના હેતુનો અભાવ હોવાથી બંધ થઈ શકતો નથી, અને તેથી પણ મોક્ષનો અભાવ થાય છે. તેમજ એકી વખતે પણ બંધ સંભવતો નથી. કારણ કે જે આત્મા અને કર્મ એકી વખતે ઉત્પન્ન થાય તો તેમાં કર્તા કોણ? અને બંધ કોનો? સાથે ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી બંધક અને બંધનીય ભાવ ઘટતો નથી. માટે જે તેને બંધ જ ઘટતો નથી તો પછી અબદ્ધને મોક્ષનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે કર્મોના બંધની એટલે આત્માની સાથે કર્મના સંબંધની અવ્યવસ્થા-અનુત્પત્તિ છે, તેથી મોક્ષ એવી વસ્તુ જ નથી. ૧૨૧.

બીજી રીતે પણ મોક્ષનો અસંભવ બતાવે છે.—

अनादिर्यदि संबन्ध इष्यते जीव कर्मणोः ।

तदानन्त्याच्च मोक्षः स्यात्तदात्माकाशयोगवत् ॥ १२२ ॥

મૂલાર્થ—જે તમે જીવ અને કર્મનો સબંધ અનાદિ કહેશો, તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ તે જીવ કર્મનો સબંધ અનંત થશે, એટલે તેથી પણ મોક્ષ સાંખીત થશે નહીં. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—જે તમે જીવ એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને કર્મ એટલે તે જીવે કરેલા શાનાવરણીયાદિક કર્મ તેનો સંબંધ એટલે પરસ્પર મળી જવું તે અનાદિ છે એટલે કદાપિ પણ તે બંધપ્રવાહની પ્રથમતા કાળથી કરાયેલી નથી; એમ કહેશો તો આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે આત્મા અને આકાશનો સંબંધ જેમ અનાદિ હોવાથી અનંત પણ છે, તેમ આત્મા અને કર્મનો સંયોગ પણ અનંત-અંત રહિત થશે અને તેમ થવાથી મોક્ષ-કર્મનો અભાવ નહીં થાય. જેમ આત્મા અને આકાશનો સંબંધ સર્વ કાળમાં સ્થિર રહે છે, તેમ જીવકર્મનો સંબંધ પણ અનાદિ હોવાથી સર્વ કાળે સ્થિર રહેશે. ૧૨૨.

હવે તે અમોક્ષવાદીના મતનો નિરાસ કરે છે.—

તદેતદત્યસંવદ્ધં યન્મિથો હેતુકાર્યયોઃ

સંતાનાનાદિતા વીજાંકુરવદ્દેહકર્મણોઃ ॥ ૧૨૩ ॥

મૂલાર્થ—તે આ મત અત્યંત અસંગત છે. કારણ કે પરસ્પર અને કાર્યકારણ દેહ અને કર્મનું, બીજ અને અંકુરની જેમ પ્રવાહ-પરસ્પર વડે) અનાદિપાતું છે. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—તેથી એટલે આગળ કહેવામાં આવ્યો એવા કારણથી કુમળાં કહેતું વારીતું વાક્ય અત્યંત અસંગત—અસંગત અર્થાત્ અયોગ્ય છે. કારણ કે પરસ્પર કારણ અને કાર્યકારણ દેહ—કર્મનું કાર્યકારણ અને કર્મ તે સરીતેનું કારણ તે બન્નેનું સાથ વિગેરે બીજ અને અંકુર—નવીન ઉત્પત્તિ એ બન્નેની જેમ અનાદિ પરસ્પર છે તેમ વડે—પ્રવાહ વડે અનાદિપાતું છે. પણ આત્મા અને આકાશની નથી. કેમકે આત્મા અને આકાશનો સ્વયંભૂ નો સરસારમાં અને નો સર્વત્ર છે. ભાવાર્થ એ છે કે—જેમ બીજમાં રહેલી અંકુરને કરવાની શક્તિ બીજા બીજના પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ પાતું બીજને ચિરકાળ વીત્યા પછી અથવા અમિ વિગેરેના વડે તે શક્તિ હજારો વર્ષ છે, તેથી ફરીને અંકુરો ધારણ કરતી તેજ ફીતે અપર અપર કાળના કર્મ કરીને કરાતો જીવકર્મનો પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ છતાં પાતું તથા, ધ્યાન વિગેરે વડે રહિત યદને ભવશ્રી અંકુરનો અનુત્પાદક યવાથી જીવ શુદ્ધ થાય છે. ૧૨૩.

વાદીએ પ્રથમ કહ્યું કે—પ્રથમ, પછી અથવા સારે જીવ અને સંબંધ ઉત્પન્ન થતો નથી. તે પાતું અસત્ય છે, તે કહે છે.—

કર્તા કર્માન્વિતો દેહે જીવઃ કર્મણિ દેહયુક્તઃ ।

ક્રિયાફલોપભુક્તું દેહાન્વિતકુલાલયત્ ॥ ૧૨૪ ॥

મૂલાર્થ—જીવ કર્મવડે યુક્ત છતો જ દેહને વિષે કર્તા થાય છે, દેહ કરીને યુક્ત છતો જ કર્મને વિષે કર્તા થાય છે, અને કુમળે દેહ કરીને યુક્ત કુમળકારની જેમ દેહ અને કર્મ કરીને યુક્ત એવા ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થાય છે. ૧૨૪.

ટીકાર્થ—જીવ એટલે આત્મા અનાદિ પરસ્પરને કરીને પૂરે કર્મથી યુક્ત છતો જ દેહને વિષે એટલે સરીર ઉત્પન્ન કરવામાં થાય છે. તથા દેહ કરીને એટલે અનાદિ પ્રવાહથી ઉત્પન્ન કરેલા

અપર અપર કાર્મણાદિક શરીરે કરીને યુક્ત છેતો જ કર્મને વિરે એટલે કર્મનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરવામાં કર્તા થાય છે તથા દેહ અને કર્મથી યુક્ત થયો છતો જ ક્રિયાના ફળને-શુભાશુભ કર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખને ભોગવનારો થાય છે; જેમ દંડ, ચક્ર, ચીવર વિગેરેથી યુક્ત એવો કુભકાર ઘટનો કર્તા તથા ભોક્તા થાય છે, તેમ અવ પાત્ર દેહ અને કર્મથી યુક્ત થઈને ક્રિયાના ફળનો ભોક્તા થાય છે. તેથી ઉપર વાદીએ કહેતા દોષનો અવકાશ જ ક્યાં છે? સર્વ ફોત કાળાદિકને વિરે સંસારી અવ કર્મસંહિત હોવાથી કર્મનો સંપર્ગ અનાદિ જ છે. ૧૨૪.

વળી વાદીએ કહ્યું હતું કે—‘અવ અને કર્મનો અનાદિ સંપર્ગ દોષાથી ભ્રાણ નહીં થાય.’ તે પાત્ર અયુક્ત છે, તે બતાવે છે.—

અનાદિસંતતેર્નાશઃ સ્વાદ્વીજાંકુરયોરિવ ।

કુકુઝંડકયોઃ સ્વર્ણમલયોરિવ યાનયોઃ ॥ ૧૨૫ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ખીજ અને અકુરાની જેમ, કુકડી અને તેના ઇંડાની જેમ એવા યુવાનું અને તેના મેડાની જેમ આ અવ અને કર્મની અનાદિ સંતતિનો નાશ થાય છે. ૧૨૫.

રીકાર્થ—ખીજ એટલે શાલિ વિગેરેનો કાનું અને અકુરો એટલે તે ખીજાંથી ઉત્પન્ન થતા લાલક નવાંકુર, તે બન્નેનો પૂર્વે કયા પ્રમાણે જે સંપર્ગ તે અનાદિ છતાં પાત્ર નાશ પામે છે. તેજ પ્રમાણે અવ અને કર્મનો સંપર્ગ પાત્ર નાશ પામે છે. તથા કુકડી અને તેનાંથી ઉત્પન્ન થતું ઇંડું તેનો સંપર્ગ પાત્ર અનાદિ છતાં કોઈ પાત્ર પ્રવાહથી નાશ પામે છે. તથા નુરૂનું અને નેડાનો સંપર્ગ જેમ તીવ્ર અગ્નિ વિગેરેના પ્રેક્ષનથી નાશ પામે છે, તેજ પ્રમાણે અવ અને કર્મનો અનાદિ સંપર્ગને પ્રવાહની અવગણનાથી સંપર્ગ પાત્ર નાશ પામે વિગેરેની નાશ પામે છે. ૧૨૬.

તે સંપર્ગનો નાશ કેવો થાય છે? તે બતાવે છે

નદ્યેનુ ચ અરમ્બેયં મંદગ્ધો ગ્રીવદ્દમ્બોઃ ।

ત્રનાથનન્તોઽનધ્યાનાં સ્વાદાન્માદાનયોગત્ ॥ ૧૨૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આ નદ્યેનુ તથા અરમ્બેયં એટલે વિંદિ અરુણ અમર એટલે અનંતનો જે ઉદક કર્મનો નુકર આત્મા અને આકાશના સંપર્ગ નાશ પામે અનાદિ અવગણના. ૧૨૭.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી બધી અને મોક્ષરૂપ જીવસ્થા-વસ્તુ સ્વરૂપને સ્થાપન કરવાની મર્યાદા બધી હોવાને વિષે એટલે જેનામાં મુક્તિ જવાની સંભવતાવાળો પારિત્યુલિક ભાવ જનાદિ કાગથી છે, એવા હોવાને વિષે બીજા અને અંકુર વિનેરેના ન્યાયથી જાણ્યું. અને અબધ્ય એટલે બધાના લક્ષણથી વિપરીત એવા હોવાને આશ્રીને તો હવકર્મનો સંબંધ આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે કે જેમ આત્માને ભવમાં તથા મોક્ષમાં સર્વત્ર આકાશની માર્ગ નિર્નય અવગાહનાને લીધે સંબંધ છે, તેમ જનાદિ જનન એટલે આદિ અને અંત વિનાનો છે. ૧૨૬.

આહાં કોઈ સંકા કરે કે-હવપાત્રું સમાન હતા બધા અને અબધ્યનો જોડ શી રીતે થઈ શકે? આ સંકાનું નિવારણ કરવા કહેઉં.—

દ્રવ્યભાવે સમાનેડપિ જીવાજીવસ્યભેદવત્ ।

જીવભાવે સમાનેડપિ મહ્યામધ્યાવયોર્ભેદા ॥ ૧૨૭ ॥

મૂકાર્થ—જેમ દ્રવ્યપાત્રું સમાન હતા પણ હવપાત્રાનો અને અહવપાત્રાનો જોડ છે, તેમ હવપાત્રું સમાન હતાં પણ બધ્યપાત્રાનો તથા અબધ્યપાત્રાનો જોડ છે. ૧૨૭.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! જેમ દ્રવ્યપાત્રું સમાન હતાં પણ એટલે નહીં દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપાત્રું તુલ્ય છે તોપણ તેમાં હવ અને અહવ-પાત્રાનો જોડ છે, જેમકે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપાત્રું રહેતું છે, પણ હવપાત્રું તો માત્ર એક ધતનરૂપ દ્રવ્યના જ રહેતું છે, અને અહવ-પાત્રું ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને કાચ એવાં દ્રવ્યોમાં રહેતું છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ હવોનાં હવપાત્રું સમાનપાત્રું રહેતું છે, તોપણ તેમને વિષે બધ્યપાત્રું અને અબધ્યપાત્રું એવાં જોડ રહેતાં છે. અર્થાત્ જેનામાં મોક્ષનમનની સંભવતા હોય તે બધ્ય અને મોક્ષ-નમનની જેનામાં અસંભવતા હોય તે અબધ્ય, એ પ્રમાણે હવોને વિષે જોડ રહેલાં છે. ૧૨૮.

આહાં કોઈ સંકા કરે કે-બધ્યપાત્રું એ હવનો સમાવેશ થતો છે તેનો મોક્ષમાં નાશ થશે, માટે તે વિરોધ આવશે. આ સંકાને દૂર કરવા કહેઉં.—

સ્વાભાવિકં ચ મધ્યત્વં કલસમાગભારવત્ ।

નાશવારણસાધ્યાગ્યાદ્ધિનયજ્ઞ પિરુચ્યતે ॥ ૧૨૯ ॥

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી બંધ અને મોક્ષરૂપ બ્યવસ્થા-વસ્તુ સ્વરૂપને સ્થાપન કરવાની મર્યાદા ભવ્ય શ્વેતને વિષે એટલે જેનામાં મુક્તિ જવાની યોગ્યતાવાળો પારિણામિક ભાવ અનાદિ કાગથી છે, એવા શ્વેતને વિષે ખીજ અને અંકુર વિનેરેના ન્યાયથી બાલુથી, અને અભવ્ય એટલે ભવ્યના લક્ષણથી વિપરીત એવા શ્વેતને આશ્રીને તો શ્વકર્મનો સંબંધ આત્મા અને આકાશના સંબંધની જેમ એટલે કે જેમ આત્માને ભવમાં તથા મોક્ષમાં સર્વત્ર આકાશની સાથે નિરંતર અવગાહનાને લીધે સંબંધ છે, તેમ અનાદિ અનત એટલે આદિ અને અંત વિનાનો છે. ૧૨૬.

અહીં કોઈ સંકા કરે કે-શ્વપાતું સમાન છતાં ભવ્ય અને અભવ્યનો ભેદ શી રીતે થઈ શકે? આ સંકાતું નિવારણ કરવા કહે છે:—

દ્રવ્યભાવે સમાનેડપિ જીવાઝીવત્વભેદયત્ ।

જીવભાવે સમાનેડપિ ભવ્યાભવ્યત્વયોર્ભેદા ॥ ૧૨૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દ્રવ્યપાતું સમાન છતાં પણ શ્વપાતુનો અને અશ્વપાતુનો ભેદ છે, તેમ શ્વપાતું સમાન છતાં પણ ભવ્યપાતુનો તથા અભવ્યપાતુનો ભેદ છે. ૧૨૭.

ટીકાર્થ—હે ભદ્ર! જેમ દ્રવ્યપાતું સમાન છતાં પણ એટલે સર્વ દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપાતુ તુલ્ય છે તેપણ તેમાં શ્વ અને અશ્વપાતુનો ભેદ છે, જેમકે યવે દ્રવ્યોને વિષે દ્રવ્યપાતું રહેલું છે, પણ શ્વપાતું તો માત્ર એક ચેતનરૂપ દ્રવ્યમાં જ રહેલું છે, અને અશ્વપાતું ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પૃથ્વ્ય અને કાગ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં રહેલું છે. તે જ પ્રમાણે સર્વ શ્વોમાં શ્વપાતું સમાનપણે રહેલું છે, તેપણ તેમને વિષે ભવ્યપાતું અને અભવ્યપાતું એવા ભેદ રહેલા છે અર્થાત્ જેનામાં મોક્ષમનની યોગ્યતા હોય તે ભવ્ય અને મોક્ષમનની જેનામાં અયોગ્યતા હોય તે અભવ્ય, એ પ્રમાણે શ્વોના વિષે ભેદ રહેલો છે. ૧૨૭.

અહીં કોઈ સંકા કરે કે-ભવ્યપાતું એ શ્વનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે તેના મોક્ષમાં નાશ થશે, માટે તે વિદ્યેય આવશે. આ સંકાને દૂર કરવા કહે છે.—

સ્વાભાવિકં ચ ભવ્યત્વં કુદગ્રાગભાયત્ ।

નાશકારણસાધ્યાગ્યાદિનશ્યત્ત્વં ચ ॥ ૧૨૮ ॥

ટીકાર્થ—ઉત્તમ એટલે નિર્દોષ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરૂષે આ પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વના-વિપરીત દર્શનના પદોને-વાક્યોને તથાને સમ્યક્ત્વના-અવિપરીત દર્શનના છ સ્થાનોની વિપરીતપણે એટલે કહેવાથી ઉલટાપણે અર્થાત્ “જીવ છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો ભોક્તા છે, ભોક્ષ છે, તેનો ઉપાય છે.” ઇત્યાદિરૂપે ભાવના કરવી. ૧૪૭.

॥ इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ॥

ઉપરના અધિકારમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કહ્યો. તે કદામ્બહનો ત્યાગ થવાથી જ થાય છે. તેથી હવે આ અધિકારમાં કદામ્બહનો ત્યાગ કરવા કહે છે.—

मिथ्यात्वदावानलनीरवाहमसद्ब्रह्मत्यागमुदाहरन्ति ।

अतो रतिस्तत्र युर्ध्वविधेया विशुद्धभावैः श्रुतसारवद्भिः १४८

મૂલાર્થ—અસદ્બ્રહ્મના ત્યાગને મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળને વિષે મેઘ સમાન કહેલો છે. માટે શુદ્ધ આરાધવાળા અને શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પંડિતોએ તે કદામ્બહનો ત્યાગ કરવામાં પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—અસદ્બ્રહ્મનો ત્યાગ એટલે અવિદ્યમાન (અછતી) અથવા વિપરીત વસ્તુપરના આમ્બહનો એટલે અન્યથા બ્રહ્માની પ્રરૂપાણુનો ત્યાગ. આ ત્યાગને પૂર્વે કહેલા મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનળનું એટલે સકળ શુભાશુભના આરામ (ઉદ્ધાન)ને દબન કરવામાં સમર્થ એવા વનામિતું સમન કરવામાં મેઘ સમાન કહેલો છે. તેથી કરીને શુદ્ધ ભાવ-આરાધવાળા અને જિનાગ્રભાદિક શાસ્ત્રના સારને જાણનારા પંડિતોએ તે અસદ્બ્રહ્મના ત્યાગને વિષે પ્રીતિ કરવી. ૧૪૮.

असद्ब्रह्मं दोषाधी शुं न दोष ? ते कहे छ.—

असद्ब्रह्मिण्यलितं यदन्तः क तत्र तस्यव्यवसायवादी ।

प्रशान्तिपुण्याणि हितोपदेशफलानि चान्यत्र गयेपयन्तु १४९॥

મૂલાર્થ—જેનું ચિત્ત અસદ્બ્રહ્મરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલું છે, તેને વિષે તત્ત્વના નિશ્ચયરૂપી જ્ઞાના ક્યાથી દોષ ? અને જ્ઞાનિરૂપી પુણ્ય તથા હિતોપદેશરૂપી ફળોની તો અન્યત્ર જ નયેવાનું-ગ્રાધ કરે. જો તો અર્ધ સમયે જ નહીં. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પ્રાણીનું ચિત્ત અવધા અવધાન પૂર્વે કહેલા અસદ્બ્રહ્મરૂપી અગ્નિવદે દગ્ધ થયેલું છે, તેના અનઃકરણરૂપ આરામ (ધન)ને વિષે વચાનું સ્વરૂપવાળા વસ્તુતત્ત્વના વિવિધ પ્રકારના

દીકાર્થ—ઉત્તમ એટલે નિર્દોષ બુદ્ધિરૂપી ધનવાળા પુરુષ
પૂર્વ કહેલા મિથ્યાત્વના-વિપરીત દર્શનના પદોને-વાક્યોને તથા
કૃત્યના-અવિપરીત દર્શનના ૪ સ્થાનોની વિપરીતપણે એટલે કહે
કેવડાપણે અર્થાત્ “અવ છે, તે નિત્ય છે, કર્મોને કર્તા છે, તેનો વે
છે. મોક્ષ છે, તેનો ઉપાય છે.” હંત્યાદિરૂપે જાણના કરતી. ૧૪૭.

॥ इति मिथ्यात्वत्यागाधिकारः ॥

ઉપરના અધિકારમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કયો. તે કદામનુ
પચાતી જ યાગ છે. તેથી કહે આ અધિકારમાં કદામનુનો ત્યાગ
કહે છે.—

मिथ्यात्वदानानलनीरवाहमसत्त्वहत्यागमुदाहरन्ति ।

अतो रतिस्तत्र युर्ध्वधिंधेयाविशुद्धभावेः भुतसारपन्नि

મહાર્થ—અસદ્મનુનો ત્યાગને મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનગને રિયે
મમાન કહે છે. માટે મુક્ત આરાધનાના અને સામ્યના સારને
નામ પાડેલોએ તે કદામનુનો ત્યાગ કરવામાં પ્રીતિ કરતી. ૧૪૮

દીકાર્થ—અસદ્મનુનો ત્યાગ એટલે અવિશ્વમાન (અગતી) અ
વિપરીત વસ્તુપરના આમનુનો એટલે અન્યથા મહાની પ્રશ્નપ્રતિ
આ ત્યાગને પૂર્વ કહેલા મિથ્યાત્વરૂપી દાવાનગનું એટલે સત્ય જુગુપ્સા
આગમ (ક્રોધાન)ને દાવ કરવાના સમયે એક વનામિનું સમન
દાવા નેક જમાન કહે છે. તેથી કરીને મુક્ત આરાધનાના
જિજ્ઞાસાદિ સારના સારને આપનારા પદિયોએ તે અન્યમ
ત્યાગને રિયે પ્રીતિ કરતી. ૧૪૯.

અનનુકૂળ દેવાતી મું ન દેવા? તે કહે છે

नमःशुद्धाग्निनित्यं यदमनः क तत्र तत्तद्व्यसागवती ।

प्रनान्तिपुण्याणि दिनोपदेशकस्थानि चाग्नयत्र गोपयन् १५

મહાર્થ—એક વિષય અનનુકૂળ હોય તો અગ્નિયે દેવ ન દેવ
રિયે ન દેવ ન દેવ રિયે હોય તો અગ્નિયે દેવ? અગ્નિયે દેવ
રિયે, ૧૫૦. કહે તેની જે અન્યથા ન દેવ ન દેવ રિયે. તે
અગ્નિયે દેવ. ૧૫૧.

દીકાર્થ—એક વિષય અન્યથા અનનુકૂળ હોય તો
અગ્નિયે દેવ ન દેવ રિયે દેવ ન દેવ રિયે. તે અગ્નિયે દેવ
રિયે, ૧૫૨. કહે તેની જે અન્યથા ન દેવ ન દેવ રિયે. તે
અગ્નિયે દેવ. ૧૫૩.

નિશ્ચયરૂપ વહી એટલે વાછિત ફળને આપનારી કલ્પલતા ક્યાથી જ દોષ ? એટલે તે ક્યાંથી ઉત્પત્તિને પામે ? ક્યાઈ પણ ન પામે. વળી પ્રસાંતિ એટલે વિષય, કપાય અને દંદ્રિયોને દમન કરવારૂપ પ્રકૃષ્ટ મનોવૃત્તિરૂપી પુષ્પો ક્યાંથી એટલે ક્યાં ઉત્પત્તિને પામે ? વળી હિતો-પદેરા એટલે જે પ્રકારે સ્વ અને પરતું હિત થાય તેવા પ્રકારનો ઉપ-દેશ—વસ્તુધર્મના પ્રકાશરૂપ ફળો એટલે સદ્ગતિનાં ગુણ આપનારાં વૃક્ષનાં ફળો પાનુ ત્યાં ક્યાંથી દોષ ? હે ભગ્વ છવો ! આ પૂર્વે કહેલી ત્રણે વસ્તુને અસદ્મહત્વરૂપી અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા સ્થાનથી બીજે સ્થાને એટલે અસદ્મહત્વરૂપિત જનને વિષે તમે સોધો—ભુએ. અસદ્મહત્વગામાં તે જડથે નહોં. ૧૪૬.

અસદ્મહત્વગાળો પુરૂષ પંડિત દોષ તો પાનુ તે વસ્તુના સારને પામતો નથી, એ વાત કહે છે.—

અધીત્ય કિચ્ચિન્ન નિસમ્ય કિચ્ચિદસમ્પ્રહાત્પંડિતમાનિનો યે ।
મુર્ખં મુર્ખં ચુંચિતમસ્તુ ષાચો છીલારહસ્યં તુ ન તૈર્જગાહે॥૧૫૦॥

મૂલાર્થ—કાઇકે ભણીને અને કાઇકે સાંભળીને જેઓ અસદ્મહત્વને લીધે પોતાના આત્માને પંડિત માને છે, તેઓ ભલે મુખેથી વાણીના મુખતું ગુણન કરે. પરંતુ તેઓએ તે વાણીના લીલા સહસ્ત્રતું અવગાહન કર્યું જ નથી એમ સમજવું. ૧૫૦.

દીકાર્થ—કાઇકે-લેશમાત્ર એટલે મંથનો આદિમાત્ર ભણીને તથા કાઇકે જેવું તેવું ભાવવિના સમ્પદાર્થ માત્ર સાંભળીને જે કોઈ અસદ્મહત્વને લીધે પોતાના આત્માને પંડિત માનનારા છે તેઓ ભલે મુખેથી વાણીના મુખતું અથવા મંથના એક ભાગતું ગુણન કરે એટલે મુખની લાળનો આસ્વાદ કરે. પરંતુ તે વાણીની લીલાતું સહસ્ત્ર એટલે વાણીના સારના પરિણામરૂપ રમણવિલાસ એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને મહાનુ કરનાર જ્ઞાનના વિનોદને તો તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યો જ નથી. ૧૫૦.

જેઓ અસદ્મહત્વગાળો આશય કરનારા છે, તેઓને પાનુ વિટં-બણા જ તે કહે છે.—

વિટંચિતા હન્ત જડવિતંડાપાંડિત્યં
મૂલાર્થ—અહો ! અસદ્મહત્વે
૧૫૧૧
ત્યંત ઉછળે

જનોને અધ કર્યા છે, એવા જડ પુરુષોએ વિતંડાના પાંડિત્યની ખર વડે કરીને ત્રણ જગતના પ્રાણીઓને વિટંબના પમાડી છે. ૧૫૧.

ટીકાર્થ—અહો ! મહા ખેદની વાત છે કે અસદ્ગુણ કરીને એટલે અસત્ દેશનાદિકના આગ્રહે કરીને જેમનો આકાર અત્યંત વૃદ્ધિ પામે છે, તથા સાષ્ટિક (ચાકરણ સંગ્રંધી) અથવા તાર્કિક (ન્યાય સંગ્રંધી) જ્ઞાનરૂપ બોધના અંશે કરીને એટલે કેટલાક જાનના જ્ઞાને કરીને જેમ મુગ્ધ-તત્ત્વજ્ઞાનને નહીં જાણનારા (જોળા) પ્રાણીઓને અધ કર્યા એટલે દ્રવ્ય અશુભો સદ્ભાવ છતાં પણ નહીં આંધળાને અંધરૂપ કરે છે, એવા જડ પુરુષોએ એટલે યથાર્થપણને નહીં જાણનારા પુરુષોએ વિતંડાને વિષે એટલે સ્વપક્ષના સ્થાપનવડે પરપક્ષમાં દૂષણ નહીં છતાં પણ તેનું નિવારણ કરવા માટે સજ્જ અને અર્થના છળકપટવાળા વાદ વિષે પરિતાપરૂપી જીહ્વાની ખરજ (ખુજલી) વડે કરીને ત્રણ જગતમાં રહેલા જનસમૂહને વિટંબના પમાડી છે—જન્મે જન્મે તેઓ તિરસ્કારની પ્રાપ્તિને યોગ્ય કર્યા છે. ૧૫૧.

અસદ્ગુણવાળો પુરુષ કૃષ્ણપક્ષી સમવે છે, તે કહે છે.—

વિંધોવિંધેકસ્ય ન યત્ર દૃષ્ટિસ્તમો ઘનં તત્ત્વરવિવિંલીનઃ ।

અશુક્લપક્ષસ્થિતિરેપ નૂનમસદ્ગુહઃ કોઽપિ કુહૂવિલાસઃ॥૧૫૨॥

મૂલાર્થ—જેને વિષે વિવેકરૂપી ચંદ્રનું દર્શન નથી, ગાઢ અન્ધકાર દેખાય છે, તથા જેને વિષે તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લીન થયો છે તે ખરેખર કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગુણરૂપી કોઈક (અલૌકિક) અમાવાસ્યાનો વિલાસ છે. ૧૫૨.

ટીકાર્થ—હે ભવ્ય પ્રાણી ! જે અસદ્ગુણવાળા દર્શનીને વિષે સત્ અસત્ વસ્તુના વિચારરૂપ ચંદ્રનું દર્શન નથી, તથા જ્યાં અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકાર અને પાપ ધણું છે, તથા જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી સૂર્ય લય પામ્યો છે—અસ્ત પામ્યો છે, આવા લક્ષણવડે કરીને ખરેખર આ-સાક્ષાત્ કહેવાતો કૃષ્ણપક્ષની સ્થિતિવાળો અસદ્ગુણરૂપ કોઈ વિલક્ષણ-કોઈ વખત નહીં જોયેલો એવો અમાવાસ્યાની રાત્રીનો વિલાસ-મસિનતાવાળો શૃંગાર છે. માટે તેમાં તમારે રહેવું નહીં. આ રજોકવડે કરીને અસદ્ગુણવાળા પ્રાણીમાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાનો જ નિષેધ થાય છે, તો પછી સમ્યક્ત્વનું વિધમાનપણું તો ક્યાંથી જ હોય ? ૧૫૨.

હવે અસદ્ગુણનાં કાર્યો કહે છે.—

કુતર્કદાત્રેણ લુનાતિ તત્ત્વવહ્ની રસાત્સિચ્છતિ દોષવૃક્ષમ્ ।

ક્ષિપત્યધઃ સ્વાદુફલં સમાસ્યમસદ્ગુહચ્છન્નમતિર્મનુપ્યઃ॥૧૫૩॥

મૂલાર્થ—અસદ્મલ્યથી આચ્છાદિત થયેલી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય કુતકરૂપી દાત્ર (દાતરઝ) વડે તત્ત્વરૂપી ચતાને છેદે છે, દોષરૂપી વૃક્ષને રસથી સિંચે છે, અને સમતા નામનું મિષ્ટ ફળ નીચે ફેંકી દે છે. ૧૫૩.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા અસદ્મલ્યવડે જેની બુદ્ધિ આચ્છાદિત-હુસ થઈ ગઈ છે એવો મનુષ્ય દુષ્ટ તકરૂપી એટલે વિતર્ક ઉપજાવેલી બુદ્ધિના વ્યાપારવાળા ન્યાયરૂપી દાત્રવડે-તુલ્ય કાપવાના રસ (દાતરઝ) વડે તત્ત્વરૂપી-અનારોપિત વસ્તુના સદ્ભાવરૂપી વહીને-કલ્પવૃક્ષને છેદે છે, તથા દોષ એટલે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કાયાદિ પાપવ્યાપારરૂપી વૃક્ષને-ધનુરાદિક વૃક્ષ વિશેષને રસથી-પ્રેમરૂપી જળથી સિંચે છે-પ્રીતિ રૂપી જળ પાછને વૃદ્ધિ પમાડે છે, અર્થાત્ દોષનું આચ્છાદન કરવામાં પ્રેમવાળો થાય છે, તથા સમતારૂપી એટલે સર્વત્ર તુલ્યદૃષ્ટિરૂપી મધુર ફળને-જ્ઞાનથી પામવા લાયક સમતાના પરિણામને શુદ્ધ વાદાદિકે કરીને નીચે ફેંકી દે છે-અપ્રોત્તિમાં નાંખે છે. ૧૫૩.

અસદ્મલ્યવાળો પુરૂષ ઉપદેશને અયોગ્ય છે, તે બતાવે છે.—

असद्ग्रहमायमये हि चित्ते न क्वापि सद्भावसम्प्रवेशः ।

इहांकुरश्चित्तविशुद्धयोधः सिद्धान्तवाचां यत कोऽपराधः १५४

મૂલાર્થ—અસદ્મલ્યરૂપી પાપાનુભવ ચિત્તને વિષે કદાપિ સદ્ભાવ-રૂપ રસનો પ્રવેશ થતો નથી. તથા તે ચિત્તને વિષે મનનો વિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપી અંકુર પણ કદાપિ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેમાં સિદ્ધાંતની વાણીનો શો દોષ ? કાંઈ જ નહીં. ૧૫૪.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે અસદ્મલ્યરૂપી કાળા પત્થરમય ચિત્તને વિષે શુદ્ધ આશયરૂપ એટલે યથારિચત વસ્તુ સ્વરૂપને સ્વીકાર કરનાર પરિ-ણામરૂપ રસ-જળપ્રવાહનો પ્રવેશ કોઈ પણ કાળે થતો નથી. તથા આ અસદ્મલ્યરૂપ પાપાનુભવ ચિત્તમાં મનનો વિશેષ શુદ્ધ એટલે નિર્મળ વિશુદ્ધિયુક્ત બોધરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનવિકાસરૂપ અંકુર-બીજની ઉત્પત્તિ પણ કદાપિ કોઈ પણ અસદ્મલ્યવાળા મનુષ્યને વિષે થતી નથી. તો તેમાં સિદ્ધાંતની વાણીનો એટલે વિશુદ્ધ જિનાગમની વાણીનો શો અપરાધ છે ? તે વાણીનો અવ્યાસ, ધવાનુ વિનેરે ક્યાં છતાં પણ પૂર્વોક્ત શુભની પ્રાપ્તિ ન થાય તેમાં તેનો શો દોષ ? કાંઈ પણ નહીં. ૧૫૪.

અસદ્મલ્ય ક્રિયાના ફળનો નાશ કરનાર છે, તે કહે છે.—

प्रतानि चीर्णानि तपोऽपि तप्तं कृता प्रयत्नेन च पिंडशुद्धिः ।

अभूत्फलं यत्तु न निहवानामसद्ग्रहस्यैव हि सोऽपराधः १५५

નિમે જગ જેવા માટે ઘડાનું સ્થાપન કરે છે, માટે તે કોને હસવા લાયક ન થાય? સર્વને હસવા લાયક થાય. ૧૬૮.

કદામદી માણસ સૂત તથા અર્થ ભણાવવાને અયોગ્ય છે, તે કહે છે.—

અસન્નહો यस્ય ગતો ન નાશં ન દીયમાનં શ્રુતમસ્ય રાસ્યમ્ ।

ન નામ વૈકલ્યકલંકિતસ્ય પ્રૌઢા પ્રદાતું ઘટતે નૃપશ્રોઃ ॥૧૬૯॥

મુક્તાર્થ—જે પુરુષને કદામદ નાશ પામ્યો ન હોય, તેને રાસ ભણાવવું પ્રસર્ય નથી. કારણ કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા પુરુષને મોટી સમ્બવક્રમી આપતી યોગ્ય મળ્યાતી નથી. ૧૬૯.

દીકાર્થ—જે કુલ બુદ્ધિવાળા પુરુષને કદામદ નાશ પામ્યો નથી, તે હા હસવીને આપાત્-ભણાવાનું રાસ પ્રસર્ય-ભણાવવા લાયક નથી. હે ભગ પ્રાણી! તું વિચાર કર કે વિકળતાએ કરીને કલંકિત થયેલા આદો અંધાણું, બધિરપાણું, કાપરપાણું વિનેરે દૂધનો વડે દૂધિત થયેલા પુરુષને મોટી સમ્બવક્રમી આપતી જેમ યોગ્ય નથી, તે જ પમાણું કદામદી પુરુષને રાસનું દાન કરવું તે પાન યોગ્ય નથી. ૧૭૦.

અર્થ કોઈ મઠા કરે કે પરોપકારની બુદ્ધિથી કદામદીને પાન લાવવું દાન કરવામાં આ દોષ છે? તે કપર કહે છે.—

આમે ઘટે વારિ યથા પૂર્ત મદ્ધિનાનંવેશ્યં ચ ઘટે ચ મયઃ ।

અમન્નદમ્ભમતેશ્વર્યં શ્રુતામ્બદ્ધાનુભવોર્નિનામઃ ॥ ૧૭૧ ॥

મુક્તાર્થ—જેન કાલ મદ્ધના પાણી નાખ્યું હોય તે તે પાણીને વધારે વધારે તકાલ લાગ કરે છે, તે જ પમાણું જેની બુદ્ધિ કદામદીને આ ક વડે દેવે આ પુરુષને શ્રુતના આપણથી મુગ અને કદામદી એ બંનેનો નાશ થાય છે. ૧૭૧.

દીકાર્થ 'દે મદ' એવા આ પમાણું દોષ થાય છે જેમ મદ્ય ભરેલા પત્રના કોઈને હા હા મદ્ય દોષ તે તકાલ પાણીના પાણીને વધારે વધારે લાગ કરે છે, એક ક દિવસે કરી દે તે પાણી પાણીને ભરેલા પત્રના કોઈને નાશ કરવામાં હેતુનક થાય જ પમાણું તે ક વડે મદ્યના પત્રને નાશ કરે છે તે જ તકાલે મદ્યના કોઈને નાશ કરે છે. ૧૭૨.

નારા યાપ છે. અને તે ક્ષતના આધારનો એટલે તેનો અભ્યાસ કરનાર કદામદીનો પાપ દુર્ભતિની વૃદ્ધિ, જન્મ, મરણ વિગેરે વડે વિનાશ યાપ છે. માટે તેને ક્ષત ન આપવું, એ જ તેનાપર કરવાનું-દયાનું કળ છે. ૧૧૧.

અસદ્મદો પુરૂષ હિતોપદેશને ચોખ્ખ નથી, તે કહે છે.—

असद्ग्रहमस्तमतेः प्रदत्ते हितोपदेशं खलु यो विमूढः ।

શુનોશરીરે સ મહોપકારી કસ્તૂરિકાલેપનમાદધાતિ ॥૧૬૨॥

મુકાર્થ—જે પુરૂષ કદામદવડે જેની મતિ મસ્ત થઈ હોય એવા પુરૂષને હિતનો ઉપદેશ આપે, તે મૂઢ પુરૂષ મહા ઉપકારની બુદ્ધિથી દૂતરીના શરીરપર કસ્તુરીનો લેપ કરે છે, એમ બાબુવું. ૧૬૨.

દીકાર્થ—જે કોઈ પાત્ર અપાત્રનો વિચાર કરવામાં અનિપુણ પુરૂષ દુરાચારવડે જેની બુદ્ધિ મસ્ત-ભક્ષિત (હુત) થઈ હોય એવા મનુષ્યની પાસે સર્વને હિતકારક તથા વસ્તુના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર ધર્મોપદેશની પ્રશ્નપાત્ર કરે છે, તે ખરેખર વિમૂઢ-ચિરંચ અસાની પુરૂષ દૂતરીના શરીરપર મહા ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી દુર્બલની નિવૃત્તિમાટે કસ્તુરીનો લેપ કરે છે, અર્થાત્ મૂર્ખાઈવાળુ કાર્ય કરે છે એમ બાબુવું. ૧૬૨.

પૂર્વોક્ત અર્થનો સમુચ્ચય કહે છે.—

कष्टेन लब्धं विद्वदागमार्थं ददाति योऽसद्ग्रहदूषिताय ।

સ લિઘતે યલ્લશતોપનીતં યીજં વપદ્મપરમ્મિદેશં ॥ ૧૬૩ ॥

મુકાર્થ—જે માનુસ મહાકષ્ટથી મેજરેલો નિર્ભંજ આગમનો અર્થ કદામદથી દૂષિત થયેલા મનુષ્યને આપે છે, તે માનુસ સંકરો પ્રયત્નોથી પ્રાપ્ત કરેલા બીજને ઉપર ભૂમિમાં વાવીને પછીથી ખેદ પામે છે. ૧૬૩.

દીકાર્થ—જે અલીલે દષ્ટિવાળો પુરૂષ કષ્ટથી એટલે ભણવું, ચિંતવન કરવું, આવૃત્તિ કરવી, ચુરની લેવા કરવી, એ વિગેરે મહા પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલો નિર્ભંજ શિદ્ધાન્તનો અર્થ એટલે પરમાર્થભાવ કદામદથી દૂષિત થયેલાને આપે છે, તે પુરૂષ સંકરો ઉપદેશથી પ્રાપ્ત થયેલા શાકી વિગેરેના બીજને ઉપર ભૂમિપ્રદેશમાં એટલે ખારભૂમિના પ્રદેશમાં વાવીને પછી ખેદ પામે છે એટલે કળ ન મજવાથી પશ્ચાત્તાપને પામે છે. ૧૬૩.

આ કદામદી પુરૂષ અસારનો જ માદી છે, તે કહે છે.—

शृणोति शास्त्राणि गुरोस्तदाज्ञां करोति नासद्ग्रहवान् कदाचित् ।

વિવેચકત્વં મનુતે ત્વસારગ્રાહી ભુવિ સ્વસ્ય ચ ચાલનીચત્ ॥૧૬૪॥

મૂલાર્થ—કદામહી પુરૂષ કદાચિત્ પણુ શુર સમીપે શાસ્ત્રવું થવલુ કરતો નથી, તથા તેની આજ્ઞા માનતો નથી, અને ચાલણીની જેમ અસારને જ અહુલુ કરનારો તે પૃથ્વીપર પોતાને જ વિવેચક માને છે. ૧૬૪.

ટીકાર્થ—કુરામહીને ધારણુ કરનાર પુરૂષ કોઈ પણ વખત સદ્-શુરની સમીપે અથવા તેમના મુખે શાસ્ત્રવું થવલુ કરતો નથી, એટલે અભિમાનને લીધે સિદ્ધાન્તના વાક્યોને કર્ણુગોચર કરતો નથી; તથા તે શુરની આજ્ઞાને એટલે વચનના નિર્દેશને માનતો પણુ નથી અને પોતાના જ્ઞાનવું વિવેચકપણું માને છે એટલે “મારૂં જ્ઞાન વસ્તુસ્વરૂપને થયા-સ્થાને નિયોગ કરનારૂં છે.” એમ માને છે. તથા અસારને અહુલુ કરે છે એટલે અન્યાય અને કુમાર્ગની પ્રવૃત્તિરૂપ દ્વાતરાં જેવા અસારને જ અહુલુ કરે છે. જેમ લોટ આગવાની આગળી પિછને (લોટને) નીચે નાંખે છે, અને દેશ્માં વિગેરે અસાર પદાર્થને ધારણુ કરે છે, તે જ પ્રમાણે આ કદામહીને પણુ અસારગ્રાહી બાળુવો. ૧૬૪.

આ કદામહીને વિષે રહેલા સર્વે ગુણો વિપર્યાસને જ પામે છે, તે કહે છે.—

દંભાય ચાતુર્યમવાય શાસ્ત્રં પ્રતારણાય પ્રતિભાપદુત્તવમ્ ।

ગર્વાય ધીરત્વમહો ગુણાનામસદ્ગ્રહસ્યે વિપરીતસૃષ્ટિઃ ॥૧૬૫॥

મૂલાર્થ—અહો! કદામહીને વિષે રહેલા પુરૂષમાં ગુણોની કેવી વિપરીત સૃષ્ટિ છે? કે જેથી તેની ચતુરાર્થ દબને માટે થાય છે, શાસ્ત્ર પાપને માટે થાય છે, બુદ્ધિની કુશળતા પ્રતારણુને માટે થાય છે અને ધીરપાતું ગર્વને માટે થાય છે. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—અહો! મહા આશ્ચર્યની વાત છે કે કદામહીને વિષે નિવાસ કરનારા (કદામહી) પુરૂષમાં રહેલું ચાતુર્ય-ચતુરાર્થ દબને માટે એટલે પોતાના દોષને આચ્છાદન કરવા માટે થાય છે, તથા શાસ્ત્ર એટલે મન્યનો અજ્ઞાસ પાપને માટે એટલે કુમાર્ગદિક પાપપ્રવૃત્તિને માટે થાય છે, તથા બુદ્ધિનું-પ્રત્યુત્પન્નમનિનું નિષ્પ્રાપ્તપણું મનુષ્યોના વચનને માટે થાય છે, તથા ધીરપાતું ગર્વને માટે-અભિમાનને માટે થાય છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ગુણોની કદામહીને વિષે વિપરીત સૃષ્ટિ-પ્રતિકુળ કેલ્પનિ જ છે. ૧૬૫.

કદામહી ગર્વે નેત્રી કરતી નહીં, અને કમી દોષ તો તે કુખને માટે જ થાય છે, તે કહે છે.—

અસદ્ગ્રહસ્યેન સર્મ સમન્તાત્સૌહાર્દમૃદુઃસ્વમવૈતિ તાદૃક્ ।

उपैति यादृक्फदलो कुवृक्षस्फुटन्नुटत्कंदककोटिकीर्णा ॥१६६॥

મૂલાર્થ—દુષ્ટ વૃક્ષોના ફુટતા અને તુટતા કરોડો કાંટાએ કરીને વ્યાપ્ત થયેલી કદલી (કેળ) જેવું દુઃખ પામે છે, તેવું દુઃખ કદામદમાં રહેલા પુરુષની સાથે મૈત્રી કરનાર માણસ પણ પામે છે. ૧૬૬.

ટીકાર્થ—અસદ્ગ્રહમાં રહેલા પુરુષની સાથે મિત્રભાવને ધારણ કરનાર મનુષ્ય સર્વત્ર તેવા પ્રકારનું-કદી ન સકાય તેવું દુઃખ પામે છે. કે જેવું દુઃખ પાવળ, બોરડી વિગેરે કાંટાવાળાં ફુલિત વૃક્ષોના કરોડો કાંટા કે જેઓ પવનથી કેળ સાથે અથડાઈને કેળના પાદપાને ફાડી નાંખે છે, તથા તેના તુટેલા કાંટા કેળના યડમાં, શાખામાં અને પાંદડાં વિગેરેમાં ભરાઈ બાધ છે, એવા તે કરોડો કાંટાવડે અથવા તેમના અમ્ભભાવવડે વ્યાપ્ત થયેલી કદલી-કેળ પામે છે. તેવું દુઃખ કદામદીનો મિત્ર પણ પામે છે. ૧૬૬.

કદામદ એ ગુણુરૂપી વનમાં અગ્નિ સમાન છે, તે કહે છે.—

विद्या विवेको विनयो विशुद्धिः सिद्धान्तयासम्भ्यमुदारता च ।

असद्वहाद्यान्ति विनाशमंतं गुणास्तृणानीव कणाद्वाग्नेः ॥१६७॥

મૂલાર્થ—અસદ્ગ્રહકૃષ્ણી વિદ્યા, વિવેક, વિનય, વિશુદ્ધિ, સિદ્ધાન્ત પરની પ્રીતિ અને ઉદારતા એ સર્વે ગુણો દાવાનગના તાળુખાથી તૃણુની જેમ નાશને પામે છે. ૧૬૭.

ટીકાર્થ—વિદ્યા એટલે આત્મભાદિકનો અવધાર, વિવેક એટલે કૃત્યાકૃત્ય વિગેરેનો વિચાર, વિનય એટલે નમ્રતા, વિશુદ્ધિ એટલે આહારાદિકની શુદ્ધિ, સિદ્ધાન્તનું વલ્લભપાતું એટલે આત્મ ઉપરનો પ્રીતિભાવ તથા ઉદારતા એટલે મુંદર સ્વભાવ અથવા દાતારપાતું એ સર્વે આત્માના હિતકર ગુણો અસદ્ગ્રહકૃષ્ણી, દાવાનગના તાળુખાથી તૃણુની જેમ નાશ પ્રલપ્ત પામે છે. ૧૬૭.

કદામદીની સ્થિતિ અધમ દોષ છે, તે કહે છે.—

..... ૧૬૮

..... ૧૬૮

મૂલાર્થ—કદામદીને પાતાનો સ્વાર્થ જ પ્રિય લાગે છે, પણ કોઈ ગુણુવાને પ્રિય લાગતો નથી. તે મૂર્ખ પુરુષોની મૈત્રી કરે છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીની મૈત્રી કરતો નથી. કદામદે જેમને વિદ્યાંતિ આપી છે એવા અધમમાં પણ અધમ પુરુષોની આપી જ સ્થિતિ દોષ છે. ૧૬૮.

ટીકાર્થ—ગોતાનો સ્વાર્થ જ ગ્રિમ, પણ ગોતાથી વ્યતિરિક્ત બીજે કોઈ ગુણવાન છે જ નહીં, એવી તેની દૃષ્ટિ-માન્યતા હોય છે. તથા મૂર્ખને વિષે જ મૈત્રી-પ્રેમની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનીને વિષે તેની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. દુરાગ્રહે જેના ચિત્તની વિશ્રાંતિ કરી છે અથવા દુરાગ્રહે જેના ચિત્તનો વિવાસ-આમોહ કર્યો છે, એવા અધમને વિષે પણ અધમ પુરુષોની આવા પ્રકારની જ સ્થિતિ-વર્તણૂક હોય છે. ૧૬૮.

હવે ઉપસંહાર કરે છે.—

इदं विदंस्तत्त्वमुदारबुद्धिरसद्ग्रहं यस्तृणवज्जहाति ।

जहाति नैनं कुलजेव योपिद्रुणानुरक्ता दयितं यशःश्रीः ॥१६९॥

મૂળાર્થ—આ પ્રમાણે તત્ત્વને જાણનાર ઉદાર બુદ્ધિવાળો જે પુરુષ તુલુની જેમ અસદ્ગ્રહનો ત્યાગ કરે છે, તેનો ગુણોને વિષે અનુરાગ-વાળી યશસ્વક્રમી, પતિને કુળવાન સ્ત્રી ન તો તેમ કદાપિ ત્યાગ કરતી નથી. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—જે મોક્ષની ઇચ્છાવાળો અને ઉદાર એટલે પરમાર્થની પરીક્ષા કરવામાં ગ્રાધાન બુદ્ધિવાળો મુનિ આ પૂર્વે કહેલા સમગ્ર તત્ત્વને જાણીને દુરાગ્રહનો તુલુની જેમ ત્યાગ કરે છે, તેનો એટલે તે મુનિને અથવા પુરુષને ગુણોને વિષે અનુરાગવાળી એટલે અનુકૂળપણાએ કરીને પ્રસન્ન થયેલી યશસ્વી એટલે મોક્ષ અથવા કીર્તિસ્વી લક્ષ્મી, પતિને કુળવાન સ્ત્રીની જેમ એટલે કુળવાન સ્ત્રી જેમ પતિને તજતી નથી તેમ તેવા પુરુષને મોક્ષલક્ષ્મી તજતી નથી. અર્થાત્ કદામલથી નિવૃત્તિ પામેલા મનુષ્ય અવરૂપ મોક્ષે વ્યથ છે. આ સ્લોકમાં ષણ્ઠ એવો શબ્દ લખ્યો છે, તેથી મંથકર્તાએ ગોતાનું યજ્ઞાવિજય એક નામ સૂચિત કર્યું છે, એમ જાણવું. ૧૬૯.

॥ इति अमद्ग्रहत्यागाधिकारः ॥

॥ इत्यध्यात्मમાरे चतुर्थः प्रबन्धः ॥ ૪ ॥

॥ પ્રવંધ પાંચમો. ॥

ચોથો પ્રબંધ પૂર્ણ થયો. હવે પાંચમાનો આરંભ કરે છે. તેનો સંબંધ આ પ્રમાણે છે.—ચોથા પ્રબંધને અંતે અસદ્ગુણનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું. જેણે અસદ્ગુણનો ત્યાગ કર્યો હોય તે પુરૂષ યોગનો અધિષ્ઠાત્રી થાય છે. તેથી અહીં યોગના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે. આ સંબંધ વડે આવેલા આ યોગસ્વરૂપનો આ પ્રથમ સ્લોક કહે છે.—

असद्गुणव्याहान्तमिष्यात्स्वविषयिषुः ।

सम्यक्स्वशालिनोऽध्यात्मशुद्धेर्योगः प्रसिध्यति ॥ ૧ ॥

મૂળાર્થ—અસદ્ગુણનો નાશ કરવાથી જેણે મિથ્યાત્વરૂપી વિષના બિંદુઓનું વખન કર્યું છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વ વડે શોભે છે, તેને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો યોગ સિદ્ધ થાય છે. ૧.

ટીકાર્થ—દુરાગ્રહનો નાશ કરવાથી જેણે મિથ્યાત્વરૂપ એટલે પરમાર્થ વસ્તુને ગ્રાપવાનાર અને અસત્ પદાર્થને પ્રગટ કરનાર મિથ્યાદષ્ટિરૂપ વિષના બિંદુઓનું વખન કર્યું છે—તેનો નાશ કર્યો છે, અને તેથી કરીને જે સમ્યક્ત્વે કરીને એટલે સમ્યક્દષ્ટિપાનાએ કરીને શોભે છે, તેવા પુરૂષને અધ્યાત્મની શુદ્ધિ કરનારો એટલે આત્માને વિશેષ નિર્ભેળ કરનારો યોગ એટલે આત્માને પૂર્ણ પ્રદાપવાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સિદ્ધ થાય છે—પ્રગટ થાય છે. ૧.

યોગના બેટો કહે છે.—

कर्मज्ञानविभेदनं स द्विधा तत्र चादिमः ।

आवश्यकदिविहितक्रियारूपः प्रकीर्तितः ॥ ૨ ॥

મૂળાર્થ—તે યોગ કર્મ અને જ્ઞાનના બેટો કરીને બે પ્રકારનો છે. તેમાં પહેલો કર્મયોગ આવશ્યકાદિ વિધિ કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨.

ટીકાર્થ—તે યોગ અવશ્ય કરવા યોગ્ય ધર્મક્રિયા કરવા રૂપ કર્મ, તથા ધ્યાન કરવા લાયક આત્માના સદ્બૂત અર્થનું ચિંતન કરવા રૂપ જ્ઞાનના બેટો કરીને એટલે વિશેષવડે કરીને અર્થાત્ કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ રૂપે કરીને બે પ્રકારનો છે. તે બન્નેમાં પહેલો કર્મયોગ સામાયિક વિનેરે ■ પ્રકારનાં આવશ્યક તથા મુરબદન વિનેરે ગિહાંતમાં કર્તવ્યપાનાએ કહેલી ક્રિયા કરવા રૂપ કહ્યો છે. ૨.

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી, તથા ન કરવાનું પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી, અને તેને સર્વ બ્રહ્મોત્તર વિષે કાંઈ પણ અર્થનો આશય-આશ્રયન નથી. ૯

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધ દોવાથી તે જ્ઞાનયોગીને ક્રિયા કરવાએ કરીને કાંઈ પણ અર્થ-પ્રયોજન નથી. કારણ કે ક્રિયા કરીને જે સાધવું છે, તે તેને સિદ્ધ થયું છે. તથા આ જ્ઞાન-યોગીને વિષે પૂર્વેકા ક્રિયા ન કરવાથી પણ કાંઈ પ્રયોજન નથી. કારણ કે તે સર્વ આદ્યેષથી રહિત છે. તથા આ જ્ઞાનયોગીને સર્વ બ્રહ્મોત્તર સદ્બ્રહ્મભાવો અર્થાત્ સર્વને ઉચિત આશ્રયનરૂપ જિનપ્રતિમાદિકને વિષે કાંઈ પણ ભતના અર્થનો અપાશય-અવશ્રયન (આશય) નથી. કારણ કે તે નિરાશ્રયન છે. ૯.

કરીથી પૂર્વે કહેલા ભાવને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

અવકાશો નિષિદ્ધોઽસ્મિન્નરત્યાનન્દયોરપિ ।

ધ્યાનાપદ્મંભતઃ ક્લાસ્તુ તત્ક્રિયાણાં વિકલ્પનમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગીને વિષે અરતિ અને આનંદના અવકાશનો પણ નિષેધ કર્યો છે. તેથી ધ્યાનના આશયને લીધે તેને ક્રિયા કરવાની કલ્પના ક્યાંથી જ દોષ ? ન જ દોષ. ૧૦.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગીને વિષે અરતિ એટલે ધર્મને વિષે (ભતનો) ઉદ્વેગ અને આનંદ એટલે વિષયાદિકમાં પ્રીતિ એ બંનેના અવકાશનો એટલે પ્રગટ કરવાના અવકાશની પ્રાપ્તિનો નિષેધ કર્યો છે. કેનકે તેમાં (જ્ઞાનયોગીમાં) ઇદ્ર અને અનિદ્રનો વિભાગ જ નથી. તેથી કરીને ધ્યાનને વિષે કહેલા અવશ્ય-આશયને લીધે તેને શુભાશુભ ક્રિયાઓની કલ્પના-એવા ક્યાંથી દોષ ? ન જ દોષ. ૧૦

સકા—જે એમ છે તો તે (જ્ઞાનયોગી) ભિક્ષાટનાદિક કેમ કરે છે ? તે સકાને દૂર કરવા કહે છે.—

દેહનિર્યાહમાપ્રાર્થા યાઽપિ ભિક્ષાટનાદિકા ।

પ્રિયા સા જ્ઞાનિનોઽસંગાપ્રૈય ધ્યાનવિષાતિની ॥ ૧૧ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ દેહના નિર્ચંદને જ આટે જે ભિક્ષાટનાદિક ક્રિયાને તે કરે છે, તે પણ અસંનપણાને લીધે જ્ઞાનીના ધ્યાનનો વિધાન કરનારી પતી નથી. ૧૧.

ટીકાર્થ—દેહ-એ ધર્મ કરવાનું સાધન છે, માટે ફક્ત તેના નિર્મા-
ણને જ માટે ભિક્ષાટન એટલે આહારને માટે અટન-ભ્રમણ તથા
બહિર્ભૂમિએ જવું વિગેરે જે ક્રિયા-ગમનાદિક વ્યાપાર દેખાય છે, તે
પણ જ્ઞાનીને-જ્ઞાનયોગવાળાને અસંગને લીધે એટલે અનાદિ કાળના
અભ્યાસવાળા સ્વભાવને લીધે તે ક્રિયા દેહવડે જ થાય છે. પણ તેને
માટે આત્માને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. અને તેથી તે ક્રિયા ધ્યાનનો
વિઘાત કરનારી એટલે ધ્યાનની સાથે વિરોધ કરનારી થતી નથી. ૧૧.

તે ઉપર દષ્ટાન્ત કહે છે.—

રત્નશિક્ષાદગમ્યા હિ તન્નિયોજનદ્વયથા ।

ફલભેદાત્તથાચારક્રિયાપ્યસ્ય વિભિદ્યતે ॥ ૧૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રત્ન પરીક્ષાના અભ્યાસ વખતની દૃષ્ટિ જૂદી હોય
છે, અને તે રત્નની પરીક્ષા કરતી વખતની દૃષ્ટિ પણ ફળના ભેદને લીધે
જૂદી હોય છે, તેમ આ જ્ઞાનીની આચાર ક્રિયા પણ ભેદવાળી છે. ૧૨.

ટીકાર્થ—જેમ કંઠેતનાદિક રત્નોની પરીક્ષાને માટે શિક્ષા એટલે
રત્નોના ગુણુદોષને પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથના અભ્યાસને વિષે-તે વખતે
જે દૃષ્ટિ હોય છે એટલે રત્નના જ્ઞાનને માટે જે દૃષ્ટિ સ્થાપન કરેલી
હોય છે, તે જૂદા પ્રકારની હોય છે; અને તે રત્નની પરીક્ષા કરવા માટે
નિયોગ કરેલી એટલે તેમાં રહેલા ગુણુદોષ જોવાને માટે પ્રેરેલી દૃષ્ટિ
પણ જૂદી જ હોય છે. અર્થાત્ અભ્યાસ વખતે માત્ર અભ્યાસ પૂરતી જ
દૃષ્ટિ હોય છે, અને તેમાં રહેલા ગુણુદોષ જોતી વખતે અત્યંત પ્રયત્ન-
વાળી દૃષ્ટિ હોય છે. કેમકે બંનેમાં ફળનો ભેદ છે. એટલે પ્રથમની
અને પછીની દૃષ્ટિના ફળમાં વિરોધ છે. તેજ પ્રમાણે આ જ્ઞાનયોગ-
વાળાના આચારની ક્રિયા પણ એટલે પૂર્વાપર અવસ્થાના ભેદ કરીને
આચારનો વ્યવહાર પણ ભેદ પામે છે એટલે અધિક ફળની ઇચ્છાએ
કરીને જૂદા જ પ્રકારને પામે છે. ૧૨.

હવે અસંગ ક્રિયાનું ફળ કહે છે.—

ધ્યાનાર્થા હિ ક્રિયા સેયં પ્રત્યાહત્ય નિજં મનઃ ।

પ્રારબ્ધજન્મસંકલ્પાદાત્મજ્ઞાનાય કલ્પતે ॥ ૧૩ ॥

મૂલાર્થ—તે આ ધ્યાનના પ્રયોગનવાળી ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના
સંકલ્પયંત્રી જ્ઞાનના મનને પાર્શ્વ વાળીને આત્મજ્ઞાનને માટે રામયે
થાય છે. ૧૩.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી આ અસહ્ય ક્રિયા એનું કળ અથવા વાક્યાર્થ જ છે એવી ક્રિયા પ્રારબ્ધ જન્મના સકલપથથી એટલે દરેક જન્મને સંચિત કરેલા દેહાદિ નિમિત્ત કર્મના અને તેથી પ્રાપ્ત થયેલા જન્મના કે અનુદિ પ્રસાદે કરીને પ્રાપ્ત થયેલા વર્તમાન જન્મના સકલપથી- નથી અથવા જ્ઞાનુવાથી પોતાના ચિત્તને પાશું વાળીને એટલે બીજા ચોથથી ખેંચી લઇને આત્મજ્ઞાનને માટે—આત્મસ્વરૂપને જ્ઞાનુવામાટે થે યાચ છે. ધ્યાન પણ આત્મજ્ઞાનને માટે યાચ છે, તેથી ધ્યાનીને કહી ક્રિયાજ દોષ છે. ૧૩.

કહેલા અર્પણો જ વિશેષ કહે છે—

સ્થિરીભૂતમપિ સ્વાન્તં રજસા ચલતાં પ્રજેત્ ।

પ્રત્યાહુત્ય નિગૃહ્ણતિ જ્ઞાની યદિદમુષ્યતે ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પણ ચનાદિકે કરીને તે નયજ- માને પામે છે. તેથી જ્ઞાની તેને પાશું ખેંચીને તેનો નિમલ કરે છે. વિશે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૪.

ટીકાર્થ—મન સ્થિર થયું હોય તો પણ તે ચનાદિકે શ્રમવન્ય દેવથી પાશું વ્યવજતાને પામે છે. માટે તેણે મનને ધ્યાનના આપાર- રૂટ પાશું ખેંચીને જ્ઞાની પુરુષ તેનો નિમલ કરે છે, એટલે પાનને વસા કરે છે, તે વિશે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. ૧૪.

તે જ બતાવે છે—

ચર્ત્તઃ ચર્ત્તરુપશમેદુદ્ધા ધૃતિગૃહીતયા ।

આત્મસંસ્થં મનઃ કૃત્વા ન કિશિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—ધૃતિવટે મહાયુ કરેલી બુદ્ધિએ કરીને ધીને ધીને કપ- શમ પામેવો, પછી મનને આત્માને વિશે સ્થિર કરીને કાઈ પણ વિચાર કરવો નહીં. ૧૫.

ટીકાર્થ—ધૃતિવટે એટલે સ્થિરતા અથવા સતોષવટે પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિએ કરીને ધીને ધીને ચિરંતિ પામવી. ચિત્તને પાશું વાળવું. ત્યાર- પછી ચિત્તને આત્માને વિશે સ્થિર કરીને પછી સંસ્થો નિરુપ્ત થયેલ દોષાથી કાંઈ પણ ચિંતવતું નહીં. અર્થાત્ કાંઈ પણ વિચારમાં મનને રાખવું નહીં; મનનો નિરોધ કરવો. ૧૫.

કહેલા અર્પણી તિલ્કિને માટે અનુકેષ કહે છે—

યતો યતો નિઃસરતિ મનઃશ્ચલમસ્થિરમ્ ।

તતસ્તતો નિવર્ત્યતદાત્મન્યેષ વશં નયેત્ ॥

ચોગીથરો કહે છે. અને યોગને વિષે આરૂઢ થયેલા એટલે ધ્યાનાદિક યોગને પામેલા મુનિને સમ એટલે મનનું દમન કરવા રૂપ કાર્ય કહેલું છે. ૨૨

યોગને વિષે આરૂઢ થયેલો ક્યારે કહેવાય ? એ આશંકાપર કહે છે.—

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुपज्यते ।

सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ૨૩ ॥

મુક્તાર્થ—ન્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્તિ ન કરે, તથા કર્મને વિષે આસક્તિ ન રાખે, ત્યારે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર તે મુનિ યોગારૂઢ કહેવાય છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—ન્યારે એટલે જે જ્ઞાનપરિપાકને વિષે ઇન્દ્રિયોના અર્થોમાં એટલે સપ્તાદિક પાંચે વિષયોમાં મન આસક્તિવાળું ન થાય, તથા આત્માસમ હોવાથી આરંભાદિક ક્રિયામાં પ્રવૃત્ત ન થાય, ત્યારે એટલે તેવા જ્ઞાનમાં વર્તેલો સર્વ—શુભ તથા અશુભ સંકલ્પોનો ત્યાગ કરનાર મુનિ યોગારૂઢ થયેલો છે, એમ બાબતું. ૨૩.

જ્ઞાનયોગ પણ સર્વથા ક્રિયારહિત હોતો જ નથી, તે કહે છે.—

ज्ञानं क्रियाविहीनं न क्रिया वा ज्ञानवर्जिता ।

गुणप्रधानभावेन दशाभेदः क्लैतयोः ॥ ૨૪ ॥

મુક્તાર્થ—ક્રિયાએ કરીને રહિત જ્ઞાન હોતું નથી, અને જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ તે બન્નેના ગૌણ અને પ્રધાનપણાએ કરીને દશાનો—અવસ્થાનો ભેદ છે. ૨૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલી ક્રિયાએ કરીને (વિશેષ હીન એટલે સર્વથા રહિત જ્ઞાન એટલે છદ્મસ્થાનો વિશેષને ગ્રહણ કરનાર બોધ હોતો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન ક્રિયાએ કરીને યુક્ત જ હોય છે. અથવા સર્વથા જ્ઞાને કરીને રહિત ક્રિયા હોતી નથી. પરંતુ ખરેખર એ જ્ઞાન અને ક્રિયાનો ગૌણ-અપ્રાધાન્ય (અમુખ્યતા) અને પ્રધાન-મુખ્યતાએ કરીને અવસ્થાનો ભેદ હોય છે. અર્થાત્ કર્મયોગને વિષે ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય અને જ્ઞાનની ગૌણતા હોય છે. તથા જ્ઞાનયોગને વિષે જ્ઞાનની મુખ્યતા અને કર્મની ગૌણતા હોય છે. ૨૪.

તે જ બાબત રૂપરૂ રીતે કહે છે.—

ज्ञानिनां कर्मयोगेन चित्तशुद्धिमुपेयुषाम् ।

निरवयवप्रवृत्तीनां ज्ञानयोगोचिती ततः ॥ ૨૫ ॥

જે કર્મયોગ અશુદ્ધ હોય તો પૂર્વે કહેલા ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે કહે છે.—

અજ્ઞાનિનાં તુ ચત્કર્મ ન તતશ્ચિત્તશોધનમ્ ।

યાગાદેરતથાભાવાન્મ્લેચ્છાદિકૃતકર્મવત્ ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાની જનોનું જે કર્મ છે, તેથી ચિત્તની શુદ્ધિ થતી નથી. કારણકે મ્લેચ્છ વિગેરેએ કરેલા કર્મની જેમ યજ્ઞાદિક ક્રિયાઓ કરવાથી તથાપ્રકારનો ભાવ થતો નથી. ૨૮.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનીને એટલે મિથ્યાજ્ઞાનવાળાને જે કર્મ એટલે યજ્ઞ કરવો તથા કરાવવો વિગેરે ક્રિયાયોગ છે, તે (કર્મ)થી ચિત્તની શુદ્ધિ એટલે નિર્ભળતા થતી નથી. કારણ કે યાગ એટલે મંત્રાદ્યુતિપૂર્વક પશુ વિગેરેના વધથી બ્રહ્માદિક દેવોનું પૂજન તથા આદિ સજ્જને લીધે જ્ઞાન, શૌચ વિગેરેનું તથાપ્રકારપણું નહીં હોવાથી એટલે મહા નિર્જરા વિગેરે ઉત્પન્ન કરીને સમતાદિક પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારો અહિંસાદિકનો ભાવ નહીં હોવાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થઈ શકતી નથી, કેમકે તેથી તો ઉલટો પાપરૂપ મેલનો જ લેપ થાય છે. મ્લેચ્છ એટલે યવન તથા આદિ પટેકરીને શક જાતિના તથા પુસિદજાતિ વિગેરેના લોકોએ કરેલા પશુ વધાદિકે કરીને ગોતાના દેવતાની પૂજારૂપ કર્મની જેમ તે નિષ્કળ છે. એટલે કે જે કદાચ ગોત્રિસાદિકવડે મ્લેચ્છાદિકને મનની શુદ્ધિ થતી હોય, તો વેદમાં કહેલા પશુ યાગાદિકે કરીને પણ શુદ્ધિ થાય. કારણકે તે બંનેમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી. બંનેમાં ન્યાયની તુલ્યતા છે. ૨૮.

સંકા—યાગ એટલે કર્મયોગ. તેના ફળની ઇચ્છા રાખી ન હોય તો તે જ્ઞાનને ખાટે થાય છે. તે ઉપર કહે છે.—

ન ચ તત્કર્મયોગેऽપિ ફલસંકલ્પવર્જનાત્ ।

સંન્યાસો બ્રહ્મવોધાદ્વા સાવચત્વાત્સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—તે યાગાદિક કર્મયોગ છતાં પણ ફળના સંકલ્પનો ત્યાગ કરવાથી અથવા તો બ્રહ્મના બોધથી સંન્યાસ થઈ શકતો નથી. કારણ કે (યાગ અથવા બ્રહ્મનો બોધ) સ્વરૂપથીજ સાવચ છે. ૨૯

ટીકાર્થ—યાગાદિક ક્રિયા વોગને વિશે આ લોક સર્વોપી પુત્ર અને શાસ્ત્રાદિકની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળનો સંકલ્પ કર્યો વિના પણ સંન્યાસ એટલે મનની શુદ્ધિ થતી નથી. જનતાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયના કેડે રૂપ બ્રહ્મના ખાત્ર જ્ઞાનથીજ સંન્યાસ થઈ શકતો નથી કારણકે સ્વા-

પથી જ એટલે કિયાનો આકાર જોવાથી જ તે સાવધ-પાપસહિત હોવાથી અન્ય હિસાબી લેખ પ્રાપ્તિના અને મનશુદ્ધિનું કારણુ તે થતી નથી. ૨૯.

કહેલા અર્થને વિષે જ સમુચ્ચયાર્થ કહે છે.—

નો चेदित्थं भवेच्छुद्धिर्गोहिंसादेरपि स्फुटा ।

इयेनाद्धा चेदविहिताद्विद्येपानुपलक्षणात् ॥ ૩૦ ॥

મૂલાર્થ—જો એમ ન હોય તો ગોહિંસાદિકથી પણ પ્રગટ રીતે મનશુદ્ધિ થશે. અથવા વેદમાં કહેલા સ્યેનયાગથી પણ મનશુદ્ધિ થશે. કારણુ કે તે બન્નેમાં કંઈ વિશેષ દેખાતો નથી. ૩૦.

ટીકાર્થ—જો એમ ન હોય તો એટલે અમે કહેલું તમને પુક્તિપુક્તિ સ્પષ્ટાસનું ન હોય અને આ પ્રમાણે એટલે યાગાદિક સાવધ કર્મવડે વેદમાં કહેલી શુદ્ધિ માનતા હો તો આય વિગેરેની હિંસાથી પણ પ્રગટ રીતે ચિત્તશુદ્ધિ થવી જોઈએ. અથવા વેદમાં કહેલા એટલે વેદમાં જોના વિશેષ કંઈ નથી એવા સ્યેનયાગથી પણ શુદ્ધિ થવી જોઈએ, અને તે તો તમારે અપ્રમાણુ છે. કારણુ કે જાણતા વધ નિંધ છે અને સ્યેનયાગ અભિચાર એટલે મારણુ, મોહન વિગેરેના વિવચ-વાળો છે. માટે આનાથી પણ શુદ્ધિ થવી જોઈએ. કેમકે વેદવિહિત હિંસામાં તથા અન્ય હિંસામાં કંઈ પણ વિશેષ એટલે પાપનું ન્યૂનાવિક-પણું દેખાતું નથી. ૩૦.

सायद्यं कर्म नो तस्मादादेयं बुद्धिविप्लवात् ।

कर्मोदयागते त्वस्मिन्नसंकल्पादवन्धनम् ॥ ૩૧ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બુદ્ધિનો વિપર્યય થાય છે માટે સાવધ કર્મ મહાનુ કરવા લાયક નથી. કદાચ કર્મેના ઉદયથી આવું સાવધ કર્મ પ્રાપ્ત થયું હોય તો તેમાં સકલ્પ ન હોવાને લીધે તે પાપબંધક નથી. ૩૧.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને—પૂર્વે કહેલા કારણે કરીને બુદ્ધિનો વિપર્યય થાય છે માટે સાવધ-પાપસહિત કર્મ પાટિત પુરવે મહાનુ કરવા લાયક નથી. કદાચ આ સાવધ યોગ (કર્મ) કર્મેના-જ્ઞાનાવરણીયાદિકના ઉદ-યને લીધે અનુપયોગ, રોગ, પરાભવ વિગેરેવડે પ્રાપ્ત થયો હોય તો તેમાં સકલ્પ ન હોવાને લીધે એટલે હિંસા કરવાના પરિણામ ન હોવાથી અશુભ કર્મેના બંધ થતો નથી. આ પ્રમાણે અંગીકાર કરતું યોગ્ય છે. પણ હાલુવાની બુદ્ધિથી કરેલું કર્મ અબંધક છે, એમ તો કહી શકાય જ નહીં. ૩૧.

થાય છે, પરંતુ નિરપેક્ષ મુનિજનોને તો તે (સમદષ્ટિ) રાગ અને દ્વેષના નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

ટીકાર્થ—વ્યવહાર દ્વય અર્થોગ્ દશામાં એટલે સરાગ અવસ્થામાં વિષમપણા ઉપરની એટલે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટમાં તેમ જ ઉચ્ચ અને નીચ-પણામાં જે સમદષ્ટિ એટલે સર્વત્ર તુલ્ય વર્તનવડે લેવું તે અર્થાત્ સમગ્ર પ્રાણીવર્ગને એક રૂપે જ લેવો અને તે જ પ્રમાણે વર્તવું તે દોષને માટે એટલે ધર્મધંસાદિક અનેક અનર્થની પ્રાપ્તિને માટે થાય છે. પરંતુ અપેક્ષારહિત એટલે વ્યવહારના નિર્બાહની ઇચ્છારહિત મુનિઓને તો તે પ્રયોક્ત વિષમતા ઉપરની સમદષ્ટિ રાગદ્વેષના ક્ષયને માટે-નાશને માટે થાય છે. ૪૬.

ફરીને નિરપેક્ષમુખનો વિશેષ કહે છે.—

રાગદ્વેષક્ષયાદેતિ જ્ઞાની વિષયશૂન્યતામ્ ।

છિદ્યતે મિથ્યતે ચાયં હન્યતે યા ન જાતુચિત્ ॥ ૪૭ ॥

મૂળાર્થ—જ્ઞાની રાગદ્વેષના ક્ષયથી વિષયની શૂન્યતા (અભાવ)ને પામે છે, અને તે કદાચિત્ પામુ છેદાતો, બેદાતો કે ક્ષણાતો નથી. ૪૭.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગવાળા મુનિ રાગદ્વેષના ક્ષયથી રાજ્ઞાદિક વિષયોની શૂન્યતાને-અભાવને પામે છે. તેવા વિષય શૂન્યતાવાળા જ્ઞાનયોગી કદાચિત્ પામુ અતિ તીક્ષ્ણ રાજ્ઞાદિકવડે છેદાતા નથી એટલે આત્મધ્યાનના છેદને પામતા નથી. અર્થાત્ કોઈ તેને છેદે તોપણ તેના ધ્યાનની ધારા અખંડ રીતે જ પ્રવર્તે છે તથા તે બેદાતા નથી, એટલે રાગવડે કોઈ તેને બેદે તોપણ રાજ્ઞાદિકના પરિણામવડે પરિણતિના બેદને પામતા નથી. અથવા તે ક્ષણાતો નથી એટલે ધર્મના ધ્વંગને પામતા નથી. ૪૭.

હવે આઠ દેવોએ ફરીને જ્ઞાનયોગીનું સ્વરૂપ દેખાડે છે.—

અનુસ્મરતિ નાતીતં નૈવ કાંશ્વસ્યનાગતમ્ ।

ચીત્તોષ્ણમુસ્તદુઃસ્થેષુ સમો માનાપમાનયોઃ ॥ ૪૮ ॥

મૂળાર્થ—જ્ઞાનયોગી અતીત પુનાંતનું સ્મરણ કરતા નથી, અનાગતની ઇચ્છા કરતા નથી, તથા ચીત્ત ઉષ્ણ, મુખ દુઃખ અને માન અપમાનને વિશે તુલ્ય દોષ છે. ૪૮.

ટીકાર્થ—આ-વાને વિશે સ્મરણ કરનાર જ્ઞાનયોગી અતીત એટલે પૂર્વે અનુભવેલા તુષ્ણ, દુઃખ, ઇષ્ટ, અને અનિષ્ટ ભાવાદિકનું સ્મરણ કરતા નથી તથા અનાગત એટલે પ્રાપ્ત નહીં થવેલા દેવતા ભાવા

દિકની ઇચ્છા કરતા નથી. તથા શીત એટલે નિમ્ન અથવા શિથિર કાગથી ઉત્પન્ન થયેલી શીતવેદના, ઉષ્ણ એટલે સ્નાપને ઉત્પન્ન કરનાર સૂર્યનો તાપ વિનેરે, મુખ-પૂર્ણ તથા ઇષ્ ભોજનાદિકથી ઉત્પન્ન થયેલ શાતા. દુઃખ-પરીસત્, ઉપસર્ગ વિનેરે ચાલન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલું કષ્ઠ, એટલાને વિષે સખ એટલે તુલ્ય દષ્ટિવાળા હોય છે. તથા ખાન એટલે ચાલદિકે કરેલા ભક્તિસત્કાર અને અપમાન એટલે દુષ્ઠ પામર જનોએ કરેલી તર્જના-તિરસ્કાર, તેને વિષે પાનુ પ્રમાણ એટલે ચનાદિક રહિત તુલ્ય વૃત્તિવાળા હોય છે. આવા મુનિ અધ્યાત્મથી માત્રાજ્ઞને ભોગવતા છતાં ખીજું કંઈ પાનુ બેના નથી. એ રીતે આદ્યાથી આઠમા રસોક્તી સાથે સખધ જાનુવો. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર દરેક રસોક્તીને વિષે જાનુવું. ૪૮.

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો માનમાયાનુવદ્વતઃ ।

લોભસંસ્પર્શરહિતો પેદસેદયિયર્જિતઃ ॥ ૪૯ ॥

મુસાર્થ—ઇન્દ્રિયોને ઇતનાર, ક્રોધને ઇતનાર, માન અને માયા-વદે ઉપદ્રવ નહીં પામેલો, લોભના સ્પર્શ રહિત તથા પેદના ખેદથી રહિત, ૪૯.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી ધોત્રાદિક ઇન્દ્રિયોને ઇતનાર એટલે જગ કરનાર, ક્રોધને ઇતનાર, માન-ભતિ વિનેરેનો નર્વ તથા માયા-માતા, તેનાવદે પરાભવ નહીં પામેલો, લોભ-તુષ્ણના સખધ રહિત. તથા પેદ એટલે પુરુષવેદ વિનેરેના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલા કાનનો અભિજ્ઞાન અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ તેનાવદે-તત્કાલ સ્નાપવદે રહિત એટલે અભિજ્ઞાના રહિત હોય છે. ૪૯.

સંનિરુધ્ધ્યાત્મનાત્માનં સ્થિતઃ સ્વકૃતકર્મભિત્ ।

હઠપ્રયત્નોપરતઃ સહજાચારસંચનાત્ ॥ ૫૦ ॥

મુસાર્થ—તથા આત્માને આત્માવદે રૂપીને રહેલો, પાતે કરેલા કર્મને ખેદનારો અને સત્કર્મ આત્માને સંજ્ઞાવદે જગત્કારના પ્રયત્નથી નિવૃત્તિ પામેલો, ૫૦.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી આત્માવદે એટલે શુદ્ધ ઉપેક્ષાવદે મનરૂપી આત્માને રૂપીને એટલે પાતાના આત્માને વિષે ક્ષય કરીને રહેલો-આત્મવચરૂપે અચરિત્થત થયેલો, પાતે સત્કર્મના પ્રયત્નથી કરેલા-આત્માને વિષે જપ્તના નર્વ કરીને પ્રેમે કરેલા દુઃખમુખ સ્વભા-

વરણીયાદિક કર્મને ભેદનાર તથા હકને વિષે એટલે ઇન્દ્રિય અને મનને રોકવામાં બળાત્કાર તેને વિષે અથવા કદામહને વિષે ઉદ્ધમથી નિવૃત્તિ પામેલો થાય છે. સત્તાથી થાય છે? સહજ એટલે સ્વાભાવિક આચારનું એટલે આત્માએ આચરવા યોગ્ય વ્યવહારનું સેવન કરવાથી-એવા પ્રકારનો થાય છે. ૫૦.

લોકસંજ્ઞાવિનિર્મુકો મિથ્યાચારપ્રપચ્છદત્ ।

ઉલ્લસત્કંઠકસ્થાનઃ પરેણ પરમાશ્રિતઃ ॥ ૫૧ ॥

મૂળાર્થ—તથા લોકસંજ્ઞાથી મુક્ત થયેલો, મિથ્યા આચારના વિસ્તારને હરખુ (નાશ) કરનારો, કંઠકના સ્થાનોને ઉદ્ધાર પમાડનારો અને ઉત્કૃષ્ટ યોગવટે ઉત્કૃષ્ટ દરજ્જાને પામેલો, ૫૧.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી લોક સંજ્ઞાથી મુક્ત થયેલો-સામાન્ય જ્ઞાનોની દેખાદેખીએ કરેલી ખુદ્ધિવટે અત્યંત રહિત થયેલો અર્થાત્ પરમાર્થને જ્ઞાનાર, મિથ્યા-વિપરીત આચારના-ક્રિયાના પ્રપંચને-વિસ્તારને હરખુ કરનાર અર્થાત્ સમગ્ર વિપર્યોસનો ત્યાગ કરનાર, કંઠક એટલે અંગુલથી માન કરેલા આકાર ખડમાં રહેલા પ્રદેસરાશિના પ્રમાણુસંગ સ્થાનોને એટલે સવમના અધ્યવસાયના તરતમપણાથી ઉત્પત્ત થયેલી પરિણતિને ઉદ્ધાર કરનાર-પુદ્ગિ પમાડનાર તથા પ્રકૃષ્ટ યોગે કરીને મહા ઉત્કૃષ્ટ દરજ્જાને પામેલો હોય છે. ૫૧.

શ્રદ્ધાયાનાશ્ચયા ગુરુઃ સચ્ચાતીતો હ્યસચ્ચવાન્ ।

ગતો દૃષ્ટેતુ નિર્વેદમનિશ્ચુતપરાક્રમઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂળાર્થ—તથા શ્રદ્ધાયાન, જિનેશ્વરની આજ્ઞાથી મુક્ત, સમગ્ર ક્રિયાન કરનારો, સચ્ચ રહિત, પૃથ્વિક પદાર્થોને વિષે નિર્વેદને પામેલો અને આજ્ઞાના પીરને નહીં નોખવનારો, ૫૨.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી શ્રદ્ધાયાન એટલે મોક્ષની અભિલાષાથી આત્માને કરીને પુક્ત એટલે જિનેશ્વરની આજ્ઞાનું આરાધન કરવામાં પ્રત્યેક પદાર્થની અતીત એટલે આવધર્મને વિદારણુ (નાશ) કરવામાં મનને એમાં અગ્રમ અધ્યવસાયપૂર્વક આવધર્મનું અતિક્રમણ કરનાર, અનુચિત એટલે બાધ અધિકરણનો ત્યાગ કરનાર, દૃષ્ટ એટલે પુક્ત

મુક્તાર્થ—તથા દરને દૂર કરનાર, ધ્યાનરૂપી અભિવદે પાપરૂપી કાષ્ટસમૂહને દગ્ધ કરનાર અને લોકપ્રવાહથી ઉલટા પ્રવાહને અનુસરવાવડે લોકોત્તર ચરિત્રને ધારણ કરનાર. ૫૩.

ટીકાર્થ—તથા જ્ઞાનયોગી અન્યના પ્રાણને હરણ કરનાર અને આત્માના ધર્મરૂપ ઇવનને હરણ કરનાર એવા માનવચત્ર અને કાપાથી ઉત્પન્ન થયેલા આરભરૂપ દંડને દૂર કરનાર. ધર્મધ્યાન અથવા શુદ્ધ-ધ્યાનરૂપી અભિવદે પાપરૂપી-અશુભ કર્મરૂપી કાષ્ટના સમૂહને બાળી નાખનાર અને લોકપ્રવાહની અપેક્ષાએ તેનાથી પ્રતિકૂળ (ઉલટા) ગમન કરનારા પ્રવાહને અનુસરવાવડે કરીને લોકોત્તર એટલે અત્તીકિક ચરિત્રને-સારા ધ્યાન આદિ લીલાના અનુગ્રાહને ધારણ કરનાર હોય છે. ૫૩.

લઘુધાન્ કામાન્ વહ્નિઃકુર્વન્નકુર્વન્ વહુરૂપતામ્ ।

સ્ફારીકુર્વન્ પરં ચધુરપરં ચ નિમીલયન્ ॥ ૫૪ ॥

મુક્તાર્થ—ગ્રામ થયેલા કામોને-ચોનોને દૂર કરતો. બાહુરૂપીપણને નહીં કરતો, ઉત્કૃષ્ટ અશુને વિકસ્વર કરતો અને અન્ય નેત્રને બધ કરતો, ૫૪.

ટીકાર્થ—જ્ઞાનયોગી ગ્રામ થયેલા કામોને એટલે હૃદયોગોને મનરૂપી નૃપમાંથી દૂર કરતો, ધણાં રૂપોને એટલે આકારને નહીં કરનાર અર્થાત્ હાલુમાં બીનવાળો, હાલુમાં ધ્યાનવાળો, હાલુમાં જ્ઞાનવાળો, હાલુમાં રાગચિનાનો ઉત્પાદિક વિચિત્ર વેપને નહીં કરતો એટલે તજતો, પર એટલે જ્ઞાનરૂપી પ્રધાન એવા અશુને નિર્નજપણાએ કરીને વિકસ્વર કરતો અને બીજાં ચર્મનેત્રને અથવા અજ્ઞાનને બધ કરતો એટલે ધ્યાનમાં લીન થયા માટે તેનો સંકોચ કરતો અર્થાત્ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો હોય છે. ૫૪.

પદ્યક્ષન્તર્ગતાન્ માવાન્ પૂર્ણભાવમુપાગતઃ ।

મુક્તાર્થ—આત્માની અંદર રહેલા પદાર્થોને ભેતો, પૂર્ણ ભાવને

ગ્રામ થયેલા અને અધ્યાત્મરૂપી સ્વપ્નાવસ્થાને ભોજવતો સ્વપ્ની બીજું કંઈ પણ ભેતો નથી. ૫૫.

ટીકાર્થ—આત્માને વિષે રહેલા ભાવને એટલે ઉત્પાદ વિષેરે વિવિધ પર્યાયોને અથવા જ્ઞાનાદિક ગુણની વૃદ્ધિના અંશોને ભેતો, પૂર્ણભાવને એટલે સમગ્ર હૃદયના મનામપણને ગ્રામ થયેલા તથા

માનેતા છે. તથા ક્રિયાકાંડ કરનારાઓ યજ્ઞ પાત્ર થોળી અધિક છે, તેથી કરીને તે અનુન ! તુ થોળી થા. ૫૮.

ટીકાર્થ—દે અનુન ! થોળી એટલે જ્ઞાનયોગચાળો પુરૂષ માણે. પચામારિક તપશ્ચા કરનારાઓયજ્ઞ અધિક-ઘેણ છે. તથા જાની એટલે વેદ વિનેરે રાત્રીને જાગૃત્તારયજ્ઞ પાત્ર અધિક માનેડો—અત્યંત મધાન-પાત્ર કહેડો છે. તથા કનક એટલે વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓને કરનારા યજ્ઞ પાત્ર થોળી ઘેણ છે કારણકે નિયુનિમાં જ તત્પર છે. તેથી કરીને એટલે પૂર્વાજા નુબાને પ્રાપ્ત કરનાર દોષાથી દે પાડવાને વિષે ઘેણ અનુન ! તુ થોળી એટલે જ્ઞાનયોગ ચાળો થા. ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ ઘેણતા કહે છે.—

સમાપ્તિરિદ્ધ વ્યક્તમાત્મનઃ પરમાત્મનિ ।

અભેદોપાસનારૂપસ્તતઃ શ્રેષ્ઠતરો હ્યયમ્ ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમાં વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિષે સ્પષ્ટ રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે, તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિષે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિષે એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિષે સમાપ્તિ એટલે અત્યંત ધ્યાતા અને ધ્યેયના અભેદ કરીને એકપાત્રની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસના-રૂપ એટલે મને વિષે ધ્યાતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કાર્ધ પાત્ર વિશેષ નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનયોગ બીજા સર્વ યોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. ૫૯.

એ જ વિષયની પુષ્ટિ કરે છે:—

ઉપાસના ભાગવતી સર્વેમ્યોડપિ મરીયસી ।

મહાપાપક્ષયંકરી તથા ચોક્કં પરંરપિ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—ભગવાનની ઉપાસના સર્વે યજ્ઞ પાત્ર મોટી છે, તથા પાપોનો શય કરનારી છે. તે વિષે બીજાઓએ પાત્ર કશું છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—ભગવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના—એવા સર્વ તપ-યોગ કરતાં પાત્ર અત્યંત મોટી છે. તે પછી ક્રિયાયોગ કરતાં ! તો શું કહેવું ? કારણ કે તે એવા સર્વ યોગોથી સાધ્ય ! ૨. તથા તે ભગવાનની એવા મોટાં પાપોનો નાશ —સાંખ્ય વિનેરેએ પાત્ર કશું છે. ૬૦.

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામ્રાજ્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ ઔશ્વર્યને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરૂષ અવશ્યેય રહેલું એટલે ઉપર કલાથી બાકી રહેલું બીજું કાંઈ પણ કાર્ય જોતો નથી. કારણકે પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે. આ આઠ શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો પુરૂષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૧૫.
જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રશંસા કરે છે.—

શ્રેષ્ઠો હિ જ્ઞાનયોગોઽયમધ્યાત્મન્યેવ યજ્ઞગૌ ।

વન્ધપ્રમોક્ષં ભગવાન્ લોકસારે સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે ભગવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બધાના મોક્ષને કહેલો છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મ માર્ગની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલો જ્ઞાનયોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રશસ્ત છે. કારણ કે ભગવાન શ્રીવધેભાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પહેલા અગ્રના પાંચમા અધ્યયનને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બધામોક્ષને એટલે કર્મના બંધનથી મુક્ત થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કહ્યું છે, તેજ અત્રે દેખાડે છે.—

ઉપયોગૈકસારત્યાદાશ્વસંમોહવોધતઃ ।

મોક્ષાર્થયુગ્યતે ચૈતત્તથા ચોક્કં પરૈરપિ ॥ ૫૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—ઉપયોગરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોક્ષ રહિત શીઘ્ર બોધકારક હોવાથી અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ અધ્યાત્મ યુક્ત છે. તે વિષે અન્યદર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન ઉપયોગરૂપી એટલે ઈદ્ર સાધ્યને વિષે મનની એકાગ્રતારૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુખ્ય હોવાથી, શીઘ્રપામે પ્રાપ્તિ રહિત બોધકારક હોવાથી, તથા તેનાવડે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ પતી હોવાથી આ પૂર્વે કહેલું અધ્યાત્મ યુક્ત છે એટલે યુક્ત યુક્ત છે-યોગ્ય છે. અર્થાત્ મોક્ષના સાધનોને વિષે જ્ઞાનયોગનીજ મુખ્યતા છે. આ વિશે બાકી વિનેરે અન્ય દર્શનીઓએ પણ કશું છે. ૫૭.

જે કશું છે તેજ કહે છે.—

તપસ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપ્યધિકો મતઃ ।

કર્મિભ્યઃપ્રધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી ભવાર્જુન ॥ ૫૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—યોગી તપસ્વીથી અધિક છે, પદ્મિનાયકી પણ અધિક

માનેલો છે, તથા ક્રિયાકાંડ કરનારાઓ થકી પાનુ યોગી અધિક છે, તેથી કરીને હે અર્જુન ! તું યોગી થા. ૫૮.

ટીકાર્થ—હે અર્જુન ! યોગી એટલે જ્ઞાનયોગવાળો પુરુષ માસા-પવાસારિક તપસ્યા કરનારાઓથકી અધિક-એક છે. તથા જ્ઞાની એટલે વેદ વિગેરે જ્ઞાનોને બાબુનારથકી પાનુ અધિક માનેલો-અત્યત પ્રધાન-પાનુ કહેલો છે, તથા કર્મક એટલે વેદમાં કહેલી ક્રિયાઓને કરનારા થકી પાનુ યોગી એક છે કારણકે નિવૃત્તિમાં જ તત્પર છે. તેથી કરીને એટલે પૂર્વાંક શુભોને પ્રાપ્ત કરનાર દોષથી હે પાસોને વિગે એક અર્જુન ! તું યોગી એટલે જ્ઞાનયોગ વાળો થા. ૫૮

આ જ્ઞાનયોગની જ એકતા કહે છે.—

સમાપત્તિરિહ વ્યક્તમાત્મનઃ પરમાત્મનિ ।

અભેદોપાસનારૂપસ્તતઃ શ્રેષ્ઠતરો હ્યયમ્ ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—આ જ્ઞાનયોગમાં વર્તતા આત્માને પરમાત્માને વિગે રૂપક રીતે એકતાની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી આ અભેદ ઉપાસનારૂપ જ્ઞાનયોગ સૌથી એક છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—આ જ્ઞાનયોગને વિગે વર્તતા પ્રાણીને પરમાત્માને વિગે એટલે પરિપૂર્ણ બ્રહ્મને વિગે સમાપત્તિ એટલે અત્યત ધ્યાતા અને ધ્યેયના અભેદ કરીને એકપાનુની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી કરીને આ અભેદ ઉપાસના-રૂપ એટલે જેને વિગે પોતાના આત્મા તથા પરમાત્મા કાંઈ પાનુ વિગે નથી એવી દેવની આરાધનારૂપ જ્ઞાનયોગ ખીલ સર્વ યોગ કરતાં એક છે. ૫૯.

એ જ વિષયની પ્રુષ્ટિ કરે છે:—

ઉપાસના માગવતી સર્વેભ્યોઽપિ ગરીયસી ।

મહાપાપધ્યંકરી તથા શ્વોકં પરૈરપિ ॥ ૬૦ ॥

મૂલાર્થ—જનવાનની ઉપાસના સર્વ થકી પાનુ મોટી છે, તથા મહા પાપનો રૂપ કરનારી છે. તે વિગે ખીલઓએ પાનુ કમું છે. ૬૦.

ટીકાર્થ—જનવાનની એટલે પરમાત્માની ઉપાસના-તેવા સર્વ તપ-સ્યાદિક યોગ કરતાં પાનુ અત્યંત મોટી છે. તે પછી ક્રિયાયોગ કરતાં મોટી હોય તેમાં તે શું કહેતું ? કારણ કે તે જેવા સર્વ યોગથી સાધ્ય એવા મોક્ષનું સાધન છે. તથા તે જનવાનની જેવા મોટાં પાપોનો નાશ કરનારી છે. તે વિગે ખીલ-સાંખ્ય વિગેરેએ પાનુ કમું છે. ૬૦.

અધ્યાત્મરૂપી એટલે આત્માની સંપત્તિરૂપી સામ્રાજ્યને એટલે ઉત્કૃષ્ટ
 ઐશ્વર્યને ભોગવતો-આવા પ્રકારનો જ્ઞાની પુરુષ અવશ્ય રહેલું એટલે
 ઉપર ક્યાંથી બાકી રહેલું બીજું કાંઈ પણ કાર્ય એતો નથી. કારણકે
 પોતાના કાર્યમાં અપ્રયોજક હોવાથી બાકીનું સર્વ પ્રયોજન રહિત છે.
 આ આઠ રસોડામાં કહેલા ત્રણનુયાયો પુરુષ જ્ઞાનયોગી કહેવાય છે. ૫૫.
 જ્ઞાનયોગની સ્તુતિ-પ્રસાસ કરે છે.—

શ્રેષ્ઠો હિ જ્ઞાનયોગોડયમધ્યાત્મન્યેય યજ્ઞગૌ ।

વન્ધપ્રમોક્ષં ભગવાન્ લોકસારે સુનિશ્ચિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—અધ્યાત્મને વિષે આ જ્ઞાનયોગ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે
 બનવાને લોકસારને વિષે અત્યંત નિશ્ચિત એવા બંધના મોક્ષને કહેતો છે. ૫૬.

દીકાર્થ—અધ્યાત્મ જ્ઞાનની સિદ્ધિને વિષે આ પૂર્વે કહેલા જ્ઞાન
 યોગ એટલે જ્ઞાનરૂપ મોક્ષનો ઉપાય અત્યંત (સૌથી) શ્રેષ્ઠ-પ્રસાસ્ય છે.
 કારણ કે બનવાન શ્રીજંમમાન સ્વામીએ લોકસાર નામના પદેલા બનના
 પાપમાં આપણને વિષે અત્યંત નિર્ધાર કરેલા બંધમોક્ષને એટલે કર્મના
 અપવિત્રથી મુક્તિ થવાને કહેલું છે. ૫૬.

લોકસારને વિષે જે કમ્પ છે, તેજ અને દેખાડે છે.—

તપયોગેકમારવાદાશ્વસંમોહબોધતાઃ ।

મોહાસંયુગ્યતે ચેતસથા ચોક્તં પરૈરપિ ॥ ૫૭ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—કેવળાનરૂપી અદ્વિતીય પ્રધાન હોવાથી, મોહ રહિત
 સ્થિત મોહાસંયુગ્યતા અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી આ
 જ્ઞાન યોગ છે. જે વિશે અન્યદર્શનનીઆએ જાણ કર્યું છે. ૫૭.

દીકાર્થ—અધ્યાત્મરૂપ સાધન કેવળાનરૂપી એટલે દૃઢ માથાને
 વિશે જનની અજાતતાકારી અદ્વિતીય પ્રધાન-મુક્ત્ય હોવાથી, સીધાપણે
 જાણે એવા જાતસંયુગ્ય હોવાથી, તથા તેનાકે મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય
 તેવાથી આ જ્ઞાન યોગ છે એટલે સ્પષ્ટ થાય છે. ૫૭.
 જ્ઞાન યોગના અન્યથા અર્થને વિશે જ્ઞાનયોગનીજ મુખ્યતા છે. આ
 વિશે અન્ય દર્શનને અન્ય દર્શનનીઆએ જાણ કર્યું છે. ૫૭.

જ્ઞાન યોગ જે જ્ઞાન યોગ છે.—

તપશ્ચિદ્યોત્તરિયો યોગો જ્ઞાનિન્યોડયવિદો મતઃ ।

દર્શનંચચારિદ્ધો યોગો નમ્માયોર્મી બરતનું ॥ ૫૮ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—તપ-દિ-ચિદ-યોગની અવસ્થા છે. તપ-દિ-ચિદ-યોગની અવસ્થા

બાદર, રૂપી, અરૂપી, દૂર રહેલા તથા નજીક રહેલા પદાર્થ સમૂહને જાણનાર સર્વદર્શી પરમાત્માને એવે છે એટલે બેદે કરીને નહીં જાણતા હતાં પણ “જે સર્વજ્ઞ અને નિરજન છે, તેજ મારે પૂજ્ય અને દ્યેય હો.” એમ ધારીને ભજે છે, તે પણ એટલે આ પ્રકારે વિશેષને ન જાણનારે પણ સામાન્ય યોગને એટલે પરબ્રહ્મની આરાધનાના સામાન્ય ઉપાયને આશ્રિત થયેલા ■ એમ જાણવું. ૬૩.

સામાન્ય યોગનેજ બતાવે છે.—

સર્વજ્ઞો મુખ્ય એકસ્તત્ત્વતિપત્તિશ્ચ યાવતામ્ ।

સર્વેડપિ તે તમાપદ્મા મુખ્યં સામાન્યતો યુધાઃ ॥ ૬૪ ॥

મુદ્ધાર્થ—સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે, એકજ છે અને જેટલા ભગ્યોને તેના પર ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે પંડિતો સામાન્યથી મુખ્યપણે તે સર્વજ્ઞનેજ પામેલા છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે એટલે મારે આરાધન કરવામાં તે પ્રધાન છે, તે એકજ છે એટલે મહાદેવરૂપ. વિષ્ણુરૂપ અથવા જિનરૂપ હો પણ પરમાર્થ રીતે સર્વજ્ઞ એકજ છે કારણ કે આવશ્યક રહિત જે હોય તેને આશ્રયનો બેદ (ભિન્નતા) કારણ નથી. વળી જેટલા ભગ્યોને તે સર્વજ્ઞને વિષે ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે સર્વજ્ઞના ભક્તોરૂપ પંડિતો સામાન્ય થકી એટલે વિશેષ બક્તિની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાન) ના અભાવથકી મુખ્ય-સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા તે સર્વજ્ઞને પામેલા છે. ૬૪.

હવે જેઓ વિશેષના આમહવાળા છે, તેઓને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

ન જ્ઞાયતે વિદ્યેપસ્તુ સર્વધાઽસર્વદર્શિંભિઃ ।

અતો ન તે તમાપદ્મા વિશિષ્ટ્ય ભુવિ કેચન ॥ ૬૫ ॥

મુદ્ધાર્થ—અસર્વજ્ઞો સર્વધા વિશેષને જાણતા નથી, તેથી કેટલાએક આચાર્યો પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવને વિશેષે કરીને સર્વજ્ઞ તરીકે માને છે, પરંતુ તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામેલા નથી. ૬૫.

ટીકાર્થ—જેઓ સર્વ નિઃશેષ પદાર્થને જોનારા-જાણનારા નથી તેવા અસર્વજ્ઞોવડે વિશેષ એટલે વસ્તુને બક્તિ બક્તિ પ્રત્યે રહેલો નિશ્ચયરૂપ બેદ જાણતો નથી. (તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને ઓળખી શકતા નથી.) તેથી કરીને તેવા કેટલાએક વાદીઓ પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવનો અથવા પુરૂષનો વિશેષ એટલે બેદ કરીને તેમને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીપણે જૂઠા પાડીને તેને વિષે સર્વજ્ઞપણાના આમહવાળા થાય

તેઓએ જે કશું છે, તે કહે છે.-

યોગિનામપિ સર્વેષાં મહત્તેનાન્તરાત્મના ।

શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તમો મતઃ ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—સર્વે યોગીઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન આત્મા રહેલા અંતરાત્માએ કરીને અને ભજે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે. ૬૧.

ટીકાર્થ—સમગ્ર યોગીઓના મધ્યમાં એટલે પરબ્રહ્મના ઉપાસને શ્રેવનાશ્રીઓમાં જે શ્રદ્ધાવાન એટલે મોક્ષેચ્છુ અને પામેલા અંતરાત્માએ કરીને અને આત્મરૂપ ભજે છે-શ્રેવે છે, તેને મેં અત્યંત યોગ્ય માન્યો છે-કહ્યો છે. ૬૧.

હવે છ રસોકવટે ઉપાસનાનું વર્ણન કરે છે.-

ઉપાસ્ટે જ્ઞાનવાન્ દેવં યો નિરંજનમવ્યયમ્ ।

સ તુ તન્મયતાં યાતિ ધ્યાનનિર્ઘૂત કલ્મષઃ ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—જે જ્ઞાની પુરૂષ નિરંજન અને અવ્યય (નાશરહિત) દેવની ઉપાસના કરે છે, તે ધ્યાનવટે પાપનો નાશ કરીને તે દેવમય-દેવસ્વરૂપ થાય છે. ૬૨.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ જ્ઞાની એટલે શુદ્ધ જ્ઞાનયોગવટે યુક્ત છતો. નિરંજન એટલે સમગ્ર કર્મલેપ રહિત અને અવ્યય એટલે વિનાશ રહિત એવા દેવને એટલે પરમ જ્ઞાનના વિશ્વાસે કરીને વિશ્વાસ કરનાર પરમાત્માની ઉપાસના-આરાધના કરે છે, તે ઉત્તમ પુરૂષ ધર્મધ્યાનાદિકે કરીને કલ્મષનો એટલે પાપકર્મના અણુસમૂહનો અત્યંત નાશ કરીને એટલે શુદ્ધ પ્રદેશયત્રી તેને બૃદ્ધ કરીને તન્મયતાવાને પામે છે એટલે નિરંજન અવ્યય દેવરૂપ થાય છે. ૬૨.

વિશેષમપ્યજાનાનો કુગ્રહવિવાર્જિતઃ ।

સર્વજ્ઞં સેવતે સોઽપિ શ્રુતમાન્યયોગમ્ સ્થિતઃ ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—વિશેષને નહીં જાણતા છતાં પણ કદામદે કરીને રહિત એવા જે પુરૂષ સર્વજ્ઞની સેવા કરે છે, તે પણ સામાન્ય યોગને આશ્રય કરેલો છે. ૬૩.

ટીકાર્થ—જે મુમુક્ષુ તથાપ્રકારના ક્ષયોપશમ અને શુદ્ધિની પડતાના અભાવને લીધે સર્વજ્ઞના વિશેષને એટલે અમુક વ્યક્તિ સર્વજ્ઞ છે એવો નિશ્ચય કરવારૂપ બેદને સારી રીતે બાબતો ન હોય તોપણ તે કદામદથી રહિત થઈને સામાન્ય સર્વજ્ઞને એટલે સમગ્ર સદ્ગત,

બાદર, રૂપી, અરૂપી, દૂર રહેલા તથા નજીક રહેલા પદાર્થે સમૂહને જાણનાર સર્વદર્શી પરમાત્માને એને છે એટલે બેદે કરીને નહીં જાણતા હતાં પણ “જે સર્વજ્ઞ અને નિરંજન છે, તેજ મારે પુત્ર્ય અને દ્યેય હો.” એમ ધારીને ભજે છે, તે પણ એટલે આ પ્રકારે વિશેષને ન જાણનારે પણ સામાન્ય યોગને એટલે પરબ્રહ્મની આરાધનાના સામાન્ય ઉપાયને આધિત થયેલા છે એમ જાણવું. ૬૩.

સામાન્ય યોગનેજ બતાવે છે.—

સર્વેષો મુખ્ય એકસ્તત્વતિપતિશ્ચ યાવતામ્ ।

સર્વેડપિ તે તમાપદ્મા મુખ્યં સામાન્યતો યુધાઃ ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે, એકજ છે અને જેટલા ભગ્યોને તેના પર ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે પરિતો સામાન્યથી મુખ્યપણે તે સર્વજ્ઞનેજ પામેલા છે. ૬૪.

ટીકાર્થ—પૂર્વે કહેલા સર્વજ્ઞ મુખ્ય છે એટલે મારે આરાધન કરવામાં તે પ્રધાન છે, તે એકજ છે એટલે મતાદેવરૂપ, વિભ્યરૂપ અથવા જિનરૂપ હો પણ પરમાર્થ રીતે સર્વજ્ઞ એકજ છે કારણ કે આચરણુ રહિત જે દોષ તેને આશ્રયને ભેદ (ભિન્નતા) કારણુ નથી. વળી જેટલા ભગ્યોને તે સર્વજ્ઞને વિષે ભક્તિભાવ છે, તે સર્વે સર્વજ્ઞના ભક્તોરૂપ પરિતો સામાન્ય થઈ એટલે વિશેષ બક્તિની પ્રાપ્તિ (જ્ઞાન) ના અભાવથઈ મુખ્ય-સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા તે સર્વજ્ઞને પામેલા છે. ૬૪.

હવે જેઓ વિશેષના આગ્રહવાળા છે, તેઓને જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે કહે છે.—

ન જાયતે વિદોપસ્તુ સર્વધાડસર્વદર્શિભિઃ ।

અતો ન તે તમાપદ્મા વિશિષ્ટ્ય મુવિ કેચન ॥ ૬૫ ॥

મૂલાર્થ—અસર્વજ્ઞો સર્વથા વિશેષને જાણતા નથી, તેથી કેટલાએક આચાર્યો પૃથ્વીપરના કોઈ પણ દેવને વિશેષે કરીને સર્વજ્ઞ તરીકે માને છે, પરંતુ તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને પામેલા નથી. ૬૫.

ટીકાર્થ—જેઓ સર્વ નિઃશેષ પદાર્થને જ્ઞેનારા-જાણનારા નથી તેવા અસર્વજ્ઞોવડે વિશેષ એટલે વસ્તુને બક્તિ બક્તિ પ્રત્યે રહેલા નિશ્ચયરૂપ ભેદ જાણતા નથી. (તેઓ ખરા સર્વજ્ઞને જોઈ નથી.) તેથી કરીને તેવા કેટલાએક વાદીઓ પૂર્વ દેવને અથવા પુરૂષને વિશેષ એટલે ભેદ સર્વ જાણીને તેને વિશે

ફળવાળું જ્ઞાનાવરણાદિક કહે, આદિ મજ્જ છે તેથી વેદના, મંથ, એ વિનેરે બધાનાં કારણો એટલે સર્વે દર્શનીઆએ સસારના કારણરૂપે જાનેલા છે, તે સર્વે કારણો વાસ્તવિક રીતે એક કહેવું જ છે. તેથી કરીને એકું શિદ્ધ થાય છે કે સસારના બેદને પાનેનું પાતપાતાના દર્શનમાં કહેવું છે, માટે આ સર્વજની ભક્તિનું તત્ત્વ જ બેદનો ત્યાગ કરીને એક જ પ્રમાણ-ધેષ છે. ૭૨.

કહેલા અર્થનો જ વિશેષ કહે છે.—

अस्यापि योऽपरो भेदश्चित्रोपाधिसंघातः ।

गीयतेऽतीतहेतुभ्यो धीमतां मोऽप्यपार्थकः ॥ ૭૩ ॥

મૂલાર્થ—આ કહેના પાતુ જે બીજાં ચિત્રિત ઉપાનિષાંતો બેદ પૂર્વે કહેલા હેતુઆધારી તે તે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે, તે પાતુ મુદ્ધિમાન પુરુષોને બર્થ છે. ૭૩.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલ અવિધા, કલેશ, કનં, વેદના અને રક્ષ વિગેરે નામથી કહેવાતા કહેના જે આનંદ કહેવામાં આવેલાં એવા બીજાં એટલે પૂર્વે કહેલાથી બૂટા પાતુ પ્રકારથી ઉપાનિષાંતો એટલે સ્વપ્નમાં અન્ય ધર્મમાં રહેવાપાતુ કરીને અવજાણે અથવા ચિંતાપાતુ રૂપ બેદ-પ્રકાર પૂર્વે કહેલા હેતુઆધારી પ્રગટ કરેલાં તે તે પ્રકારે સાંખ્યાદિ-કોઈ કહેલો છે, તે પાતુ એટલે કહેલા ઉપાનિષાંત બેદવાળો પાતુ મુદ્ધિ માનને એટલે સારા વિધારવાળા પોતીઆને બર્થ છે. કારણ કે તે કોઈ એક વસ્તુના ધર્મને મહાતુ કરનાર છે તેથી તથા તેનો નિર્ધાર નિર્ધાર થતો નથી તેથી બર્થ છે. ૭૩

કહેલા અર્થને વિશે શિશા આપે છે —

ततोऽस्थानमयासोऽयं यत्तज्જेदनिरूपणम् ।

सामान्यमनुमानस्य यत्तच्च विषयो मतः ॥ ૭૪ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જે તેના બેદનું નિરૂપણ કરવું, તે અસાધ્ય પ્રમાણ છે. કારણ કે અનુમાનનો વિષય સામાન્ય કહેલો છે. ૭૪

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વોક્ત કારણો કરીને જે એટલે આ પ્રમાણે પાતાની મુદ્ધિના નોંધનો અવિષય છતાં પાતુ તે બાળેધારિત સ્વરૂપવાળા અક્ષતરૂપના બેદનું એટલે જનતાનું કર્તાપતુ આવે પાતુ અકર્તાપાતુ તેરૂપ બેદનું નિરૂપણ કરવું, તે મૂઠા પુરુષોએ આ દર્શનનાં બેદનો નિર્ધાર કરાયેલો છે એવો પ્રકાર અવધાને છે—અસાધ્ય છે એટલે

મૂલાર્થ—કર્મયોગનો અભ્યાસ કરીને, જ્ઞાનયોગમાં સારથાન થઈને, અને પછી જ્ઞાનયોગપર આરૂઢ થઈને મુક્તિયોગ પ્રત્યે પામે છે. ૮૩

દ્વીતીયાર્થ—કર્મયોગનો એટલે તપ સંયમ વિગેરે ક્રિયારૂપ ઉપારનો અભ્યાસ કરીને એટલે સારી રીતે આગમમાં કથાપ્રમાણે ચારણ તેજું આવર્તન કરીને, જ્ઞાનયોગને વિષે એટલે જ્ઞાનરૂપી ઉપાપને વિષે સારથાન થઈને—આત્માને સારી રીતે ચોટાડીને અને ત્યારપછી જ્ઞાનરૂપ ચોત્ર ઉપર એટલે ભાક્ષના ઉપાધપર આરૂઢ થઈને એટલે પરમજ્ઞાનાદિક કરવામાં આતિ નિપુણ થઈને, (આમ કહેવાથી યોગની પાત્રિને અનુક્રમ તથા આગળ ક્રમમાં જ કહેવાશે એના જ્ઞાનના આધિકારનો ઉપક્રમ દેખાણો છે) પછી મુક્તિયોગને મેળવે છે. એટલે જ્ઞાનના નિરોધરો નોંધી અભ્યાસમાં જઈને હંત્રા અરાગયોગને પામે છે. ૮૪.

॥ इति योगाधिकारः ॥

॥ अथ ज्ञानाधिकारः ॥

૪૪ જ્ઞાનના આધિકાર કહે છે. તેના પ્રથમ જ્ઞાનનું સારૂ કહે છે.—

विरमध्य तमानं वसुद्वानं निगमस्मिरम् ।

ના તના વાગ્યનુમેષા નિમ્તા વા તત્રિધા મતમ્ ॥ ૮૫ ॥

હવે એક આલંબનવાળા ધ્યાનનું કાળપ્રમાણ કહે છે.—

મુહૂર્તાન્તર્ભવેદ્ધ્યાનમેકાર્યે મનસઃ સ્થિતિઃ ।

પહુર્ધસંક્રમે દીર્ઘાપ્યચ્છિન્ના ધ્યાનસંતતિઃ ॥ ૮૫ ॥

મૂસાર્થ—મનની એક આલંબનને વિષે અતર્મુદૂર્ત મુદ્ધી જે સ્થિતિ, તે ધ્યાન કહેવાય છે, અને ઘણા આલંબનના સંક્રમને વિષે લાંબી અને અવિચ્છિન્ન એવી જે સ્થિતિ તે ધ્યાનચેત્વી કહેવાય છે. ૮૫.

ટીકાર્થ—ચિત્તની એક-અદ્વિતીય આલંબનને વિષે અતર્મુદૂર્ત મુદ્ધીની જે સ્થિતિ થાય છે, તે ધ્યાન કહેવાય છે. પરંતુ મુદૂર્ત ઉપરાંતની સ્થિતિને ધ્યાન કહેવાતું નથી. કેમકે એક આલંબનના ઉપયોગની સ્થિતિ અતર્મુદૂર્તથી વધારે વખત સ્થિ રાકતીજ નથી. ત્યારે અતર્મુદૂર્તથી ઉપરાંત જે ધ્યાનની સ્થિતિ હોય તે શું કહેવાય? તે કહે છે.—ઘણા આલંબનની સંક્રમને વિષે એટલે પરિપાટીએ કરીને ધ્યાન સંબંધી ઉપયોગના પ્રવેશને વિષે દીર્ઘ એટલે અનેક મુદૂર્તની સ્થિતિવાળી અને અવિચ્છિન્ન એટલે નિરંતર અન્યઅન્ય ધ્યાનના રૂપવાળી જે સ્થિતિ તે ધ્યાનસંતતિ એટલે ધ્યાનની પરંપરારૂપ એવી કહેવાય છે. ૮૫.

હવે ધ્યાનના પ્રકારો કહે છે.—

આર્તે રીદ્રં ચ ધર્મ્યં ચ શુદ્ધં ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ।

સત્સાદ્બેદાવિહ દ્વી દ્વી કારણં ભવમોક્ષયોઃ ॥ ૮૬ ॥

મૂસાર્થ—આર્ત, રીદ્ર, ધર્મ્ય, અને શુદ્ધ એ ચાર પ્રકારનું ધ્યાન કહેવાય છે. તેને વિષે બધે બેઠ અનુક્રમે ભવ અને મોક્ષના કારણરૂપ છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—આર્ત અને રીદ્ર એટલે આર્તધ્યાન અને રીદ્રધ્યાન એ બે, અને ધર્મ્ય એટલે ધર્મપ્રથ અથવા ધર્મ સંબંધી ધ્યાન તથા શુદ્ધ એટલે અત્યંત ઉચ્ચત્ત્વ-શુદ્ધ ધ્યાન-એ રીતે ધ્યાન ચાર પ્રકારનું છે. સંક્રાંતનાં જ શબ્દ કરીથી લખ્યો છે એટલે તે પ્રત્યેક ધ્યાન પાત્ર ચાર ચાર પ્રકારનાં છે એમ બાવું. આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનને વિષે બધે ધ્યાન અનુક્રમે સત્સાર અને મોક્ષના કારણ છે. તેમાં પ્રથમના બે ધ્યાન સંસારના કારણ છે અને છેલ્લા બે ધ્યાન મોક્ષના કારણ છે. ૮૬.

“ જે પ્રમાણે ઉદેશ ક્યાં હોય તેજ પ્રમાણે નિર્દેશ કરવો.”

ન્યાયને અનુસરીને પ્રથમ આર્તધ્યાનના ચાર પ્રકાર બતાવે છે

એવા કાર્યની નિંદા કરે, ખીબની સંપત્તિઓના વખાણુ કરે, તે સંપત્તિઓને વિશે ચમત્કાર પામીને તેની પ્રાર્થના—અભિલાષા કરે, તથા તે સંપત્તિઓને મેળવવા માટે અત્યંત આસક્તિ રાખે. આવા વશબુદ્ધાગને આર્તધ્યાની જાણુવે. ૬૧.

હવે આર્તધ્યાનના સ્વામી કહે છે.—

પ્રમત્તથ્રેન્દ્રિયાર્થેષુ મૃદ્ધો ધર્મપરાશ્રુલઃ ।

જિનોક્તમપુરસ્કુર્યક્ષાર્તધ્યાને પ્રવર્તતે ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—પ્રમત્ત, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં લોહુપ, ધર્મને વિશે પરાશ્રુલ મુખ્ય તથા જિનાજ્ઞાનો અંગીકાર નહીં કરનારો પુરૂષ આર્તધ્યાનમાં પ્રવર્તે છે. ૬૨.

દીકાર્થ—પ્રમત્ત એટલે હિતને વિશે આગમુ, શબ્દાદિક ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત, ધર્મને વિશે પરાશ્રુલ એટલે ધર્મના પરિણામરહિત તથા જિનેશ્વરની જ્ઞાનાને નહીં સ્વીકારતો અર્થાત્ જિન વચનની અપેક્ષારહિત એવો પુરૂષ આર્તધ્યાનને વિશે પ્રવર્તે છે એમ જાણુ. માટે આર્તધ્યાનની ઉત્પત્તિના કારણપુરૂષ પ્રમત્તપણું વિશેરે તજવા જાય છે. ૬૨.

હવે જેઓ આ આર્તધ્યાનના ધ્યાનારા છે, તેઓને ખતાવે છે.—

પ્રમત્તાન્તગુણસ્થાનાનુગમેતન્મહાત્મના ।

મર્વેદ્રમાદમૂઢ્યાચ્યાગ્યં તિર્યગતિપ્રદમ્ ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—પ્રમત્ત નુતુરધ્યાનના અત મુઢી રહેનાર અને તિર્યંચની નીચેને આ જગહે આ આર્તધ્યાન રાકે પ્રમાદનુ મૂળ હેઠલથી મહાત્માએ જન્મ લે જાય છે. ૬૩.

દીકાર્થ—આ આર્તધ્યાન પ્રમત્ત એટલે પ્રમાદી વ્યવસાય જેનો જન્મ ને એક જગ્યા નુતુરધ્યાનના અત મુઢી રહેવાવાળુ એટલે પહેલાં નુતુરધ્યાનનાં આશયન હકુ નુતુરધ્યાનક મુઢી રહેનાર છે તે આર્તધ્યાન નુ કાલ કહે છે—આ ધ્યાન વિશેષની નાનિને આજનાર છે એટલે આ ધ્યાનને પ્રવર્તે હું કહેવાયકે આશયન કાલેદિક પામુઆનિ મુઢીની અદિક આજનાર છે. આજ કહે વિષય, અભિચાર, વિષય કાલ અને આજ કહે જન્મ, આજ નુતુરધ્યાન કહે જન્મ મહાત્માના આજ કહે જન્મ નુતુરધ્યાનને વિષય આજ કાલ માન્ય છે. ૬૩.

હવે ચેદ્રખાન હરે છે.

निर्देयं षधवन्धादिचिन्तनं निचिङ्कुषा ।

विश्वनामभ्यमिष्याचाकृत्रिणिधानं च मायया ॥ १४ ॥

1941

મુસાર્થ—અત્યંત કોપવટે કરીને નિર્લેપ જીતે બીજા પ્રાપ્ત થયે, ખંધાન વિગેરેનું જે નિવર્તન કરવું તે પહેલું સંકલ્પાન તથા નાયાવટે કરીને પિશ્ચાન, અમકય અને નિષ્વા-વાગ્મીનું જે પ્રતિબંધાન તે પહેલું સંકલ્પાન કહેવાય છે. અપેક્ષા રહિત અને તીવ્ર ક્રોધ કરીને બાકુલનાકુલ એવા પુણ્યને જે ધારીની ખુફિ તે ત્રીયું સંકલ્પાન અને ધનના રક્ષાકર્તે વિશે રાત્રીની સંકલ્પ કરીને મલ્લિન એવું જે ચિત્ત તે ચોથું સંકલ્પાન કહેવાય છે. ૬૪. ૬૫.

દીકાર્થ - નિવિઠ એટલે અલગ કાનુ કોંધવડે રૂપા રહિત પાનું નીચ
 પ્રત્યે વધુ એટલે સાકરી પિંનેરેથી આરકું, અથ એટલે દોરડા ૧૫૫૨૫૧
 ખાંધવું, તથા આદિ રાખડે અભિવરે રાખનાવડું, અને અદ્વાદશ ૬૮૫
 વિનેરેનું જે નિલગળ એટલે એકાલ મનવડે વિધારકું તે રૂપાનુખાંધ
 નામનું પાંદ્યુ રોડપાન કહેવાય છે. તથા આવાવડે એટલે કપટ પૂર્ણાપડ
 પિશુન એટલે અઠગા દોરડું કહેવું, અરવચ એટલે રા. પુરવળી ૫૫૫૫૫
 ન બોલવા સાચક અને વિચા એટલે જકનુની અવચકા ૫૫૫૫૫
 અવચકા અરવચ એવી વાનીનું જે પ્રાપ્તિપાન એટલે રાખવળ ૫૫૫૫૫
 વાનો એકાલ ચિલના અવચવળાથ તે સુધાનુખાંધ નામનું ૫૫૫૫૫
 કહેવાય છે. પાપન કળરપ કુનાતની અપરિદા રહિત તથા તાંબ અપરિ
 ઉત્ત કોંધવડે અપરિદા-અપરિ ૫૫૫૫૫ પુરવળ ૫૫૫૫૫ રૂપા ૫૫૫૫૫
 મનને કુરનું કહેવાની સામે તે રમેશાનુખાંધ નામનું ૫૫૫૫૫
 કહેવાય છે. તથા રાંધે વિષવળા રાખવળ ૫૫૫૫૫ રૂપા ૫૫૫૫૫
 તેને વિનારાથી અભાવવાળા નવની અ. જે રૂ. મન ૫૫૫ ૫૫૫૫૫
 અભિજાપા રહેતો દોષ તે રાંધી રાંધો એટલે ૫૫૫ ૫૫૫૫૫
 રીક લઈ જંગા, તેમાં કોઈ પાનુ પ્રકારે રાખવળા વિષ દો ૫૫૫૫૫
 પ્રકારની રાંધાંધ કરીને કુટ્ટર એટલે રાખવળ ૫૫૫૫૫
 મલીન એટું જે નિલ એટલે મનને અવચવળા
 નામનું ૫૫૫૫૫ રોડપાન કહેવાય છે. ૫૫૫ ૫૫૫

દુઃખને આપનાર આ ધ્યાન ધીર પુરુષોએ તજવા યોગ્ય છે. ૬૮. ૬.
 દીકાર્ય—આ શૈવધ્યાનને વિષે ઉત્સાહ એટલે ઉપરામ નહીં પામેલું અર્થાત્ અનિવાર્ય હિસાદિકમાં પ્રવૃત્તિરૂપ દોષપણું, તથા ધણુ દોષપણું એટલે બહુતતાએ કરીને ફરી ફરીથી તે અકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ દોષપણું, તથા નાના પ્રકારના-એટલે આમડી ઉતરેલી, આંખ દોડતી વિગેરે હિસાદિક ઉપાયોને વિષે વારંવાર પ્રવૃત્તિ કરવારૂપ દોષપણું, તથા મારણુ યુધ્ધી પ્રવૃત્તિ કર્યા છતાં પણ પશ્ચાત્તાપ નહીં થવા રૂપ દોષપણું એટલે પ્રાણનો નાશ કરીને પણ પશ્ચાત્તાપ ન પામવો તે, તથા હિસાદિકને વિષે એટલે જીવધાત, ચેતરી, પરદારા સેવન વિગેરેને વિષે પ્રવૃત્તિ એટલે બાહ્ય ઉપકરણે કરીને યુક્ત એવા તે પુરુષને વાણી અને કાયાવડે અત્યંત આરાગ્નિ, તથા પાપ કરીને પણ તેના મુદય, નેત્ર અને મુખની પ્રસન્નતા, નિર્દયપણું, પશ્ચાત્તાપનો અભાવ તથા બીજાની આપતિ-દુઃખને વિષે બહુમાન એટલે મુદયમાં હર્ષિત થવું તે, આ પૂર્વે કહેલાં સમગ્ર ચિન્દો શૈવધ્યાનનાં છે. આ ધ્યાનનું ફળ નરકના દુઃખને આપે તે છે, એટલે આ ધ્યાન નરકગતિના કદરમૂલને આપનાર છે. તેથી ધીર એટલે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ તેનો ત્યાગ કરવા હાયક છે. ૬૮. ૬૯.

હવે આ બે ધ્યાનનો ઉપસહાર કરવાપૂર્વક ધર્મધ્યાનનો ઉપક્રમ કરે છે.—

અપ્રશસ્તે રૂમે ધ્યાને દુરન્તે ચિરસંસ્તુતે ।

પ્રશસ્તં તુ કૃતામ્યામો ધ્યાનમારોદુમર્હતિ ॥ ૧૦૦ ॥

મૂલાર્ય—આ બે ધ્યાન દુરંત અને ચિરકાળના પરિચિત છે, અને અપ્રશસ્ત છે તેથી અભ્યાસ કરીને પ્રશસ્ત ધ્યાનમાં આરૂઢ થવું યોગ્ય છે. ૧૦૦.

દીકાર્ય—આ પૂર્વે કહેલા આર્ત અને શૈવ એ બે ધ્યાન દુરંત એટલે તેનો મહાદુઃખથી અત-નાશ થાય તેવાં છે, તથા તેની સાથે જીવોને ચિરકાળનો એટલે અનાદિ પરિચય છે, અને તે બન્ને અપ્રશસ્ત એટલે મલીન છે. માટે પ્રયત્નવડે તેમનો ત્યાગ કરી બાવનાદિકવડે મુખ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરીને ઉત્તમ એવા ધર્મધ્યાનમાં એટલે ચિત્તની એકાગ્રતામાં આરૂઢ થવું યોગ્ય છે. ૧૦૦.

હવે બે રહોકવડે પ્રશસ્ત ધ્યાનનું જ પ્રકરણ કહે છે.—

માયના દેશકાલં ચ સ્વાસનાલંબનમમાન્ ।

ધ્યાતવ્યધ્યાત્રનુમેધાલેસ્યાલિંગફળાનિ ચ ॥ ૧૦૧ ॥

જ્ઞાત્યા ધર્મ્યં તતો ધ્યાયેચ્છતસસ્ત્ર ભાવનાઃ ।

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રવૈરાગ્યાલ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦૨ ॥

મૂલાર્થ—ભાવના, દેશ, કાળ, સાદું આસન, આલંબન, અનુક્રમ ધ્યાન કરવા યોગ્ય, ધ્યાન કરનાર, અનુપ્રેક્ષા, યેશ્યા, ત્રિગ અને ફળ, તે સર્વને બાંધીને પછી ધર્મધ્યાન ધ્યાવું. તેને વિષે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય નામની ચાર ભાવનાઓ કહી છે. ૧૦૧-૧૦૨

ટીકાર્થ—જ્ઞાનાદિક ભાવનાઓ, દેશ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય નિર્જન પ્રદેશ, કાળ એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય અવસર. સાદું-ધ્યાન-યોગ્ય આસન-પદ્માસન વિગેરે, આલંબન એટલે જેને આધીન ધ્યાનમાં આરૂઢ થવાય તે-વાયના પૃચ્છના વિગેરે, ક્રમ એટલે મનના નિર્દોષ વિગેરે અનુક્રમ, ધ્યાત્ર્ય એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય જિનાત્તા વિગેરે, ધ્યાતા એટલે અપ્રમત્ત સાધુ વિગેરે ધ્યાન કરનાર, અનુપ્રેક્ષા એટલે ધ્યાનની પછીને કાળે પ્રાપ્ત થયેલ અનિત્યાદિક ચિંતા (ભાવના) દોરવા એટલે ધ્યાતાના શુભ આશયરૂપ તેજો, પદ્મ વિગેરે, ત્રિગ એટલે જિનપચન પરીની શ્રદ્ધા વિગેરે. તથા ફળ એટલે સ્વર્ગ, મોક્ષ વિગેરેની પ્રાપ્તિ-એ પ્રમાણે ભાવનાને આરમ્ભને ફળપર્યંત પદાર્થોને આનંદ કહેવાને તે પ્રમાણે બાંધીને ત્યારપછી ધર્મધ્યાનનું ધ્યાન કરવું. એટલે ધ્યેય પદાર્થ પ્રત્યે એકતાન-તત્ત્વીન મનવાળા થઈને રહેવું. તેનાં એટલે તે ધ્યાનના સાધનને વિષે ભાવના એટલે આત્માને ધ્યાન કરવા યોગ્ય કરનારી વાગના ચાર પ્રકારની જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વૈરાગ્ય નામની કહેલી છે. તેમાં જ્ઞાન છલે મનનું મૂર્ત અને વિમુક્તિ-પાત્રો હવ-પુરૂષ મૂલના અર્થેના તથા જનતનો પાત્ર ગાર-તત્ત્વ ભાગે છે, બાકે નિરતર વ્રુત્તા અભ્યાસમા તત્ત્વર રહેવાથી તે પુરૂષ તાત્ત્વ અવનાયકે ભાવિત-વાગિત વાય છે. તથા દનાનને વિષે કેવલમત્ત એકાદ અને જિનમ્મનનને વિષે પ્રગમ, ગૌરવ, મિહિર, અનુક્રમ, આલિંગન, કલત્વ, એ રૂઠે વિવચના થાય તે દર્શન ભાવના કહેવાય છે તથા હવે તથા કર્મનું અમકત્વ, કલ કરવા કર્મની નિષેઠા અને શુભ કર્મનું નકત્વ અરિઠકયકોત્ત વાય છે. બાકે તે ચારિત્ર ભાવના કહેવાય છે. તથા ફળ-એ પછી કહી ચિકલના વનરકિત્ત, વાત અથ નેત્ર તથા અદ્ય દેહ અને પદકર્મની આમત્તાદિત્ત અને જનતાના નામ અને નકત્વરે વાય છે, બાકે તે વૈરાગ્ય ભાવના કહેવાય છે. ૧૦૧-૧૦૨,

ભાવનાનું કળ કહે છે.—

નિશ્ચલત્વમસંમોહો નિર્જરા પૂર્વકર્મણામ્ ।

સંગાદંસા ભયોચ્છેદઃ ફલાન્યાસાં ચધાક્રમમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

મૂલાર્થ—નિશ્ચળપણું ૧, અસંમોહ ૨, પૂર્વ કર્મની નિર્જરા ૩ તથા સગની આસાસનો અને ભયનો નાશ ૪ એ આ ભાવનાઓનાં અનુક્રમે કળ લાગુ પા. ૧૦૩.

ટીકાર્થ—આ ઉપર કહેલી ભાવનાઓનાં આ અનુક્રમે કહેવાતાં કળ લાગુ પા. તેજ કહે છે.—નિશ્ચળપણું એટલે ધ્યાનને વિષે ઉપસર્ગો થાય તોપણ જ્ઞાનની ભાવનાવડે નિશ્ચળપણું થાય છે. અસંમોહ એટલે દર્શનની ભાવનાવડે મૂકમતાથી જાણાવી દેવની માયાને વિષે પણ મન મોહ પામતું નથી. આરિત્રની ભાવનાએ કરીને પૂર્વ કરેલા કર્મની નિર્જરા-શય થાય છે. તથા ચેરાગ્ધભાવનાએ કરીને સામાદિક સગની બંને લોક-સખથી આનાશનો તથા સમ પ્રકારના ભયનો દેહાદિક પરના મમત્વના ત્યાગને લીધે ઉચ્છેદ-નાશ થાય છે. ૧૦૩.

ઉદય પામેલી ભાવનાનું વિશેષ કળ કહે છે.—

સ્થિરચિત્તઃ ફિલંતાભિર્યાતિ ધ્યાનસ્ય યોગ્યતામ્ ।

યોગ્યતય હિ નાન્યસ્ય તથા ચોક્તં પરંરપિ ॥ ૧૦૪ ॥

મૂલાર્થ—આ ભાવનાઓ વડે સ્થિર ચિત્તવાળો પુરૂષજ ધ્યાનની યોગ્યતાને પામે છે, બીજાની યોગ્યતાજ હોતી નથી. તે વિષે બીજાઓએ પણ કશું છે. ૧૦૪.

ટીકાર્થ—ખરેખર આ પૂર્વ કહેલી ભાવનાઓવડે સ્થિર ચિત્તવાળો એટલે નિશ્ચળ મનની ધારનાવાળો ધ્યાતા ધ્યાનની યોગ્યતાને-સમર્થ-પણાને પામે છે. બીજાની એટલે એવી ભાવનારહિત મનુષ્યની યોગ્યતાજ તેનાં હોતી નથી. તે વિષે ગ્રાસાદિકે પણ કશું છે. ૧૦૪.

તેમણે જે કશું છે, તે કહે છે.—

ચચ્ચલં હિ મનઃ કૃષ્ણ પ્રમાધિચલવદ્દદમ્ ।

તસ્યાહં નિમ્નહં મન્યે વાયોરિય મુદુષ્કરમ્ ॥ ૧૦૫ ॥

મૂલાર્થ—હે કૃષ્ણ! મન મથન કરનારા સૈન્યની જેમ અત્યંત ચંચળ છે. તેનો નિમ્ન કરવો એ વાયુના નિમ્ન કરતાં પણ દુષ્કર છે, એમ હું માતું છું. ૧૦૫.

વાળા યોગીને તો જે પ્રદેશમાં સમાધાન એટલે ધ્યાન કરવા ગ્રહ વસ્તુને વિષે ચિત્તની એકાગ્રતા થાય તે પ્રદેશ પ્રસારત કહેવા છે. તેને માટે ચિત્તની સમાધિ વિના બીજે કોઈ જાતનો નિયમ નથી. ૧૧૦.
હવે કાળનું દ્વાર કહે છે.—

યત્ર યોગસમાધાનં કાલોડ્ડપીટઃ સ एव हि ।

दिनरात्रिक्षणादीनां ध्यानिनो नियमस्तु न ॥ १११ ॥

મૂસાર્થ—જે સમયે યોગનું સમાધાન થાય તે જ કાળ પણ હજી છે. ધ્યાનીને દિવસ, રાત્રિ કે ક્ષણાદિકનો કાંઈપણ નિયમ નથી. ૧૧૧.

ટીકાર્થ—જે રાત્રિદિવસરૂપ સમયે યોગનું સમાધાન એટલે ધ્યાન યોગનું અથવા મન, વચન અને કાયાના યોગનું સમાધાન એટલે ધ્યાન કરવા યોગ્ય વસ્તુને વિષે તન્મયપણું થાય, તે જ કાળ પણ ધ્યાનીને યોગ્ય છે. પરંતુ દિવસ, રાત્રિ, ક્ષણ અને મુહૂર્ત વિગેરેનો નિયમ એટલે આવશ્યકતારૂપે કરીને ધ્યાનને માટે નિર્ધારનો નિયમ નથી. ૧૧૧.

હવે બે રલોકવડે આસનદ્વાર કહે છે.—

वैवावस्था जिता जातु न स्याद्ध्यानोपघातिनी ।

तथा ध्यायेन्निपाण्णो वा स्थितो वा शयितोऽथ वा ॥ ११२ ॥

મૂસાર્થ—જે જીતેલી અવસ્થા (આસન) ધ્યાનનો ઉપધાત કરનારી કદાચિત્ પણ ન થાય, તે જ અવસ્થાએ કરીને બેઠેલા, ઉભેલા અથવા સુતેલા યોગીએ ધ્યાન કરવું. ૧૧૨.

ટીકાર્થ—જે કોઈ અવસ્થા એટલે સરીરના અવયવોની સ્થિતતા જીતેલી એટલે ઘણા અભ્યાસથી પરિચય કરેલી અર્થાત્ ધ્યાનની અર્જુન કૃણતાએ કરીને અનુભવેલી છતી ધ્યાનનો એટલે આરંભેલા ધર્મધ્યાનનો ઉપધાત કરનારી એટલે વિનાશ કરનારી કદાપિ ન થાય, તે અવસ્થાએ કરીને પદ્માસનાદિકવડે બેઠેલા અથવા કાર્યોત્સર્ગાદિકવડે ઉભેલા અથવા દર્ભાદિકની સમ્યાને વિષે સુતેલા યોગીએ ધ્યાન કરવું—ધ્યાનમાં તદ્દીન થવું. ૧૧૨.

સંક્ર—ધ્યાનમાં દેશ, કાળ અને આસનનો નિયમ કેમ કરવો નહીં? એ સંકાપર કહે છે.—

सर्वामु मुनयो देशकालावस्थामु केवलम् ।

प्राप्तास्तत्रियमो नासां नियता योगमुख्यता ॥ ११३ ॥

મૂસાર્થ—સર્વે દેશ, કાળ અને અવસ્થાને વિષે મુનિઓ કેવળ

જ્ઞાન પામેલા છે, માટે તેના દેશ કાળ ને આસનનો નિયમ નથી. પરંતુ યોગની સ્થિરતાનો જ માત્ર નિયમ છે. ૧૧૩.

ટીકાર્થ—સર્વ દેશ. કાળ અને અવસ્થાને વિશે એટલે ગ્રામ, વન વિગેરે પ્રદેશને વિશે, સત્રી દિવસરૂપ કાળને વિશે અને પદ્માસન વિગેરે અવસ્થા(આસન)ને વિશે મુનિઓ-યોગીઓ કેવળજ્ઞાનને પામેલા છે, પામે છે અને પામશે; તેથી કરીને તેમાં દેશ, કાળ અને અવસ્થાનો નિયમ એટલે અમુકનીજ આવશ્યકતા જિનમતમાં કહેલી નથી. પરંતુ યોગની સ્થિરતાનો જ જિનેશ્વરેએ નિયમ કરેલો છે. ૧૧૩.

હવે બે શ્લોકવડે આલંબન દ્વાર કહે છે.—

યાચના ચૈવ ધૃષ્ટા ચ પરાધૃત્યનુચિન્તને ।

ક્રિયા ચાલંબનાનીહ સદ્ધર્માવશ્યકાનિ ચ ॥ ૧૧૪ ॥

મૂલાર્થ—આ ધ્યાનના આરોહણને વિશે વાચના, ધૃષ્ટા, આવૃત્તિ, ચિંતના. ક્રિયા. સદ્ધર્મ અને આવશ્યક એ આલંબનરૂપ છે. ૧૧૪

ટીકાર્થ—આ ધ્યાનના આરોહણને વિશે વાચના એટલે સૂત્ર તથા અર્થને ભાનવું અને ભાનુવતું તે, ધૃષ્ટા એટલે સંશયની નિવૃત્તિ માટે અને નિશ્ચયને માટે સૂત્ર તથા અર્થના સક્રિય સ્થાનને ગુરૂ પાસે પૂછવું તે, પરાધૃતિ એટલે પ્રથમ ભગ્નેશ્વરી વારંવાર આવૃત્તિ કરવી તે. અનુચિન્તન એટલે સદ્ધર્મ અર્થેના મનમાં વિચાર કરવો તે, પ્રત્યુપહાનુદિક ક્રિયા, સારો ક્ષમાદિ પરિભ્રામરૂપ ધર્મ તથા સામાયિકાદિક આવશ્યક ક્રિયા, આ સર્વે ધ્યાનરૂપી મહેલપર આરોહણ કરવામાં આલંબનરૂપ છે. એટલે એ આલંબનોનો આશય કરીને યોગી ધ્યાન-શિખરને પામે છે. ૧૧૪

આરોહતિ દૃઢદ્રવ્યાલંબનો વિષમ પદમ્ ।

તથારોહતિ સદ્ધ્યાનં સૂત્રાચાલંબનાશ્રિતઃ ॥ ૧૧૫ ॥

મૂલાર્થ—જેમ દૃઢ વસ્તુના આલંબનવાળો પુરૂષ વિષમ સ્થાનપર આરોહણ કરે છે, તેજ પ્રમાણે સૂત્રાદિક આલંબનને આશય કરનાર યોગી સદ્ધ્યાનપર આરોહ યાય છે. ૧૧૫.

ટીકાર્થ—જેમ દૃઢ એટલે મજબૂત દોરણ નિવાળો એટલે મોટા ખાણમાંથી નીકળવા માટે વિષમ એટલે અત્યંત દુસ્તર એવા ગર્ત, કુખ વિગેરે પર ચડે છે, ઉપર આવે તે રીતે યોગી સદ્ધ્યાનપર આરોહ કરે તે રીતે આરોહ કરવામાં આવેલા આલંબનના આશય કરીને યોગી ધ્યાન-શિખરને પામે છે. ૧૧૫.

જાનું ધ્યાન કરવું. જેમ કે-અહો! સકલ દોષથી રહિત જિનેશ્વરની આજ્ઞા છે, વળી તે અસર્વજ્ઞની કહેલી નથી, તેવા પ્રકારની આજ્ઞા જગતમાં હરિ, હર વિગેરે કોઈ પણ દેવની નથી. તેથી તે જિનેશ્વરનીજ આજ્ઞાને હું ભળું છું. આ રીતે સર્વત્ર યોજના બાંધી લેવી. તથા હેતુ-શ્રવણું અનાદિપણું જણાવનારા હેતુઓ તથા સંસારની અસારતા વિગેરે દેખાડનારા ઉદાહરણો એટલે અન્વય અને અતિરેક દર્શાવો એ કરીને યુક્ત, તથા અપ્રમાણ એટલે પ્રમાણનો અભાવ-અયથાર્થ અનુભવ અર્થાત્ પ્રાંતિજ્ઞાન, તેણે કરીને અકલંકિત એટલે તેવા દોષરહિત એવી જિનેશ્વરની આજ્ઞાનું-દ્વાદશાંગીરૂપ વાણીનું ધ્યાન કરવું-એટલે અહો! નયવડે નિપુણ અને કલંક વિનાની જિનવાણી છે એમ એકામ્ર ચિત્તે કરીને ચિંતવન કરવું, તે આજ્ઞાવિચય નામનો પહેલો ભેદ સમજવો. ૧૧૯.

હવે બીજો ભેદ કહે છે.—

રાગદ્વેષકપાયાદિપીડિતાનાં અનુષ્મતામ્ ।

પેદિકામુષ્મિકાંસ્તાંસ્તાદ્યાનાપાયાન્ વિચિન્તયેત્ ॥ ૧૨૦ ॥

મૂળાર્થ—રાગ, દ્વેષ અને કપાય વિગેરેથી પીડા પામેલા શ્રવણના આ લોક તથા પરલોક સંબંધી તે તે પ્રકારના વિવિધ કષ્ટોનો વિચાર કરવો. ૧૨૦.

ટીકાર્થ—રાગ એટલે ખુશી થવું, અભિલાષા કરવી વિગેરે પ્રેમની ક્રિયા, દ્વેષ એટલે અપ્રીતિ અરુચિ વિગેરેના પરિણામથી ઉત્પન્ન થયેલી દ્વેષ ક્રિયા, અને કપાય એટલે ક્રોધ, અભિમાન, કપટ અને તૂંબાના આવેશથી ઉત્પન્ન થયેલી ક્રિયા, એનાથી અને વિગેરે રાજદંથી વિપય, અજ્ઞાન વિગેરેથી પીડા પામેલા એટલે જેના અભિમાનનો નારા કયો છે, એવા જન્મ ધારણ કરનારા પ્રાણીઓના આવેશક એટલે વર્તમાન ભવ અને પરલોક એટલે પરભવ સંબંધી તે તે એટલે ઘણા હોવાથી કહી ન શકાય તેટલા નાના પ્રકારના અપાયોનો એટલે શારીરિક અને માનસિક ઉદન, ભેદન, અપમાન, દુર્લભ આશ્ચર્ય તથા દુર્ગતિ વિગેરે ઉત્પન્ન થયેલાં વિવિધ પ્રકારનાં કષ્ટોનો વિચાર કરવો. એટલે અહો! રાનાદિકથી કેવા પ્રકારનો ભયાનક કષ્ટસમૂહ પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે? એ પ્રમાણે કર્ણારસને વિષે તન્મય થવું તે અપાયવિચય નામનો બીજો ભેદ સમજવો. ૧૨૦.

હવે ત્રીજે ભેદ કહે છે.—

ધ્યાયેત્કર્મવિપાકં ચ તં તં યોગાનુભાવજમ્ ।

પ્રકૃત્યાદિચતુર્ભેદં શુભાશુભવિભાગતઃ ॥ ૧૨૧ ॥

મૂલાર્થ—તે તે યોગના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પ્રકૃતિબંધ વિગેરે ચાર પ્રકારના બંધવાળા કર્મોના વિપાકનું શુભ અને અશુભના વિભાગથી ધ્યાન કરવું. ૧૨૧.

ટીકાર્થ—જે જે કર્મવિપાકને એટલે કર્મના ફળના ઉદયને નરકાદિકને વિષે પ્રસિદ્ધપણે જુઓ વેદે છે, તે તે મન, વચન અને કાયાના આપારરૂપ યોગના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા અને પ્રકૃતિને આદિ લાઇને ચાર ભેદવાળા, અહીં પ્રકૃતિ સખંડે કરીને પ્રકૃતિબંધ જાણુવો. પ્રકૃતિબંધ એટલે કર્મનો જ્ઞાનાવરણાદિક સ્વભાવ, એ વિગેરે એટલે સ્થિતિબંધ, રસબંધ અને પ્રદેશબંધ—એમ ચાર પ્રકારે, પુણ્યપ્રકૃતિ રૂપ બેતાળીશ પ્રકારનાં શુભ તથા પાપપ્રકૃતિ રૂપ બ્યાશી પ્રકારનાં અશુભ રૂપ વિભાગ થકી કર્મવિપાકનું એટલે કર્મના ફળના ઉદયનું ધ્યાન કરવું એટલે તે તે કર્મના ઉદયને વરા થયેલા જુઓનું ચિંતવન કરતાં વૈરાગ્યને વિષે તક્ષીન થવું તે વિપાકવિચય નામનો ત્રીજો ભેદ જાણુવો. ૧૨૧.

હવે બાવીશ શ્લોકે કરીને સંસ્થાન વિચય નામનો ચોથો ભેદ કહે છે.—

ઉત્પાદસ્થિતિભંગાદિપર્યાયૈર્લક્ષણૈઃ પૃથક્ ।

ભેદર્નામાદિભિર્લોકસંસ્થાનં ચિન્તયેદ્વૃત્તમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

મૂલાર્થ—દ્રવ્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ વિગેરે પર્થાયોવડે ભરેલા, લક્ષણોવડે ભિન્ન ભિન્ન સત્તાવાળા, તથા ભેદ અને નામાદિકે કરીને ભરેલા લોકસંસ્થાનનું—લોકના આકારનું ચિંતવન કરવું. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ વિગેરે પર્થાયોવડે ભરેલા લોકના આકારનું ચિંતવન કરવું. એ પ્રમાણે સંબંધ જાણુવો. અહીં દ્રવ્ય સખંડનો અધ્યાહાર કરવો. તેથી દ્રવ્યોની એટલે પદાર્થોની ઉત્પત્તિ એટલે સર્વ વસ્તુના વર્તમાન પર્થાયનાશ થઇને અનાગત (નવા) પર્થાયની ઉત્પત્તિ. જુઓ જેમ વર્તમાન શુભાશુભ પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે અને વિનાશ પામે છે; તથા ધર્માસ્તિકાય ગતિના સહા સંબંધે કરીને, અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિરૂપ સંબંધે કરીને, આકાર ભેદે કરીને, અને પરમાણુ દ્રવ્યણુકાદિ (જે આણુ વિગેરે) તથા એક આણુ કુળાણુપાણું વિગેરે પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, પાંચ ગુણ અને પાંચ દ્રવ્યપણું કરીને ઉત્પન્ન થાય છે; સ્થિતિ ના દ્રવ્યપણું

સર્વની મુવતા એટલે નિત્યપણું છે. અહીં ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ રૂપ આદિ અને અંતનું ગ્રહણ કરવાથી મધ્યમનું પણ ગ્રહણ થાય, એ ન્યાયવડે બધા એટલે ઉત્પત્તિની જેમ અલીતના સંગ્રહે કરીને સર્વનું વિનાશપણું જાણી લેવું. તથા ભંગ એટલે સર્વના અર્થવિકલ્પો અથવા અર્થાંતરગમન પ્રકારો વિગેરે. ત્યાં આદિ શબ્દે કરીને પરિણામ વિગેરે ગ્રહણ કરવા તેવા સર્વ પદ્યોવાડે એટલે વિશેષ ધર્મવડે નાશ સમજવો. તથા લક્ષણ એટલે ધર્માસ્તિકાય વિગેરે ગતિ સહાયાદિક લક્ષણવડે ભિન્ન ભિન્ન સાત્વાજા જાણવા. તથા રક્ષ, દેશ, પ્રદેશ, ચેતન, અચેતન, નર, નારી વિગેરે ભેદોવડે તથા નામાદિકવડે એટલે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભય, ભાવ ઇત્યાદિ નિશ્ચેપવડે ભરેલાં-પરિપૂર્ણ લોકસંસ્થાનનું એટલે ઓઈ રજ્જુ પ્રમાણ લોકના આકારનું ચિતવન કરવું-વસ્તુ ધર્મનો વિચાર કરવો. ૧૨૨.

ચિન્તયેત્તત્ર કર્તારં ભોક્ષારં નિજકર્મણામ્ ।

અરૂપમવ્યયં જીવમુપયોગસ્વલક્ષણમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

મહાર્થ—તે લોકસંસ્થાનને વિગે પોતાના કર્મનો કર્તા, ભોક્ષા, અરૂપી, અવિનાશી અને ઉપયોગરૂપી પોતાના લક્ષણવાળા અવદ્રવ્યનું ચિતવન કરવું. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—તે લોકસંસ્થાનના નિર્ધારને વિગે અથવા તેની મધ્યે પોતપોતાના કર્મનો કરનાર, તેને ભોગવનાર, અરૂપી એટલે નિરંજન-ગાતાની અપેક્ષાએ નિરાકાર, અગ્રય એટલે અસખ્ય પ્રદેશોમાં રહેતો હોવાથી અવિનાશી તથા ઉપયોગ એટલે જ્ઞાનદર્શનરૂપ અથવા સામાન્ય વિશેષ આપણે ચેતનાનો વ્યાપાર, તે રૂપી પોતાનું લક્ષણ એટલે સ્વતંત્રને જાણવાનાર સ્વરૂપ જેનું છે એવા અનું જ્ઞાન કરવું. ૧૨૩.

તે અને આનંદ કહેવાતે એવો સગારૂપી સાતર દુસ્તર જે તેનું ચિતવન કરી, એ પાંચ રસોએ કરીને કહે છે.—

તત્કર્મજનિનં જન્મજરામરણચારિણા ।

પૂર્ણ મોહમદાયનં કાર્માર્ચાનલભીષણમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

ભાગ્યમદાનિદ્રાપૂર્ણ દ્વાયદ્વલચોષ્ઠકલત્ ।

અગદ્વિક્લ્પદ્વિજોડથકં દપનમુદ્ગતમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

દૃંદુ શ્રોતમિદ્ધાદેહાગંધાત્મનુરિતકમમ્ ।

પ્રાર્થનાત્વદિમંતાનં દુષ્પૂર્ણવિયોદરમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

અજ્ઞાનદુર્દિનં આપદ્વિચુત્પાતોન્નવજ્જયમ્ ।

વદાઘટકુચાતેન દ્વયોત્કંપકારિણમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

વિવિધવ્યાપિર્મંચન્ધમત્સ્યકચ્છપમંકુલમ્ ।

ચિન્તયેષ્ઠ મયાંભોર્ધિં ષટ્દ્વોષાદ્વિતુર્ગમમ્ ॥ ૧૨૮ ॥

મુકાર્ધ—તે (૨૭)ના કમોંથી ઉત્પન્ન થયેલો. જન્મ, જરા અને મરણરૂપ જળથી ભરેલો, મોઢરૂંથી મહા આવર્તવાળો, કામરૂંથી વડવાનળે કરીને ભયંકર, ઇચ્છાઓરૂંથી મહાવાયુએ કરીને પૂર્ણ એવા કયાપરૂંથી કલ્પેશ્વરોંથી ઉછળતા અસાન ચિક્ષ્ણોરૂંથી ઉદ્ભૂત તરંગોના સમૂહને ધારણ કરતો, હૃદયને વિષે શ્રોતશિક્ષારૂંથી વેળાની વૃદ્ધિથી દુઃખે કરીને આજન્મી શકાય તેવો, પ્રાર્થનારૂંથી લતાઓના સત્તાનવાળો, દુઃખે કરીને પૂર્ણ થાય એવા વિષયરૂંથી માધ્યમાનવાળો, અજ્ઞાનરૂંથી દુર્દિનવાળો, આપત્તિરૂંથી પીજળીના પડવાથી ભયને ઉત્પન્ન કરનારો, કદાચહરૂંથી દુષ્ટ વાયુવડે હૃદયને કપ કરનારો, વિવિધ પ્રકારના વ્યાપિઓના સમૂહરૂંથી ભરેલો અને કાચબાઓવડે સંકુલ-ન્યાસ તથા દોષોરૂંથી અજ્ઞાપમાન પર્વતોથી દુર્નેન એવા આ સંસ્કારરૂંથી સમુદ્રનુ ચિતવન કરવું. ૧૨૪-૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮.

દીકાર્ધ—તે જીવના કમોંથી એટલે તેજુ થાતે કરેલા કમોંથી ઉત્પન્ન થયેલો, જન્મ એટલે ભવાંતરની પ્રાપ્તિ, જરા એટલે વયની હાનિ અને મરણ એટલે પ્રાપ્તિવાન, તેરૂંથી જળે કરીને પરિપૂર્ણ ભરેલો, મોઢરૂંથી એટલે મિથ્યાત્વ મોઢની વિનેદે રૂપ મોઢા આવર્ત જળ-જમણુ વાળો, તથા કામવિકારરૂંથી વડવાનળવડે મહાભય ઉત્પન્ન કરનારો આશ્ચર્યરૂંથી એટલે બોચાદિકની તૃપ્તિરૂંથી મહા-અતિ પ્રચંડ વાયુવડે ભરેલા કોષાદિક કયાઓરૂંથી કલેશોઓંથી એટલે પાતાળકલ-શાઓઓંથી ઉછળતા પાપરૂપ ચિક્ષ્ણો-હિંસાદિક મનોરથો તેરૂપ ઉદ્ભૂત તરંગોના સમૂહને ધારણ કરતો, હૃદયને વિષે શ્રોતશિક્ષારૂંથી એટલે દ્વિ-રોએ ઉત્પન્ન કરેલા વિકાર પ્રવાહના વેગવાળી ધારારૂંથી વેળાના સંપાતે કરીને એટલે આરે કાંઠે જળના પૂરની વૃદ્ધિના સમૂહે કરીને દુઃખે આજન્મી-તરી શકાય તેવો, પ્રાર્થનારૂંથી-વિષય મુખાદિકની ઇચ્છારૂંથી લતાના વિસ્તારવાળો, કોટી ઉપાયોવડે પશુ પૂર્ણ કરવાને અશક્ય એવા શબ્દાદિક વિષયોના આસ્વાદરૂપ જેવું ઉદર એટલે મધ્યમાન છે એવો, સંસ્કારને વિષે મુખની ભાંતિરૂપ અજ્ઞાન કે અબોધરૂંથી દુર્દિનવાળો એટલે સર્વે દિશાઓ વાદળોવડે આચ્છાદિત ચર્ધ દોષ તેવો, વિવિધ પ્રકારની

આપત્તિઓરૂપી વીજળીના પડવાએ કરીને મહાભયને ઉત્પન્ન કરનારો, દુરાગ્રહરૂપી દુષ્ટ વાયુવડે હૃદયના કંપને કરનારો, વિવિધ એટલે અનેક પ્રકારના વ્યાધિઓના સંબંધરૂપ માછલાંઓ તથા કાચબાઓવડે વ્યાપ્ત અને આત્માને ચંચળતા ઉત્પન્ન કરનારા દોષો એટલે રાગ, દ્વેષ અને મોહાદિકે ઉત્પન્ન કરેલા અસ્થિર સ્વભાવરૂપી પર્વતોએ કરીને દુર્ગમ એટલે દુઃખે કરીને અવગાહન કરી શકાય તેવો, આવા પ્રકારના વિશેષ લુપ્તવાળા સંસારરૂપી સમુદ્રનું ચિત્તવન કરવું—એકાગ્ર ચિત્તવડે તેના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. અહીં પાંચ રલોકવડે કહેલા સમુદ્રનો તથા હવે પછી કહેવામાં આવશે એવા પ્રવહણનો ઉપનય પોતાની ક્ષુદ્ધિથી ભણી લેવો. ૧૨૪-૧૨૫-૧૨૬-૧૨૭-૧૨૮.

હવે એ સમુદ્રને તરવાના ઉપાયનું ચિત્તવન કરવું, એ પાંચ રલોકવડે કહે છે.—

તસ્ય સંતરણોપાયં સમ્યક્સ્વદૃઢવન્ધનમ્ ।

બહુશીલાઙ્ગફલકં જ્ઞાનનિર્યામિકાન્વિતમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

સંવરાસ્તાશ્રવચ્છિદ્રં ગુણિગુણં સમન્વતઃ ।

આચારમંડપોદીસાપવાદોત્સર્ગભૂદ્વયમ્ ॥ ૧૩૦ ॥

અસંસ્પૃર્ધુર્ધરેયોર્ધેર્ધુઃપ્રધૃષ્ટ્યં સદાશયૈઃ ।

સદ્યોગકૃપસ્તંભાગ્રન્યસ્તાધ્યાત્મસિતાંશુકમ્ ॥ ૧૩૧ ॥

તપોઽનુકૂલપવનોઙ્ગતસંવેગવેગતઃ ।

ધૈરાગ્યમાર્ગપતિતં ચારિત્રવહનં શ્રિતાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

સન્નાવનાશ્વ્યમઙ્ગુપાન્યસ્તસચિત્તરક્ષતઃ ।

યથાઽવિઘ્નેન ગચ્છન્તિ નિર્વાણનગરં યુધાઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મૂલાર્થ—તે (સંસારરૂપી સાગર) ને તરવાનાં સાધનરૂપ, સમ્યક્ત્વ રૂપી દૃઢ બંધનવાળુ, માન્ય શીજ્ઞાનરૂપી પાટીવાળુ, જ્ઞાનરૂપી નિર્યામકે કરીને યુક્ત, સત્ત્વવડે કરીને આશ્રયરૂપી છિદ્રોનો નાશ કરનાર, ચિત્તરૂપી ચુનિયી રક્ષાનુ કરાવેલુ, આચારરૂપી મંડપે કરીને ગુણાભિન, અપવાદ અને ઉત્સર્ગરૂપી બે બનિકાવાળુ, અગ્રામ્ય અને દુર્ધર એવા સદાશયરૂપી ચેદ્યાએને સીધે પસમય પનાડાને અસકલ, સદ્યોગરૂપી કૃપસ્તભના અમત્તમને વિશે અધ્યાત્મરૂપી ચેતન વસ્તુ (સદૃશ) જેના ચક્રોત્તરે છે એટલે અને તપરૂપી અનુકૂળ વાતુવડે ઉત્પન્ન થવેલા સંવેગરૂપી વેગથી

વૈરાગ્યરૂપી માર્ગે પડેલું એવું જે ચારિત્ર રૂપી વહાણુ-તેને વિષે બેટલા પંડિતો સદ્ભાવના નામની ચેટીને વિષે શુભ ચિત્તરૂપી રતને નાંખીને નિર્વિમ્લપણે મોક્ષનગરે પહોંચે છે. આ પ્રમાણે ધ્યાન કરવું ૧૨૯-૧૩૦-૧૩૧-૧૩૨-૧૩૩.

ટીકાર્થ—આવા પ્રકારના ચારિત્રરૂપી વહાણુનો આશય કરનારા પંડિતો મોક્ષ નગરીએ પહોંચે છે, એ પ્રમાણે પાંચમા દ્વૈતિક સાથે સંબંધ જાણવો. તે ચારિત્રરૂપી વહાણુ કેવું છે? તે કહે છે.—તે સંસાર-રૂપી સમુદ્રને તરવાના ઉપાયરૂપ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે-કરીથી આવૃત્તિ (પુનર્જન્મ) ન થાય તેવી રીતે સંસારસમુદ્રથી પાર પામવાના સાધન-રૂપ, તથા સમકિત એટલે ગુદેવ, યુગુર અને સદ્ગુર્મને વિષે શુદ્ધ શ્રદ્ધારૂપ દૃઢ એટલે અતિ બળવાન બંધનચાળુ એટલે વહાણુ ભાંગી ન જાય તેટલામાટે લોહાની પાટી તથા દોરડા વીંટવા વિગેરેથી કંરેલી મજબુતીવાળું, તથા ધણુ એટલે અદાર દબર શીલાંગ-આચારના પ્રકારોરૂપી પાટીધાવાળું, તથા જ્ઞાન-અભ્યાસરૂપી નિર્વામક એટલે સમુદ્ર-માર્ગને જાણનાર વિચિત્ર પુસ્તકને ધારણ કરનાર પુરૂષે કરીને યુક્ત, તથા સંવરવડે એટલે પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર વિગેરે સત્તાવન પ્રકારના નવીન કર્મના પ્રવેશનો નિરોધ કરનારા કારણોવડે આશ્ચર્યરૂપી છિદ્રોને એટલે નવીન કર્મરૂપી આવૃત્તિ જળપ્રવાહને પ્રવેશ કરનારા માર્ગરૂપી રક્ષોને નાશ પમાડેલા છે જેમાં એવું, તથા મોતરક એટલે સર્વ દિશા અને વિદિશાને વિષે મનોયુક્તિ વિગેરે ત્રણ પ્રકારની શુભિવડે રક્ષણ કરાયેલું, તથા જ્ઞાનાચાર વિગેરે પાંચ આચારરૂપી મહત્ત્વવડે-વિશ્રામ સ્થાનવડે શોભતું, તથા અપવાદ એટલે કારણને લીધે આચરવા લાયક માર્ગ અને ઉત્સર્ગ એટલે નિરંતર આચરવા યોગ્ય માર્ગ તે બે માર્ગરૂપ બે ભૂમિકાવાળું તથા અસંખ્ય એટલે જેની સખ્યા ન ગઈ શકે તેટલા અને દુધેર એટલે મોહાદિક શત્રુઓવડે પણ ફેાળી ન શકાય તેવા સત્ આશયોરૂપી એટલે સંયમ (ચારિત્રના)ના પરિણામે કરીને મરેલા શુભ આશયસાધોરૂપી શુભટોએ કરીને (તેની અદરશુભટો રહેલા ભાટે) દુઃપ્રધૃત્ય એટલે રાજાદિક શત્રુઓ પરાભવ ન પમાડી શકે તેવું, તથા મુદર યોગ એટલે મોક્ષના ઉપાય તેના સેવનરૂપ રૂપસ્થાનના અન-ભાગ ઉપર એટલે વહાણુની મધ્યે રહેલા ઉંચા સ્થાનની ટોચ ઉપર જ્ઞાનક્રિયાની શુદ્ધિરૂપ ઉત્કલ્પણ મનના પરિણામમય અધ્યાત્મરૂપી ચેત પટ (ધાળો સઢ) જેમાં અગ્રવેલો છે એવું તથા અનસનાદિક બાર પ્રકારના તપરૂપી અનુકૂળ પવનથી એટલે કર્મરૂપી રજવું હરણુ કરવામાં નિપુણ દોવાથી સાનુકૂળ એવો પાછળનો વાયુ વાવાથી

ઉત્પન્ન થયેલા સવેગ—મોક્ષની અભિલાષારૂપી વેગથી એટલે ઉપા-
યને વિષે પ્રવર્તવામાં એકાગ્રતાવાળી શીઘ્ર ગતિથી વૈરાગ્યરૂપી-
સંસારપરની ઉદાસીનતારૂપી માર્ગે પડેલું એવું ચારિત્રરૂપી વહાણ, તેને
એટલે સંયમરૂપ-વિરતિરૂપ નૌકાને આશ્રિત થયેલા-તેની અંદર બેઠેલા
પંડિત પુરુષો સત્ય એટલે જગતના જીવોને હિતકારક હોવાથી
સારી એવી અનિત્યાદિક ભાવનાઓ નામની મોટી પેટીઓને વિષે રક્ષણ
થવાને માટે પ્રયત્નથી શુભ મનરૂપી રત્નોને નાંખીને જે પ્રકારે નિર્વિઘ્ન-
પણે નિર્વાણ નગરને-મુક્તિરૂપી નગરીને પામે છે, તે પ્રકારે ધ્યાન કરું.
૧૨૯-૧૩૦-૧૩૧-૧૩૨-૧૩૩.

હવે પંડિત સમુદાયના મોક્ષ નગર તરફ ગમન કરવાના વૃત્તાંતને
જાણીને સામે આવતા મોહરાગનો પરાભવ કરી ધર્મરાગ જમ પામે
છે, તે વાત અગીયાર શ્લોકવડે કહે છે.—

યથા ચ મોહપહીશે લબ્ધવ્યતિકરે સતિ ।

સંસારનાટકોચ્છેદારાંકાપંકાવિલે મુહુઃ ॥ ૧૩૪ ॥

સજીકૃતસ્વીયમટે નાવં દુર્બુદ્ધિનામિકામ્ ।

શ્રિતે દુર્નીતિર્નાવૃન્દારુદ્રશેષમટાન્વિતે ॥ ૧૩૫ ॥

મૂલાર્થ—જે પ્રકારે મોહરૂપી પહીપતિ આ વૃત્તાંત સાંભળીને
વારંવાર સરસારૂપી નાટકના ઉચ્છેદની સંકારૂપ પકવડે મક્કીન થયો
ત્યારે તેણે (મોહરાગને) પિતાના શુભટોને સમજ કરીને દુર્બુદ્ધિ
નામની નૌકાનો આશ્રય કર્યો, અને બાકીના ચોક્કાઓ દુર્નીતિ નામની
નૌકામાં આરૂઢ થયા. ૧૩૪-૧૩૫.

ટીકાર્થ—જે પ્રકારે સરસાર-વારંવાર ભવને વિષે જમામુરૂપ નાટકના-
વિચિત્ર વેપને ધારણ કરનારા પાત્રોના નૃત્યના વિનાશની સંકારૂપ-ગ્રામ
રૂપ પકવડે મક્કીન એવો, અને વારંવાર જેણે એ વૃત્તાંત સાંભળ્યો છે
એટલે ધર્મરાગ વારંવાર સગારી જીવોને મોહરૂપી નગરમાં લઈ જાય છે
એ વાત જેના સાંભળવામાં આવી છે એવો, મોહ એટલે મોહનીય કર્મ
અથવા અજ્ઞાનદસારૂપ પહીરા એટલે બિજોનો મોટો રાગ થયે
ત્યારે તેણે પિતાના શુભટોને સમજ-તેયાર એટલે જેણે ખખટ
ધારણ કર્યો છે એવા કરીને દુર્બુદ્ધિ એટલે પાપબુદ્ધિ નામની
નૌકાનો આશ્રય કર્યો-તે પર ચઢ્યો, અને બાકીના સનાદિક ચોક્કાઓ
દુર્નીતિ એટલે પરના દ્રોક કરનારી નીનિઆ-વિષયસિદ્ધિ ભાવવડે એમાં
પદને કહેવાય જવગર માન્યરૂપી નૌકાઓમાં આરૂઢ થયા. અર્થાત્
એ રીતે તેયાર થઈને બેકરામ સામે આવ્યો. ૧૩૪-૧૩૫.

આગચ્છત્યથ ધર્મેશ્વરભટ્ટોયે રણમંડપમ્ ।

તત્ત્વચિન્તાદિનારાધસજ્જીભૂતે સમાધિતે ॥ ૧૩૬ ॥

મૂલાર્થ—ત્યાર પછી તત્ત્વચિન્તાદિક બાળ્યોથી સત્જ્ઞ યદ્ય ધર્મ-
રાજનો આશ્રય કરી ધર્મરાજના મુખટોનો સમૂહ સમરાંગણમાં
આવ્યો. ૧૩૬.

ટીકાર્થ—ત્યાર પછી એટલે મોહ નામના પદ્મીપતિને યુક્ત (રણ-
બુધિ)માં મત્તજ યદ્યને આવેલો એવા પછી (એધને) ધર્મરાજના
એટલે ચારિત્રધર્મ રાજના સમગ્ર સત્ગુણોનો જથ્થા કરનાર તેના
વિમલમતિ વિગેરે ચોક્કાઓનો સમૂહ સત્જ્ઞસ્વરૂપાદિક વસ્તુતત્ત્વના
ચિન્તાનરૂપી નારાયણવડે-દુર્ભેદને પણ ભેદનાર અતિ તીક્ષ્ણ બાણોવડે
સત્જ્ઞ યદ્યને ધર્મરાજનો આશ્રય કરી રામગડપમાં-યુક્તના આશ્રયરૂપ
પૃથ્વીતળમાં આવ્યા. ૧૩૬.

મિથો લગ્ને રણાવેશે સમ્યગ્દર્શનમંત્રિણા ।

મિથ્યાત્વમંત્રી વિષમાં પ્રાપ્યતે ચરમાં દશામ્ ॥ ૧૩૭ ॥

મૂલાર્થ—પછી પરસ્પર યુક્તો આરંભ થયો, તેમાં સમ્યગ્દર્શન
નામના મંત્રીએ મિથ્યાદષ્ટિ નામના મંત્રીને મહા વિષમ એવી છેઠ્ઠી
દશાને પમાડ્યો. ૧૩૭.

ટીકાર્થ—પછી પરસ્પર એટલે ધર્મરાજ અને મોહરાજ એ બ-
ન્નેના સૈન્યોનો યુક્તો સંરંભ પ્રવર્ત્યો. તેમાં યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપને વિષે
અજ્ઞાવાન સમ્યગ્દષ્ટિ નામના અત્યંત વિચારશીલ દીર્ઘદર્શી અને સમગ્ર
રાજકાર્યમાં નિપુણ એવા ધર્મરાજના મંત્રીએ મોહરાજના મિથ્યાત્વ નામના
મંત્રીને એટલે સર્વે અન્યાયમાં પ્રવર્તેલા, વિશ્વામુખો દ્રોહ કરનારા મોહ-
રાજના અમાત્યને વિષમ એટલે સર્વથા અસત્તાવાળી ચરમ દશાને
એટલે મૂળસંહિત નાશ કરવાથી ગ્રામીંતરૂપ અવસ્થાને પમાડ્યો. ૧૩૭.

લીલયંચ નિરુદ્યન્તે કપાયચરટા અપિ ।

પ્રશમાદિમહાયોધેઃ શીલેન સ્મરતસ્કરઃ ॥ ૧૩૮ ॥

મૂલાર્થ—પ્રશમ વિગેરે મોટા ચોક્કાઓએ કપાયરૂપી ચરટો
(હુટારૂઓ)ને લીલામાત્રવડે જ રૂંધી લીધા, અને શીલરૂપી ચોક્કાએ
કામરૂપી તરકરને રૂંધ્યા. ૧૩૮.

ટીકાર્થ—પ્રશમ એટલે હમા એ વિગેરે એટલે આદ્ય
સતોષ વિગેરે મોટા વીરોએ અનંતાગુણથી નિ-

કામચાતી ઉત્પત્તિના પ્રકારને સ્પષ્ટ ઊઠાડી દે છે. અને આત્માએ કરીને-જ્ઞાનવડે કરીને આત્માને વિશેષ પાતાના સ્વરૂપને વિશેષ સંતુષ્ટ-સાક્ષી ધર્યાપી પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે તેને યોગીઆ સિદ્ધતપ્રજ્ઞ કહે છે. ૧૪૭.

દુઃસંસ્પન્નુદ્વિગ્નમનાઃ સુરેષુ વિગતસ્પૃહઃ ।

પૌતરાગભયમોષઃ સ્થિતધીર્મુનિરુષ્યતે ॥ ૧૪૮ ॥

મુક્તાર્થ—જેનું મન દુઃખને વિષે ઉદ્વેગ પામતું નથી, જે શુભને વિષે સ્પૃહાસંવિત છે, તથા જેના શય, ભય અને મોષ નહ યથા છે, તેના મુનિ સિદ્ધતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—જે દુઃખને વિષે એટલે પ્રતિકૂળ વિષયોને વિષે તથા કષ્ટને વિષે અધુમિત-અન્યમ મનવાળા હોય, તથા શુભને વિષે એટલે અનુ-કૂળ વિષયોને વિષે તથા સ્વતા વેદનીને વિષે સ્પૃહાસંવિત હોય, તથા જેના શય, ભય અને મોષ નહ યથા હોય એવા મુનિઓને યોગીઆ સિદ્ધતપ્રજ્ઞ કહે છે. ૧૪૮.

યાઃ સર્વધાનભિચ્છેહસ્તત્તત્પાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્વેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૧૪૯ ॥

મુક્તાર્થ—જે યોગી સર્વે પ્રકારે એકરસિત છે, અને તે તે શુભાશુભ વસ્તુને યોગીને આનંદ પામતા નથી, તથા દ્વેષ કરતા નથી તેમની શુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બાબતું. ૧૪૯.

ટીકાર્થ—જે યોગી સર્વે એટલે સર્વ વસ્તુસમૂહને વિષે એક-રસિત એટલે હૃદય પરિણામવાળા હોય, તથા તે તે પ્રકારની શુભાશુભ એટલે મનોહર અથવા અમનોહર વસ્તુઓને પામીને જે તેની સ્તુતિ ન કરે અથવા નિંદા પણ ન કરે—સાગીદ્વેષી ન થાય તે યોગીની શુદ્ધિ આત્માને વિષે પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બાબતું. ૧૪૯.

યદા સંહરતે ધાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વેશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૧૫૦ ॥

મુક્તાર્થ—જેમ કાચબો સર્વે પ્રકારે અંગોને સંકોચે છે, તેમ યોગી જ્યારે ઉદ્વિગ્નના વિષયોયથી ઉદ્વિગ્નના સંહાર કરે છે—સંકોચે છે, ત્યારે તે મુનિની શુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બાબતું. ૧૫૦.

ટીકાર્થ—આવા યોગી જ્યારે—જે અવસ્થાને વિષે જેમ કાચબો પાતાના અવયવોને સંકોચે છે—સંકોચે છે, તેમ સર્વે પ્રકારે સાંજાદિક ઉદ્વિગ્નના વિષયોયથી સંકોચે છે—પાછી વાળે છે—

શુદ્ધધ્યાની યોગીનાં અવધ-પરિસદ્ તથા ઉપસર્ગોચકી અવગ્રાપણું, અસંભોદ-સૂક્ષ્મ અને ગદન ભાવવાળી દેવમાયા વિગેરેમાં પાત્ર મોહ નહિ તે, વિવેક-દેહ વિગેરે સર્વેના સયોગરહિત કેવળ આત્માને જૂદો કરીને જોવો તે, અને વ્યુત્સર્ગ-દેહાદિકના મુખને ત્યાગ, આ આર પ્રકારનાં ચિન્હ જિનાદિકે કહેલા છે. ૧૬૬.

હવે બે રથોકવડે કહેલા ક્ષિત્તું વિવરણ (વિસ્તાર) કરે છે.—

અવધાદુપસર્ગેભ્યઃ કંપતે ન વિભેતિ ચ ।

અસંમોહાદ્દ સૂક્ષ્માર્થે માયાસ્વપિ ચ મુદ્ધતિ ॥ ૧૬૭ ॥

વિવેકાત્સર્વસંયોગાદ્દિગ્નમાત્માનમીક્ષતે ।

દેહોપકરણાસંગો વ્યુત્સર્ગાજ્ઞાયતે મુનિઃ ॥ ૧૬૮ ॥

મૂલાર્થ—અવધ દોવાથી ઉપસર્ગોથી કંપતા નથી, તથા ભય પામતા નથી. અસંભોદ દોવાથી સૂક્ષ્મ અર્થને વિષે તથા દેવમાયા વિગેરેને વિષે મોહ પામતા નથી. શુદ્ધધ્યાની મુનિનું ત્રીજું વિવેકરૂપી ક્ષિત્ત દોવાથી સર્વે સંયોગોથી જૂદો પોતાના આત્માને જુએ છે, તથા વ્યુત્સર્ગરૂપ ક્ષિત્ત દોવાથી શરીર અને ઉપકરણને વિષે અસંગ દોય છે. ૧૬૭-૧૬૮.

ટીકાર્થ—શુદ્ધધ્યાની મુનિનું અવધરૂપ ક્ષિત્ત દોવાથી તે દેવાદિકે કરેલા ઉપસર્ગોચકી કંપતા નથી તથા કિંચિત્ પણ ભય પામતા નથી. અને અસંભોદરૂપી ક્ષિત્ત દોવાથી તે સૂક્ષ્મ અર્થને વિષે એટલે અત્યંત નિપુણતાવડે જેનો અર્થ સમજી શકાય તેવા પદાર્થને વિષે તથા દેવ માયાદિકને વિષે કિંચિત્ પણ મોહ પામતા નથી. ત્રીજું વિવેકરૂપ ક્ષિત્ત દોવાથી તે સર્વે સંયોગોથી આત્માને-જીવની સત્તાને ભિન્ન-પૃથક્ જુએ છે, તથા વ્યુત્સર્ગરૂપ જોગું ચિન્હ દોવાથી તે મુનિ શરીર અને ઉપકરણને વિષે અસંગ-મૂર્છરહિત દોય છે. ૧૬૭-૧૬૮.

હવે આ ધ્યાનના અધિકારને ઉપસંહાર કરે છે.—

एवं ध्यानक्रमं शुद्धं मत्वा भगवदाज्ञया ।

यः कुर्यादेतदभ्याસं संपूर्णाध्यात्मविद्ववेत् ॥ ૧૬૯ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે જે યોગી ભગવાનની આજ્ઞાવડે શુદ્ધ ધ્યાનના ક્રમને જાણીને તે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે, તે સંપૂર્ણ અધ્યાત્મને જાણનારો થાય છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કલા પ્રમાણે જે યોગી ભગવાનની આજ્ઞાવડે

રહેતું નથી, અને જો આત્માને જાણ્યો નથી તો પછી બીજું સર્વ જ્ઞાન નિરર્થક છે. ૨.

દીકાર્થ—ખરેખર જીવનું નિશ્ચિત સ્વરૂપ જાણવાથી ફરીને કાંઈ પણ જાણવા યોગ્ય અવશિષ્ટ રહેતું નથી. કારણ કે સર્વનું જ્ઞાન થવાથી સમગ્ર જ્ઞેય (જાણવા લાયક) પદાર્થ જ્ઞાત (જાણેલા) પાછો રહે છે, અને તેનો જ્ઞાતા જો આત્મા તેને જો જાણ્યો નથી, તો તે (આત્મ-જ્ઞાન) વિના બીજું સર્વ જ્ઞાન-પંડિતાર્થ નિષ્ફળ છે. કારણ કે અવરૂપ જાણવા યોગ્ય પદાર્થનેજ જાણ્યો નથી. ૨.

બીજા જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાનની પ્રસિદ્ધિ માટેજ હોય છે, તે કહે છે.—

નવાનામપિ તત્ત્વાનાં જ્ઞાનમાત્મપ્રસિદ્ધયે ।

યેનાજીવાદયો ભાવાઃ સ્વભેદપ્રતિયોગિનઃ ॥ ૩ ॥

મૂલાર્થ—નવે તત્ત્વોનું જ્ઞાન આત્માની સિદ્ધિ માટેજ છે. કારણ કે અજીવાદિક પદાર્થો આત્મભેદના પ્રતિયોગી છે. ૩.

દીકાર્થ—જીવાદિક નવ તત્ત્વોનું એટલે ભેદ અને પ્રભેદ (તેના પણ ભેદ) વડે નિર્ધારિત સ્વરૂપવાળા તે તત્ત્વોનું જ્ઞાન-સ્વરૂપનો નિશ્ચિત બોધ આત્માની-ચૈતન્યની પ્રસિદ્ધિને માટે એટલે આત્માને એ સર્વથકી જૂદો કરવાવડે કરીને તેના નિર્ધાર કરવો અર્થાત્ પોતાના અને પરના પર્થિવિવડે આત્માને સંપૂર્ણપણે જાણવો તેને માટેજ છે. કારણ કે અજીવાદિક એટલે અજીવ-ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય વિગેરે તેમજ પુણ્ય પાપ વિગેરે પદાર્થો પોતાના-જીવના ભેદના પ્રતિયોગી છે અર્થાત્ અભાવ સંબંધે કરીને સંબંધવાળા છે. આત્માના અભાવરૂપ છે. માટે જો આત્માના અભાવરૂપ હોય, તેને પણ અવરૂપ જાણવા જોઈએ. ૩.

શ્રુતો હ્યાત્મપરાભેદોઽનુભૂતઃ સંસ્તુતોઽપિ વા ।

નિસર્ગાદુપદેશાદ્વા વેત્તિ ભેદં તુ કશ્ચન ॥ ૪ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા તથા અનાત્માનો અભેદ સાંભળ્યો છે, અનુભવ્યો છે, અથવા પરિચયમાં પણ આવ્યો છે; પરંતુ કોઈકજ પુરૂષ નિસર્ગથી અથવા ઉપદેશથી તેના ભેદને જાણે છે. ૪.

દીકાર્થ—જીવ અને અજીવાદિકનો અભેદ-ઐક્યતા સાંભળી છે, અથવા અનુભવી છે એટલે ‘આ જીવ આ અજીવ(દેહ)થી અભિન્ન છે’ એ પ્રમાણે બુદ્ધિવડે પ્રત્યક્ષ પણ થયેલ છે, અથવા અનાદિકાળથી તેનો ‘ત’ પરિચય પણ થયો છે, કેમકે સર્વે પદાર્થો આત્માના વિષયમાં

આવેશ છે. પરંતુ તેમનો ભેદ એટલે ભિન્નતા તો નિર્સર્ગથી એટલે સ્વાભાવિક સહજ બોધથી અથવા ઉપદેશથી એટલે ગુરના મુખે આત્મ-મનું અવલુ કરવાથી કોઈક પુરૂષ જ જાણે છે. ૪.

એ જ કારણ માટે કહે છે.—

તદેકત્વપૃથક્ત્વામ્યામાત્મજ્ઞાનં હિતાવહમ્ ।

ધૃર્થયાભિનિવિષ્ટાનામન્યથા ધીવિંદવના ॥ ૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને એકત્વ અને પૃથક્ત્વે કરીને આત્મજ્ઞાન હિતકારક થાય છે, અને કદાચલવાળાની તેથી ઉલટી ખુદ્ધિ બિધ્યા અને વિવંશનારૂપ છે. ૫.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એકત્વ એટલે સર્વ પદાર્થો સાથે એકપણ અને પૃથક્ત્વ એટલે બીજા પદાર્થો સાથે ભિન્નતા, એ બે વડે કરીને જે આત્મજ્ઞાન એટલે જીવને આત્માના સ્વરૂપનો બોધ તે હિતાવહ છે એટલે ઉભય લોકમાં કલ્યાણકારી છે. અને અભિનિવેશવાળા એટલે એકાંતે કરીને ભેદને વિષે અથવા અભેદને વિષે કદાચલવાળા પુરૂષોની જે વિપરીત ખુદ્ધિ છે, તે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિના અભાવને ધીધે બિધ્યા તેમજ કલ્પનારૂપ છે. ૫.

પ્રથમ આત્માનું એકત્વજ્ઞાન બતાવે છે.—

एक एव हि तत्रात्मा स्वभावे समवस्थितः ।

ज्ञानदर्शनचारित्र्यलक्षणः प्रतिपादितः ॥ ६ ॥

મૂલાર્થ—તેમાં સ્વભાવમાં રહેલો અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર લક્ષણબાળો આત્મા એક જ પ્રતિપાદન કરેલો છે. ૬.

ટીકાર્થ—તેમાં એટલે તે એકત્વ અને પૃથક્ત્વજ્ઞાનમાં સ્વભાવે કરીને એટલે બીજા હેતુની અપેક્ષા રહિત વસ્તુના સહજ ધર્મે કરીને સારી રીતે રહેલો એટલે સર્વ વિભાવના ભેદનો ત્યાગ કરીને સ્વભાવમાં આશય કરીને રહેલો તથા જ્ઞાન એટલે વિશેષને મહત્ત્વ કરનારો બોધ, દર્શન એટલે સામાન્યને મહત્ત્વ કરનારો બોધ અને ચારિત્ર એટલે પાતાના સ્વભાવને વિષે સ્થિરતા, તે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપી જેનાં લક્ષણો-આત્મસ્વરૂપના ચિન્હો છે એવો આત્મા-જીવ પાતાના જીવનો આધારરૂપ એક જ દોવાથી અથવા ચૈતન્યરૂપ ભત્રિવડે કરીને ભેદરહિત દોવાથી જેમ જાનિવડે સર્વ પ્રાણીને એક જ કહેવાય છે તેમ સર્વ આત્મા પણ એક જ સ્વરૂપવાળા.

પ્રબંધ.]

આત્મસાધનાવિકાર.

ટીકાર્થ—જન્મભાદિક ભેદ પાતુ એટલે મનુષ્યાદિકનો જન્મ ત
અસાની, સાની, મુખી, દુઃખી વિગેરે ભેદ પાતુ સાનાવરણાદિક કર્મને
પરિણામ-અન્ય અન્ય રૂપે થવાનો વિકાર નિશ્ચે છે. તેનો કર્મથી ઉત્પન્ન
થયેલો ભેદ અવિકારી-વિકારરહિત આત્માને વિશે છે જ નહીં. આડી
સર્વત્ર સામાન્યના આશ્રયથી વ્યાખ્યા બાબતી. ૧૫.

કેવળ ભેદનું મહત્ત્વ કરવામાં ફાળુ કહે છે.—

આરોપ્ય કેવલં કર્મકૃતાં વિકૃતિમાત્મનિ ।

અમન્તિ અદ્યયિજ્ઞાના ભીમે સંસારસાગરે ॥ ૧૬ ॥

મૂલાર્થ—કેવળ કર્મ કરેલા વિકારને આત્માને વિશે આરોપણ
કરીને જાનથી બ્રહ્મ થયેલા જીવો ભયકર સસારરૂપી સાગરને વિશે
બ્રમણ કરે છે. ૧૬

ટીકાર્થ—કેવળ કર્મ ઉત્પન્ન કરેલા સ્વરૂપના વિષયાસિદ્ધ વિકા-
રનું આત્માને વિશે એટલે જીવના સ્વભાવને વિશે આરોપણ કરીને
એટલે બ્રમણી તેવા તેવા પ્રકારના આત્માને માનીને બ્રહ્મ જાનવાળા
પ્રાણીઓ અતિ ભયકર સસારરૂપી સમુદ્રને વિશે બ્રમણ કરે છે. ૧૬.

તેમાં દક્ષાંત આપે છે.—

ઉપાધિભેદજં ભેદં વેત્સ્યન્નઃ સ્ફટિકે યથા ।

તથા કર્મકૃતં ભેદમાત્મન્યેવાભિમન્યતે ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મૂર્ખ માણસ ઉપાધિના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા
દેને સ્ફટિકને વિશે ભેદરૂપ જાણે છે, તેમ કર્મ કરેલા ભેદને આત્માને
જાણે છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—જેમ મૂર્ખ માણસ ઉપાધિના ભેદથી એટલે સત્તા પુષ્પ
રેના (ઘડક વિગેરેના) આરોપના ભેદથી ઉત્પન્ન થયેલા ભેદને
જે રક્તતા વિગેરે ભિન્ન ભિન્ન રૂપપણાને સ્ફટિક મણિને વિશે જાણે
તેજ પ્રકારે નિશ્ચયના સ્વરૂપને નહીં જાણનારા મનુષ્ય પાતુ કર્મ
કરેલા ભેદને એટલે નર, નારક, અસાની વિગેરે ભિન્નતાને
જાણે વિશે જ-જીવના સ્વભાવને વિશે જ જાણે છે-સર્વથા
છે. ૧૭.

ઉપાધિકર્મજો નાસ્તિ વ્યવહારસ્ત્વકર્મજઃ ।

इत्यागमवचो दुष्टमात्मवैरूप्यवादिना ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—કર્મ રહિત જીવને ઉપાધિરૂપ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્યારે ઉદાર હોતો નથી. તેથી આત્માને વિપરીતપણે બોલનારાએ આગમન વચનનો લોપ કર્યો છે. ૧૮

ટીકાર્થ—કર્મરહિત જીવને ઉપાધિરૂપ એટલે પોતાના ધર્મ બીજામાં રહેલા ધર્મવડે જણાવું તેરૂપ કર્મથી-જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્યારે ઉદાર છે જ નહીં. એમ છતાં પણ આત્માની વિરૂપતા-વિપરીતપણાને કહેનારાએ હમણા કહેવામાં આવશે એવા આગમનના-સિદ્ધાંતના વચનનો લોપ કર્યો છે. અહીં વ્યાખ્યાનો સામાન્ય વિષય હોવાથી કર્મરૂપ જ્યારે ઉદારનો નિરેધ કર્યો છે. ૧૮.

જે વચનનો લોપ કર્યો છે, તે જ કહે છે.—

एकक्षेत्रस्थितोऽप्येति नात्मा कर्मगुणान्वयम् ।

तथाऽभव्यस्वभावत्वाच्छुद्धो धर्मास्तिकायवत् ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—એક ક્ષેત્રને વિષે રહ્યા છતાં પણ શુદ્ધ આત્મા ધર્મ અસ્તિકાયની જેમ કર્મગુણના સંબંધને પામતો નથી, કારણ કે તે પ્રકારે થવાનો તેનો સ્વભાવ જ નથી. ૧૯.

ટીકાર્થ—એક એટલે અભિન્ન આકાર પ્રદેશને વિષે રહ્યા છતાં પણ આત્મા કર્મના રૂપ, રસ વિગેરે ગુણની સાથે સંબંધને પામતો નથી. કારણ કે તેના પ્રકારનો એટલે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવો રૂપ તેનો સ્વભાવ જ નથી. તેથી તે શુદ્ધ એટલે પોતાની સત્તાના જ સ્વરૂપવાળો છે. કોની જેમ? તે કહે છે-ધર્માસ્તિકાયની જેમ. એટલે ધર્માસ્તિકાય જીવના પુદ્ગલો સાથે સંબંધવાળો છે, તો પણ તે સમીપ તન કે રૂપી થતો નથી, તેજ પ્રમાણે કર્મના પરમાણુ સાથે સંબંધવાળો છતાં પણ આત્મા રૂપ, રસ વિગેરેવાળો થતો નથી. ૧૯.

તેપર દર્શાવે કહે છે.—

यथा तैमिरिकश्चन्द्रमप्येकं मन्यते द्विधा ।

अनिश्चयकृतोन्मादस्तथात्मानमनेकधा ॥ ૨૦ ॥

મૂલાર્થ—જેમ નેત્રરોગવાળો મનુષ્ય એક ચંદ્રને પણ બે પ્રકારે જાણે છે, તેમ નિશ્ચયના અહાને કરેલા ઉન્માદવાળો પુરૂષ એક આત્માને અનેક પ્રકારનો માને ■. ૨૦.

ટીકાર્થ—જેમ તિમિર એટલે નેત્રરોગવાળો મનુષ્ય ચંદ્ર એક જ જાણે છે, છતાં પણ તેને બે પ્રકારે એટલે બે ચંદ્ર છે એમ માને છે, તે જ

પ્રકારે જે જ્ઞાનને વિષે યથાર્થ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો નથી એવા જ્ઞાને કરેલા ઉન્માદવાળો પુરૂષ, આત્મા એક છતાં પણ તેને અનેક પ્રકારનો માને છે. પણ સામાન્યે કરીને ભતિવડે આત્મા એક જ છે એમ તે બાબતો નથી. ૨૦.

કરીને દક્ષાંત આપે છે.—

યથાનુભૂયતે શ્વેકં સ્વરૂપાસ્તિત્વમન્વયાત્ ।

સાદૃશ્યાસ્તિત્વમપ્યેકમયિરુદ્ધં તથાત્મનામ્ ॥ ૨૧ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અન્વયથી આત્માના સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ એક જ અનુભવાય છે, તેમ આત્માનું સાદૃશ્ય અસ્તિત્વ પણ એક જ છે, તેમાં કાંઈપણ વિરોધ નથી. ૨૧.

ટીકાર્થ—જેમ અન્વયથી એટલે સર્વે આત્મામાં અસ્તિત્વપણાના સંબંધથી જીવોના સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ એટલે સ્વભાવનું વિદ્યમાનપણું એક જ અનુભવાય છે—પુરૂષને પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે જ પ્રકારે સામાન્યપણાનું અસ્તિત્વ પણ અન્વયથી આત્માને વિષે એક જ છે, તે અવિરુદ્ધ—અદ્વિત છે. ૨૧.

સદસદ્વાદપિશુનાત્ સંગોપ્ય વ્યવહારતઃ ।

દર્શયત્યેકતારણં સતાં શુદ્ધનયઃ સુદત્ ॥ ૨૨ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ નયથી મિત્ર સ્વાદ્વાદને જાણાવનારા વ્યવહારથી રક્ષાનું કરીને સત્પુરૂષોને એકતારૂપ રત્ન દેખાડે છે. ૨૨.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ નય એટલે અત્યંત શુદ્ધ સત્તાને મહત્ત્વ કરનાર દ્રવ્યાર્થિક નય-મહાસામાન્યને મહત્ત્વ કરનાર વાણીનો માર્ગ, તેથી મિત્ર સત્પુરૂષોને સત્ તથા અસત્વાદ એટલે નિત્ય, અનિત્ય, એકત્વ, અનેકત્વ વિગેરે રૂપ વસ્તુસ્વરૂપનો ઉપદેશ કરનાર જે સ્વાદ્વાદ તેને જાણાવનાર વ્યવહારથી એટલે સુદૃઢ, બાહર વિગેરે અનેક ભેદે કરીને આત્માનું પ્રતિપાદન કરનાર અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયથી રક્ષાનું કરીને એકતારમને એટલે સર્વે આત્માના અભેદરૂપ મહિને દેખાડે છે, અર્થાત્ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નય સર્વે જીવોની એકતા સિદ્ધ કરે છે. ૨૨.

નૃનારકાદિપર્યાયેરપ્યુત્પન્નમિનિમ્બરૈઃ ।

મિસૈર્જહાતિ નૈકત્વમાત્મદ્રવ્યં સદાન્વયિ ॥ ૨૩ ॥

મૂલાર્થ—ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા એવા મિત્ર મિત્ર મનુષ્ય, નારકા વિગેરે પદાર્થોને પણ નિરંતર અન્વયવાળું આત્મદ્રવ્ય એકપણાને ઊડતું-તજતું નથી. ૨૩.

મૂલાર્થ—પુદ્ગળોનો ગુણ મૂર્તિ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને જિનેશ્વરોએ આત્મારૂપ દ્રવ્યને પુદ્ગળોથી ભિન્ન કહ્યું છે. ૪૮.

દીકાર્થ—પુદ્ગળોનો એટલે પરમાણુઓનો ગુણ એટલે કલ્પત્ત થવા લાયક ધર્મ મૂર્તિ—આકાર છે, અને આત્મા એટલે એવ જ્ઞાન ગુણવાળો છે તેજ તેનો કલ્પત્ત કરવા લાયક—મેળવવા લાયક ધર્મ છે. પણ આકારાદિક તેના ધર્મ નથી. તેથી કરીને એટલે ધર્મના ભેદથી તે અંતે ભિન્ન છે; માટે જિનેશ્વરોએ પુદ્ગળોથી એટલે પરમાણુથી તેમજ તેના દ્વીપ્રદેશી વિગેરે સ્વરૂપોથી ભિન્ન એવદ્રવ્યને કહ્યું છે. ૪૯.

હવે ધર્માસ્તિકાયથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે,—

ધર્મસ્ય ગતિહેતુત્વં ગુણો જ્ઞાનં તથાત્મનઃ ।

ધર્માસ્તિકાયાત્તદ્વિન્નમાત્મદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૪૯ ॥

મૂલાર્થ—ધર્માસ્તિકાયનો નતિમા દેતુપણું એ ગુણ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે. તેથી કરીને જિનેશ્વરોએ એવદ્રવ્યને ધર્માસ્તિકાયથી ભિન્ન કહ્યું છે. ૪૯,

દીકાર્થ—ધર્મનો એટલે ધર્માસ્તિકાય રૂપ દ્રવ્યનો નતિમાં એટલે એવ અને પુદ્ગળના વિવક્ષિત સ્થાનથી બીજા સ્થાનની પ્રાપ્તિને માટે ગમનમાં હેતુ એટલે માછલાઓને જળની લેમ મલ્દાયપાણીએ કરીને અપેક્ષા કારણપણું એ ગુણ છે, તથા આત્માનો જ્ઞાનરૂપ ગુણ છે. તેથી કરીને ધર્માસ્તિકાયથી એવદ્રવ્ય ભિન્ન છે એમ જિનેશ્વરોએ કહ્યું છે. ૪૯.

અધર્માસ્તિકાયથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

અધર્મે સ્થિતિહેતુત્વં ગુણો જ્ઞાનગુણોઽસુમાન્ ।

તતોઽધર્માસ્તિકાયાન્યદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—અધર્માસ્તિકાયાન્યદ્રવ્ય એ ગુણ છે, અને એવનો ગુણ જ્ઞાન છે, માંસ્તિકાયથી ભિન્ન કહ્યું છે.

દીકાર્થ—અધર્મને વિશે સ્થિતિમાં એટલે અવગળા રીતિમાં હેતુ એટલે અપેક્ષા કારણપણું એ ગુણ રૂપ દ્રવ્યને વિશે જોની કરીને તેથી

જેનો ગુણ છે, એવો અગુમાન-પ્રાપ્તિ અર્થાત આત્મા છે. તેથી કરીને અધર્માસ્તિકાપયથી અન્ય એટલે વિવક્ષાનુ ધર્મવાળુ આત્મદ્રવ્ય છે, એમ તીર્થકરોએ કહ્યું છે. ૫૦.

હવે આકાશાસ્તિકાપયથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

અવગાહો ગુણો વ્યોમ્નો જ્ઞાનં સ્વત્યાત્મનો ગુણઃ ।

વ્યોમાસ્તિકાયાત્તદ્વિદ્વત્માત્મદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૫૧ ॥

મૂલાર્થ—આકાશનો ગુણ અવકાશ છે, અને આત્માનો ગુણ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને તીર્થકરોએ આકાશાસ્તિકાપયથી અવદ્રવ્યને ભિન્ન કહ્યું છે. ૫૧.

ટીકાર્થ—આકાશનો ગુણ એટલે ઉત્પન્ન થવા લાપક ધર્મ અવગાહ છે એટલે મન અને સ્થિતિના પરિણામમાં પરિણમન થયેલા અવ પુદ્ગલો પૈકી તેની અંદર પ્રવેશ કરનારને અવકાશ આપવો અને સ્થિતિમાં રહેલાને આધારનું સ્થાન આપવું તેરૂપ અવકાશ ગુણ છે. અને અવનો ગુણ-ધર્મ જ્ઞાન છે, તેથી કરીને આકાશાસ્તિકાપયથી અવદ્રવ્ય-ચેતન પદાર્થ ભિન્ન છે, એમ અરિહતોએ કહ્યું છે. ૫૧.

હવે કાળદ્રવ્યથી આત્માની ભિન્નતા કહે છે.—

આત્મા જ્ઞાનગુણઃ સિદ્ધઃ સમયો વર્તનાગુણઃ ।

તદ્વિદ્વત્ સમયદ્રવ્યાદાત્મદ્રવ્યં જગુર્જિનાઃ ॥ ૫૨ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા જ્ઞાનરૂપ ગુણવાળો સિદ્ધ છે, અને સમય (કાળ) વર્તનાનો ગુણવાળો છે, તેથી સર્વજ્ઞોએ આત્મદ્રવ્યને કાળદ્રવ્યથી ભિન્ન કહ્યું છે. ૫૨.

ટીકાર્થ—અવ જ્ઞાનરૂપ ગુણવાળો નિર્મિત કયો છે અને કાળ વર્તના ગુણવાળો એટલે નવું, જૂનું વિનેરે કરવારૂપે કરીને અથવા પૂર્વ-પ-દેહું અને અપર-પછી એવા રૂપે કરીને પ્રવર્તનારૂપ ગુણવાળો છે; તેથી કરીને એટલે આ પ્રમાણે ન્યાયત્તિ લક્ષણુ દોષથી કાળદ્રવ્યથી ભિન્ન અવદ્રવ્ય છે એમ સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે. ૫૨.

આત્મનસ્તદજીવેભ્યો વિભિન્નત્વં વ્યવસ્થિતમ્ ।

વ્યક્તિમેદનયાદેશાદજીવત્વમપીપ્યતે ॥ ૫૩ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આત્માનું અશ્વ દ્રવ્યોપયથી ભિન્નપણું સિદ્ધ થાય છે. તેમજ વ્યક્તિનો મેદ કરનાર નયના આદેશથી આત્માનું અશ્વપણું પણ કંઈકીએ હીએ. ૫૩.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વ કહેલા હેતુસમૂહ કરીને અ-
 ભવચક્રી એટલે પુદ્ગળાસ્તિકાય, ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય અને
 આકાશાસ્તિકાય તથા કાળચક્રી અવતું ભિન્નપણું એટલે વિશેષ કરીને
 ભૂદાપણું પ્રતિષ્ઠિત છે—સિદ્ધ થાય છે. અહીં અવતાં અનેક લક્ષણો
 છતાં પણ એક જ્ઞાનરૂપ જ લક્ષણનો આશ્રય કરીને વ્યાવૃત્તિ-ભિન્નતા
 દેખાડી છે. તે તેમાં (અવતાં) જ્ઞાનરૂપ સર્વદા સર્વ અવસ્થામાં અન્વય-
 વડે કરીને અવ્યભિચારી લક્ષણ હોવાથી તેનું પ્રાધાન્ય રાખીને કહ્યું છે.
 હવે આત્મા કોઈ પણ પ્રકારે અજીવ પણ કહી શકાય છે, તે કહે
 છે—વ્યક્તિવડે એટલે વિશિષ્ટ, વિશિષ્ટતર અને વિશિષ્ટતમ ભિન્ન ગુણના
 આશ્રયરૂપ વિશેષણ કરીને ભેદ માનનારા વ્યવહારાદિક નયના આદે-
 શથી એટલે વસ્તુને પ્રમાણરૂપ કરવાના પક્ષથી અર્થાત્ સામાન્ય પ્રકારથી
 અજીવપણું પણ એટલે જીવ રાખ્દની પ્રવૃત્તિ અને વ્યુત્પત્તિના ભેદનો
 આશ્રય કરવાથી અચેતનપણું પણ અવતાં માનીએ છીએ—એકરૂં
 અવપણું જ માનીએ છીએ તેમ નથી. ૫૩.

અજીવપણાને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

અજીવા જન્મિનઃ शुद्धभावप्राणव्यपेक्षया ।

सिद्धाश्च निर्मलज्ञाना द्रव्यप्राणव्यपेक्षया ॥ ૫૪ ॥

મૂળાર્થ—શુદ્ધ ભાવપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને જન્મધારી (સં-
 સારી) જીવો અજીવરૂપ છે, અને નિર્મળ જ્ઞાનવાળા સિદ્ધના જીવો
 દ્રવ્યપ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને અજીવરૂપ છે. ૫૪.

ટીકાર્થ—શુદ્ધ એટલે કેવળ આત્મસ્વરૂપે રહેલા અથવા સર્વ
 ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાથી નિર્દોષ એવા ભાવપ્રાણોની એટલે જ્ઞાતાના
 સ્વરૂપને સિદ્ધ કરનાર વિશેષ પ્રકારના અવનવાળા આવરણ વિનાના
 જ્ઞાનાદિકની અપેક્ષાએ કરીને સર્વે સંસારી જીવો અજીવરૂપ છે એટલે
 ઉપર કહેલા અવનથી રહિત હોવાથી અજીવપણું પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય
 છે. તથા સિદ્ધ જીવો એટલે મુક્તિમાં રહેલા નિરંજન અને નિર્મળ
 જ્ઞાનવાળા એટલે અત્યંત વિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ધારણ
 કરનારા જીવો દ્રવ્ય પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને એટલે આયુષ્ય, દંદ્રિયો
 વિનેરે અપ્રમાણ પ્રાણની અપેક્ષાએ કરીને દ્રવ્ય પ્રાણના અભાવને કીધે
 અજીવરૂપ કહેવાય છે. ૫૪.

હવે ત્રણ રસોડે કરીને દ્રવ્ય અને ભાવ પ્રાણોને કહે છે.—

इन्द्रियाणि घटं श्यामोच्छ्वासो ह्यायुस्त्वधाऽपरम् ।

द्रव्यપ્રાણાથનુર્ભેદાઃ પર્યાયાઃ પુત્રલાઘ્રિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

મૂલાર્થ—ઇદ્રિયો, બળ, આત્મચ્છાસ તથા આયુષ્ય એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો છે તેના પચયો પુદ્ગળાશ્રિત છે. ૫૫,

ટીકાર્થ—શ્રોત્રાદિક પાંચ ઇદ્રિયો, કાયબળ વિગેરે ત્રાણ બળ, આત્મચ્છાસ, તથા આયુષ્ય-અવિત એ ચાર પ્રકારના દ્રવ્ય પ્રાણો એટલે અપ્રધાનપણે રહેલા પ્રાણો પુદ્ગળનો આશ્રય કરીને રહેલા એટલે કાર્માત્માદિક પુદ્ગળથી ઉત્પન્ન થયેલા પચયો છે અને તેના પરિણામ-ઉત્પાદ બ્યયરૂપ છે. તેથી તે પ્રાણોએ કરીને અબ્યય ધર્મવાળો એવું જવતો નથી. ૫૫.

કેમ જવતો નથી? તે કહે છે.—

મિદ્ધાસ્તે હ્યાત્મનોડત્યન્તં તદેતૈર્નાસ્તિ જીવનમ્ ।

જ્ઞાનવીર્યસદાશ્વાસનિત્યસ્થિતિવિકારિભિઃ ॥ ૫૬ ॥

મૂલાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે, તેથી કરીને જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિના વિકારવાળા તે દ્રવ્ય પ્રાણો-વડે જવતું જવન હોતું નથી. ૫૬.

ટીકાર્થ—તે દ્રવ્ય પ્રાણો આત્માથી-જવથી અત્યંત ભિન્ન એટલે પૃથક્ સત્તાવાળા છે, તેથી કરીને આ પૂર્વે કહેલા આત્માથી ભિન્ન દ્રવ્ય-પ્રાણોવડે જવતું જવન હોતું નથી. કારણકે સર્વે પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર કેવળ જ્ઞાન, અનંતશક્તિરૂપ વીર્ય, સદાશ્વાસ એટલે નિત્ય આનંદ-મયપણું અને નિત્યસ્થિતિ એટલે સર્વદા સાશ્વત જવન-એ ચારેથી વિપર્યય સ્વભાવવાળા દ્રવ્ય પ્રાણોવડે જવતું સનાતન અવિતપણું હોતું નથી. ૫૬.

ત્યારે એ શાથી એવે છે? તે કહે છે.—

પતત્પ્રકૃતિભૂતાભિઃ શાશ્વતીભિસ્તુ શક્તિભિઃ ।

જીવત્યાત્મા સદેત્યેષા શુદ્ધદ્રવ્યનયસ્થિતિઃ ॥ ૫૭ ॥

મૂલાર્થ—તે (પૂર્વોક્ત) જ્ઞાન વીર્યાદિકની પ્રકૃતિરૂપ શાશ્વતી શક્તિએ કરીને આત્મા નિરંતર એવે છે. એ પ્રમાણે આ શુદ્ધ દ્રવ્ય નયની સ્થિતિ છે. ૫૭.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલા જ્ઞાન, વીર્ય, સદાશ્વાસ અને નિત્યસ્થિતિની પ્રકૃતિરૂપ એટલે આત્માના સ્વભાવરૂપ શાશ્વતી એટલે અવિનાશના સ્વભાવવાળી શક્તિવડે એટલે પાતાની બતિની બક્તિવડે અથવા પાતાના આત્મિક ધર્મની વૃત્તિવડે એવું નિરંતર એવે છે. એ પ્રમાણે આ પૂર્વે કહેલી શુદ્ધ એટલે ઉત્પાદ અને બ્યયના દોષરહિત દ્રવ્ય નયની એટલે દ્રવ્યાર્થિક નયની સ્થિતિ એટલે સ્વરૂપસ્થાન છે. ૫૭.

જીવો જીવતિ ન પ્રાણૈર્વિના તૈરેવ જીવતિ ।

इदं चित्रं चरित्रं के हन्त पर्यनुयुज्जताम् ॥ ५८ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—જે પ્રાણો વિના એવ એવતો નથી, તે જ પ્રાણો વિના એવ એવે છે. આ આશ્ચર્યકારક ચરિત્રને કોણુ જાણી શકે? ૫૮.

ટીકાર્થ—આત્મા જે પ્રાણો વિના એટલે આયુષ્ય વિગેરે દ્રવ્ય પ્રાણો વિના એવતો નથી એટલે મનુષ્યાદિકપણુને ધારણુ કરતો નથી. અહીં એ સજ્જ નિશ્ચય અર્થમાં છે. તેથી કરીને જે દ્રવ્યપ્રાણોથી રહિત સતો તે એવતો નથી, તે જ આયુષ્યાદિક પ્રાણોવિના તે એવે છે એટલે એવપણુનું અને સિદ્ધપણુનું પાલન કરે છે. આ હમણું દેખા દેસા આશ્ચર્યકારક ચરિત્રને એટલે ચૈતન્યની કીર્તિને હે ભદ્ર! કોણુ એટલે કયા પંડિતો જાણી શકે? એટલે સમાધાનને માટે પ્રશ્નો વિચારી શકે? કોણુ જ નહીં. આ ત્રણે રસોક્તિનું તાત્પર્ય એ છે કે—દ્વિતીય, બીજા, આસાન્ધીરા અને આયુષ્ય એ આર બેદવાળા દ્રવ્ય પ્રાણો પુરુષથી કેવળ થયેલા જાણુયા તથા પિતાની જાતિની તથા વ્યક્તિની સક્રિયતા જ્ઞાન, પીપ્પ, સદાચાર તથા નિત્યસિદ્ધિ રૂપ આર પ્રકારના ભાવપ્રાણો જાણુયા. વાસારી એવ જે દ્રવ્યપ્રાણો વિના એવતો નથી. તે જ દ્રવ્ય પ્રાણો વિના સિદ્ધતા એવો એવે છે, એ આશ્ચર્યકારક ચરિત્ર છે. ૫૮.

નરે પુરુષ પાપયજ્ઞી આત્માનું મિત્રપાત્રું કહે છે —

નારમા पुण्यं न या पापमेते यत्पुनस्तारमके ।

भायनालक्षरीरस्योपादानस्येन कल्पिते ॥ ५९ ॥

મૂર્ત્યાર્થ—આત્મા પુરુષરૂપ નથી અથવા પાપરૂપ પણ નથી. કારણ કે તે પુરુષરૂપ પુરુષરૂપ છે અને પ્રથમ બાળ સારીરના ઉપાદાન કારણુપણું કલ્પના કરેલાં છે. ૫૯.

ટીકાર્થ—એવ પુરુષરૂપ એટલે શુભ પ્રકૃતિરૂપ કહેવાથી અથવા તો એટલે અનુભ પ્રકૃતિરૂપ કહેવાથી કારણ કે તે પુરુષ અને પુરુષ પુરુષરૂપ એટલે પુરુષરૂપી કેવળ થયેલા અર્થના પુરુષરૂપ રૂપરૂપ છે, અને આત્મા તે ચૈતન્ય રૂપરૂપ છે તથા તે પુરુષ અને પુરુષ એવને જાણવેથી પ્રતિના પ્રથમ જન્મજન્મ આત્મના બાવતારી નજ કલ્પના કરે એટલે નરીનદિક નામકને કહે કરીને તે નરીનદી અને કેવળ રૂપરૂપ કારણુપણું કલ્પના—અનીકાર કરેલાં છે. ૫૯.

पुण्यं कर्म पुनं योऽष्टमपुनं पापमुपयते ।

नरं कर्म तु पुनं पुनं यन्पापयति पुनयति ॥ ६० ॥

મુક્તાર્થ—શુભ કર્મને પુણ્ય કહ્યું છે, અને અશુભ કર્મને પાપ કહ્યું છે. તેમાં પુણ્ય શુભ કેમ કહેવાય? કારણ કે તે એવાને જન્મને વિરે પાડે છે-અનેક જન્મો કરાવે છે. ૬૦

ટીકાર્થ—શુભ એટલે શુભ આપનાર ઉચ્ચ જોત્ર વિગેરે કર્મને એટલે પ્રકૃતિસમુદાયને જિનેશ્વરોએ પુણ્યતત્ત્વ કહ્યું છે. અને અશુભ એટલે નીચ જોત્ર વિગેરે દુઃખદાયી કર્મને પાપતત્ત્વ કહ્યું છે. તે પુણ્ય શુભ કર્મ શી રીતે કહેવાય? ન જ કહેવાય. કારણ કે તે પુણ્ય મારી રતું ઉપાદાન કારણ દોષાયી એવાને જન્મશ્ચ કદના મમુકમા નામે છે. આવાર્થ એ છે કે જન્મ લેતુની અપેક્ષાએ પુણ્યને શુભપાત્ર પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ સાંસારિક મુખાદિકની અપેક્ષાએ શુભપાત્ર કાઢી શકાય છે. ૬૦.

કહેલા અર્થને જ ૨૫૬ કરે છે.—

न द्वायमस्य बन्धस्य तपनीयमयस्य च ।

पारतंत्र्याधिनेषेण फलभेदोऽस्ति कथ्यते ॥ ६१ ॥

મુક્તાર્થ—લોહાની બેડીના અને તુપાનુંની બેડીના પરત્રપાપાના અવિશેષને લીધે તેમાં કાંઈપણ કળનો ભેદ નથી. ૬૧.

ટીકાર્થ—લોહાની બેડી વિગેરે રૂપ બંધનનો અને તુપાનુંનય પનની બેડી તથા દ્વાયતાં કરા વિગેરે રૂપ અલકારનો પગમીનપાપાના અવિશેષને લીધે એટલે ન્યુનાધિકપાત્ર નહીં દોષવાને લીધે કાંઈપણ ફળભેદ નથી. બંધો કેલાંનું બંધનપાત્ર તે સરખું જ છે. ૬૧.

કહેલા બંધનના ઉદાહરણને ફળવરે ૨૫૬ કરે છે.—

फलाभ्यां सुखदुःखाभ्यां न भेदा पुण्यपापयोः ।

दुःखान्न भिद्यते हन्त यतः पुण्यफलं सुखम् ॥ ६२ ॥

મુક્તાર્થ—શુભ દુઃખશ્ચ ફળે કરીને પુણ્ય પાપનો કાંઈપણ ભેદ નથી. કારણ કે પુણ્યનું ફળ એ શુભ છે, તે દુઃખથી ભેદ પામતું નથી-દુઃખથી ભેદ નથી. ૬૨.

ટીકાર્થ—સામાન્યરૂપવાળુ શુભ અને અસામાન્યરૂપવાળુ દુઃખ એટલે કદ નેરૂપ ફળવરે કરીને એટલે તેના સ્થાવર કારણવરે કરીને પાત્ર મુખાશુભ કર્મશ્ચ પુણ્યપાપનો ભેદ જા તો નથી. કારણ કે હે જાત્ર! પુણ્યનું ફળ એટલે શુભ કર્મનું કાર્ય એ મનને આત્મસાત્તિક આપવારે શુભ છે, તે ગાત્રાદિકશ્ચ દુઃખથી ભેદ પામતું નથી-તદન નિમિત્ત નથી. તેનું કારણ આત્મજ્ઞ કહીએ છીએ. ૬૨.

વિપયાભિલાષરૂપી અગ્નિના સંયોગથી લેતું હર્ષરૂપી જળ મુકાર્ધ મયું છે એવા છવતું અગ્નિથી તપાવેલા લોહાની જેમ એટલે અગ્નિના સંયોગથી તપેલા લોહપિંડની જેમ (આમ કહેવાથી નિરંતર સતતપણું મુચ્ચવન કર્યું છે) સદા એટલે નિરંતર ઓગાદિક ઇંદ્રિયોના ઉત્ક્રમણને લીધે એટલે વિપયના તીવ્ર અભિલાષને લીધે સંતપ્તપણું રહે છે, તેવા પુણ્યફળને વિષે શું મુખ્ય છે? કંઈ જ નથી. ૬૭.

પ્રાકૃપશ્ચાચ્ચારતિસ્પર્શાત્પુટપાકમુપેયુષિ ।

इन्द्रियाणां गणे तापव्याप एव न निर्वृतिः ॥ ६८ ॥

મૂલાર્થ—પ્રથમ અને પછી પણ સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી પુટપાકને પામેતા ઇંદ્રિયોના સમૂહને વિષે સંતાપનો જ પ્રચાર થાય છે, પણ મુખ્ય થતું નથી. ૬૮.

ટીકાર્થ—પ્રથમ એટલે ભોગ સમયે દેહાદિકના ખેદવડે તથા પછી એટલે વિપાક સમયે ગત્યંતરમાં રહેલા દુઃખથી આત્માને થનારા ખેદવડે સંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી, પુટપાક એટલે બે માટીના પાત્રની વચ્ચે મૂકેલા ઔષધને ભસ્મ કરવા માટે ચોતરફ અગ્નિ સળગાવવામાં આવે છે તેવા પુટપાકપાનાને પામે છતે ઇંદ્રિયોના સમૂહને વિષે તાપનો વ્યાપ એટલે દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતાપનો પ્રચાર જ થાય છે, પણ નિર્વૃત્તિ એટલે મુખ્ય થતું જ નથી. ૬૮.

सदा यत्र स्थितो द्वेषोल्लेखः स्वप्रतिपन्थिषु ।

मुखानुभवकालेऽपि तत्र तापहतं मनः ॥ ६९ ॥

મૂલાર્થ—ત્યાં મુખ્યનો અનુભવ કરવાને સમયે પણ નિરંતર પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનું ચિત્તવન રહેલું છે, ત્યાં તેનું મન તાપથી હણાવેલું જ હોય છે. ૬૯.

ટીકાર્થ—જે પુણ્યફળના ભોગમાં પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનો ઉદ્વેગ એટલે અપ્રીતિના ચિત્તનરૂપ ગંતાય સર્વદા રહેતો છે એટલે મનને વિષે વર્તે છે, તેવા પુણ્યફળના ભોગમાં મુખ્યના અનુભવકાળે પણ એટલે મુખ્ય ભોગવવાને સમયે પણ તેનું ચિત્ત તાપથી હણાવેલું એટલે સંકેસથી વ્યાપ્ત થવેલું જ હોય છે, તેથી તેમાં મુખ્ય ક્યાંથી જ હોય? ૬૯.

स्वप्नात्स्वप्नान्तरારોगे भारस्येव न तत्त्वतः ।

अथाक्षादेऽपि दुःग्मस्य मंरकारो विनिवर्तते ॥ ७० ॥

મુક્તાર્થ—એક રકષથી ખીભ રકંધપર આરોપણ કરવાથી જેમ ભાર ઝોટો થતો નથી, તેમ હૃદયોના આનંદમાં પણ તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૭૦.

ટીકાર્થ—ધાન્ય વિગેરેની મોટી માંસડીરૂપ ભારને એક રકષથી ખીભ રકંધપર ધારણ કરવાથી પણ જેમ પરમાર્થથી કાંઈ ભાર ઉતરતો નથી-પડતો નથી તેમ હૃદયોના આનંદને વિશે પણ આ લોક અને પરલોકના દુઃખસમૂહનો સંસ્કાર એટલે ખીભ રકંધપર ભારના આરોપણરૂપ અન્ય દુઃખનો આરોપ તત્ત્વથી નિવૃત્તિ પામતો નથી. કારણ કે તે હૃદયો અને લોકમાં દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે. ૭૦.

સુખં દુઃખં ચ મોહક્ય તિસ્રોઽપિ ગુણવૃત્તયઃ ।

વિરુદ્ધા અપિ વર્તન્તે દુઃખજાત્યનતિક્રમાત્ ॥ ૭૧ ॥

મુક્તાર્થ—મુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણે ગુણુની વૃત્તિઓ વિરુદ્ધ છે, તો પણ દુઃખની ભતિને ઉલ્લપન કરતા નથી માટે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—મુખ અને દુઃખ એ અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનું ફળ છે. તથા મોહ એટલે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો ભવનો પરિણામ અથવા અજ્ઞાનપણું, એ ત્રણે પણ ગુણુની વૃત્તિઓ એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણની પ્રવૃત્તિઓ ક્રમે કરીને વિરુદ્ધ છે એટલે એકનું પ્રાધાન્ય હોતે ખીભ મેનું નીચપણું એ પ્રમાણે પરસ્પર વિપરીત સ્વભાવવાળા મુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપ થતે છે, તોપણ દુઃખની ભતિના-ધર્મના અનતિક્રમયથી એટલે દુઃખની ભતિનું ઉલ્લપન થતી નથી તેથી તે ત્રણે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

કુદ્ધનાગફળાભોગોપમો ભોગોઽવોઽસ્થિઃ ।

વિલાસશ્ચિત્રરૂપોઽપિ ભયહેતુર્વિવેકિનામ્ ॥ ૭૨ ॥

મુક્તાર્થ—સમગ્ર ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ મુખનો અનુભવ કોષ મેલા સર્પની ફળુના વિસ્તારની ઉપમાવાળો છે, વિચિત્ર પ્રકારનો કાસ પણ વિવેકી પુરુષોને ભયનાં કારણરૂપ છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—સમગ્ર સંબાદિક ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ મુખનો અનુભવ પામેલા સર્પની ફળુના વિસ્તાર જેવો છે, વિવિધ પ્રકારનો વિપલ્ય એટલે મુંઝાર, આડંબર, ક્રિયા, વિનોદ વિગેરે રમત ગમ-પ્રકારો પણ વિવેકીને એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું વિવેચન કરનારા પુરુષના હેતુ છે એટલે દુર્નતિ ગમનરૂપ ભયને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કે તે તેનાં કારણ છે. ૭૨.

વિષયાભિગ્રાહી અગ્નિના સ્વભાવથી જેનું કારણથી જન્મ મુકારું નહીં છે એવા ઇત્યન્તું અગ્નિથી તપાવેલા લોકાની જેમ એટલે અગ્નિના ગર્ભથી તપેલા લોકાદિની જેમ (આમ કહેવાથી નિરંતર ચંત્રમય સૂચવન કર્યું છે) અહીં એટલે નિરંતર ઔચાદિક ઇન્દ્રિયોના ઉત્ક્રાંતિ પામીને ક્ષીણે એટલે વિષયના તીવ્ર અભિગ્રાહને ક્ષીણે સત્તાપનો રહે છે, તેવા પુરુષકર્મને વિષે શું મુખ્ય છે? કાંઈજ નથી. ૬૩.

પ્રાકૃપશ્ચાચારતિસ્પર્ગાત્પુટપાકમુનેયુષિ ।

इन्द्रियाणां गणे तापव्याप एव न निवृत्तिः ॥ ६४ ॥

મૂલાર્થ—પ્રથમ અને પછી પામી ચંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી પુટપાકને પામતા ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વિષે સત્તાપનો જ પ્રચાર થાય છે, પણ મુખ્ય થતું નથી. ૬૪.

ટીકાર્થ—પ્રથમ એટલે ભોગ સમયે દેહાદિકના ખેદવડે તથા પછી એટલે વિપાક સમયે ચંત્રમયમાં રહેલા દુઃખથી આત્માને થનારા ખેદવડે ચંતાપ ઉત્પન્ન થવાથી, પુટપાક એટલે બે માદીના પાત્રની વચ્ચે મૂકેલા ઔષધને ભસ્મ કરવા માટે ચોતરફ અગ્નિ સજગાવવામાં આવે છે તેવા પુટપાકપામીને પામે છતે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને વિષે તાપનો વ્યાપ એટલે દુઃખથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્તાપનો પ્રચાર જ થાય છે, પણ નિવૃત્તિ એટલે મુખ્ય થતું જ નથી. ૬૫.

सदा यत्र स्थितो द्वेपोल्लेखः स्वप्रतिपन्थिषु ।

सुखानुभवकालेऽपि तत्र तापहतं मनः ॥ ६६ ॥

મૂલાર્થ—જ્યાં મુખ્યનો અનુભવ કરવાને સમયે પણ નિરંતર પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનું ચિંતવન રહેલું છે, ત્યાં તેનું મન તાપથી હણાયેલું જ હોય છે. ૬૬.

ટીકાર્થ—જે પુરુષકર્મના ભોગમાં પોતાના શત્રુઓને વિષે દ્વેષનો ઉલ્લેખ એટલે અપ્રીતિના ચિંતનરૂપ ચંતાપ સર્વદા રહેલો છે એટલે મનને વિષે વર્તે છે, તેવા પુરુષકર્મના ભોગમાં મુખ્યના અનુભવકાળે પણ એટલે મુખ્ય ભોગવવાને સમયે પણ તેનું ચિંત તાપથી હણાયેલું એટલે સંકલેશથી વ્યાપ્ત થયેલું જ હોય છે, તેથી તેમાં મુખ્ય ક્યાંથી જ હોય? ૬૭.

स्कन्धात्स्कन्धान्तरारोपे भारस्येव न तत्त्वतः ।

अक्षाह्नादेऽपि दुःखस्य संस्कारो विनिवर्तते ॥ ७० ॥

મુક્તાર્થ—એક રક્ષથી બીજી રક્ષપર આરોપણ કરવાથી જેમ ભાર ઝોટો થતો નથી, તેમ હૃદયોના આનંદમાં પણ તત્ત્વથી દુઃખનો સંસ્કાર નિવૃત્ત થતો નથી. ૭૦.

ટીકાર્થ—ધાન્ય વિગેરેની મોટી આસડીરૂપ ભારને એક રક્ષથી બીજી રક્ષપર ધારણ કરવાથી પણ જેમ પરમાર્થથી કાંઈ ભાર ઉતરતો નથી-પડતો નથી તેમ હૃદયોના આનંદને વિશે પણ આ લોક અને પરલોકના દુઃખસમૂહનો સંસ્કાર એટલે બીજી રક્ષપર ભારના આરોપણરૂપ અન્ય દુઃખનો આરોપ તત્ત્વથી નિવૃત્તિ પામતો નથી. કારણ કે તે હૃદયો બન્ને લોકમાં દુઃખને પ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે. ૭૦.

सुखं दुःखं च मोहक्ष तिस्रोऽपि गुणवृत्तयः ।

विरुद्धा अपि वर्तन्ते दुःखजात्यनतिक्रमात् ॥ ७१ ॥

મુક્તાર્થ—મુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણે ગુણની વૃત્તિઓ વિરુદ્ધ છે, તો પણ દુઃખની જાતિને ઉલ્લંઘન કરતા નથી માટે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

ટીકાર્થ—મુખ અને દુઃખ એ અનુક્રમે પુણ્ય અને પાપનું ફળ છે. તથા મોહ એટલે મોહનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલો જીવનો પરિણામ અથવા અજ્ઞાનપણું, એ ત્રણે પણ ગુણની વૃત્તિઓ એટલે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમાગુણની પ્રવૃત્તિઓ કર્મે કરીને વિરુદ્ધ છે એટલે એકનું પ્રાધાન્ય હોતે બીજી બેનું બીજુપણું એ પ્રમાણે પરસ્પર વિપરીત સ્વભાવવાળા મુખ, દુઃખ તથા મોહરૂપે વર્તે છે. તોપણ દુઃખની જાતિના-ધર્મના અનતિક્રમયથી એટલે દુઃખની જાતિનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી તેથી તે ત્રણે દુઃખરૂપ જ છે. ૭૧.

क्रुद्धनागफणाभोगोपमो भोगोद्भवोऽस्त्रिषु ।

विलासश्चित्ररूपोऽपि भयहेतुर्विवेकिनाम् ॥ ७२ ॥

મુક્તાર્થ—સમગ્ર ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ મુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફાળાના વિસ્તારની ઉપમાવાળો છે, વિચિત્ર પ્રકારનો વિલાસ પણ વિવેકી પુરુષોને ભયનાં કારણરૂપ છે. ૭૨.

ટીકાર્થ—સમગ્ર શબ્દાદિક ભોગથી ઉત્પન્ન થયેલ મુખનો અનુભવ ક્રોધ પામેલા સર્પની ફાળાના વિસ્તાર જેવો છે, વિવિધ પ્રકારનો વિલાસ પણ એટલે સુંગર, આડબર, ક્રિડા, વિનોદ વિગેરે રમત ગમતના પ્રકારો પણ વિવેકીને એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું વિવેચન કરનારા પુરુષોને ભયના હેતુ છે એટલે દુર્નતિ ગમનરૂપ ભયને ઉત્પન્ન કરનાર છે. કેમ કે તે તેનાં કારણ છે. ૭૨.

इत्थमेकत्वमापन्नं फलतः पुण्यपापयोः ।

मन्यते यो न मूढात्मा नान्तस्तस्य भवोदधेः ॥ ७३ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે પુણ્ય તથા પાપનું ફળપત્રી એકપાત્રું પ્રાપ્ત થયું. જે મૂખ માનુસ એ પ્રમાણે માનતો નથી, તેના અવગ્રહ ગરનો અંત થતો નથી. ૭૩.

ટીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કથા પ્રમાણે ફળપત્રી એટલે પોતાને સાધ્ય એવા કર્મનું સપાદન કરવાયકી પુણ્ય તથા પાપનું એક પાત્રું—અભેદપાત્રું પ્રાપ્ત થાય છે. જે વસ્તુસ્વભાવને નહીં જાતુનારો મૂઢાત્મા એટલે ભોદે કરેલા આભોડથી જેના ચિત્તને આગ્રેષ થયો છે એવા પુરૂષ તે બનેનું એકપાત્રું માનતો નથી એટલે સ્વીકારતો નથી, તે મૂઢને સંસારરૂપી સાગરના અંત એટલે તીરની પ્રાપ્તિ થતી નથી. કારણ કે તે બોધરહિત છે. ૭૩.

પુણ્ય અને પાપનું ફળનાં અભેદે કરીને એકપાત્રું કહ્યું. હવે પુણ્ય પાપયકી આત્મા ભિન્ન છે, તે કહે છે.—

दुःखैकरूपयोर्भिन्नस्तेनात्मा पुण्यपापयोः ।

शुद्धनिश्चयतः सत्यचिदानन्दमयः सदा ॥ ७४ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને અર્થાત્ એ રીતે દુઃખના જ એક સ્વરૂપ-વાળા પુણ્ય પાપથી આત્મા ભૂદો છે. કારણ કે શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી આત્મા સર્વદા સત્ ચિત્ આનંદમય છે. ૭૪.

ટીકાર્થ—તેથી એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુથી આત્મા જેનો દુઃખ-રૂપ જ એક સ્વભાવ છે એવા પુણ્ય ને પાપથી ભિન્ન છે—ભૂદો જ છે. તે આત્મા કેવો છે? તે કહે છે.—શુદ્ધ એટલે ઉત્પાદ અને અપરહિત વસ્તુને અહણુ કરનાર એવા નિશ્ચયયકી એટલે નિશ્ચય સ્વરૂપને અ-વધારણુ કરનાર નયનો પક્ષ આશ્રય કરવાથી સર્વદા સત્ ચિત્ અને આનંદમય છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. ૭૪.

કહેલા આત્મસ્વરૂપનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.—

तत्तुरीयदशाव्यंग्यरूपमावरणक्षयात् ।

भात्युष्णोद्योतशीलस्य घननाशाद्रवेरिव ॥ ७५ ॥

મૂલાર્થ—જેમ મેઘનો નાશ થવાથી ઉષ્ણ પ્રકાશના સ્વભાવવાળા સૂર્યનું રૂપ દેખાય છે, તેમ આવરણુનો ક્ષય થવાથી તુર્ય દશાને વિષે જલ્દી શકાય તેવું તે આત્માનું રૂપ દેખાય છે. ૭૫.

ટીકાર્થ—તે પૂર્વે કહેલું આત્મસ્વરૂપ તુર્થ દશાને વિષે એટલે અનુક્રમે ગુણિ, બ્રહ્મત અને સ્વપ્ન એ ત્રણ દશાનું ઉદ્ભવન કરીને કેવળ જ્ઞાનના પ્રકાશવાળી ઉલ્લસર નામની ચાથી દશા કે જે એવને વિશેષ પ્રકારના બોધથી થયેલી અવસ્થા છે, તેને વિષે બહુ શકવા લાયક ચેતનસ્વભાવ આચરણના કાયથી એટલે જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણ રૂપ કર્મના આનંદાદનનો વિનાશ થવાથી બહુ શકાય છે. સૂર્યના ઉદ્યોત-પ્રકાશની જેમ સર્વે પદાર્થના સમૂહને પ્રકાશ કરવાના સ્વભાવવાળા આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે-જાણે છે. કોની જેમ? તે કહે છે-મેઘના સમૂહનો નાશ થવાથી જેમ સૂર્યનું નિર્ભળ બિંબ જોણે છે તેમ. ૭૫.

जायन्ते जाग्रतोऽक्षेभ्यश्चित्राधिसुखवृत्तयः ।

सामान्यं तु चिदानन्दरूपं सर्वदशान्वयि ॥ ७६ ॥

મૂલાર્થ—જાગ્રત આત્માને દંદ્રિયોયકી અનેક પ્રકારની આધિવાળી ગુણની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સામાન્ય તો સર્વે દશામાં સંબંધવાળું ચિદાનંદ રૂપ જાણે છે. ૭૬.

ટીકાર્થ—જાગ્રત એટલે દ્રવ્ય નિદ્રારહિત આત્માને ઓત્તારિક દંદ્રિયોયકી અનેક પ્રકારની આગિઓવાળી એટલે માનસિક પીડાવાળી તથા આશાવટે ઉત્પન્ન કરેલ આર્ત સ્વભાવવાળી ગુણની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સામાન્ય તો એટલે સર્વમા રહેલી કેવળ ચેતના તો સર્વે દશામાં—અવસ્થામાં સંબંધવાળું ચિદાનંદ રૂપ સત્ય જ્ઞાનમય બ્રહ્મસ્વરૂપ તેનાવટે રહેલીજ છે. એવની સત્તા માત્રનો જ આશય કરીને સર્વે દશાઓને વિષે સરખી રીતે જ રહેલી છે. ૭૬.

તે પાત દર્શાવટે સ્પષ્ટ કરે છે.—

स्फुटिर्गर्गं यथा वह्निर्दीप्यते ताप्यतेऽथवा ।

नानુભૂતિપરામૃતી તર્થતાભિઃ ફિલાત્મનઃ ॥ ૭૭ ॥

મૂલાર્થ—જેમ અગ્નિ તાપુઆવટે પ્રદીપ્ત થતો નથી, અથવા તાપ પમાડતો નથી, તેમ આ ગુણની વૃત્તિઓવટે આત્માનો અનુભવ અથવા પરાભવ થતો નથી. ૭૭.

ટીકાર્થ—જેમ સ્ફુટિતવટે એટલે અગ્નિના કલ્પીઆવટે અગ્નિ પ્રજ્વલિત થતો નથી, તેમજ પુતાદિકને તાપ પમાડતો નથી-નરમ કરતો નથી, તેજ પ્રકારે આ પૂર્વે કહેલી આધિવાળી ગુણની વૃત્તિઓવટે એવને ગુણાનુભવ અથવા પરાભવ થતો નથી, કારણ કે તે સામાન્ય છે. અને આત્મા તો ચેતન્ય ભવિતિએ કરીને અવસ્થિત રહેલો છે. ૭૭.

તથા વિસભાગનો એટલે વિસદશ-આત્માને પ્રતિકૃત જે ભાગો-કામ-વિકાર વિગેરે વિભાવના પ્રકારો તેનો વિશેષ પ્રકારે નાશ થયે છે તે આત્મા-શુદ્ધ શુદ્ધ સ્વભાવોને-ગોતાના નિર્ભગ જ્ઞાનાદિક સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન છે—આપારવાન યાચ છે, પણ શુદ્ધની કાનિને માટે પ્રવર્તમાન થતો નથી એમ આ નય માને છે. ૮૨.

હવે પછીના બે શ્લોકો વર્તમાન સમયના ભાવનું પ્રદર્શન કરવામાં તત્પર છે એમ જાણવું. તે બે શ્લોકો કહે છે.

चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशवासितम् ।

तदेव तैयિर्નિર્मुक्तं भवान्त इति कथ्यते ॥ ૮૩ ॥

મૂલાર્થ—રાગાદિક કલેશવડે વાસિત એવું ચિત્તજ સંસાર છે. અને તે રાગાદિક કલેશવડે મુક્ત થયેલું તે ચિત્તજ ભવાન્ત કહેવાય છે. ૮૩.

ટીકાર્થ—નિશ્ચે રાગ એટલે શુદ્ધને કોષ્ઠક સ્થળે અભિધ્વંગના (આસક્તિના) પરિણામને ઉત્પન્ન કરનાર વિશેષ પ્રકારનું મોહનીય કર્મ, તે રાગદ્વેષાદિક કલેશવડે વાસિત-ભાવિત થયેલું ચિત્ત એટલે જ્ઞાન અથવા અંતઃકરણ તેજ સંસાર છે. અહીં એવ સમજીને અર્થ નિશ્ચય છે તેથી કરીને તે ચિત્તરૂપજ અથવા તે ચિત્તજ સંસાર છે. અને તે ચિત્તજ તે કલેશોવડે મુક્ત થવાથી એટલે સર્વ અશે રહિત થવાથી ભવાંત એટલે મોક્ષ એમ પણ કહેવાય છે. ૮૩.

यश्च चित्तक्षणः क्लिष्टो नासावात्मा विरोधतः ।

अनन्यविकृतं रूपमित्यन्वर्थं ह्यदः पदम् ॥ ૮૪ ॥

મૂલાર્થ—જે ચિત્તનો સમય ક્લિષ્ટ છે, તે વિરોધને ક્ષીણે આત્મા નથી. કારણ કે તે આત્માનું રૂપ નિર્વિકાર છે, તેથી આ પદ સાર્થક છે. ૮૪.

ટીકાર્થ—જે ક્લિષ્ટ એટલે રાગાદિક દોષથી મલીન એવો ચિત્તનો ફાળુ એટલે અજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો સમય તે એટલે ક્લિષ્ટ ચિત્તનો ફાળુ આત્મા-શુદ્ધ નથી. કારણ કે આત્માના સ્વરૂપમાં તેથી વિરોધ આવે છે. જેમાં બીજા કોષ્ઠએ વિકાર કયો નથી-કોઈ પ્રકારનો વિકાર ઉત્પન્ન થયો નથી એવું આત્માનું રૂપ એટલે આત્માની મુંદરતા અથવા સ્વભાવ, તેજ સ્પષ્ટ રીતે જણાતું આત્મસ્વરૂપ છે. તેથી ક્લિષ્ટ ચિત્તને આત્મા કહેવાથી તેમાં વિરોધ આવે છે. આ પ્રમાણે તે આત્મપદ સાર્થક છે. ૮૪.

આ પ્રમાણે સાંભળીને શબ્દનયો કહે છે.—

શ્રુતવાનુપયોગશ્ચેત્યેતન્મિથ્યા યથા વચઃ ।

તથાત્મા શુદ્ધરૂપશ્ચેત્યેવં શબ્દનયા જગુઃ ॥ ૮૫ ॥

મૂલાર્થ—જેમ ઉપયોગ શ્રુતવાનુ જ હોય છે એ વચન મિથ્યા છે, તેમ આત્મા શુદ્ધરૂપ જ હોય છે એ વચન પણ મિથ્યા છે. એમ શબ્દનયો કહે છે. ૮૫.

ટીકાર્થ—જેમ ઉપયોગ એટલે સામાન્ય તથા વિશેષ જ્ઞાનનો વ્યાપાર તે શ્રુતવાનુ એટલે શબ્દના ઉલ્લેખવાળો જ છે એમ કોઈ કહે તો તે વચન-વાક્ય મિથ્યા છે. કારણ કે સર્વ ઉપયોગ શ્રુતવાનુ હોતો નથી. પણ શ્રુતોપયોગ જ શ્રુતવાનુ હોય છે. માટે તે વચન મિથ્યા છે. તે જ પ્રકારે આત્મા એટલે સર્વ જીવ શુદ્ધ છે એટલે કર્મભળ રહિત છે, એ વચન પણ મિથ્યા છે. કેમકે સર્વ જીવ સર્વદા શુદ્ધ હોતા નથી. એ પ્રકારે શબ્દનયો કહે છે. શબ્દ એટલે અર્થને કહેનારા ધ્વનિવદે બોધ યથા લાઘક ભાવ જેમાં પ્રધાન છે એવા શબ્દ, સમ-ભિરૂઢ અને એવંભૂત નામના નયો જીવસમૂહને વિષે ભેદ માનનારા હોવાથી કહે છે. માટે સર્વ જીવને શુદ્ધ કહેવા એ આ નયોના મતમાં મિથ્યા છે, તેમજ સર્વ જીવને અશુદ્ધ કહેવા તે પણ મિથ્યા છે. ૮૫.

પોતાના અભિપ્રાયને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

શુદ્ધપર્યાયરૂપસ્તદાત્મા શુદ્ધઃ સ્વભાવકૃત્ ।

પ્રથમાપ્રથમત્વાદિભેદોઽપ્યેવં હિ તાસ્વિકઃ ॥ ૮૬ ॥

મૂલાર્થ—જ્યારે આત્મા શુદ્ધ પર્યાયરૂપ હતો પોતાના સ્વભાવને પ્રકટ કરનાર થાય છે, ત્યારે આત્મા શુદ્ધ છે. એ પ્રમાણે પ્રધાનપણું અને અપ્રધાનપણું વિગેરે ભેદ પણ પારમાર્થિક (વાસ્તવિક) થાય છે. ૮૬.

ટીકાર્થ—આત્મા એટલે જીવ તે સમયે શુદ્ધ એટલે કર્મરહિત થાય છે કે જે સમયે પવિત્ર પર્યાયરૂપ એટલે જ્ઞાનાદિક વિશેષ પ્રકારના ધર્મરૂપ હતો પોતાના ભાવને કરનારો એટલે પોતાના સ્વરૂપને પ્રકટ કરવામાં પ્રવૃત્તિવાળો થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રથમપણું એટલે પ્રધાનપણું અને અપ્રથમપણું એટલે અપ્રધાનપણું-ગૌણપણું વિગેરે એટલે પરમાત્મા અને અપરમાત્માપણું વિગેરે ભેદ પણ પ્રધાન અને ગૌણના આધિત હોવાથી વાસ્તવિક થાય છે. ૮૬.

હોવાથી તે કરવા લાયક એટલે ઉત્પન્ન કરવા લાયક નથી. કેમકે તે પોતાનું જ સ્વરૂપ છે. પરંતુ કેવળ પોતાની જાતે જાણવા લાયક છે તેપર દૃષ્ટાંત આપે છે કે—જ્યોતિ એટલે અગ્નિ દીવાવડે પ્રદીપ્ત થાય છે. પણ અપૂર્વે એટલે નવી જ્યોતિ કરાતી નથી. તે જ પ્રમાણે પોતાનું સ્વરૂપ પણ જાણ્ય છે, પરંતુ ઉત્પન્ન કરાતું નથી. કારણકે સાંજની જેમ તે પોતે કારણ વિના જ સિદ્ધ થયેલ છે. ૬૧.

તેથી ઉલટાપણુમાં દોષ કહે છે.—

અન્યથા પ્રાગનાત્મા સ્યાત્સ્વરૂપાનનુવૃત્તિઃ ।

ન ચ હેતુસહસ્રેણાપ્યાત્મતા સ્યાદનાત્મનઃ ॥ ૬૨ ॥

મૂલાર્થ—અન્યથા આત્મા પોતાના રૂપની ઉત્પત્તિ પહેલાં સ્વરૂપના અસંબંધને લીધે અનાત્મા (જડ) થશે. અને તે અનાત્મા આત્માપણું હજારો હેતુથી પણ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ૬૨.

ટીકાર્થ—અન્યથા એટલે એ તેનું સ્વરૂપ પણ કરેલું હોય તે પ્રથમ એટલે સ્વરૂપના નિર્માણની પહેલાં જીવ અનાત્મા-અચેતન (જડ) થશે. કેમકે પોતાના રૂપની-સ્વભાવની અનુવૃત્તિ નહીં હોવાથી એટલે સંબંધ નહીં હોવાથી-અસ્વરૂપપણું હોવાથી અવસ્તુરૂપ થશે. અને પછી હજારો હેતુથી પણ અજીવનું જીવપણું થશે નહીં. અર્થાત્ આ જગતમાં જીવરાશિને છોડીને બીજા સર્વે પદાર્થો અચેતન સ્વભાવવાળા છે. તેઓ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ છે, કારણકે તેમનો તેવો સ્વભાવ નહીં હોવાથી આત્મપણુની ઉત્પત્તિ થવી અશક્ય છે. ૬૨.

નયે તેનેહ નો કર્તા કિં ત્વાત્મા શુદ્ધભાવમૃત્ ।

ઉપચારાત્તુ લોકેષુ તત્કર્તૃત્વમપીપ્યતામ્ ॥ ૬૩ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આ નયને વિષે આત્મા કર્તા નથી. પણ શુદ્ધ ભાવને ધારણ કરનાર છે. પરંતુ લોકને વિષે ઉપચારથી તેનું (આત્માનું) કર્તાપિણું પણ બલે ઇચ્છો. ૬૩.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુસમૂહ કરીને આ સંબંધ નામના નયને વિષે-વાણીના માર્ગને વિષે આત્મા કર્તારૂપ નથી એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપને ઉત્પન્ન કરનાર નથી. પણ બીજું સાંભળ-શુદ્ધ ભાવને ધારણ કરનાર એટલે આ નયને મતે શુદ્ધ સ્વભાવવાળો જ આત્મા છે. અને ઉપચારથી તો એટલે આ નયના શક્ય અર્થને

એટલે ખીજ નવના મતનેવિરે તે આત્માનું કષ્ટપિણું એટલે નવા શુભનું કરવાપાતું બલે ઇન્દ્રિય-કદો. તેમાં અમને કાંઈપણ હાની નથી. ૬૩.

હવે પર્વાપારિણક નવ બોલે છે.—

જતપતિમાત્મધર્માણાં વિશેષમાહિણો જગુઃ ।

અવ્યપિરાદૃતેસ્તેષાં નાભાવાદિતિ કા પ્રમા ॥ ૧૪ ॥

મૂલાર્થ—વિશેષમાદી નવો આત્માના ધર્મોની ઉત્પત્તિ કહે છે, તેમને આવશ્યકી અવ્યક્તિ છે, આત્મધર્મના અભાવથી અવ્યક્તિ નથી. તેમાં શું પ્રમાણ? ૬૪.

ટીકાર્થ—વિશેષને પ્રમાણ કરનાર એટલે વસ્તુના પ્રાચીનરૂપ સમસ્તભાવનો ત્યાગ કરીને ઉત્પત્તિ અને વિનાશરૂપ વિષમ ધર્મને પ્રહણુ કરનાર-કદેનાર અગ્રુહ, નૈમમ, બવદ્વાર, ચલુસૂત્ર, સજ્જ, સમભિરૂદ અને એવજ્જ નામના વિશેષમાદી નવો આત્માના ધર્મોની એટલે ધનનના વિસિદ્ધ દર્શન જ્ઞાન વિગેરે જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિને કહે છે. તે કહે છે કે-અવધર્મોના આવશ્યકી તેની-આત્મધર્મોની અવ્યક્તિ-તિરોભાવ છે, અને અભાવથી એટલે આત્માને વિરે તેના અવિધમાન-પણાથી નથી એટલે આત્મધર્મના અભાવને લીધે અવ્યક્તિ નથી. એમાં શું પ્રમાણ? એટલે આ ઠીકાણે પથાર્થ જ્ઞાનનો કયો વિચાર છે? ઠીક પણ નથી, તેથી અભાવને લીધે જ તે છે. ભાવાર્થ એ ■ કે-અન-ભિવ્યક્ત (અપ્રગટ)નું અરૂપપણું છે. વિશેષમાદી નવો કેવળ પર્યાયનું જ વસ્તુપણું માનતા દોવાથી નહીં ઉત્પન્ન થયેલા ઘટની જેમ અભાવને લીધે જ વ્યક્તિને અભાવ છે એમ સિદ્ધ કરે છે-માને છે. ૬૪.

કહેલા અર્થને જ સિદ્ધ કરે છે.—

સત્ત્વં ચ પરસંતાને નોપયુક્તં કથચ્ચન ।

સંતાનિનામનિત્યત્વાત્ સંતાનોઽપિ ચ ન ધ્રુવઃ ॥ ૧૫ ॥

મૂલાર્થ—પર સંતાનને વિરે સત્ત્વ કોઈ પણ પ્રકારે યુક્ત નથી. અને સંતાનોનું અનિત્યપણું દોવાથી સંતાન પણ ધ્રુવ (નિત્ય) નથી. ૬૫.

ટીકાર્થ—પર સંતાનને વિરે એટલે પોતાપણાથી વ્યતિરિક્ત યુગ્મલ અને દેવદત્ત વિગેરેના જ્ઞાનાદિકના સંતાનને વિરે એટલે વિવિધ કાળમાં થયેલા કારણે કરીને રહિત માત્ર કાર્યમાં જ વર્તવાપણાને વિરે અર્થાત્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશવડે કરીને સુખના પર્યાયની પરંપરાને વિરે સત્ત્વ

એટલે દ્રવ્ય કોઈ પણ પ્રકારે યુક્ત (બોધ્ય) નથી. અથવા વિભાગ રહિતપણાએ કરીને સંબંધવાળું નથી. જેમ તંતુની પરંપરાને વિશે માટીરૂપ દ્રવ્યનો સંબંધ નથી તેમ તથા સંતાનીનું એટલે અવાદિક દ્રવ્યનું અનિત્યપણું હોવાથી એટલે નિરંતર એકાકારપણે રહેકું ન હોવાથી સંતાન પણ એટલે કાર્યમાં વર્તતો ધર્મ પણ દ્રુવ-નિત્ય હોતો નથી. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે-દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ અને નારકીપણે જે ઉત્પત્તિ થઈ તે આત્માજ ઉત્પન્ન થયો, કેમકે ધર્મ અને ધર્મીને અભેદ સંબંધ છે. તેથી સંતાનના અનિત્યપણાને લીધે સંતાની પણ અનિત્ય સિદ્ધ થયો. ૬૫.

કેવળ આત્મા જ ઉત્પત્તિવાળો છે એમ નથી. પરંતુ આકાશાદિક પણ ઉત્પત્તિવાળા છે, તે વાત કહે છે—

ઓમાપ્નુત્પત્તિમત્તત્તદવગાહાત્મના તતઃ ।

નિત્યતા નાત્મધર્માણાં તદ્દદ્દાન્તચલાદપિ ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આકાશ પણ તેની તેની અવગાહનાના સ્વરૂપે કરીને ઉત્પત્તિમાન છે. આ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી પણ આત્મ-ધર્મોની નિત્યતા નથી. ૬૬.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે ધર્મ અને ધર્મીને અભેદ સંબંધ છે માટે તે તે કાળક્રમે આવેલા અગ અને પુદ્ગલોએ અવગાહના કરતા એટલે તે અવાદિકને બદલ પ્રવેશ કરવામાં આપારૂપ જેનું (જે ઉત્પત્તિનું) સ્વરૂપ છે, તે અવગાહનારૂપે કરીને આકાશ પણ ઉત્પત્તિવાળું છે. તે આકાશની ઉત્પત્તિરૂપ દૃષ્ટાંતના સામર્થ્યથી અવના ધર્મોની પણ નિત્યતા-નહીં ઉત્પત્તિ થવાપણું નથી. અર્થાત્ આકાશની ઉત્પત્તિના સામર્થ્યથી આત્માની પણ ઉત્પત્તિ જાણવી. ૬૭.

કહે કમ્બુનૃત્ત નયનો મનુ બતાવે છે.—

કમ્બુનૃત્તનયન્નાત્ર કર્તૃતાં તસ્ય મન્યતે ।

સ્વયં પરિણમત્યાત્મા યં યં ભાવં યદા યદા ॥ ૬૭ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા પાને જ્યારે જ્યારે એટલે જે જે જાણને પારખે છે, ત્યાં ત્યાં કમ્બુનૃત્ત નય આત્માને તે તે જાણને કર્તા માને છે. ૬૭.

ટીકાર્થ—આત્મા એટલે અહ જ્યારે જ્યારે એટલે જે જે મનને છે છે નય નય જાણને જનનાર વિનિરેને પાને જ એટલે પરતી જે જે નિત્ય જ છે તેને છે એટલે તે તે સત્તાકારણે ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સત્તાકારણે કમ્બુનૃત્ત નય એટલે કમ્બુ-નૃત્ત નય, જાણનારી

વસ્તુઓ ત્યાં કરીને વર્તમાન વસ્તુને જ સત્તારૂપે કહેનાર નય-ચા-
લુનો વિશ્વાસ તે હવે તે ભાવનેવિષે કર્તાપણું એટલે અપૂર્વ વસ્તુને
કરવાપણું માને છે-સ્વીકારે ॥ અર્થાત્ તે ભાવો ઉત્પન્નમાન
થાય છે. ૬૩.

આ નય પરભાવનું કર્તાપણું માનતો નથી, તે કહે છે —

कर्तृत्वं परभावानामसौ नाम्युपगच्छति ।

क्रियाद्वयं हि नैकस्य द्रव्यस्याभिमतं जिनः ॥ ૬૪ ॥

મૂલાર્થ—આ નય પરભાવોનું કર્તાપણું અસ્વીકાર કરતો નથી.
કારણ કે એક દ્રવ્યની બે ક્રિયા જિનેશ્વરોએ માનેલી નથી. ૬૪.

ટીકાર્થ—આ સત્તુમૂલનય પરભાવોનું એટલે આત્મ જનિતિકા
પૌદ્ગલિક વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોનું કર્તાપણું સ્વીકારતો નથી
એટલે સર્વે કોઈ કર્તા પોતાના ભાવને જ કરે છે. અન્ય ભાવ કર-
વામાં તો કોઈ એક પરભાવુ વિશેષે જ સકળ જગતના કાર્યોનો કર્તા
હોય છે. તે જ કહે છે.—કારણ કે એક દ્રવ્યની એટલે અસાદિકરણ
કરીને એક જ મુખ પદાર્થને ભજનાર વસ્તુની બે ક્રિયા-બે ન્યાપાર
એટલે એ જ ક્રિયા અને અલગ ક્રિયા એમ બે ક્રિયા તીર્થકરોએ કદી
નથી. જો બે ક્રિયા થતી હોય તો એ જ અને અલગ એ બંનેનો અલગ
થઈ જાય. એટલે કે એ જ અલગની ક્રિયાનો કરનાર થાય, અને અલગ
પણ એની ક્રિયાનો કરનાર થાય અને આમ થાય તો એ જ અલગરૂપ
થઈ જાય અને અલગ એ જ પામી જાય. ૬૫.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

भूतिर्या हि क्रिया सैव स्यादेकद्रव्यसंततौ ।

न साजात्यं विना च स्वात्परद्रव्यगुणेषु सा ॥ ૬૬ ॥

મૂલાર્થ—એક દ્રવ્યની સતતિને વિષે જે હોવાપણું તે જ ક્રિયા
હોય છે. તે ક્રિયા પરદ્રવ્યના ગુણોનેવિષે સમાન ભવિષ્યના વિના
થતી નથી. ૬૬.

ટીકાર્થ—કારણ કે એક દ્રવ્યની સતતિને વિષે એટલે અસાદિક એક
પદાર્થની કાળક્રમે સતત થયેલી ઉત્પાદ અને વિનાશરૂપ દ્રાવ્યના
પદાર્થોની એકીને વિષે જે કોઈ પણ વર્તમાન કાળના પદાર્થોનો હોવા-
પણું તે જ એટલે બીજા પદાર્થ કરીને ઉત્પન્ન થતું તે જ ક્રિયા કે
એટલે પ્રકૃતિ નિવૃત્તિરૂપ ન્યાપાર છે. બીજું કોઈ વસ્તુ અને તે જે
કહેલી ક્રિયા પરદ્રવ્યના ગુણોનેવિષે એટલે પામી જાય.

રાગ પામે છે અથવા દેવ પામે છે, ત્યારે જામથી આત્માને વિશેષ
લેણ છે-બંધાય છે. ૧૧૧.

દીકાર્થ—જ્યારે એટલે જે સમયે આત્મા એટલે જીવ તે
કાર્યના વિકલ્પથી એટલે તે તે કાળના ભેદે કરીને કરાતા કાર્યન
સંકલ્પથી સચિત્ત અચિત્ત પદાર્થોનેવિશે રાગ પામે છે અથવા દેવ
પામે છે, ત્યારે-તે સમયે જામથી-મોહથી કર્મ એટલે સાનાવશાદિક કિ-
યાજન્ય કળ આત્માનેવિશે લેણ છે એટલે આસ્થેય પામે છે. અર્થાત્
તેથી કરીને રાગ અને દેવથી આકર્ષણ કરાશેવાં કર્મનાં દળિયાં જીવના
પ્રદેશનેવિશે મળી જાય છે. ૧૧૧.

સ્નેહાભ્યક્તનૌરક્તં રેણુનાશ્લિષ્યતે યથા ।

રાગદ્વેપાનુવિદ્વસ્ય કર્મવન્ધસ્તથા મતઃ ॥ ૧૧૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ જેના શરીરપર તેજવડે અલ્પમન કર્યું હોય તેના
અંગપર રજા ચોંટી જાય છે, તેમ રાગ અને દેવથી જામ થયેલા
જીવને કર્મનો બંધ માનેલો છે. ૧૧૨.

દીકાર્થ—જેમ તેજ વિગેરેવડે જેના શરીરનું મદન કર્યું છે એવા
પુરુષનું અંગ રેણુવડે આસ્થેય કરાય છે, તેજ પ્રકારે રાગ અને દેવના
પરિણામથી જામ થયેલા જીવને કર્મનો બંધ એટલે કિયાથી ઉત્પન્ન
થયેલા કર્મનો આસ્થેય માનેલો-કહેલો છે. ૧૧૨.

તે અર્થપર દર્શાવે આગે છે—

હોઈ સ્વક્રિયામ્યેતિ શ્રામકોપલસન્નિર્ધા ।

યથા કર્મ તથા ચિત્રં રક્ષદ્વિષ્ટાત્મસન્નિર્ધા ॥ ૧૧૩ ॥

મૂલાર્થ—જેમ લોકું પોતાના વ્યાપારે કરીને જામણ પાપાનુની
સમીપે આવે છે, તેમ રાગી અને દેવી આત્માની સમીપે વિચિત્ર
પ્રકારનાં કર્મ પોતાની જાતે જ આવે છે. ૧૧૩.

દીકાર્થ—જેમ, પોતાના વ્યાપારે કરીને જામણે એટલે અલાવે
અર્થાત્ પોતાના સ્થાનથી જે ખેંચે તે જામક કહેવાય છે તે જામક
જામના (લોહચુંબક) પાપાનુની સમીપે એટલે અચરકાંત મળિની
સમીપે લોહનો પિંડ જાય છે-તેનીચુંબુખ આવે છે, તે જ પ્રકારે
રાગ અને દેવના પરિણામવાળા જીવની સમીપે વિચિત્ર પ્રકારનાં કર્મ
એટલે કર્મદળીયાનો સમૂહ આવે છે. ૧૧૩.

આત્મા ન વ્યાવૃત્તસ્તત્ર રાગદ્વેપાસયં સૃજન્ ।

તન્નિમિત્તોપનયેષુ કર્મોપાદાનકર્મસુ ॥ ૧૧૪ ॥

કલ્પનામોહિતો જન્તુઃ શુક્લં કૃષ્ણં ચ પશ્યતિ ।
તસ્યાં પુનર્વિલીનાયામશુક્લાકૃષ્ણમીક્ષતે ॥ ૧૨૨ ॥

મૂલાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો પ્રાણી શુક્લ અને કૃષ્ણ છે, પણ તે કલ્પનાનો લય (નાશ) થવાથી અશુક્લ અને કૃષ્ણને લુએ છે. ૧૨૨.

ટીકાર્થ—કલ્પનાથી મોહ પામેલો એટલે રાગાદિકની યોજના બાકુળ થયેલો પ્રાણી શુક્લ-ઉલ્લવળ અને કૃષ્ણ-મેલથી મલિ લુએ છે. પણ તે કલ્પના નાશ પામવાથી વીતગની પૂરપ અશુ અને અકૃષ્ણ એટલે વર્ણથી રહિત શુદ્ધ સ્વરૂપને લુએ છે. ૧૨૨.
હવે સ્તુતિનું સ્વરૂપ દેખાડવા પૂર્વક પુણ્યપાપથી આત્મા-ભિન્નતા કહે છે.—

તદ્ધ્યાનં સા સ્તુતિર્ભક્તિઃ સંયોક્તા પરમાત્મનઃ ।
પુણ્યપાપવિહીનસ્ય યદ્રૂપસ્યાનુચિન્તનમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

મૂલાર્થ—પુણ્ય પાપ રહિત એવા જે આત્મસ્વરૂપનું ચિન્તન કરતું, તે જ પરમાત્માનું ધ્યાન, તે જ સ્તુતિ અને તે જ ભક્તિ કહેલી છે. ૧૨૩.

ટીકાર્થ—પરમાત્માનું એટલે સત્ય બ્રહ્મરૂપ આત્માનું આનંદ કહેવામાં તે જ ધ્યાન-એકાગ્ર પ્રવિધાન બાબતું, તથા હંમનું કહેવામાં તે જ સ્તુતિ બાબતી. તથા હંમનું કહેવામાં તે જ તેની ભક્તિ બાબતી. આ ત્રણે કલાં તે શું? તે કહે છે—કે જે પુણ્યપાપના સંબંધ રહિત સ્વરૂપનું એટલે પરમ નિરજન સ્વભાવવાળા વિદાનદ આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાનના ચિન્તન કરતું, તે જ તે સર્વ બાબતું. ૧૨૩.

જરીરૂપલાવણ્યવપ્રચ્છન્નધ્વજાદિભિઃ ।

યર્ણિર્તર્વીતરાગસ્ય વાસ્તવી નોપવર્ણના ॥ ૧૨૪ ॥

મૂલાર્થ—વીતરાગના સરીર, રૂપ, લાવણ્ય, વપ્ર, ઇત્ર અને ભજ વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી વાસ્તવિક પ્રસંસા થતી નથી. ૧૨૪.

ટીકાર્થ—વીતરાગનું એટલે જિનેશ્વરનું મગ અને પરચેવાથી રહિત સરીર, જાપના દૂધ જેવું ઉલ્લવળ રવિર, મુનંથી માંસ દેહ, સુરવરોએ સમમ સક્તિથી નિર્માણ કરેલા અંશુક અનંત ખણું મુંદર રૂપ અને સુવાનાંદિકથી બામ દોષ પ્રાકૃતિ, પોતાના દેહના ભાગદોષે કરીને ચંચલી રૂપ, મણિમય, મુરખમય અને

સુશોભિત અને પુષ્પોના પ્રકરવાળું સમવસરણુ, તારા સહિત ચંદ્ર-મંડળને અનુકરણ કરનાર ત્રણ છત્ર, હજારો નાની પતાકાઓથી સુ-શોભિત અને હજાર ચોજન ઉંચા દંડના અગ્રભાગવાળો ચારે પોળમાં રહેલો મહા ઇંદ્રધ્વજ, તથા આદિ સજ્જથી દેવદુંદુભિ, દેવોનું આગ-મન વિગેરેવડે તેમની પ્રશંસા કરવાથી પ્રભુની વાસ્તવિક એટલે પા-રમાર્થિક પ્રશંસા-સ્તુતિ થતી નથી. ૧૨૪.

व्यवहारस्तुतिः सेयं वीतरागात्मवर्तिनाम् ।

ज्ञानादीनां गुणानां तु वर्णना निश्चयस्तुतिः ॥ ૧૨૫ ॥

મૂલાર્થ—તે સર્વે વ્યવહાર સ્તુતિ જાણુવી. અને વીતરાગ આ-ત્માને વિષે વર્તતા જ્ઞાનાદિક શુણોની જે પ્રશંસા કરવી, તે નિશ્ચય સ્તુતિ જાણુવી. ૧૨૫.

ટીકાર્થ—તે એટલે શરીરાદિકના વર્ણનરૂપ, આ એટલે ઉપર કહેલી પ્રશંસાને વ્યવહાર સ્તુતિ જાણુવી એટલે અન્યને અન્યપણની કલ્પના કરવા રૂપ ઉપચાર સ્તુતિ જાણુવી. અને જેનાથી રાગ એટલે મોહનીય કર્મ અત્યંત ભિન્ન થયું છે એવા આત્માને વિષે વર્તનારા જ્ઞાનાદિક એટલે સર્વે પદાર્થોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન તથા કેવળ-દર્શન, અનંત વીર્ય વિગેરે શુણોની—આત્માના ધર્મોની જે પ્રશંસા કરવી તે નિશ્ચય સ્તુતિ એટલે વાસ્તવિક પ્રશંસા જાણુવી. ૧૨૫.

કહેલા અર્થને વિષે દષ્ટાંત આપે છે.—

पुरादिवर्णनाद्राजा स्तुतः स्यादुपचारतः ।

तत्त्वतः शौर्यगाંभीर्यधैर्यादिगुणवर्णनात् ॥ ૧૨૬ ॥

મૂલાર્થ—નગર વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે રાજાની સ્તુતિ યથા કહેવાય છે, અને તેના શૌર્ય, ગાંભીર્ય, ધૈર્ય વિગેરે શુણોનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે સ્તુતિ કરી કહેવાય છે. ૧૨૬.

ટીકાર્થ—જેમ નગરાદિકનું એટલે નગર, મહેલ, અસંકાર અને બાગબગીચા વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી ઉપચારવડે એટલે માત્ર રાજાના ઉદ્દેશ કરીને જ રાજાની સ્તુતિ યથા કહેવાય છે; અને શૂરવીરપણું, નંબીરપણું, ધીરપણું તથા અગ્નિ સજ્જ છે તેથી દાતારપણું, ઉદારપણું વિગેરેનું વર્ણન કરવાથી તત્ત્વવડે—પરમાર્થપણે રાજાની સ્તુતિ યથા કહેવાય છે. તે જ રીતે વીતરાગની સ્તુતિ પણ જાણુવી. ૧૨૬.

मुख्योपचारधर्माणामविभागेन या स्तुतिः ।

न सा चित्तप्रमादाय कथित्वं कुक्येरिव ॥ ૧૨૭ ॥

મૂલાર્થ—મુખ્ય તથા ઉપચારના ધર્મોનો વિભાજ કર્યા વિના જે સ્તુતિ કરવી, તે ખરાબ કવિની કવિતાની જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી. ૧૨૭.

ટીકાર્થ—જે કોઈપણ સ્તુતિ મુખ્ય એટલે વસ્તુના સ્વભાવરૂપ મહત્ત્વ (વાસ્તવિક) અને ઉપચાર એટલે સહચારી ભાવે કરીને ન દોષ તેનું કહેવું તે, જેમ અલંકારવડે સારીરના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવું તે. તેવા મુખ્ય અને ઉપચારથી ઉત્પન્ન થયેલા ધર્મોના એટલે પદાર્થની વર્તનાના વિભાજ વિના એટલે સ્વ અને પરની સ્વરૂપે કરીને અન્યવચ્ચ અર્થાત્ મુખ્યધર્મને મુખ્યપણે ન કહેવા તથા ઉપચાર ધર્મોને ઉપચારપણે ન કહેવા તે, આ પ્રમાણે વિભાજવિના કરેલી સ્તુતિ શિષ્ટ પુરુષોના ચિત્તની પ્રસન્નતાને માટે થતી નથી. કોની જેમ? તે કહે છે.—ખરાબ એટલે કવિત્વ કળામાં અકુશળ એવા કવિનું એટલે નવા ઉછરતા નયકારનું કાવ્ય-વર્ણન જેમ ચિત્તની પ્રસન્નતા માટે થતું નથી તેમ. ૧૨૭.

હવે કળ કહેવા પૂર્વક નિવેશ કરે છે.—

અન્યધાભિનિવેશેન પ્રત્યુતાનર્થકારિણી ।

મુતીક્ષ્ણા સ્વરૂપારેય પ્રમાદેન કરે ઘૃતા ॥ ૧૨૮ ॥

મૂલાર્થ—અન્યથા આમંદવડે કરેલી સ્તુતિ હસ્તમાં પ્રમાદથી ધારણ કરેલી તીક્ષ્ણ અક્ષધારાની જેમ ઉલટી અનર્થે કરનારી થાય છે. ૧૨૮.

ટીકાર્થ—અન્યથા એટલે મુખ્ય તથા ઉપચારીક ધર્મોનો વિભાજ કર્યા વિના અભિનિવેશે કરીને એટલે પોતાના મતનું રક્ષણ કરવાના અભિમાનથી કદામંદે કરીને, ઉપચાર સ્તુતિમાં જે મુખ્યતાની દૃષ્ટિ રાખવી, તે ઉલટી અનર્થે કરનારી એટલે આત્માની અશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને આત્મહિતનો નાશ કરનારી થાય છે. કોની જેમ? તે કહે છે—જેમ પ્રમાદે કરીને એટલે અસાવધાનપણે હાથમાં ધારણ કરેલી અત્યંત તીક્ષ્ણ અક્ષની ધારા વિનાશને માટે થાય ॥ તેમ. ૧૨૮.

હવે ઉચિતપણું દેખાડે છે.—

મણિપ્રભામણિજ્ઞાનન્યાયેન શુભકલ્પના ।

વસ્તુસ્પર્શિતયા ન્યાય્યા યાવદ્જ્ઞાનજ્ઞાનપ્રધા ॥ ૧૨૯ ॥

મૂલાર્થ—મણિની કાંતિને વિષે મણિના જ્ઞાનના દૃષ્ટાંતે કરીને

વસ્તુને સ્પર્શ કરવાપણું હોવાથી જ્યાં સુધી અનંજનપ્રયા ન હોય ત્યાં સુધી શુભ કલ્પના ન્યાય યુક્ત છે. ૧૨૯.

ટીકાર્થ—અંદ્રકાંત વિગેરે મહિની કાંતિને વિષે જે મહિતું જ્ઞાન એટલે ‘આ મહિ છે’ એવી બુદ્ધિ તે સત્ય જ્ઞાન કહેવાય છે. આ ન્યાયવડે-દૃષ્ટાંતવડે વસ્તુના ધર્મને અહણુ કરવાપણું હોવાથી શુભકલ્પના એટલે સ્તુતિ વિગેરે કરવાનો સંકલ્પ ન્યાય એટલે યુક્તિયુક્ત છે. શુદ્ધ સ્વરૂપનું પોતાના આત્મસ્વરૂપને વિષે જે પ્રતિબિંબ પડતું તે અંજન કહેવાય છે. તે અંજનની પ્રયા એટલે પ્રસિદ્ધિ ન હોય તે અનંજન-પ્રયા કહેવાય છે. આ અનંજન પ્રયા જ્યાં સુધી ન હોય, ત્યાં સુધી તે શુભ કલ્પના યુક્તિયુક્ત છે. ભાવાર્થ એ છે કે—ભગવાનના અતિશયોતું આદ્યંતર સ્વરૂપ જોઇને અથવા જાણીને પછી તેનું અવલંબન કરીને ભગવાનનું જે વર્ણન કરવું, તે જિનેશ્વરના શુભોને અનુસરતું હોવાથી યુક્ત-યોગ્ય સ્તુતિરૂપ છે, અને સમવસરણુ વિગેરે જોઇને મુખ્ય જિનનું જે વર્ણન કરવું તે તેના શુભોને સ્પર્શ નહીં કરવાથી અનંજન પ્રયા છે. ૧૨૯.

પુણ્યપાપ યજી આત્માના ભિન્નપણુનો ઉપસંહાર કરે છે.—

પુણ્યપાપવિનિર્મુક્તં તત્ત્વતસ્ત્વવિકલ્પકમ્ ।

નિત્યં બ્રહ્મ સદા ધ્યેયમેવા શુદ્ધનયસ્થિતિઃ ॥ ૧૩૦ ॥

મૂલાર્થ—પુણ્યપાપથી રહિત, તત્ત્વથી વિકલ્પ રહિત તથા નિત્ય એવા બ્રહ્મનું સર્વદા ધ્યાન કરવું, એ શુદ્ધનયની સ્થિતિ છે. ૧૩૦.

ટીકાર્થ—પુણ્યપાપથી સર્વથા રહિત, તત્ત્વથી-વાસ્તવિક રીતે વિકલ્પરહિત અને નિત્ય એટલે સનાતન સ્વભાવવાળા બ્રહ્મનું એટલે ઉપાધિ રહિત ચૈતન્યનું સર્વદા ધ્યાન કરવું એ શુદ્ધ નયની સ્થિતિ છે એટલે શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિક નયના મતની મર્યાદા છે. ૧૩૦.

હવે આશ્રવ અને સંવર યજી આત્માનું ભિન્નપણું કહે છે.—

આશ્રવઃ સંવરશ્ચાપિ નાત્મા વિજ્ઞાનલક્ષણઃ ।

યત્કર્મપુન્નલાદાનરોધાવાશ્રવસંવરૌ ॥ ૧૩૧ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા એ આશ્રવ અને સંવરરૂપ પણુ નથી. કારણ કે આત્મા વિજ્ઞાનના લક્ષણવાળો છે, અને આશ્રવ તથા સંવર કર્મ પુણ્યગોના અહણુ અને નિરોધ રૂપ છે. ૧૩૧.

ટીકાર્થ—આત્મા આશ્રવરૂપ એટલે નવા કર્મને અહણુ કરવા રૂપ તથા સંવરરૂપ એટલે નવા કર્મને નિરોધ કરવાના ઉપાયરૂપ નથી.

કારણ કે જીવ વિજ્ઞાન લક્ષણવાળો એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ઉપ-
યોગરૂપ વિશિષ્ટ જ્ઞાનના સ્વરૂપવાળો છે, અને કર્મને યોગ્ય એવા
પુદ્ગલો એટલે અનંત પ્રદેશવાળા સ્કંધોને મહત્ત્વ કરવા તથા તેનો
નિરોધ કરવો તે જ આશય અને સંવરના અનુક્રમે લક્ષણો છે તેથી
તે આશય અને સંવર આત્મા રૂપ થઈ શકતા નથી. કેમકે પુદ્ગલોને
મહત્ત્વ કરવા કે ન કરવા, એ અનાત્મરૂપ જ છે. ૧૩૧.

હરીને જે આત્મસ્વરૂપવાળા છે, તેને દેખા? છે.—

આત્માદત્તે તુ યૈર્ભોયૈઃ સ્વતંત્રઃ કર્મપુત્રહાન ।

મિથ્યાત્વાવિરતી યોગાઃ કપાયાસ્તેઽન્તરાશ્રયાઃ ॥ ૧૩૨ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા જે પરિણામે કરીને સ્વતંત્રપણે કર્મપુદ્ગલોને
મહત્ત્વ કરે છે, તે મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, યોગ અને કપાયરૂપ પરિણા-
મને આંતર (આશ્રયતર) આશ્રય બાબત. ૧૩૨.

ટીકાર્થ—એમ સંભવે છે કે આત્મા જે પાતામાં રહેલા પરિણામે
કરીને સ્વતંત્ર હતો એટલે પરની પ્રેરણા વિના જ કર્મને યોગ્ય એવા
પુદ્ગલના સ્કંધોને મહત્ત્વ કરે છે, તે પરિણામો મિથ્યાત્વ-વિપરીત
દષ્ટિપાત્ર, અવિરતિ-અનુપરતિ, યોગ-મત, વચન અને કાયાના અશુદ્ધ
બાપારો તથા કપાયો એટલે કોષાદિકના પરિણામો તદ્દરૂપ અતઃ
આશ્રયો એટલે જીવના પરિણામ રૂપ બાવો છે. તેમને વિષે આત્મા
સંભવે છે. કેમકે તે પરિણામો આત્માના ધર્મો છે. ૧૩૨.

ભાવનાધર્મવારિષ્ટપરીપહજયાદયાઃ ।

આશ્રયોષ્ઠેદિનો ધર્મા આત્મનો ભાવસંવરાઃ ॥ ૧૩૩ ॥

મૂલાર્થ—ભાવના, ધર્મ, વારિષ્ટ અને પરીસંદોનો જથ્થો વિનેરે
જેઓ આશ્રયનો નાશ કરનારા આત્માના ધર્મો છે તે ભાવસંવર કહે-
વાય છે. ૧૩૩.

ટીકાર્થ—ઉપર કહેલા આશ્રયોનો નાશ કરનારા જીવના જે સામા-
નિક સ્વભાવવાળા ધર્મો છે, તે ભાવસંવરો એટલે શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ
આશ્રયતર સંવરો કહેવાય છે. તે ધર્મો કયા છે? તે કહે છે.—ભાવના-
અનિત્ય, અસારણુ વિનેરે બાર પ્રકારની ચિત્તજા, ધર્મે-ક્રમા, ગર્ભ
વિનેરે દસ પ્રકારનો ધર્મ, સ્વભાવિક વિનેરે પાંચ પ્રકારનું ચારેક
તથા છુપા વૃષ્ટિ વિનેરે બાપીસ પ્રકારના પરીસંદોનો જથ્થો તથા આદે
સાબ્દે કરીને સનિતિ શ્રુતિ વિનેરે, એ સર્વ ભાવસંવરો કહેવાય છે,
તે આત્મારૂપ થઈ શકે છે. ૧૩૩.

અને તેવા સ્વરૂપવાળા આશ્રવો એટલે કર્મને પ્રદુષ્ણ કરવાના હેતુઓ કહેલા છે, તેટલા જ એટલે સંખ્યાના ન્યૂનાધિકપણથી રહિત તેટલા પરિભાણવાળા અને તેવા જ સ્વરૂપવાળા પરિશ્રવો એટલે કર્મનો ક્ષય કરવાના ઉપાયો કહેલા છે. તેથી જ આશ્રવો છે, તે જ સંવરપણે સ્વિક્ષ થાય છે, માટે ઉપર કહેલા હેતુઓ નિવર્તનને સ્પર્શ કરનારા નથી. ૧૩૮.

કહેલા અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે.—

તસ્માદનિયતં રૂપં યાદ્યહેતુષુ સર્વથા ।

નિયતો ભાવવૈચિત્ર્યાદાત્મૈવાશ્રવસંવરો ॥ ૧૩૯ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને બાહ્યહેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયતપણું છે, અને ભાવના વિચિત્રપણાને લીધે આત્મા જ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિશ્ચે છે. ૧૩૯.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલી રીતે હિંસા, દયા વિગેરે બાહ્ય હેતુઓને વિષે સર્વથા અનિયત એટલે સંખ્યા અને સ્વરૂપના નિશ્ચય રહિત આશ્રવ અને સંવરનું કારણ છે. એટલે પરસ્પર એકબીજા રૂપે થવાનો સંભવ હોવાથી તે અનિયત છે, તથા ભાવની વિચિત્રતાને લીધે એટલે શુભાશુભ પરિણામ વિવિધ પ્રકારના થતા હોવાથી આત્માજ આશ્રવ અને સંવરરૂપ નિયત છે—નિશ્ચે છે. એટલે બંને તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે. ભાવાર્થ એ છે કે હિંસાદિક કરવાપણે અધ્યવસાય કર્યા છતાં તે આશ્રવરૂપ થાય છે, અને તેને તજવાપણે અધ્યવસાય કરવાથી તે જ સંવરરૂપ થાય છે. ૧૩૯.

વિષય સેવા વિગેરે અજ્ઞાનાનુબંધી આશ્રવ છે, તે કહે છે.—

અજ્ઞાનાદ્વિપયાસક્તો વધ્યતે વિપયૈસ્તુ ન ।

જ્ઞાનાદ્વિમુચ્યતે ચાત્મા ન તુ શાસ્ત્રાદિપુદ્ગલાત્ ॥ ૧૪૦ ॥

મૂલાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી વિષયમાં આસક્ત થયો છતો કર્મવડે બંધાય છે, પણ વિષયોવડે બંધાતો નથી; તથા આત્મા જ્ઞાનથી મુક્ત થાય છે, પણ શાસ્ત્રાદિક પુદ્ગલથી મુક્ત થતો નથી. ૧૪૦.

ટીકાર્થ—આત્મા અજ્ઞાનથી એટલે અજ્ઞાનના કારણથી સખ્દાદિક વિષયોને વિષે આસક્ત થયો છતો અજ્ઞાન પરિણામના આર્દ્રપણે કરીને કર્મરજવડે બંધાય છે; પણ વિષયોવડે એટલે સખ્દાદિક પુદ્ગલોવડે બંધાતો નથી. કેમકે તે વિષયોનું બંધ ઉત્પન્ન કરવામાં સામર્થ્ય નથી, માટે સ્પર્શ કરેલા માટીના ટેકાની જેમ તે અકારણ છે; તથા

જ્ઞાનથી એટલે સત્ વસ્તુસ્વરૂપના અવલંબનથી મુક્તિ એટલે કર્મરદિત થાય છે. ત્રીજા અગ્નિવટે ગુણગુણી જેમ કર્મરૂપી મળ રદિત થાય છે; પણ સામાનિક પુદ્ગલથી એટલે આત્મજ્ઞાન ત્રયોતયા પદ્માસન વિગેરે પુદ્ગલ સમૂહના સ્પર્શથી મુક્તિ થતો નથી. કેમકે તે સામાનિક આત્માથી અત્યંત ભિન્ન છે. ૧૪૦.

કહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

શાસ્ત્રં ગુરોર્ય વિનયં ક્રિયામાવશ્યકાનિ ચ ।

સંવરાદ્યતયા પ્રાહુર્ચવહારવિચારદાઃ ॥ ૧૪૧ ॥

મૂલાર્થ—શાસ્ત્ર, ગુરુનો વિનય, ક્રિયા અને આવશ્યક એ સર્વને અવહારને વિષે નિયુક્ત પુરૂષોએ સંવરના અનરૂપ કલા છે. ૧૪૧.

ટીકાર્થ—શાસ્ત્ર એટલે જિનાનમ વિગેરે, ઉપદેશક ગુરુનો વિનય એટલે શ્રેયા, તપ પ્રતિષ્ઠાન વિગેરે ક્રિયા તથા ॥ પ્રકારના આવશ્યક એ સર્વને અવહારને વિષે એટલે પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને વિષે નિયુક્ત પુરૂષોએ સંવરના અનરૂપ એટલે સાધનપદ્ધતિ કલા છે; પણ સવરૂપ કલા નથી. ૧૪૧.

વિચિષ્ઠા પાકૃતનુસ્વાન્તપુદ્ગલાસ્તેડકલાવહારઃ ।

યે તુ જ્ઞાનાદયો ભાવાઃ સંવરત્વં પ્રયાન્તિ તે ॥ ૧૪૨ ॥

મૂલાર્થ—જે વાલી સરીર અને મનના વિચિષ્ઠ પુદ્ગલો છે, તે જ્ઞાને વહન કરનારા નથી; પણ જે આત્માના જ્ઞાનાદિક ભાવો છે, તે સંવરપદ્ધતિને પામે છે. ૧૪૨.

ટીકાર્થ—વાલી, સરીર અને મનના જે પુદ્ગલો એટલે પરમાણુ-સમૂહો વિચિષ્ઠ એટલે પ્રાણીના સંબંધના સ્વભાવથી વિવશાનુ છે. તેઓ એટલે પૂર્વ કહેલી બાહ્ય ક્રિયામાં પરિણામ પામેલા પુદ્ગલો કર્મનિરૂપ હોને વહન કરનારા-પ્રાપ્ત કરનારા નથી; પણ આત્માના સ્વભાવ-રૂપ સાનાદિક-જ્ઞાન, દર્શન, નિવૃત્તિ, સમા વિગેરે ભાવો એટલે નિત્યના પરિણામો સવરપદ્ધતિને એટલે કર્મના નિરોધમાં કારણપદ્ધતિને પામે છે-અવનો તેઓ સ્વભાવ દોષાથી તે કર્મનિરોધપદ્ધતિને પમાડે છે. ૧૪૨.

તત્ત્વને નહીં અણુનારા પુરૂષોના અભિમાનનું કલ્પ દેખાડે છે.—

જ્ઞાનાદિભાયયુક્તેષુ શુભયોગેષુ સમ્પત્તમ્ ।

સંવરત્વં સમારોપ્ય સ્થવન્તે ૧૪૩ ॥

મૂલાર્થ—જ્ઞાનાદિક પરિણામો જ્ઞાને ૩ સંબંધને વિષે

તેમાં રહેલા સંવરપણાનો આરોપ કરીને બચાવરને જાણનારા પુરૂષો ગર્વવાળા થાય છે. ૧૪૩.

ટીકાર્થ—જ્ઞાન, પ્રભુ અને કારણ વિગેરે આત્માના પરિણામો વડે યુક્ત એવા શુભ ચેત્તોને વિગેરે એટલે ધર્મને નિમિત્તે પ્રવર્તેલા મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિરૂપ આપારોને વિગેરે તેમાં-જ્ઞાનાદિક ભાવમાં રહેલા સંવરપણાનો-કર્મનિરોધના સ્વભાવપણાનો આરોપ કરીને-મુક્તિ કરીને બચાવરને જાણનારા પુરૂષો ‘અમે ધર્મવાળા છીએ’ એ પ્રમાણે ગર્વિષ્ઠ થાય છે. ૧૪૩.

પ્રશસ્તરાગયુક્તેષુ ચારિત્રાદિગુણેષ્વપિ ।

શુભાશ્રવત્યમારોપ્ય ફલભેદં વદન્તિ તે ॥ ૧૪૪ ॥

મૂલાર્થ—પ્રશસ્ત રાગવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિગેરે પણ શુભ આશ્રવપણાનો આરોપ કરીને તેઓ ફળના ભેદને કહે છે. ૧૪૪.

ટીકાર્થ—વળી પ્રશસ્ત રાગવડે એટલે મોક્ષાદિકના શ્રેષ્ઠ અભિલાષવડે યુક્ત એવા ચારિત્રાદિક ગુણોને વિગેરે એટલે સામાયિકાદિક આચાર, તપ વિગેરે બચાવર ધર્મોને વિગેરે પણ શુભ આશ્રવપણાનો એટલે શુભ કર્મને ગ્રહણ કરવામાં કારણપણાનો આરોપ કરીને બચાવરને જાણનારા પુરૂષો ફળના ભેદને કહે છે. એટલે સયમક્રિયારૂપ (શુભ) આશ્રવચક્રી પણ સંવરનું કાર્ય જે મોક્ષ તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહે છે. ૧૪૪.

ભવનિર્વાણહેતૂનાં વસ્તુતો ન વિપર્યયઃ ।

અજ્ઞાનાદેવ તદ્જ્ઞાનં જ્ઞાની તત્ર ન મુહ્યતિ ॥ ૧૪૫ ॥

મૂલાર્થ—વાસ્તવિક રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો વિપર્યાસ થતો નથી; છતાં તેનું જ્ઞાન-જ્ઞાન અજ્ઞાનથી જ થાય છે. તેમાં જ્ઞાની મુહ્યતો નથી. ૧૪૫.

ટીકાર્થ—વાસ્તવિક રીતે એટલે પરમાર્થ રીતે સંસાર અને મોક્ષના હેતુઓનો-આશ્રવ અને સંવરરૂપ કારણોનો વિપર્યાસ-પરાવર્તન એટલે પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે ફળના ભેદવડે કરીને વિપરીતપણાનો નિશ્ચય થતો નથી. કેમકે તેથી બચાવવાના જંગનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી કરીને તેનું જે જ્ઞાન થાય છે એટલે પૂર્વે કહેલા શુભ આશ્રવથી જે મોક્ષરૂપ ફળનું જ્ઞાન-જ્ઞાન થાય છે, તે અજ્ઞાનને લીધે જ એટલે વસ્તુનો ભ્રમ ન હોવાથી જ થાય છે. તેમાં-આવા આભાસમાં યથાર્થ વસ્તુને જાણનારા જ્ઞાની મુહ્યતો નથી-મોહવાળો થતો નથી. ૧૪૫.

ઉપચારથી કહીએ તો આ પૂર્વે કહેલું પણ ચોખ્ખું છે. તે વાત રહેલોકવડે કહે છે.—

તીર્થકૃન્નામહેતુત્વં યત્સમ્યક્ત્વસ્ય વર્ણ્યતે ।

યચ્ચાદારકહેતુત્વં સંયમસ્યાતિશાયિનઃ ॥ ૧૪૬ ॥

તપઃસંયમયોઃ સ્વર્ગહેતુત્વં યચ્ચ પૂર્વયોઃ ।

ઉપચારેણ તદ્યુક્તં સ્વાદૃષ્ટં દહતીતિવત્ ॥ ૧૪૭ ॥

મુસાર્થ—સમક્ષિતને જે તીર્થકર નામ કર્મનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, અતિ ઉત્કૃષ્ટ એવા સંયમને જે આદારકનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, તથા પ્રયમના તપ અને સંયમને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું કહેવામાં આવે છે, તે 'ધી બળે છે' એમ કહેવાની જેમ ઉપચારવડે યુક્ત છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ટીકાર્થ—સમ્યક્ત્વને એટલે મોક્ષને સાધનાર એવા સમ્યક્ દર્શનને જે તીર્થકર નામકર્મનું હેતુપણું એટલે તીર્થકર નામકર્મને ઉપાજન કરવાનું મુખ્યપણું કહેવામાં આવે છે, અતિશયી એટલે ચૈત્યપૂર્વી સબંધી ચારિત્રને જે આદારકનું હેતુપણું એટલે આદારક શરીર કરવાના ફળવાળી લબ્ધિનું કારણપણું કહેવામાં આવે છે, તથા વીતરાગ સમયથી પૂર્વકાળે થનારા તપ અને ચારિત્રને જે સ્વર્ગનું હેતુપણું એટલે દેવમતિ નામકર્મના બંધનું કારણપણું કહેવામાં આવે છે, તે સર્વ ઉપચારવડે-આદોષવડે યુક્ત-સંજત છે. કોની જેમ? તે કહે છે.—જેમ લોકમાં અગ્નિ બળતા છતાં ધી બળે છે એમ લોકો બોલે છે, તેજ પ્રમાણે મોક્ષના હેતુરૂપ સમક્ષિત અને ચારિત્રને જે મુખ બંધના હેતુરૂપ કહેવા તે ઉપચારથી જ કહેવાય છે. ૧૪૬-૧૪૭.

ત્યજે નિશ્ચયવડે આશય અને સત્તર કથા? તેવી આતંકાપર કહે છે.—

યનાચનાઃ ૧૪૮

। ૧૪૮ ॥

મુસાર્થ—જે અંશે કરીને આત્માને ચોખ્ખું છે, તે અંશે કરીને તેને આશય કહેલો છે. અને જે અંશે કરીને તેના ઉપચોખ્ખું છે, તે અંશે કરીને તેના સંચર છે. ૧૪૮.

ટીકાર્થ—જે પ્રવૃત્તિરૂપ પરિણામવાળા અંશે કરીને-વિભાજે આત્માને ચોખ્ખું-કર્મનીચાથે સબંધ દોષ છે, તે અંશવડે મના કરીને તે આત્માને જ આ

આ અંનાદિ સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં હવે કદાપિ પૂર્વે પામ્યું નથી એવું કરણું એટલે અધ્યવસાયની ધારા તથા શુદ્ધ એટલે કપાયના ઉદયરૂપી મળે કરીને રહિત એવી ક્ષપક કે ઉપશમમાંની એક શ્રેણી હવેને પ્રાપ્ત થાય છે. તે અપૂર્વકરણ અને શ્રેણીને વિષે રહેલા મુનિ-ઓના પૂર્વે કરેલા જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મોની સ્થિતિનો એટલે કર્મને રહેવાના કાળના પરિણામનો ક્ષય-નાશ-ઓછાપણું અવશ્ય થાય છે. તેથી કરીને જ્ઞાનયોગરૂપી તપ નિકાચિત કર્મના ક્ષયનું કારણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ૧૬૪.

હવે નિર્જરાનો ઉપસંહાર કરે છે.—

તસ્માજ્ઞાનમયઃ શુદ્ધસ્તપસ્વી ભાવનિર્જરા ।

શુદ્ધનિશ્ચયતસ્ત્વેષા સદાશુદ્ધસ્ય કાપિ ન ॥ ૧૬૫ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને જ્ઞાનમય શુદ્ધ તપસ્વી ભાવનિર્જરા રૂપ છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી સદાશુદ્ધને એટલે સિદ્ધને ખીલકુલ નિર્જરા નથી. ૧૬૫.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ કરીને જ્ઞાનમય-તત્ત્વજ્ઞાનના પરિણામવાળો શુદ્ધ તપસ્વી-નિઃસ્પૃહ તપયુક્ત મુનિ જ આત્મશુદ્ધિથી અભિન્ન હોવાથી ભાવનિર્જરા છે. અને શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ પર્થાયને અહણુ કરનાર નયના આશ્રયથી સદાશુદ્ધને એટલે સર્વદા કર્મમળ રહિત એવા સિદ્ધને આ પૂર્વે કહેલી દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારમાંથી એકે પ્રકારવાળી નિર્જરા નથી. કેમકે નિર્જરાના કૃણસ્વરૂપ કર્મનો અભાવ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી નિર્જરા કરવાપણું જ રહેતું નથી. ૧૬૫.

હવે બંધનું લક્ષણ કહે છે.—

ચન્ધઃ કર્માત્મસંશ્લેષો દ્રવ્યતઃ સ ચતુર્વિધઃ ।

તદ્દેત્વધ્યવસાયાત્મા ભાવતસ્તુ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

મૂલાર્થ—કર્મની રાશિ આત્માનો જે નશ્વરેષ તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી ચાર પ્રકારનો છે, અને ભાવયશી તે ને (બંધ)ના દેતુરૂપ અધ્યવસાયના સ્વરૂપવાળો કહેલો છે. ૧૬૬.

૧ આ અપૂર્વકરણ આત્મનું ચુલુકાવૃત્ત છે. જ્યાં ક્રાંતિની ચોંટવા પ્રાપ્ત થાય છે તે નવના : હુકામથી એવી નિંદા છે. આત્મે ને નવમે ચુલુકાવૃત્તે પાંચ બંધો સ્થિતિનો ખાત થાય છે.

ટીકાર્થ—કર્મની સાથે એટલે કર્મને ચોખ્ખા એવા પુણ્યગણશિની સાથે જીવનો જે આશ્લેષ-સંબંધ તે બંધ કહેવાય છે. તે બંધ દ્રવ્યથી-અપ્રધાન વૃત્તિથી પ્રકૃતિ, રિચિતિ, રસ અને પ્રદેશ એમ ચાર પ્રકારનો છે. આ બંધ પણ આત્મા નથી. કેમકે કર્મના પુણ્યગણસાથે કર્મના જ પુણ્યગણનો સંબંધ થઈ શકે છે. તથા ભાવથી તો એટલે ચેતન્યક્રિયાના સ્વભાવથી તો તે બંધના હેતુ-બધને ઉત્પન્ન કરનાર અધ્યવસાય-રાગાદિક પરિણામ અને પરિણામીનો અભેદ હોવાથી આત્માને જ બંધ-રૂપ કહેવો છે. ૧૬૬.

શી રીતે ? તે કહે છે.—

षेष्टयत्यात्मनात्मानं यथा सर्पस्तथासुमान् ।

तत्तद्भावैः परिणतो यभात्यात्मानमात्मना ॥ ૧૬૭ ॥

મુજાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે પોતાના દેહને વંટિ છે, તેમ પ્રાણી પેલુ તે તે ભાવે કરીને પરિણામ પામ્યો છતો પોતાના આત્મા-વડે જ પોતાના આત્માને બાધે છે. ૧૬૭.

ટીકાર્થ—જેમ સર્પ પોતાના દેહવડે કરીને પોતાના દેહને વંટિ છે, તે જ પ્રકારે આત્મા (જીવ) પણ તે તે રાગાદિરૂપ ભાવે કરીને-પરિણામે કરીને પરિણમ્યો છતો આત્માવડે-પોતાના પરિણામવડે આત્માને-પોતાને બાધે છે, એટલે વિશેષ પ્રકારના પરિણામથી મહાનુ કરેલા કર્મના શશિવડે વંટિ છે. ૧૬૭.

કરીને દૃષ્ટાંત આપે છે.—

यभाति स्वं यथा कौशकारकीटः स्वतन्तुभिः ।

आत्मनः स्वगतैर्भाविर्वन्धने सोपमा स्मृता ॥ ૧૬૮ ॥

મુજાર્થ—જેમ રેશમ કરનારો કીટો પોતાના તંતુઓવડે પોતાના દેહને બાધે છે, તેમ આત્માના પોતામાં રહેલા ભાવે કરીને યતા બધ-નને વિષે તે જ ઉપમા કહેલી છે. ૧૬૮.

ટીકાર્થ—જેમ કોશકાર કીટો એટલે રેશમને ઉત્પન્ન કરનારો કીટો પોતાની લાળરૂપી તંતુએ કરીને પોતાના શરીરને બાધે છે. તે જ પ્રમાણે જીવ પોતામાં રહેલા રાગાદિક પરિણામે કરીને પોતે બધન પામે છે તેથી બંધન પામવામાં તે જ ઉપમા કહેલી છે. ૧૬૮.

અહીં કોઈ એમ કહે કે-‘અપરાધ કરનારાઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર છે.’ આમ કહેનારને માટે કહે છે.—

જન્તૂનાં સાપરાધાનાં વન્ધકારી ન હીશ્વરઃ ।

તદ્વન્ધકાનવસ્થાનાદવન્ધસ્યાપ્રવૃત્તિઃ ॥ ૧૬૯ ॥

મૂલાર્થ—અપરાધી પ્રાણીઓને બંધ કરનાર ઈશ્વર નથી, કેમકે તેના બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે. અને બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. ૧૬૯.

ટીકાર્થ—ઈશ્વરને વિષે ભક્તિ ન કરવારૂપ અપરાધવડે સહિત એવા પ્રાણીઓને કર્મનો બંધ કરનાર ઈશ્વર એટલે જગત્કર્તા વિષય નથી. કારણ કે તે કર્મનો બંધ કરનારનું અનવસ્થાન છે એટલે નિયત કારણકાર્યભાવનો અભાવ વિગેરે બહુ દોષયુક્ત છે તે પણ શી રીતે? તે કહે છે.—બંધરહિતને પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે માટે, એટલે ઈશ્વર ક્રિયારહિત હોવાથી તે બંધનો હેતુ થઈ શકતો નથી. ૧૬૯.

શંકા—‘બહે સાક્ષાત્ બંધનો કર્તા ઈશ્વર નથી, પરંતુ તે ઈશ્વર જીવોની પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા કરનાર છે, એમ આશંકા કરનારને કહે છે.—

‘ન ચાજ્ઞાનપ્રવૃત્ત્યર્થે જ્ઞાનવશ્નોદના ધ્રુવા ।

અબુદ્ધિપૂર્વકાર્યેષુ સ્વમાદૌ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૧૭૦ ॥

મૂલાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાનની પ્રેરણા હોય જ નહીં. કારણ કે સ્વમાદિકમાં અજ્ઞાનપૂર્વક કરાતાં કાર્યોને વિ તે પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. ૧૭૦.

ટીકાર્થ—અજ્ઞાનવાળાને પ્રવૃત્તિ કરાવવા માટે જ્ઞાનવાન એ ઈશ્વરની પ્રેરણા હોય નહીં. કારણ કે સ્વમાદિકને વિષે એટલે નિશ્ચયતી મનની ભ્રાંતિને વિષે તથા આદિ શબ્દ છે માટે મદોન્મત મૂર્છિત વિગેરે અવસ્થાને વિષે અબુદ્ધિપૂર્વક કાર્યમાં તે અજ્ઞાનવાળ પ્રાણીને કોઈની પ્રેરણા જોવામાં આવતી નથી. જો જાગૃતના કાર્ય ઈશ્વરની પ્રેરણા ઈષ્ટ હોય તો અજાગૃતના કાર્યને વિષે પણ બીજા કોઈનું પ્રેરકપણું હોવું જોઈએ, અને તે તો દેખાતું નથી. ૧૭૦.

ત્યારે કોની પ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તે છે? એ શંકાપર કહે છે.—

તથાભવ્યતયા જન્તુર્નોદિતશ્ચ પ્રવર્તતે ।

વધ્નન્ પુણ્યં ચ પાપં ચ પરિણામાનુસારતઃ ॥ ૧૭૧ ॥

મૂલાર્થ—પરિણામને અનુસારે પુણ્ય તથા પાપને બાંધતો જ

પ્રબંધ.]

આત્મજ્ઞાનાધિકાર.

૪૧૧

તથા પ્રકારના બંધપણાએ કરીને પ્રેરાણુ પામ્યો હતો પ્રવર્તે છે. ૧૭૧.

ટીકાર્થ—જે તથા પ્રકારની બંધતાએ કરીને એટલે તે તે કાર્યના બંદે કરીને પરિણામ પામતી બંધતા-યોગ્યતાએ કરીને પ્રેરાણુ પામ્યો હતો પ્રવર્તે છે. શું કરતો સતો પ્રવર્તે છે? તે કહે છે—પરિણામને એટલે આધ્યવસાયને અનુસારે એટલે આધ્યવસાયને યોગ્ય એવા કારણથી પુણ્ય તે મુબ કર્મને અને પાપ તે અમુબ કર્મને બાંધતો એટલે મુબામુબ કર્મને આત્મપ્રદેશની રાએ સંબંધ કરાવતો સતો પ્રવર્તે છે. ૧૭૧.

કહેલી ઘટનામાં દર્શાવે છે.—

રોગસ્થિત્યનુસારેણ પ્રવૃત્તી રોગિણો યથા ।

ભવસ્થિત્યનુસારેણ તથા વન્ધેઽપિ વર્ણ્યતે ॥ ૧૭૨ ॥

મૂલાર્થ—જેમ રોગની સ્થિતિને અનુસારે રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેમ ભવની સ્થિતિને અનુસારે (જવની) બંધને વિષે પણ પ્રવૃત્તિ કહેલી છે. ૧૭૨.

ટીકાર્થ—જેમ જ્વરાદિક બાધિની સ્થિતિને અનુસારે એટલે સ્થિતિને અનુકૂળ એવા પરિણામે કરીને રોગી માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જે ચિરકાળ સુધીની રોગની સ્થિતિ હોય, તો રોગીને આશ્રૂજળ ખાવાની અર્થાત્ કુપથ્ય કરવાની અવરજ ઈચ્છા થાય છે, નહીં તો થતી નથી; તેજ પ્રકારે ભવસ્થિતિને અનુસારે એટલે જવને સંસાર ધણો અવશ્યક હોય કે થોડો હોય તેને અનુરૂપ પરિણામને અનુસારે કર્મના બંધને વિષે પણ જવની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૭૨.

શુદ્ધનિશ્ચયતસ્ત્વાત્મા ન ઘદ્ધો વન્ધસંકયા ।

ભયકંપાદિકં કિં તુ રજ્જાવહિમતેરિવ ॥ ૧૭૩ ॥

મૂલાર્થ—શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી તો આત્મા બંધાતોજ નથી. પણ બંધની સંકાએ કરીને દોરડીને વિષે સર્પની જાંતિની જેમ ભય, કંપ વિગેરેને પામે છે. ૧૭૩.

ટીકાર્થ—આત્મા શુદ્ધ નિશ્ચય નયથી એટલે સમગ્ર વિભાવ (પરભાવ) રહિત આત્મસ્વરૂપને પ્રહણ કરનાર નયના મતથી તો કર્મવડે બંધાતોજ નથી. પરંતુ બંધની સંકાએ કરીને એટલે ‘કદાચ હું બંધાઈ જઈશ’ એવા ત્રાસવડે અને તર્કવડે કરીને ભય, કંપ (પરિણામનું અગાધમાન ધડું) તથા આદિ સજ્જથી જાંતિ વિગેરે

અંધનાં કારણ થાય છે, જેમ દોરડીને વિષે સર્પની શુદ્ધિ એટલે ‘આ સર્પ છે’ એવી ભ્રાંતિ થાય છે તેમ. પરંતુ શુદ્ધ આત્માને વિષે તો તે છે જ નહીં. ૧૭૩.

એતું જ સમાધાન કહે છે.—

દૃઢાજ્ઞાનમયીં શંકામેનામપનિનીપવઃ ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમિચ્છન્તિ શ્રોતું વૈરાગ્યકાંક્ષિણઃ ॥ ૧૭૪ ॥

મૂલાર્થ—આ દૃઢ અજ્ઞાનવાળી શંકાને દૂર કરવા ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલાષાવાળા પુરૂષો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે. ૧૭૪.

ટીકાર્થ—આ પૂર્વે કહેલી અત્યંત ગાઢ અજ્ઞાનમય એટલે અવિ-
વેકવાળી શંકાને-ભ્રાંતિને દૂર કરવાને ઇચ્છતા અને વૈરાગ્યની અભિલા-
ષાવાળા પ્રાણીઓ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રને એટલે અધ્યાત્મને પ્રતિપાદન
કરનાર ગ્રંથને સારી રીતે શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે—તેવી અભિલાષા-
વાળા થાય છે. ૧૭૪.

શાસ્ત્રના અર્થમાં સારી રીતે વિચાર કરવો. એ વિષે ત્રણ રંગો
કરીને શિક્ષા-ઉપદેશ આપે છે.—

દિશઃ પ્રદર્શકં શાસ્ત્રાચન્દ્રન્યાયેન તત્પુનઃ ।

પ્રત્યક્ષવિષયાં શંકાં ન હિ હન્તિ પરોક્ષધીઃ ॥ ૧૭૫ ॥

મૂલાર્થ—તે શાસ્ત્ર શાખાચન્દ્રના ન્યાયવડે કરીને દિશા માત્રને જ
દેખાડનાર છે. કારણ કે પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વિષયવાળી શંકાને હણતું
નથી. ૧૭૫.

ટીકાર્થ—હે ભગ્વ પ્રાણીઓ ! તમે આ પ્રકારે જાણો કે—તે પૂર્વે
કહેલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર શાખાચન્દ્રના ન્યાયે કરીને એટલે ‘જો, આ વૃક્ષની
શાખાપર ચંદ્ર દેખાય છે.’ આ દૃષ્ટાંતે કરીને દિશા માત્રનું દેખાડ-
નાર-જણાવનાર છે. જેમકે “જો આ ચૈતન્યવાળો પદાર્થ છે, તે જ
આત્મા છે.” એ પ્રમાણે દિગ્ માત્ર છે. કારણ કે પરોક્ષ શુદ્ધિ એટ-
લે અસાક્ષાત્ જ્ઞાનવાળું શાસ્ત્ર હોય છે. અને તેના ઉપદેશ કરનાર
સર્વ વસ્તુને સાક્ષાત્ જાણનાર સર્વજ્ઞ હોય છે. તેથી તે શાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ
વિષયવાળી એટલે સ્પષ્ટ એવા આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનને વિશે ઉત્પન્ન
થયેલી અથવા પોતાના અનુભવમાં પ્રત્યક્ષ થયેલી શંકાને હાણતું નથી-
નિરાકરણ કરતું નથી. ૧૭૫.

શંભે શ્વેત્યાનુમાનેઽપિ દોષાત્પીતત્વધીર્યધા ।

શાસ્ત્રજ્ઞાનેઽપિ મિથ્યાધીસંસ્કારાદ્ધન્ધધીસ્તથા ॥ ૧૭૬ ॥

મૂલાર્થ—જેમ શંખને વિષે શ્વેતપાનુનું જ્ઞાન છતાં પણ દોષને ક્ષીણે તેમાં પીત (પીગા) પાનુની બુદ્ધિ થાય છે, તેમ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છતાં પણ મિથ્યા બુદ્ધિના સંસ્કારથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ થાય છે. ૧૭૬.

ટીકાર્થ—જેમ તિમિર રોગ વિનેરે દષ્ટિના દોષથી શંખને વિષે શ્વેતપાનુનું જ્ઞાન છતાં પણ પીત-પીગા વર્ણપાનુની બુદ્ધિ થાય છે, તેજ પ્રકારે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છતાં પણ એટલે શાસ્ત્રથી આત્માનું અબંધપણું બળુકા છતાં પણ મિથ્યાત્વ બુદ્ધિના સંસ્કારથી એટલે વિપરીત બુદ્ધિના સંયોગથી આત્માને વિષે બંધની બુદ્ધિ એટલે આત્મા ' કર્મે કરીને બંધાયો ' એવી ખતિ થાય છે. ૧૭૬.

શ્રુત્યા મત્યા મુહુઃ સ્મૃત્યા સાધાદનુભવન્તિ યે ।

તત્ત્વં ન વન્ધધીસ્તેષામાતમાવન્ધઃ પ્રકાશતે ॥ ૧૭૭ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ વારંવાર તત્ત્વ સાંભળીને, તેનું મનન કરીને તથા સ્મરણ કરીને તેને સાક્ષાત્ અનુભવે છે, તેઓને બંધની બુદ્ધિ ઘટાટી નથી, અને તેઓના આત્મા બંધરહિત પ્રકાશ છે. ૧૭૭.

ટીકાર્થ—સદ્વિવેકને બળનાશ જેઓ વારંવાર સાક્ષ્યથી તત્ત્વને એટલે ભેદ અને પ્રભેદરહિત અવાદિક વસ્તુના સ્વરૂપને સાંભળીને, તેનું મનમાં મનન કરીને તથા તેના પૂર્વાપર સબંધનું સ્મરણ કરીને સાક્ષાત્ અનુભવે છે એટલે પિતાની બુદ્ધિમાં તેને પ્રત્યક્ષ કરે છે, તે વિચારવિચરણ પુરોને બંધની બુદ્ધિ એટલે ' મારો આત્મા બંધાયો છે ' એવી બુદ્ધિ થતી નથી. તેથી શુદ્ધ નિઃશય વૃત્તિએ કરીને બંધરહિત જ આત્મા પ્રકાશે છે, એમ તેઓ કહે છે. ચેતન્યની સત્તાને વિષે જરૂરતા બતિ ભેદે કરીને બૂદી જ રહેલી છે, માટે તેને બંધનો અભાવ છે. ૧૭૭.

હવે મોક્ષનું લક્ષણ કહે છે.—

દ્રવ્યમોક્ષઃ ક્ષયઃ કર્મદ્રવ્યાણાં નાત્મલક્ષણમ્ ।

ભાવમોક્ષસ્તુ તદ્દેતુરાત્મા રત્નધ્રવાન્વયી ॥ ૧૭૮ ॥

મૂલાર્થ—કર્મદ્રવ્યોનો જે ક્ષય તે દ્રવ્યનોજ કહેવાય છે. પણ તે આત્માનું લક્ષણ નથી અને તે દ્રવ્યનોક્ષય દેતુરૂપ સ્વરૂપથી પુણ્ય એવો જે આત્મા તે ભાવમોક્ષ કહેવાય છે. ૧૭૮.

ટીકાર્થ—કર્મને પાતેલ્ય એ તા પુનઃ રુચેને જે તા એકે
અના પ્રદેશની સાથે મેળા તેમને અગત્ય ને ક્રમમાં એકે
માત્ર કર્મનાં દગીમાંના જ ભંગની મુજિ અર્થેન પુનઃપાતેલ
નારા. તે કાંઈ આત્માનું કારણ—આત્મચાલ નથી. એટલે કે મન
કર્મનાં પુનઃમેળા કે જે કર્મથી મિત્ર થોવાં (પુનઃ પડેલાં) જે તે
કર્મોત્પાદી રહિત થાય છે, તેથી દ્રવ્યને માત્ર એટલે તેનું કર્મોત્પાદી
રહિતપણું થાય છે. એટલે તે દ્રવ્યમાત્ર કહેવાય છે. અને મન્યવદેહ
નાદિક ત્રાયુ રમોથી પુનઃ તેમજ દ્રવ્યમાત્રના દેનુરૂપ જે આત્મ
તે આવમાત્ર એટલે પ્રધાન માત્ર કહેવાય છે, કારણ કે તે માત્રથી
પોતાનું પૂનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭૮.

કહેતા અર્થને સ્પષ્ટ કરે છે.—

જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરામૈશ્વર્યં લભતે યદા ।

કર્માણિ કુપિતાનીત્ર ભવન્ત્યાશુ તદા ગૃથહ ॥ ૧૭૯ ॥

મૂલાર્થ—ત્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એક
તાને પામે છે, ત્યારે કર્મો ભણે કોપ પામ્યા હોય તેમ તેનાથી
તત્કાળ જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

ટીકાર્થ—ત્યારે આત્મા જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની સાથે એક
તાને—તત્ત્વમયપણાને પામે છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મો ભણે કોપ
પામ્યા હોય તેમ તત્કાળ અવપ્રદેશોપકી જુદાં પડે છે. ૧૭૯.

અતો રત્નત્રયં મોક્ષસ્તદભાવે કૃતાર્થતા ।

પાસંડિગણલિંગૈશ્વ ગૃહિલિંગૈશ્વ કાપિ ન ॥ ૧૮૦ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને રત્નત્રય રૂપ જ મોક્ષ છે. તે રત્નત્રયને
અભાવે પાખંડીસમૂહના વેપવડે કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેપવડે કરીને
કાંઈ પણ કૃતાર્થપણું નથી. ૧૮૦.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુએ કરીને જે ત્રણ
રત્નમય થયું તે જ મોક્ષ છે, એટલે આત્માનું સ્વસ્વરૂપે રહેયું છે.
તે રત્નત્રયની પ્રાપ્તિને અભાવે પાખંડીઓના અનેક પ્રકારના લિંગે
(વેપે) કરીને એટલે પોતપોતાના મતને અનુસારે વેપને ધારણ કર-
નારા પાખંડીઓના દર્શનના બેદેકરીને નાના પ્રકારના સમૂહને વિષે
જે લિંગો એટલે વસ્ત્રાદિક નેપથ્યની રચના કરવામાં આવે છે તેણે
કરીને તથા ગૃહસ્થીના વેપેકરીને કાંઈપણ કૃતાર્થતા એટલે કિયા

વિનેરેની સંજ્ઞતા નથી. માટે રત્નત્રયથી પુરૂષ એવો વેપ જ મોક્ષને સાધક છે. ખીજું કોઈ નથી. ૧૮૦.

પાશંડિગળિંગેષુ ગૃહિલિંગેષુ ચે રતાઃ ।

ન તે સમયસારસ્ય જ્ઞાતારો ચાલયુદ્ધયઃ ॥ ૧૮૧ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ પાખંડીસમૂહના વેપને વિશે અને ગૃહસ્થીના વેપને વિશે આરાધા છે, તે બાળજુદ્ધિવાળા પુરૂષો સિધ્ધાન્તના તત્ત્વને બાબુનારા નથી. (એમ સમજવું.) ૧૮૧.

ટીકાર્થ—તત્ત્વના સ્વભાવને (રહસ્યને) નહીં બાબુનારા એવા પૂર્વે કહેલા વિવિધ વેપને ધારણ કરનારા પાખંડીઓના વેપને વિશે તથા શ્રાવણાદિક ગૃહસ્થીઓના વેપને વિશે જે આરાધા છે એટલે ‘આ અમારો વેપ મોક્ષસાધક છે’ એમ માનનારા છે, તે બાળકની જેવી જુદ્ધિવાળા-તત્ત્વાતત્ત્વના વિચારરહિત પુરૂષો સિધ્ધાન્તના રહસ્યને ખીલકુલ બાબુનારા નથી-બાબુતા નથી એમ સમજવું. ૧૮૧.

ભાવલિંગરતા ચે સ્યુઃ સર્વસારવિદો હિ તે ।

લિંગસ્યા વા ગૃહસ્યા વા સિધ્યન્તિ ધુતકલ્મષાઃ ॥ ૧૮૨ ॥

મૂલાર્થ—જેઓ ભાવલિંગને વિશે આરાધા છે, તેઓ સર્વ સારને બાબુનારા છે, તેથી તેઓ સાધુલિંગે હોય અથવા ગૃહલિંગે રહેલા હોય, તે પણ તેઓ પાપનો ક્ષય કરીને સિધ્ધિપદ પામે છે. ૧૮૨.

ટીકાર્થ—વસ્તુધર્મને સારી રીતે બાબુનારા જેઓ ભાવલિંગને વિશે એટલે ભાવધી-અલ્પતર જુલિધી જે લિંગ એટલે સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુધર્મની મજ્જા અને જ્ઞાનાદિશ્ચ જે ધર્મીનું લક્ષણ તેને વિશે આરાધા-પ્રીતિમય ચિત્તવાળા હોય છે, તેઓ સર્વ વસ્તુધર્મના સારને એટલે રહસ્યને બોલે છે. તેથી તેઓ સાધુલિંગેરતા વેપમાં રથા હોય, અથવા ગૃહસ્થાવાસને વિશે રથા હોય તે પણ તેઓ પાપમળનો નાશ કરીને સિદ્ધ થાય છે-કૃતાર્થ થાય છે. ૧૮૨.

તેથી કરીને ભાવલિંગની સ્તુતિ-પ્રસંસા કરે છે.—

ભાવલિંગં હિ મોક્ષાંગં દ્રવ્યલિંગમકારણમ્ ।

દ્રવ્યં નાત્યન્તિકં યસ્માન્નાર્થકાન્તિકમિપ્યતે ॥ ૧૮૩ ॥

મૂલાર્થ—ભાવલિંગ એ મોક્ષનું અંગ (કારણ) છે, અને દ્રવ્યલિંગ એ મોક્ષનું કારણ નથી. કારણ કે દ્રવ્યને આત્મલિંગ હિ-છતું નથી, તેમ જ ઐકાન્તિક પણ હિ-છતું નથી. ૧૮૩.

કે તે ફરીને જ્ઞાનાવરણથી આવૃત થાય છે. આ પ્રકારે અહો ! ઘણું ખેદની વાત છે કે વસ્ત્રાદિકને ધારણ કરવામાં શું અવરોધિત છે ? કાંઈ જ નથી. ૧૮૭.

ભાવલિંગાત્તતો મોક્ષો ભિન્નલિંગેષ્વપિ ધ્રુવઃ ।

કદાગ્રહં વિમુચ્યૈતદ્ભાવનીયં મનસ્વિના ॥ ૧૮૮ ॥

મૂલાર્થ—તેથી ફરીને ભિન્ન લિંગવાળાને વિષે પણ ભાવલિંગથી અવશ્ય મોક્ષ છે. માટે કદાગ્રહને મૂકીને મનસ્વી પુરૂષે આ વિષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

ટીકાર્થ—તેથી ફરીને એટલે પૂર્વે કહેલા હેતુઓની પરંપરાએ ફરીને ભાવલિંગથી એટલે સમ્યક્ દર્શન વિગેરેની પ્રાપ્તિથી ભિન્ન લિંગને વિષે પણ એટલે જિનેશ્વરે કહેલા વેપથી બીજા અન્ય તીર્થિકના વેપને વિષે પણ અવશ્યપણે મોક્ષ યાય છે, તો પછી જેમણે જૈન ધર્મ જાણ્યો છે, એવા વસ્ત્રાદિક ધારણ કરનાર મુનિઓનો શો અપરાધ છે કે તેનો વશને લીધે મોક્ષ ન યાય ? તેનો કાંઈ પણ અપરાધ નથી, માટે કદાગ્રહને છોડીને પૂર્વે કહેલી હકીકતનો મનસ્વી પુરૂષે સારી રીતે વિચાર કરવો. ૧૮૮.

અશુદ્ધનયતો હ્યાત્મા વદ્ધો મુક્ત ઇતિ સ્થિતિઃ ।

ન શુદ્ધનયતસ્ત્યેષ વધ્યતે નાપિ મુચ્યતે ॥ ૧૮૯ ॥

મૂલાર્થ—આત્માની અશુદ્ધ નયથી બદ્ધ અને મુક્ત એવી સ્થિતિ કહેવાય છે. પરંતુ શુદ્ધ નયથી તો આ આત્મા બધાતો નથી, તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી. ૧૮૯.

ટીકાર્થ—આત્મા અશુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયને મહાં પણ કરનાર નૈમિષાદિક નયના પક્ષનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ એટલે કર્મ-વટે આરોધિત છે, તથા મુક્ત એટલે કર્મરહિત છે, એ પ્રમાણે અવસ્થાવાળો કહેવાય છે. પરંતુ આ જીવ શુદ્ધ નયથી એટલે ઉત્પાદ અને વ્યયરહિત વસ્તુનું સમર્થન કરવાવડે ફરીને પર સમદ (શુદ્ધ) નયનો આશ્રય કરવાથી બદ્ધ પણ થતો નથી, કારણ કે સદા એકજ સ્વરૂપ છે. તેમ જ મુક્ત પણ થતો નથી, કારણ કે સર્વદા બધથી રહિત છે. ૧૮૯.

હવે ઉપસાધાર કરતાં કહે છે.—

અન્યયવ્યતિરેકાભ્યામાત્મતત્ત્વવિનિશ્ચયમ્ ।

નવમ્યોઽપિ હિ તત્ત્વેભ્યઃ કુર્યાદેયં વિચક્ષણઃ ॥ ૧૯૦ ॥

મૂલાર્થ—આ પ્રમાણે વિચક્ષણુ પુરૂષે નવ તત્ત્વોથકી અન્વય અને બ્રહ્મિરેકવડે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો. ૧૯૦.

દીકાર્થ—આ પ્રમાણે એટલે પૂર્વે કહેલી રીત પ્રમાણે જિનાગમ-ને વિષે નિપુણ પુરૂષે ઇવાદિક નવે તત્ત્વોથકી એટલે ઉપચારથી રહિત એવા સત્ પદાર્થોથકી અન્વય—નવ તત્ત્વોની સાથે ઐક્યતા અને બ્રહ્મિરેક એટલે તેની સાથે ભિન્નતા—તેણે કરીને આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય એટલે વાસ્તવિક અવસ્થરૂપનો નિરધાર કરવો. ૧૯૦.

इदं हि परमाध्यात्मममृतं ह्यद एव च ।

इदं हि परमं ज्ञानं योगोऽयं परमः स्मृतः ॥ ૧૯૧ ॥

મૂલાર્થ—આ ઉત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મ છે, આ જ અમૃત છે, આ જ ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, અને આજ પરમ યોગ કહેલો છે. ૧૯૧.

દીકાર્થ—આ આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય તેજ સર્વોત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મરૂપ છે, આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય અથવા પરોક્ષ જ્ઞાન તે એકજ અમૃત એટલે શકળ કર્મરૂપી રોગને હરણ કરનાર દોષાથી અમૃત સમાન છે, એ જ પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન છે; કારણ કે તે સર્વજ્ઞપણાનું કારણ છે. તથા એ જ પરમ એટલે સર્વમાં પ્રધાન યોગ એટલે મોક્ષનો ઉપાય કહેલો છે. ૧૯૧.

गुह्याद्गुह्यतरं तत्त्वमेतत्सूक्ष्मनयाश्रितम् ।

न देयं स्वल्पबुद्धीनां तं ह्येतस्य विदंબकाः ॥ ૧૯૨ ॥

મૂલાર્થ—આ ગુહ્યથી પણ ગુહ્ય એતું તત્ત્વ સૂક્ષ્મ નયને આશ્રિ-ત છે. તેથી અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ તત્ત્વ આપવા યોગ્ય નથી. કાર-ણ કે તેઓ આ તત્ત્વની (રહસ્યની) વિદંબના કરનારા છે. ૧૯૨.

દીકાર્થ—આ આત્મવિનિશ્ચય ગુહ્યથી પણ અતિ ગુહ્ય (ગુહ્ય-શબ્દવા યોગ્ય) એતું રહસ્ય છે અને તે સૂક્ષ્મ—નિપુણ બુદ્ધિથી જાણવા યોગ્ય ને નય તેના આધારવાળું છે. તેથી આ તત્ત્વ અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરૂષોને આપવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે અલ્પ બુદ્ધિ-વાળાઓ આ સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વના વિદંબક એટલે અલ્પજ્ઞપણાને લીધે તેના તિરસ્કાર કરનારા છે. ૧૯૨.

સંકા—તેવા અલ્પ બુદ્ધિવાળાને આ રહસ્ય આપવામાં શો દોષ પ્રાપ્ત થાય છે ? તે સંકાપર કહે છે.—

जनानामल्पबुद्धीनां नैव तत्तत्त्वं हितायहम् ।

निर्वलानां धुपार्तानां भोजनं चक्रिणो यथा ॥ ૧૯૩ ॥

રૂપ તરંગસમૂહના કોણાહુતથી-ન્યનિથી ત્રાસ પામતા એવા પુત્ર
વાદીરૂપ એટલે એકાન્ત પશુને કહેનારા વાદીજનોરૂપ પ્રાપ્ત
સમૂહવડે જેમાં કુપણરૂપ એટલે મતવિરોધરૂપ પવંતો વૃત્તિ
છે, તથા વિરુદ્ધ અર્થ રહિત વિસ્તારવાળી યુક્તિઓરૂપ-ધો
પ્રકારના નયોના પ્રમાણવડે અર્થને નિશ્ચય કરનારા પ્રકારોરૂપ વડે
ઓનો પ્રેરણ થવાથી જે મનોહર છે, તથા જે સ્વાદાદરૂપ મનો
નિત્ય. અનિત્ય વિગેરે અનેકાંત વાદરૂપ મર્મોદાવડે-ચારે પ્રાપ્ત
યુક્ત છે, તે શ્રી જિનસારાનરૂપ એટલે સત્યતાદિક મુંદરપણા
અને મત પ્રમાણવાળી તફમીવડે યુક્ત એવા જિનામમરૂપ સમૂહ
દોડીને ખીજા કોઈનો તું આશ્રય કરતો નથી. એટલે મજતો વધે
અર્થ સમૂહ અને જિનામમની સરખામણી પાતળિતાની પુરિષો મા
નેથી. અને તેજ પ્રમાણે સર્વ ભાખું. ૧૬૭.

જિનામમ પ્રેરિત રૂપને આપનાર દોષથી કષ્ટવૃક્તી પ્રાપ્ત
વડે તેની સ્તુતિ કરે છે.—

પૂર્ણઃ પુણ્યનયમમાણરચનાપુણીઃ સદાસ્યારમે-

શાસ્ત્રજ્ઞાનાઘ્નઃ મદા વિજયતે સ્વાદ્વાદકલ્પદ્રુમા ।

પદમાભ્યાતિભોઃ પ્રસાદકુમુભોઃ વદ્યસંનાસમભૂ-

ર્વેશઃ મૌર્યમુદ્રમત્યનિમતેસ્થાસમવાતોઽરે ॥ ૧૬૮ ॥

મૌર્યેશઃ મૌર્યેશઃ આર્યશાસ્ત્રી રચનામાં પવિત્ર નેત્રો અને રૂપ
નાની રચનારૂપ પુણ્યના વડે પુણ્ય અને નિવૃત્તિનારૂપ કલ્પનાનો સમાવેશ
કરનારૂપ નેત્રો રચનારૂપ નેત્રો ॥ નેત્રો વડેથી બહાર પડતા અભો
અર્થે અન્યનાની સંપાત્ત રચનામાં પ્રસારરૂપ પુણ્યના વડે પુણ્યનારૂપ
કલ્પનારૂપ રૂપે આ રૂપે રૂપે આ રૂપે ॥ ૧૬૮

કેવલેશઃ મૌર્યેશઃ આર્યશાસ્ત્રી રચનામાં પવિત્ર નેત્રો અને રૂપ
નાની રચનારૂપ પુણ્યના વડે પુણ્ય અને નિવૃત્તિનારૂપ કલ્પનાનો સમાવેશ
કરનારૂપ નેત્રો રચનારૂપ નેત્રો ॥ નેત્રો વડેથી બહાર પડતા અભો
અર્થે અન્યનાની સંપાત્ત રચનામાં પ્રસારરૂપ પુણ્યના વડે પુણ્યનારૂપ
કલ્પનારૂપ રૂપે આ રૂપે રૂપે આ રૂપે ॥ ૧૬૮

૧૫ ઉપવનની બાંધિ આનિયત્ર મુનધને વને છે—મૂકે છે અર્થાત્ આપે છે. ૧૬૮.

જિનાયમનું ઉમતપાનું દોષાથી મેરૂ પવેતની ઉપમાયડે તેની મુતિ કરે છે.—

વિગ્રોત્તર્ગગુભાવવાદરચનાસાનુશ્રિયાલક્રુતઃ

શ્રદ્ધાનન્દનચન્દનદુમનિમમ્મશોભસત્સારમઃ ।

આમ્યન્નિઃ પરદર્શનમહર્ગણરાસેવ્યમાનઃ સદા

તર્કસ્વર્ણનિહોષ્ણિતો વિજયતે જૈનાગમો મન્દરઃ ॥૧૯૯॥

મુદ્ધાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્સવે અને મુખ અપવાદની રચના-રૂપી શિખરોની શોભાવડે જે અલકૃત છે, અક્ષરૂપી નંદનવનમાં રહેલા નંદનવૃક્ષો સદા બુદ્ધિયથી જેમાં મુનધ પ્રસરી રહે છે, પરિશ્રમભય કરતાં અન્ય દર્શનોરૂપી નાના સમુદયડે નિરતર જે સેવાતો છે અને તર્કરૂપી મુનધાની શિખાઓવડે જે અતિ ઉમત છે એવો જિનાયમરૂપી મેરૂ પવેત વિનયવન વને છે. ૧૬૮.

દીકાર્થ—નાના પ્રકારના ઉત્સવો એટલે સામાન્ય સનાતન ધર્મના જ્વલપ્રસાર તથા મુખ એટલે નિર્દોષ અપવાદો એટલે કારણ વિશેષે નંદવવા લાગે ધર્મના જ્વલપ્રસારની રચનારૂપી-ચાલીના વિન્ધાસરૂપી શિખરોની શોભાવડે અલકૃત—મૂનારથી શોભતો, અક્ષર-જિનવચન પર આસ્તિકપાત્રારૂપ નંદન વનમાં નંદન વૃક્ષના જેવી બુદ્ધિયથી જેમાં મુનધાનારૂપી મુનધનો સમુદય પ્રસરી રહે છે એવો, તથા પરિશ્રમભય કરતાં અન્ય દર્શનો એટલે જેન દર્શનથી અતિરિક્ત બીજા દર્શનો અર્થાત્ ધર્મ અને ધર્મોના અભેદ દોષાથી બીજા દર્શનોએ રૂપી મુખાદિક નંદોના સમુદયો સર્વે સેવાતો—આશય કરાતો, તથા સન-ન્યાયના વિચારોરૂપી કાંચન શિખાઓવડે અતિ ઉમત, એવો જન સિદ્ધાન્તરૂપી મેરૂ પવેત જ્યવંત વને છે. ૧૬૮.

જિનાયમ મહા પ્રકાશકારક દોષાથી તેની મુખની ઉપમાયડે મુતિ કરે છે.—

સ્વાર્હાપાગમસ્તમાંસિ જગતિ ક્ષીયન્તે એવ ક્ષણા-

દધ્વાનો વિશદીભવન્તિ નિવિઢા નિદ્રા દશોર્ગચ્છતિ ।

યસ્મિન્નનુદિતે પ્રમાણદિવસપ્રારંભકલ્યાણિની

પ્રાદિત્યં નયગીર્દધાતિ સ રવિર્જૈનાગમો નન્દતાત્ ॥૨૦૦॥

રૂપ તરંગસમુદયના કોણાલુપથી-ધ્વનિથી ત્રાસ પામતા એક પુત્ર
વાદીરૂપ એટલે એકાન્ત પશુને કહેનારા વાદીજનોરૂપ ૧૫૫૫
સમુદયને જેમાં કુપરૂપ એટલે મતવિરોધરૂપ પરંતે પુત્ર
છે, તથા વિરૂદ્ધ અર્થ સહિત વિસ્તારવાળી પુત્રિએરૂપ-પુત્ર
પ્રકારના નવોના પ્રમાણુવડે અર્થને નિશ્ચય કરનારા પ્રાણેરૂપ
એના પ્રવેશ થવાથી જે મનોહર છે, તથા જે સ્વાદરૂપ
નિત્ય, અનિત્ય વિગેરે અનેકાંત વાદરૂપ મર્ધાવડે-આરે ૧૫૫૬
પુત્ર છે, તે થી જિનસારાનરૂપ એટલે સત્યતાદિક મુદ્રરૂપ
અને મત્ત પ્રમાણવાળી લક્ષ્મીવડે પુત્ર એવા જિનાવમરૂપ મુદ્ર
છોડીને બીજા કોઈનો નું આશ્રય કરતો નથી, એટલે અજ્ઞાન
અર્થ સમુદ્ર અને જિનાવમની સરખામણી પાતપાતાની પુત્રિ
જેવી. અને તેજ પ્રમાણે સારૂ જાણુ. ૧૫૭.

જિનાવમ દર્શિત રૂપને આપનાર દેવતાથી કાપરૂપની કાપ
હો તેની સ્તુતિ કરે છે.—

પૂર્વઃ પુણ્યવયમમાણરચનાપુણ્યઃ સદાસ્થારમે-

ભાગ્યજ્ઞાનકલઃ સદા વિનયતે સ્વાદ્યાદકલ્પદુમ્ભા ।

વનમાલ્યતિભઃ પ્રવાદકુમુદીઃ વદ્વદસીનાસમમ્ભૂ-

નૂંવા મોક્ષમપુદ્ગલમિમતેસ્વાત્મવાતાત્મી ॥ ૧૬૬ ॥

પૂર્વઃ પૂર્વ આરંભ આરંભથી રચનામાં પવિત્ર તોય અને ૧૫
પ્રવાદકુમુદી કુમુદી પુત્ર અને વનમાલ્યરૂપ રચનામાં વનમાલ્ય
વદ્વદસીનાસમમ્ભૂ હો છે, તેના પાશ્વે બીજી પીઠાં અ
વનમાલ્ય વનમાલ્ય વનમાલ્ય વનમાલ્ય વનમાલ્ય વનમાલ્ય
૧૬૬૦૧ ૧૬૬૦૨ ૧૬૬૦૩ ૧૬૬૦૪ ૧૬૬૦૫ ૧૬૬૦૬ ૧૬૬૦૭ ૧૬૬૦૮ ૧૬૬૦૯ ૧૬૬૧૦

દીર્ઘાંત વાન આરંભ-દીર્ઘાંત આરંભ અર્થે ૧૬૬૧૧ ૧૬૬૧૨ ૧૬૬૧૩ ૧૬૬૧૪ ૧૬૬૧૫ ૧૬૬૧૬ ૧૬૬૧૭ ૧૬૬૧૮ ૧૬૬૧૯ ૧૬૬૨૦
૧૬૬૨૧ ૧૬૬૨૨ ૧૬૬૨૩ ૧૬૬૨૪ ૧૬૬૨૫ ૧૬૬૨૬ ૧૬૬૨૭ ૧૬૬૨૮ ૧૬૬૨૯ ૧૬૬૩૦
૧૬૬૩૧ ૧૬૬૩૨ ૧૬૬૩૩ ૧૬૬૩૪ ૧૬૬૩૫ ૧૬૬૩૬ ૧૬૬૩૭ ૧૬૬૩૮ ૧૬૬૩૯ ૧૬૬૪૦
૧૬૬૪૧ ૧૬૬૪૨ ૧૬૬૪૩ ૧૬૬૪૪ ૧૬૬૪૫ ૧૬૬૪૬ ૧૬૬૪૭ ૧૬૬૪૮ ૧૬૬૪૯ ૧૬૬૫૦
૧૬૬૫૧ ૧૬૬૫૨ ૧૬૬૫૩ ૧૬૬૫૪ ૧૬૬૫૫ ૧૬૬૫૬ ૧૬૬૫૭ ૧૬૬૫૮ ૧૬૬૫૯ ૧૬૬૬૦
૧૬૬૬૧ ૧૬૬૬૨ ૧૬૬૬૩ ૧૬૬૬૪ ૧૬૬૬૫ ૧૬૬૬૬ ૧૬૬૬૭ ૧૬૬૬૮ ૧૬૬૬૯ ૧૬૬૭૦
૧૬૬૭૧ ૧૬૬૭૨ ૧૬૬૭૩ ૧૬૬૭૪ ૧૬૬૭૫ ૧૬૬૭૬ ૧૬૬૭૭ ૧૬૬૭૮ ૧૬૬૭૯ ૧૬૬૮૦
૧૬૬૮૧ ૧૬૬૮૨ ૧૬૬૮૩ ૧૬૬૮૪ ૧૬૬૮૫ ૧૬૬૮૬ ૧૬૬૮૭ ૧૬૬૮૮ ૧૬૬૮૯ ૧૬૬૯૦
૧૬૬૯૧ ૧૬૬૯૨ ૧૬૬૯૩ ૧૬૬૯૪ ૧૬૬૯૫ ૧૬૬૯૬ ૧૬૬૯૭ ૧૬૬૯૮ ૧૬૬૯૯ ૧૬૭૦૦

સોડ્યં નિઃસ્વનિધિગ્રહવ્યવસિતો ચેતાલકોપક્રમો

નાયં સર્વેહિતાયહે જિનમતે તત્ત્વપ્રસિદ્ધાધિનામ્ ॥૨૦૪॥

મૂલાર્થ—અન્ય ધર્મીઓને પર મતનો તિરસ્કાર કર્યા વિના પોતાનો મત સાધવો દુષ્કર છે, અને તે તિરસ્કાર કરવાથી ચિત્ત કષાયરૂપી પોકે કરીને કલુષ (મલિન) થાય છે. તે આ નિર્ધનના નિધાનને પ્રહાનુ કરવામાં ઉદ્યમવત થયેલો ચેતાલના કોપનો વેગ છે, અને તે વેગ તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થોઓને સર્વને દિતકર એવા જિનાન-મને વિષે નથી. ૨૦૪.

ટીકાર્થ—પરવાદીઓને એટલે અન્ય દર્શનના વક્તાઓને પર-અન્ય દર્શનનો આક્ષેપ એટલે અસહોચનું આક્ષેપણ, નિંદા, તિરસ્કાર અથવા પોતાના મતનો મર્વે કર્યો વિના પોતાનો મત દુઃશામ્ય ॥ એટલે સિદ્ધ કરવો અશક્ય છે, અને તે પરમતનો તિરસ્કાર વિનેદે કરવાથી મન કષાયરૂપી કાદવવડે મલિન થાય છે. તે તિરસ્કારાદિક આપાર નિર્ધનના નિધાનનું હરાનુ કરવાના વિધિમાં ઉદ્યમવત થયેલા એવા ચેતાલના—મૂતના આવેશવાળા મૂતકના કોપના વેગ જેવો છે, કેમકે તેનાવડે ધર્મરૂપી ધનનું હરાનુ થવાપાતું છે. આ હુમ્મણું કંદેલો પ્રકાર પારમાર્થિક જ્ઞાનના પ્રયોજનવાળા પુરૂષોને સર્વને દિતકારક એવા જિનાનમને વિષે ખીલકુલ નથી. ૨૦૪.

હવે જિનાનમને વિષે પોતાનું મન અત્યંત લીન થયેલું છે, તે કર્તા દેખાડે છે.—

પાર્તાઃ સન્તિ સહસ્રશઃ પ્રતિમતં જ્ઞાનાંશયચ્ચક્રમા-

શ્વેતસ્તાનુ ન નઃ પ્રયાતિ નિતરાં લીનં જિનેન્દ્રાગમે ।

નોત્સર્પન્તિ હતાઃ કતિ પ્રતિદિસં પુષ્પઃ પવિત્રા મર્ષા

તામ્યો નૈતિ રતિં રસાલકલિકારછસ્તુ પુંસ્કોફિટઃ ૨૦૫

મૂલાર્થ—દરેક દર્શનમાં જ્ઞાનના લેસથી જેનો ક્રમ બાંધેલો છે, એવી હેબરો પાર્તાઓ છે, તોપણ જિનેશ્વરના આશ્રમમાં અત્યંત લીન થયેલું અમારું મન તે પાર્તાઓ તરફ જતું નથી. કેમકે વસ્તુ-જાતુમાં દરેક દિશાએ પુષ્પોથી પવિત્ર એવી ફેરથી લગાઓ નથી દેખાતી? અર્થાત્ ધબ્બી દેખાય છે, તોપણ આમલી મંજરીમાં આસક્ત થયેલો કોકિલ પક્ષી તે લગાઓ પર પ્રીતિ પામતો નથી. ૨૦૫.

વર્તે છે” ઇત્યાદિ પદસમુદાયરૂપ ચાક્રોની રચનાં સ્વરૂપને પ્રગટ કરનાર અને જિનેશ્વરના ગુણોના સત્કવિની કાચકૃતિને, તથા ગણધર્મશાસ્ત્રિક મુસાધુ વિપાદિકને તેમજ અગ્નિ શબ્દ દોષાથી શાસ્ત્રના પાઠ આલંબનમૂલ કલા છે, એટલે ચિત્તના નિગ્રહ માટે કહેલાં છે. ૧૪.

“હેતુના આલંબનની ગવેપણા રા માટે કરવી ૧૮ આશંકા પર કહે છે.—

આલંબનૈઃ પ્રશસ્તૈઃ પ્રાયો ભાવઃ પ્રસન્ન એવ :

इति सालंबनयोगी मनः शुभालंबनं दध्यात्

મૂલાર્થ—જેથી કરીને પ્રશસ્ત આલંબનોવડે પ્રાયે ભાવજ થાય છે, તેથી કરીને આલંબનના અપવાદો ન શુભ આલંબનવાળું કરવું. ૧૫.

ટીકાર્થ—જેથી કરીને શુભ આલંબનોએ કરીને કરવા લાયક પદાર્થોએ કરીને પ્રાયે પ્રશસ્ત એટલે શ્રેયકળામ આવે છે, તેથી કરીને આલંબનની જરૂરીઆતવાળું મુનિએ શુભ આલંબનવાળું એટલે ઉપર કહેલા પ્રાલંબનવાળું મન કરવું. ૧૫.

શુભ આલંબનવાળું મન થયે છતે જે કરવાનું છે, તે

સાલંબનં ક્ષણમપિ ક્ષણમપિ કુર્યાન્મનો નિરાલં

इत्यनुभंवपरिपाकादाकालं स्यान्निरालंबम् ॥ ૧

મૂલાર્થ—મનને ક્ષણવાર આલંબનવાળું કરવું, આ આલંબન રહિત કરવું. એમ કરતાં કરતાં અનુભવનો પરિમન છંદગીપર્યંત આલંબનરહિત થાય છે. ૧૬.

ટીકાર્થ—ક્ષણવાર મનને આલંબનવાળું એટલે શુભ કરવું તથા ક્ષણવાર આલંબન રહિત એટલે બાહ્ય વિષય કરીને આત્માને વિષેજ વ્યાપ્ત થયેલું કરવું. આ પ્રકારે અનુભવનો પરિપાક થવાથી એટલે પ્રત્યક્ષની જેવું આત્મ અનુભવ અને તેના અત્યંત રસાળપણાએ કરીને તેમાં નિતેના પરિપાક-તદ્ગુણ અનુભવ પરિપાક થવાથી જીવન પર્યંત લંબન એટલે બાહ્ય આશય રહિત થાય છે. ૧૬.

હરે યાનુ રજોકાવરે તેનું કથ કહે છે.—

આલંબ્યકપદાર્થં યદા ન કિચિદ્વિચિન્તયેદન્યત્ ।

અનુપનતેન્ધનચહિવયુપસાન્તં સ્યાત્તદા ચેતઃ ॥ ૧૭ ॥

મૂલાર્થ—અપારે મન એક પદાર્થનો આશ્રય કરીને તે વિના બીજું કંઈ પણ ચિત્તવે નહીં, ત્યારે જેને દિધન પ્રાપ્ત થયાં નથી એવા અગ્નિની જેમ તે મન (પરિભ્રામે) સાત થાય છે. ૧૭.

ટીકાર્થ—અપારે એટલે જે દશાને વિશે એક-અદ્વિતીય પદાર્થને એટલે દ્રવ્યરૂપ અથવા પર્યાયરૂપ એક બાવનું આત્મન કરીને એટલે તેને ધ્યેયપણે મહત્ત્વ કરીને પછી કંઈ પણ બીજું એટલે તેથી બિન્ન દ્રવ્ય કે પર્યાયનું ચિત્તવન મન કરે નહીં, ત્યારે એટલે તે અવસ્થામાં જેને કાષ્ઠનો સમતુ પ્રાપ્ત થયો નથી એવા અગ્નિની જેમ મન સાત થઈ જાય છે અર્થાત્ સમઅને નિર્વેદના (માં) સ્થાયીપણાને પામે છે. ૧૭.

શોકમદમદનમત્સરકલહકદામહવિષાદવૈરાગિ ।

ધીયન્તે શાન્તહૃદામનુભવ ઇવાત્ર સાક્ષી નઃ ॥ ૧૮ ॥

મૂલાર્થ—શાંત હૃદયચાળાના શોક, મદ, ક્રમ, મત્સર, કલહ, કદામહ, વિષાદ અને વૈર એ સર્વે ધીન થાય છે. આ બાબતમાં અમારો અનુભવ જ સાક્ષીરૂપ છે. ૧૮.

ટીકાર્થ—શાંત હૃદયચાળાના—સમ યુક્ત ચિત્તચાળાના શોક એટલે કલહ વિષેનાદિકવડે ઉત્પન્ન થયેલો ચિત્તનો ઉદ્ભવ અથવા પશ્ચાત્તાપ, જાત્યાદિક આદ્ય પ્રકારના મદ, ક્રમવિકાર, મત્સર—પરના ગુણોનું અસહન (દંબ્યા), કલહ—વાતુચુર્ક, કદામહ—અસહ આમહ, વિષાદ—કાર્ય કરવાની અશક્તિ અને વૈર તે વિરોધ, એ સર્વે ક્ષય પામે છે. આ વિશે એટલે શાંત મનચાળાના શોકાદિકનો નાશ થવાના વિષયમાં અમારો અનુભવ જ એટલે પ્રવટ થયેલી ગુણુત્પત્તિનું સાક્ષાત્ દર્શન કરનારી અમારી શુદ્ધિ જ સાક્ષીભૂત ॥ એટલે તેને સાક્ષાત્ જોનાર છે. ૧૮.

શાન્તે મનસિ જ્યોતિઃ પ્રકાશતે શાન્તમાત્મનઃ સહજમ્ ।

મસ્મીભવત્યવિદ્યા મોહધ્વાન્તં ચિલયમેતિ ॥ ૧૯ ॥

મૂલાર્થ—મન શાંત થયે સતે આત્માની સ્વાભાવિક અને શાંત જ્યોતિ પ્રકાશે છે, અવિદ્યા ભસ્મીભૂત થાય છે, અને મોહરૂપી અધ-કારનો લય થાય છે. ૧૯.

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળ
ધ્યાય છે, મન, વાલ્મી અને કાયાના વ્યાપારોનો સમગ્ર નિરોધ
તેમની આત્માને વિશે સર્વથા અસત્તા ધાય છે, સર્વથા
કર્મનો ક્ષય ધાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થાય
તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૬.

आत्ममनोगुणवृत्तिर्विविच्य यः प्रतिपदं विजानाति ।

कुशलानुबन्धयुक्तः प्राप्नोति ब्रह्मभूयमसी ॥ २५ ॥

મહાર્થ—જે પુરૂષ આત્મા અને મનના મુખોની વૃત્તિઓને
પદે વિવેચન કરવા પૂર્વક જાણે છે, કુશળ અનુબધે કરીને યુક્ત
તે પુરૂષ બ્રહ્મપણાને પામે છે. ૨૫.

ટીકાર્થ—જે વિવેકી પુરુષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક જડત્વાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે જીવના ગુણની પણ જીવપદ પ્રત્યે અને મનના ગુણને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન એટલે પૃથક્ પૃથક્ વિભાગ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના કૃપાપાત્રોને જ નિશ્ચય કરે છે તે, કૃમિજનના જે માફ તેના અનુષ્ઠાને અનુષ્ઠે કરીને યુક્ત એવો જ્ઞાની પુરુષ પ્રજ્ઞાપાત્રને—માફને પામે છે.

ब्रह्मस्थो ब्रह्मज्ञो ब्रह्म प्राप्नोति तत्र किं चित्रम् ।

ब्रह्मविदां वक्षमाऽपि ब्रह्मवित्तामाननुभवामः ॥ २१ ॥

ଅନୁସନ୍ଧାନ—ଅନୁସନ୍ଧାନ ଯେଉଁଠି ଅନୁସନ୍ଧାନର ସମ୍ପର୍କ ପାରି, ତେଣୁ
 ଅନୁସନ୍ଧାନ ? ଏହା ଅନୁସନ୍ଧାନର ଏକାକୀ ପ୍ରାୟ ଅନୁସନ୍ଧାନ ଦିଅ
 ଅନୁସନ୍ଧାନର ଶିଳ୍ପ. ୨୨.

ଶିକ୍ଷା—ଏ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦରେ ପରମାତ୍ମାଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଶାନ୍ତରା ଶିକ୍ଷା
 ଶବ୍ଦରେ ଶିକ୍ଷା, ଏହା ଏ ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶୁଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା
 ଶିକ୍ଷା, ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦରେ ଶୁଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା ଶିକ୍ଷା ଶିକ୍ଷା ଶିକ୍ଷା
 ଶିକ୍ଷା, ପରମ୍ଭା ଅକ୍ଷର ଶବ୍ଦରେ ଶୁଦ୍ଧ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା
 ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା
 ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା
 ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା
 ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା
 ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷାରେ ଶିକ୍ଷା

अज्ञाध्वयनेषु मत्तं अज्ञाद्यादतगदस्यदनामे ।

* * * * *

- 6 -

મૂલાર્થ—અભ્યાસપનમાં અદાર દબાર પદના ભાવોવડે જે અભ્યાસ કરેલું છે, તેને જે યોગીએ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે યોગી અભ્યાસી પર એટલે પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૭.

ટીકાર્થ—અદાર દબાર વાક્યોવડે કહેલા ભાવોવડે એટલે આચારના પ્રકારોવડે અભ્યાસપનમાં એટલે ધીમાન્ આચારાંગના આઠ અભ્યાસપનમાં જે અભ્યાસે સચિન્નત્વ કહેલું છે, તે આચાર૨૫ અભ્યાસે જે યોગીએ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરેલું છે તે યોગી—મુમુક્ષુ અભ્યાસી એટલે એકને ધારણ કરનારા અભ્યાસી પાનુ પર-પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૭.

ધ્યેયોડયં સેચ્યોડયં કાર્યા મક્ષિધ્ય કૃતધિયાસ્યૈવ ।

અસ્મિન્ ગુરુત્વયુક્ત્યા મુતરઃ મંમારસિન્ધુરપિ ॥ ૨૮ ॥

મૂલાર્થ—પંક્તિ પુરૂષ આ ધ્યાન કરવાલાયક છે, આ સેવવાલાયક છે, અને તેની જ ભક્તિ કરવાલાયક છે. તથા તેને વિષે શુદ્ધિ સમવાપી સંસારસાગર નુમે તગવાલાયક થાય છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—વિદ્વાન પુરૂષે આ અદાર દબાર અભ્યાસપને જાણનાર મુનિ ધ્યાન કરવાલાયક છે, એ જ નેત્રવાલાયક છે, અને એ જ્ઞાનીની જ ભક્તિ કરવાલાયક છે. તથા આ જ્ઞાનીને વિષે જ શુદ્ધિ સમવાપી એટલે કે “આ જ મારા ગુરુ છે એમ માનવાપી સંસારરૂપી સમુદ્ર પાનુ મુખે કરીને તરવાલાયક થાય છે. તો પછી બીજું શું કહે છે ? ૨૮.

પૂર્વે કહેલા આચારને ધારણ કરવાનાં આ સામગ્રી પાતાનું અસામર્થ્ય બતાવે છે.—

અવલંબ્યેચ્છાયોગં પૂર્ણાચારાસહિષ્ણવશ્ચ વયમ્ ।

મક્ષ્યા પરમમુનીનાં તદીયપદવીમનુસરામઃ ॥ ૨૯ ॥

મૂલાર્થ—પૂર્વ આચારને પાળવામાં અસમર્થ એવા અમે ઇચ્છા-યોગનું અવલંબન કરીને પ્રધાન મુનિના પદવીને તેમના માર્ગને જ અનુસરીએ છીએ. ૨૯.

ટીકાર્થ—અમે એટલે યજ્ઞાવિજય નાશ કહેલા સમગ્ર આચારને એટલે મુમુક્ષુ જનની બચાવ, મર્થ છીએ. ત્યારે તે કહેવાનો કોઈ પ્રશ્ન કરે, તેન કહે છે કે—ઈ કહેવામાં, સામગ્રીવામાં અને ઉપ-પ્રામિરૂપ ઇચ્છાવાન એટલે છે. ૨૯.

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન થાય છે, મન, વાણી અને કાયાના બાહ્યારોનો સમગ્ર નિરોધ એટલે તેમની આત્માને વિશે સર્વથા અસક્તા થાય છે, સર્વથા સર્વ કર્મનો ક્ષય થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થાય છે તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૬.

આત્મમનોગુણવૃત્તિર્વિવિચ્ચ ચઃ પ્રતિપદં વિજાનાતિ ।

કુશલાનુવન્ધયુક્તઃ પ્રાપ્નોતિ વ્રજભૂયમસૌ ॥ ૨૫ ॥

મહાર્થ—જે પુરુષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે વિવેચન કરવા પૂર્વે જાણે છે, કુશળ અનુભવ કરીને યુક્ત એવો તે પુરુષ વ્રજભૂમિને પામે છે. ૨૫.

દીકાર્થ—જે વિરોધી પુરુષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક અને જડનાદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે જીવના ગુણુની વૃત્તિને જીવન પ્રત્યે અને મનના ગુણુને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિવેચન કરીને એકે પુરુષ પુરુષ વિભાવ કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપસાધનપદે જાણે છે-નિઃસ્વ કરે છે તે, કુશળતા જે મોક્ષ તેના અનુભવ એકે જાણે કરીને યુક્ત એવો જ્ઞાની પુરુષ વ્રજભૂમિને-મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

વ્રજસ્થો વ્રજસૌ વ્રજ પ્રાપ્નોતિ તથા કિં ચિત્રમ્ ।

વ્રજસિદ્ધિં વ્રજમાદપિ વ્રજચિત્તાગાનનુભવમામઃ ॥ ૨૬ ॥

મહાર્થ—વ્રજના રહેલા વ્રજજાતી વ્રજને પામે, તેમાં મું બાધકો! પરંતુ વ્રજજાતીના વચનથી થાય અને વ્રજના વિજ્ઞાનને અનુભવિએ ડીએ. ૨૬.

દીકાર્થ—જે વ્રજ એટલે પરમાત્માને વિશે જ્ઞાનના ઉપસાધનપદે રહેલા જે વ્રજ જે વ્રજને એટલે નિર્વિકાર મુદ્ધ ચેતન્યને જાણે છે તે વ્રજને એટલે મુદ્ધ ચેતન્યને પામે તેમાં મું બાધકો! જ્ઞાન ૨૬. ૧૨૩ વ્રજ એટલે મુદ્ધ ચેતન્યને જાણનાર વ્રજજાતીઆના કચ્છની-કચ્છનીથી થાય વ્રજના વિજ્ઞાનને એટલે વિજ્ઞાનપદના કેરક એકે જાણે અનુભવિએ ડીએ, અને જ્ઞાની જુદીકરે તેને વ્રજના વ્રજ-વ્રજને ડીએ. ૨૬.

વ્રજાત્મવનેષુ મતં વ્રજાટ્ટાદનમદ્યવદમાઃ ।

વેનામ નન્યર્થ યોગો મ વ્રજગઃ વરમઃ ॥ ૨૭ ॥

પ્રશ્નાર્થ—અધ્યાપયનમાં અદાર હલ્લર પદના બાવોવટે લે અથ
ઉ, તેને લે ચોળીએ સંપૂર્ણ પ્રાપ્ત કર્યું છે. તે ચોળી અધથી પર
પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૩.

ટીકાર્થ—અદાર હલ્લર વાક્યોવટે કહેલા બાવોવટે એટલે આ-
પ્રકારોવટે અધ્યાપયનમાં એટલે શ્રીમાન્ આચારાંનના આદ-
નમાં લે અધને સચિરતર કહેલું છે, તે આચારરૂપ અધને લે
મે પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરેલું છે, તે ચોળી—મુમુક્ષુ અધથી એટલે
ધારાનું કરનારા અધથી પાનું પર-પ્રકૃષ્ટ છે. ૨૪.

ધ્યેયોડયં સેવ્યોડયં કાર્યા મફિધ્ય કૃતધિવાસ્યય ।

અસ્મિન્ ગુરુત્વયુક્ત્યા સુતરાઃ મંસારસિન્ધુરપિ ॥ ૨૮ ॥

પ્રશ્નાર્થ—પણિ પુરૂષે આ ધ્યાન કરવાગ્રાપક છે. આ નેવવા-
છે, અને તેની જ ભક્તિ કરવાગ્રાપક છે. તથા નેને વિષે
જે રાખવાથી સરસારસાનર નુખે તરવાગ્રાપક થાય છે. ૨૮.

ટીકાર્થ—વિદ્વાન પુરૂષે આ અદાર હલ્લર અધભાવને બાળનાર
ધ્યાન કરવાગ્રાપક છે, એ જ નેવવાગ્રાપક છે, અને એ જાનીની
કિ કરવાગ્રાપક છે. તથા આ જાનીને વિષે જ ગુરુપૂજિ રાખ-
એટલે કે “આ જ નારા ગુરુ છે” એમ માનવાથી નવાગ્રાપી
પાનું મુખે કરીને તરવાગ્રાપક થાય છે, તો પડી બીજું મું
છે ? ૨૮.

પૂર્વે કહેલા આચારને ધારાનું કરવામાં આ સાચકાર પાતાનું
પૂર્વે બતાવે છે.—

અવલંબ્યેચ્છાયોગં પૂર્ણાચારામદિવ્યવધ વયમ્ ।

મત્તયા પરમમુનીનાં તદીયવદવીમનુમરામઃ ॥ ૨૯ ॥

પ્રશ્નાર્થ—પૂર્ણ આધારને પાળવાના અસમર્થ એવા અમે ઉપ-
અવલંબન કરીને પ્રધાન મુનિઓની ભક્તિવટે તેમના આયને
સારીએ છીએ. ૨૯.

ટીકાર્થ—અમે એટલે સંગાવિજય ભામના મુનિ પૂર્વે કહેલા સમય
ને એટલે મુમુક્ષુ જનની નવત્તાર પ્રવૃત્તિને પાળવામાં અસ-
મર્થ. “ત્યારે તે કહેવાનો પ્રપાત રા માટે કરો છો ?” એમ
કહે, તેને કહે છે કે—ઉપદેશવાને એટલે તે આચારને
જ, સાંભળવાનાં અને કપટેન આપવાનાં પ્રેરિતના વિષયની
પ ઉપદેશને એટલે નાદારિક વિવેચાસિન્ય કપ.વેના આચાર

વિશેષ સર્વ ભાવોને પ્રકાશ કરનાર કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન થાય છે, મન, ચાતુરી અને કાયાના આપારોનો સમગ્ર નિરોધ એટલે તેમની આત્માને વિશે સર્વથા અસત્તા થાય છે, સર્વથા સર્વ કર્મનો રૂપ થાય છે તથા મોક્ષસ્થાનમાં જ્યારે નિવાસ થાય છે તે સમયે પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે. ૨૪.

આત્મમનોગુણવૃત્તિર્ચિવિચ્ચ યઃ પ્રતિપદં વિજાનાતિ ।

કુશલાનુબંધયુક્તઃ પ્રાપ્નોતિ બ્રહ્મભૂયમસી ॥ ૨૫ ॥

મહાર્થ—જે પુરુષ આત્મા અને મનના ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે વિરેચન કરવા પ્રારંભ જાણે છે, કુશળ અનુબંધ કરીને યુક્ત ઈશ્વરો તે પુરુષ પ્રસન્નમાત્રને પામે છે. ૨૫.

ટીકા—જે વિરેચી પુરુષ આત્મા અને મનના જ્ઞાનાદિક અને વૃત્તિદિક ગુણોની વૃત્તિઓને દરેક પદે એટલે ઇચ્છા ગુણની વૃત્તિને ઇચ્છા પ્રત્યે અને મનના ગુણને વૃત્તિને મનપદ પ્રત્યે વિરેચન કરીને એટલે પુરુષ પુરુષ વિજ્ઞાન કરીને વિશેષપણે—જ્ઞાનના ઉપયોગપદે મનુષ્ય-નિર્માણ કરે છે તે, કુશળતા જે મોક્ષ તેના અનુબંધ એટલે મનના કરીને યુક્ત ઈશ્વરો તેની પુરુષ પ્રસન્નમાત્રને-મોક્ષને પામે છે. ૨૫.

તત્ત્વસ્યો તત્ત્વજ્ઞો બ્રહ્મ પ્રાપ્નોતિ સત્ર કિં ચિત્રમ્ ।

તત્ત્વવિદાં વચમાઽપિ બ્રહ્મવિલામ્બાનનુભવામઃ ॥ ૨૬ ॥

મહાર્થ—મદ્વના રહેલા બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મને પામે, તેમાં શું આશ્ચર્ય? પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનીના વચનથી થાવું એમ બ્રહ્મના વિલામ્બ અનુભવીને લીધે. ૨૬.

ટીકા—જે તત્ત્વ એટલે પરમાત્માને વિશે જ્ઞાનના ઉપયોગપદે રહેલા કે વચ જે બ્રહ્મને એટલે નિર્વિકાર મુક્ત ચૈતન્યને જાણે છે તે બ્રહ્મને એટલે મુક્ત ચૈતન્યને પામે તેમાં શું આશ્ચર્ય? કહે ॥ ૨૬ ॥ પરંતુ તત્ત્વ એટલે મુક્ત ચૈતન્યને જાવનાર-બ્રહ્મજ્ઞાનીએના વચનના ઉપયોગપદે થવું બ્રહ્મના વિલામ્બને એટલે વિલામ્બના ઉપયોગપદે એમ અનુભવીને લીધે. એમ બ્રહ્મજ્ઞાની જુદાકે તેને તત્ત્વના અર્થને જાણે. ૨૬.

તત્ત્વજ્ઞવનેષુ મનં બ્રહ્માટ્ટાદસમદશ્યવદનાર્થઃ ।

વેનામ્બ નન્યને યોગી મ તત્ત્વજ્ઞઃ પરમઃ ॥ ૨૭ ॥

ને કમું છે, તે જ બતાવે છે.—

ચાલઃ પદયતિ લિદ્ધં મધ્યમબુદ્ધિર્વિચારયતિ વૃત્તમ્ ।

આગમતત્ત્વં તુ યુષઃ પરીક્ષતે સર્વયક્ષેન ॥ ૩૭ ॥

મૂલાર્થ—બાળક ક્રિયને લુએ છે, મધ્યમ બુદ્ધિવાળો માણસ આચરણને વિચારે છે, પણ પઠિત પુરુષ તો સર્વ પ્રયત્નવડે આગમના તત્ત્વની જ પરીક્ષા કરે છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—બાળક એટલે બાળબુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની ક્રિયને એટલે શાયેચ અથવા જરામુકુટ વિગેરેથી મંડિત વેષ તથા પ્રત્યુપેક્ષણ-દેક ક્રિયાને લુએ છે. એટલે કે આવા ક્રિયને જ્યાં લુએ છે, ત્યાં બાસક્રિયાળો થાય છે. તથા મધ્યમ બુદ્ધિવાળો એટલે સ્થૂળ વિષયમાં પંડિત પુરુષ વૃત્તને એટલે આઠ પ્રવચન માતાનું પાલનરૂપ ધારિત્રાદિક દ્વિત પ્રવૃત્તિને વિચારે છે (લુએ છે), એટલે તેમાં મુદર-રણુને તથા અમુદરપણુને ધર્મ અધર્મપણે માને છે. પરંતુ પંડિત એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થને મહત્ત્વ કરનાર વિચક્ષણુ પુરુષ તો સર્વે યત્નવડે-અધ્યયનવડે આગમના તત્ત્વની એટલે સત્ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર શાસ્ત્રના શોધની પરીક્ષા કરે છે એટલે તે આધારે દૂષિતપણું અને અદૂષિત-પણું લુએ છે; તેથી કરીને બાળ અને મધ્યમ બુદ્ધિવાળાને શુદ્ધ ધર્મમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે અને તેમનાપર અનુગ્રહ કરવા માટે જ્ઞાનવાન શુદ્ધ પણુ પોતે વેષ, ક્રિયા અને પ્રવચનમાત્રના પાલનને વેષે શુદ્ધ બવસ્થા મારણુ કરવી. ૩૭.

હવે અધિકારની સમાપ્તિ પર્વત કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે.—

નિશ્ચિત્યાગમતત્ત્વં તસ્માદુત્સૃગ્ય લોકસંજ્ઞાં ચ ।

શ્રદ્ધાવિવેકસારં યતિતત્ત્વં યોગિના નિત્યમ્ ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આગમના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને યોગીએ નિરંતર શ્રદ્ધા અને વિવેક પરત્વે જાન કરવો. ૩૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા કારણથી આગમના તત્ત્વનો એટલે સિદ્ધાંતના પરમાર્થનો નિશ્ચય કરીને એટલે બહુશ્રુત માને પોતાના અનુભવની સમૃત્તિવડે તેનું અવધારણુ કરીને તથા લોક-સંજ્ઞાનો એટલે શાસ્ત્રની અપેક્ષારહિત લોકરૂઢિનો ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધા એટલે સર્વજ્ઞના વચનપર શુદ્ધ આસ્તિકપણું અને વિવેક એટલે ડભ અને પુદ્ગળના સ્વભાવ તથા વિભાવાદિકની ભિન્નતાનું જ્ઞાન,

એ કશું છે, તે જ બતાવે છે.—

ચાલઃ પશ્યતિ લિઙ્ગં મધ્યમબુદ્ધિર્વિચારયતિ ધૃતમ્ ।

આગમતત્ત્વં તુ બુધઃ પરીક્ષતે સર્વયત્નેન ॥ ૩૭ ॥

મૂલાર્થ—બાળક કિંમતે જુએ છે, મધ્યમ બુદ્ધિવાળો માણસ આચરણને વિચારે છે, પણ પરિત પુરુષ તો સર્વ પ્રયત્નવડે આગમના તત્ત્વની જ પરીક્ષા કરે છે. ૩૭.

ટીકાર્થ—બાળક એટલે બાળબુદ્ધિવાળો અસાધી કિંમતે એટલે કેશબોધ અથવા જરામુકુટ વિગેરેથી મંદિત વેષ તથા પ્રત્યુપેક્ષણાદિક ક્રિયાને જુએ છે, એટલે કે આગ કિંમતે ન્યાં જુએ છે, ત્યાં આસક્તિવાળો યાય છે. તથા મધ્યમ બુદ્ધિવાળો એટલે સ્મૂળ વિષયોમાં પંડિત પુરુષ ધૃતને એટલે આઠ પ્રયત્ન માતાનું પાલનરૂપ આદિત્રાદિક દિત પ્રવૃત્તિને વિચારે છે (જુએ છે), એટલે તેમાં મુંદર-પણાને તથા અમુંદરપણાને ધર્મ અધર્મપણે માને છે. પરંતુ પંડિત એટલે સૂક્ષ્મ પદાર્થને મહત્ત્વ કરનાર વિચક્ષણ પુરુષ તો સર્વ યત્નવડે ઉદ્યમવડે આગમના તત્ત્વની એટલે સત્ અર્થનો પ્રકાશ કરનાર સાત્ત્વના બાધની પરીક્ષા કરે છે એટલે તે આધારે દૂષિતપણું અને અદૂષિતપણું જુએ છે; તેથી કરીને બાળ અને મધ્યમ બુદ્ધિવાળાને શુદ્ધ ધર્મમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે અને તેમનાપર અનુમત્ત કરવા માટે જ્ઞાનવાન શુદ્ધે પણ પોતે વેષ, ક્રિયા અને પ્રવચનમાત્રના પાલનને વિષે શુદ્ધ અવસ્થા ધારણ કરવી. ૩૭.

હવે અધિકારની સમાપ્તિ પર્વત કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરે છે.—

નિશ્ચિત્યાગમતત્ત્વં તસ્માદુત્સૃજ્ય લોકસંજ્ઞાં ચ ।

શ્રદ્ધાવિવેકસારં યતિતત્ત્વં યોગિના નિત્યમ્ ॥ ૩૮ ॥

મૂલાર્થ—તેથી કરીને આગમના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરીને તથા લોકસંજ્ઞાનો ત્યાગ કરીને યોગીએ નિરંતર શ્રદ્ધા અને વિવેક પરત્વે યત્ન કરવો. ૩૮.

ટીકાર્થ—તેથી કરીને એટલે પૂર્વે કહેલા કારણથી આગમના તત્ત્વનો એટલે સિદ્ધાંતના પરમાર્થનો નિશ્ચય કરીને એટલે બહુધૃત અને પોતાના અનુભવની સ્મૃતિવડે તેનું અવધારણ કરીને તથા લોકસંજ્ઞાનો એટલે સાત્ત્વની અપેક્ષારહિત લોકરૂઢિનો ત્યાગ કરીને શ્રદ્ધા એટલે સર્વજ્ઞના વચનપર શુદ્ધ આસ્તિકપણું અને વિવેક એટલે જીવ અને પુરુષજના સ્વભાવ તથા વિશ્વાધારિકની ભિન્નતાનું જ્ઞાન,

એ બંનેની જેમ શુદ્ધિ થાય તેમ યોગીએ—મુમુક્ષુ જને સંવેદ થવ કરવો—ઉદ્ધમમાં તત્પર થવું. ૩૮.

નિન્દ્યો ન કોઽપિ લોકઃ પાપિષ્ઠેષ્વપિ ભવસ્યિતિશ્ચિન્ત્યા ।

પૂજ્યા ગુણગરિમાદ્યા ધાર્યો રાગો ગુણલવેઽપિ ॥ ૩૯ ॥

મૂલાર્થ—કોઈ પણ લોકની નિંદા કરવી નહીં, પાપીને વિશે પણ ભવસ્થિતિનું ચિંતવન કરવું, ગુણોના ગૌરવવડે પૂર્વે એવા જનોની પૂજા કરવી, ગુણના લેશને વિશે પણ રાગ ધારણ કરવો. ૩૯.

ટીકાર્થ—તથા યોગીએ કોઈ પણ ધર્મબુદ્ધિથી રહિત એવા દુઃખી જનોની નિંદા કરવી નહીં. તથા પાપકાર્ય કરવાની રૂચિવાળાને ભેદને પણ ભવસ્થિતિ એટલે સદા વિષયાસવાળી સંસારની બન્ધ-સ્થાનો વિચાર કરવો. (તેની ભવસ્થિતિ દીર્ઘ બાણી તેનાપર દ્વેષ ન કરવો.) તથા જ્ઞાનાદિક ગુણોએ કરીને જે ગરિષ્ઠપણું, તેણે કરીતે પૂર્ણ એવા જનોની પૂજા કરવી એટલે યથાયોગ્ય પુષ્પ, ચંદન, આહાર અને વસ્ત્ર વિગેરેવડે તેમનો સત્કાર કરવો. તથા ગુણના લેશથી પણ મુક્ત એવા પ્રાણીપર પ્રેમ ધારણ કરવો. ૩૯.

પ્રાહ્યં હિતમપિ ચાલાદાલાપર્વર્જનસ્ય ન દ્વેષ્યમ્ ।

ત્યક્તવ્યા ચ પરાશા પાશા ઇવ સંગમા જ્ઞેયાઃ ॥ ૪૦ ॥

મૂલાર્થ—બાળક પાસેથી પણ હિત વચનને ગ્રહણ કરવું, દુર્જનના પ્રેલાપ સાંભળી દ્વેષભાવ ન કરવો, પારકી આશાનો ત્યાગ કરવો, સર્વ સંયોગો પાશની જેવા બાંધવા. ૪૦.

ટીકાર્થ—બાળકના મુખમાંથી પણ નીકળેલું હિતવચન હોય તે તે ગ્રહણ કરવું. તથા દુર્જન એટલે ખળ પુરૂષના નિંદા વચનો સાંભળી તેનાપર દ્વેષભાવ ન કરવો. તથા પરાની એટલે આત્માધિકી ભિન્ન એવા પુદ્ગળાદિકના સુખની આશાનો-સ્પૃહાનો ત્યાગ કરવો. તથા (સાંસારિક-પૌદ્ગલિક) સર્વ સંયોગો પાશની જેવા એટલે બંધનની જેવા (બંધનરૂપ) બાંધવા. ૪૦.

સ્તુત્યા સમયો ન કાર્યઃ કોપોઽપિ ચ નિન્દયા જનૈઃ કૃતયા ।

સેવ્યા ધર્માચાર્યાસ્તત્ત્વં જિજ્ઞાસનીયં ચ ॥ ૪૧ ॥

મૂલાર્થ—બીજા માણસોએ કરેલી સ્તુતિવડે ગર્વ ન કરવો, અને તેમની કરેલી નિંદાવડે કોપ પણ ન કરવો, ધર્માચાર્યનું સેવન કરવું તત્ત્વને બાંધવાની ઈચ્છા કરવી. ૪૧.

ટીકાર્થ—તથા સ્તુતિવડે એટલે અન્ય જનોએ કરેલી પોતાની પ્રસારા સાંભળીને નર્વ કરવો નહીં, તથા અજ્ઞાની મનુષ્યોએ કરેલી પોતાની નિદા-હીનતાવડે તેનાપર ક્રોધ કરવો નહીં, ધર્મને ઉપદેશ કરનાર ગુરુઓની સેવા-પર્યુપાસના કરવી, તથા તત્ત્વ એટલે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છા કરવી એટલે જાણવા માટે (નિરંતર) ઉપ-ભવત થવું. ૪૧.

શૌર્ષ સ્થિર્યમદંભો વૈરાગ્યં ચાત્મનિમ્નહઃ કાર્યઃ ।

હૃદયા ભયગતદોષાશ્ચિન્ત્યં દેહાદિવૈરુપ્યમ્ ॥ ૪૨ ॥

મુક્તાર્થ—શૌર્ય, સ્થિરતા, અદંભ, વૈરાગ્ય અને આત્માનો નિમ્નહ કરવો, સંસારમાં રહેલા દોષો જોવા, અને દેહાદિકનું વિરૂપપણું ચિંતવવું. ૪૨.

ટીકાર્થ—શૌર્ય એટલે મતને વિષે પવિત્રતા, સ્થિરતા એટલે વિપત્તિને વિષે ધૈર્ય, અદંભ એટલે આચારહિતપણું, વૈરાગ્ય એટલે સંસારવાસથી ઉદ્દેશ તથા આત્માનો નિમ્નહ એટલે મનનો ન્ય-આટ-લી ખાખત કરવા લાયક છે તે કરવી, યતા સંસારમાં રહેલા જીવના જે દોષો એટલે તેમને પ્રાપ્ત યતા જન્મ, મરણ અને નરકપાત વિગેરે ઉપદ્રવો-તેને જ્ઞાનચક્રવર્તીએ જોવા, તથા દેહાદિકની વિરૂપતા એટલે સરીર, ધન, યોવન અને સ્ત્રી વિગેરેનું વિપરીતપણું ચિંતવવું, અર્થાત્ દેહાદિક જાણવામાં હોય તે કરતાં ભૂદા પ્રકારના ધર્મ જાણ છે, એમ ધ્યાનપૂર્વક વિચારવું. ૪૨.

ભક્તિર્ભગવતિ ધાર્યા સેવ્યો દેશઃ સદા વિવિક્તશ્ચ ।

સ્થાતઃપર્યં સમ્યક્ત્વે વિશ્વાસ્યો ન પ્રમાદરિપુઃ ॥ ૪૩ ॥

મુક્તાર્થ—ભગવાન જિનેશ્વર ઉપર ભક્તિ ધારણ કરવી, એકાંત પ્રદેશનું નિરંતર સેવન કરવું, સમ્યક્ત્વને વિષે સ્થિર રહેવું, પ્રમાદ-રૂપી સાત્રુને વિશ્વાસ કરવો નહીં. ૪૩.

ટીકાર્થ—ભગવાન જિનેશ્વરને વિષે ભક્તિ એટલે પૂજા તથા બાહુમાનને ધારણ કરવું—તેને હૃદયમાં સ્થાપન કરવું, તથા સર્વદા વિવિક્ત દેશનું એટલે સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસક વિગેરેના રહિતપણાએ કરીને એકાંત એવા સ્થાનનું સેવન કરવું—તેવા સ્થાનમાં સ્થિતિ કરવી, તથા સમ્યક્ત્વને વિષે એટલે શુદ્ધ મદ્દાને વિષે રહેવું એટલે ઉપયોગ સહિત વર્તવું તથા પ્રમાદ એટલે અવરંધ કર્તવ્યને વિષે જે

આગળ તેરૂપે શત્રુનો કિંચિત્ પણ-સ્વલ્પ કાળ પણ વિચાર કરવો નહીં. અર્થાત્ તેનો ત્યાગ કરવો. ૪૩.

ધ્યેયાત્મબોધનિષ્ઠા સર્વત્રૈવાગમઃ પુરસ્કાર્યઃ ।

ત્યક્તવ્યાઃ કુવિકલ્પાઃ સ્યેયં વૃદ્ધાનુવૃત્ત્યા ચ ॥ ૪૪ ॥

મૂલાર્થ—આત્મજ્ઞાનની નિષ્ઠાનું ધ્યાન કરવું, સર્વત્ર આગમને આગળ કરવા, કુવિકલ્પોનો ત્યાગ કરવો, વૃદ્ધજનોની અનુવૃત્તિથી રહેવું. ૪૪.

ટીકાર્થ—તથા આત્મબોધની નિષ્ઠા એટલે પોતાના આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનની પૂર્ણતા ચિંતવવી, તેમાં સ્થિતિ કરવી તથા નિશ્ચે કરીને સર્વ કાર્યોમાં આગમ એટલે સિદ્ધાન્તનું વચન આગળ કરવું એટલે મોક્ષનાં સમગ્ર સાધનોને વિષે પ્રથમ તેનું ધ્યાન કરવું, અર્થાત્ આગમને અનુસારેજ પ્રવર્તવું, તથા કુવિકલ્પોનો—અશુભ મનોરથોનો ત્યાગ કરવો, તથા વૃદ્ધોની અનુવૃત્તિવડે એટલે વૃદ્ધ પુરૂષોની પરંપરાને અનુસારે રહેવું એટલે પ્રવર્તન કરવું. ૪૪.

સાક્ષાત્કાર્યં તત્ત્વં ચિદ્રૂપાનન્દમેવુરૈર્ભાવ્યમ્ ।

હિતકારી જ્ઞાનવતામનુભવવેદ્યઃ પ્રકારોઽયમ્ ॥ ૪૫ ॥

મૂલાર્થ—તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો, તથા આત્માનંદવડે પૂર્ણ થવું. આ અનુભવવડે જાણવા લાયક પ્રકાર જ્ઞાનીઓને હિતકારી છે. ૪૫.

ટીકાર્થ—તથા તત્ત્વનો એટલે આત્માદિક વસ્તુના સદ્ભાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો એટલે પોતાની બુદ્ધિને પ્રત્યક્ષ કરવો, તથા આત્માનંદવડે એટલે આત્માના આહ્વાદ વડે મેદુર એટલે પુષ્ટ અથવા પૂર્ણ થવું. આ શિક્ષાના અનુક્રમથી કહેલો અને અનુભવવડે એટલે સાક્ષાત્ અજ્ઞ, ધ્રોત અને મનના જ્ઞાનવડે જાણી સકાય તેવો પ્રકાર એટલે આત્મસ્વરૂપને અનુરૂપ વર્તના જ્ઞાની જનોને એટલે પદાર્થ જ્ઞાનથી શોભતા પુરૂષોને હિતકારી છે એટલે શુભ અને ઇષ્ટ એવી સિદ્ધિને કરનાર અથવા મંગળકારક છે. ૪૫.

। इत्यनुभवाधिकारः ।

। अथ प्रशस्तिः ।

પૂર્વોક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત થયેલો અનુભવી સમજનોની સ્તુતિ કરે છે, તેથી અહીં પણ પ્રથમ સમજનની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.—

વેપાં કૈરવકુન્દવૃન્દસત્તમૃત્કર્પૂરશુચા ગુણા

માલિન્યં વ્યપનીય ચેતસિ નૃણાં વૈશઘમાતન્વતે ।

સન્તઃ સન્તુ મયિ પ્રસન્નમનસસ્તે કેડવિ ગૌણીકૃત-

સ્વાર્થા મુલ્યપરોપકારવિધયોઽત્યુચ્છૃંસલૈઃ કિં લલૈઃ ૪૬

મૂલાર્થ—જેમના કૈરવ અને કુંદના પુષ્પો, ચંદ્ર તથા કર્પૂરની જેવા
૧ ગુણો મનુષ્યોના ચિત્તમાં મલિનતાને દૂર કરી નિર્મળતાને
દે છે, તે સ્વાર્થને ગૌણ કરનારા અને પરોપકારની વિધિને મુખ્ય
રા કોઈક સત્પુરો માણપર પ્રસન્ન મનવાળા થાઓ. ઉદ્ધત
ખળ પુરોપોવડે શું ? (ખળ પુરોપોનું શું પ્રયોજન છે ?)
નહીં. ૪૬.

ીકાર્થ—તેઓ એટલે હમણું કહેવારો એવા ગુણસમૃદ્ધવડે
કેટલાએક સત્પુરો માણપર પ્રસન્ન મનવાળા—સત્કથિત-
થાઓ, કે જેઓના એટલે જે સન્નનોના ગુણો એટલે ધર્મની
ના પ્રકારો કૈરવ એટલે ચેત પુષ્પો અને કુંદ પુષ્પોના સમૃદ્ધ તથા
કાંતિનો સમૃદ્ધ અને કર્પૂરના સમૃદ્ધ જેવા મુખ એટલે દોષરૂપી
કૃત દોષાપી તથા કીર્તિરૂપી ગુણધવાળા દોષાપી ઉલ્લભ
મુદ્ધ પુરોપોના મનમાં મલિનતાને—દોષરૂપી કાળાશને દૂર
નિર્મળતાને—ગુણોપી ચતા દેદીપ્યપણાને વિસ્તારે છે. તે
કેવા છે ? તે કહે છે.—જેઓએ સ્વાર્થને એટલે પાતાનાં
સને ગૌણ કર્યા છે એટલે પ્રધાનપણાથી દૂર કર્યા છે અર્થાત્
સ્વાર્થને અમુખ્યપણે ધારણ કર્યો છે, તથા જેમના પરોપકાર-
વેઓ એટલે અન્યને ગુણ પ્રાધાન્ય ઉત્પન્ન કરાવનાર ઉપકારના
—સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકારો મુખ્ય-પ્રધાન છે, એવા સત્પુ-
રાપર પ્રસન્ન થાઓ. પછી અત્યંત ઉચ્છૃંખળ એટલે મર્પાદાના
રહિત એવા ખળ-દુર્જનોની કદાચ અપ્રસન્નતા થાય તો
? કોઈજ નહીં. ૪૬.

સત્પુરોના પરોપકારનો પ્રકાર દેખાડે છે—

પ્રન્ધાર્યાન્ પ્રગુણીકરોતિ સુકવિર્યલેન વેપાં પ્રધા-

તાતન્વન્તિ કૃપાકટાક્ષલહરીલાવળ્યતઃ સઙ્ગનાઃ ।

માકન્દદ્રુમમઙ્ગરીં વિતનુતે ચિત્રા મધુ

ન્યં પ્રથયન્તિ

૧૫૭૫

મુક્તાર્થ—સત્કવિ યત્નવડે ગ્રંથના અર્થોને સરલ (તૈયાર) કરે છે, પણ તેમની ખ્યાતિ તો સજ્જનો કૃપાકટાક્ષની લહરીના લાવણ્યથી વિસ્તારે છે. જેમ મુંદર વસંત ઋતુની લક્ષ્મી આમ્રવૃક્ષની મંજરીને વિસ્તારે છે, પણ તેના સૌભાગ્યને તો કોકિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારવડે (સર્વત્ર) પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

ટીકાર્થ—સારા એટલે ધર્મપ્રધાન કવિ—સૂક્ષ્મ અર્થોના સંદર્ભ કરનાર પંડિત ગ્રંથ એટલે ઘણા અર્થોને જેમાં સુદ્ધિત કરાય તેવા સામ્યવિશેષરૂપી અર્થોને ઘણા ઉદ્યમવડે સરળ કરે છે અને તે ગ્રંથોની ખ્યાતિને સજ્જનો-સત્પુરુષો કૃપારૂપી—અન્યના અનુગ્રહની બુદ્ધિરૂપી કટાક્ષવડે—આનંદ સહિત દક્ષિણા લક્ષ્યવડે ઉત્પન્ન થયેલી બાધતરંગની મેલીએ ઉત્પન્ન કરેલા લાવણ્યવડે-ગ્રેમના મુંદરપણાવડે વિસ્તારે છે. શી રીતે? કે જેમ આનંદ આપનારી વસંતલક્ષ્મી-વસંત ઋતુની તદ્દિ અથવા સોભા આમ્રવૃક્ષની મંજરીને વિસ્તારે છે-ઉત્પન્ન કરે છે, પાપુ ત્યાર પછી કોકિલ પક્ષીઓ પંચમ સ્વરના ચમત્કારે કરીને-મનોહર રાખે કરીને તેના સૌભાગ્યને-સર્વ લોકના પ્રિયપણાને પ્રસિદ્ધ કરે છે. ૪૭.

કુન્જનની હ્રમ્બારૂપી રાપેથી રક્ષણ કરનાર સજ્જનના પ્રભાવની સ્તુતિ કરે છે.—

દોષોલેખવિષઃ સલાનનધિલાલુરથાય કોપાઙ્ગવલન
નિહ્વાદિર્નનુ કં ગુણં ન ગુણિનાં ચાલે ક્ષયં પ્રાપયેત્ ।

ન સ્વાચ્છેત્રવલપ્રભાવભવનં દિવ્યોપધી સંનિધી

ચાત્રાર્ધોપનિગદિદો શુભદ્દાં કાઠણ્યગુણ્યવ્રધા ॥ ૪૮ ॥

મુક્તાર્થ—જે નાઆપેના કેપનિગદિને જાનુનારા અને મુખ મૂદવ ઘટક પૂરેલી કૃપારૂપી પુણ્યની ખ્યાતિરૂપ મોટા પ્રભાવને વાળનકારી દિવ્ય બોધથી નવીનતા ન હોય, તો દોષના ઉચ્ચારવડે નિવૃત્તિ અને કોપથી અજ્ઞાતવચન થયેલો જિજ્ઞાસુ મને મને પૂરવ્યા મુનરૂપી નિવૃત્તિથી નીકળીને નુસી પૂરેલાના કપા વિક્ષિપ્તવ્ય નુનરૂપી કપ ન પમાડે? મને નુનને ક્ષય પમાડે. ૪૮

ટીકાર્થ—જે નમ આવી? ખજ પૂરવ્યા મુખરૂપી નિવૃત્તિથી એક અજ્ઞાનમાં નીકળીને, નુનને વિશે દોષના આરોપ ઉચ્ચારવા દેલે નિવૃત્તિ અને કોપવડે એક નુન કેવળ દોષવડે ચાત્રાર્ધ અજ્ઞાતવચન થયેલ એક દુઃસાનુકર્ષ અજ્ઞાને ગ્રાસી જિજ્ઞા

રૂપી સપે ગુણી પુરુષોના કયા વૃદ્ધિ પામતા ગુણુને-જ્ઞાનાદિક ગુણુને
દાય-વિનાશ ન પમાડે ? અર્થાત્ સર્વને નાશ પમાડે. પરંતુ જે
શાસ્ત્રોવડે-આગમોવડે વાચ્ય જે અર્થ એટલે આત્માના સ્વરૂપ
વિગેરે પદાર્થો તેમના ઉપનિષદને એટલે સારાંશને યથાર્થપણે જાણનારા
તથા ગુણ હૃદયવાળા એટલે પરોપકાર વિગેરેથી કલ્યાણકારક અંતઃક-
રણુવાળા પુરુષોની કૃપાભાવવાળી પવિત્ર ખ્યાતિરૂપ અને મહા
મહિમાના સ્થાનરૂપ દિવ્ય ઔપચી એટલે મનોહર અત્રૌકિક વિષનાશક
પદાર્થ સમીપે હોય તો તે થઈ ન શકે—ન હોય તોજ થઈ શકે. ૪૮.

હવે સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી મતિનું હરણુ કરવારૂપ સમજ-
નના ગુણુની સ્તુતિ કરે છે.—

ઉત્તાનાર્થગિરાં સ્વતોડપ્યવગમાન્નિઃસારતાં મેનિરે
ગંભીરાર્થસમર્થને ઘત સ્વતાઃ કાઠિન્યદોષં દદુઃ ।

તત્કો નામ ગુણોડસ્તુ કદ્ય સુકવિઃ કિં કાવ્યમિત્યાદિકાં
સ્થિત્યુચ્છેદમતિં હરન્તિ નિયતા દૃષ્ટા વ્યવસ્થાઃ સત્તામૃદૃ

મૂલાર્થ—અહો ! ખજ પુરુષો મુગમ અર્થવાળી વાણીને પોતાની
મેળે જ જાણવાથી નિઃસાર માને છે, અને ગંભીર અર્થ કહેવામાં
કઠિનતાનો દોષ આપે છે. તેથી કરીને એવે કયો ગુણુ, કયો સત્કવિ
અને કયું કાવ્ય હોય ? કે જે આવા પ્રકારની સ્થિતિને ઉચ્છેદ કરનારી
બુદ્ધિને સત્પુરુષોની નિયત વ્યવસ્થા જોવાથી હરણુ કરે. ૪૯.

ટીકાર્થ—અહો ! મહા કષ્ટ છે કે દુર્લભ પુરુષો મુગમપણાએ
કરીને પ્રગટ અર્થવાળી કવિની વાણીને—જ્યાં પદાદિક રચનાને પોતાની
બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સમજવાને લીધે એટલે તે ગુણેથી બોધરૂપ
હોવાને લીધે તેના અર્થની રકુતિ થવાથી તેને નિઃસાર એટલે પ્રાકૃત
જેવી માને છે, એટલે ‘આ વાણીમાં શું છે ? કાંઈજ નથી’ એ
પ્રમાણે માને છે. તથા ગંભીર અર્થના સમર્થનમાં એટલે સૂક્ષ્મ
ભાવાર્થની રચનાદ્વારા કહેલા અર્થમાં કઠિનતાનો દોષ આપે છે, એટલે
“આ વાણીનું દુર્જેયપણું હોવાથી નિરૂપણોની જ છે” એ પ્રમાણે
દ્રવ્યજુ આપે છે. તેથી કરીને ખજ પુરુષોના મનને રંજન કરે તેવો
કયો કવિત્વાદિક ગુણુ હોય ? કયો ગુણાત્માદિક સત્કવિ એટલે
કુશળ શાસ્ત્રકર્તા હોય ? અને કેવી કવિતા એટલે ધર્માદિકનું પ્રતિપાદન
કરનાર વાક્ય રચના હોય ? કોઈપણ ન હોય. આથી સર્વત્ર દોષના જ
ગવેષણમાં તત્પર અને સ્થિતિનો ઉચ્છેદ કરનારી બુદ્ધિનું એટલે

જગત્ની અવસ્થાનું ઉત્થાપન કરનારી બુદ્ધિનું સત્પુરુષોની નિયત એટલે સતત પરંપરાથી શુદ્ધ એવી અવસ્થા એટલે મુજનતાની સ્થિતિ જ નિવારણ કરે છે. ૪૯.

ખજ તથા સજ્જનની પરિણતિના વિષમપણાને દૃષ્ટાંત સહિત બતાવે છે.—

અધ્યાત્મામૃતવર્ષિणीमपि कथामापीय सन्तः सुखं
गाहन्ते विषमुद्गिरन्ति तु खला वैषम्यमेतत्कुतः ।

નેદં વાહ્યુતમિન્દુદીધિતિપિવાઃ પ્રીતાશ્ચકોરા મૃશં

किं न स्युर्वत चक्रवाकतरुणास्त्वत्यन्तखेदातुराः ॥ ૫૦ ॥

મૂલાર્થ—અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની વૃદ્ધિ કરનારી કથાનું પાન કરીને સત્પુરુષો મુખ પામે છે, અને તે જ કથાનું પાન કરીને ખજ પુરુષો વિષને કાઢે છે. આ પ્રમાણે તેમની વિષમતા ક્યાંથી થઈ? અથવા તો તે કાંઈપણ અદ્ભુત નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરતાં ચક્રોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય છે, પણ યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો શું અત્યંત ખેદયુક્ત નથી થતા? થાય છે જ. ૫૦.

દીકાર્થ—સત્પુરુષો આત્મભાવ એટલે રાગ, દ્વેષ, મોહ, હિંસા, વિષય અને કપાય વિગેરેના પરિહારનો આશય કરીને કહેવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા અધ્યાત્મરૂપી અમૃતની એટલે જન્મ મરણાદિક રોગનો નાશ કરનાર મુધાની વૃદ્ધિ કરનાર કથાનું પાન કરીને એટલે સાશ્વત્માં કહેલી ધર્મવાર્તાનું સારી રીતે આદરપૂર્વક શ્રવણ કરીને મુખ-આનંદ પામે છે. અને તેવીજ કથાને સાંભળીને દુર્જનો વિષ કાઢે છે એટલે દોષનો ઉચ્ચાર કરવારૂપ પોતાને તથા પરને સંતાપ કરવાના હેતુરૂપ હજાર-હજાર વ્રતન કરે છે. આ પ્રકારની વિષમતા એટલે એકજ કાર્યને વિષે વિપરીતપણું ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું? અથવા તો આ વિષમતા થવામાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કેમકે ચંદ્રના કિરણોનું પાન કરનારા ચક્રોર પક્ષીઓ અત્યંત પ્રીતિયુક્ત થાય છે, અને યુવાન ચક્રવાકના મિથુનો અત્યંત ખેદયુક્ત એટલે ચંદ્રના ઉદયમાં પોતામાં વિરોગ કરવારૂપ દોષનો આરોપ કરીને અત્યંત સંતાપયુક્ત શું નથી થતા? અર્થાત્ થાય છે જ. ૫૦.

આ કૃતિમાં પરિતોનોજ ઉત્સવ છે, તે કહે છે.—

किंचित्साम्यमवेक्ष्य ये विदधते काचेन्द्रनीलाभिदां

तेषां न प्रमदायहा तनुधिया गूढा कवीनां कृतिः ।

જાનન્તિ વિશેષમપ્યવિષમે રેસ્વોપરેસ્વાંશતો

યસ્તુન્યસ્તુ સત્તામિતઃ કૃતધિયાં તેષાં મહાનુત્સવઃ ॥૫૧॥

મૂલાર્થ—જેઓ કાંઈક સદસપણું બેઠને કાચ તથા ઇંદ્રનીચ
ના અભેદ કરે છે, તે મદ બુદ્ધિવાળાને કવિઓની ગૂઢ કૃતિ સુધે
મારી થતી નથી. પરંતુ જેઓ વિષમતા રહિત વસ્તુને વિષે પાણુ
ના અંશના પાણુ અંશથી વિશેષને બાંધે છે, તે કુશળ બુદ્ધિવાળા
એને આ કૃતિથી મોટો ઉત્સવ હો. ૫૧.

ટીકાર્થ—જે કોઈ પુરોહ કાંઈપણ વર્ણ તથા આકૃતિ વિગેરેવડે
પણું બેઠને કાચ એટલે માટીનો આકાર વિશેષ અથવા એક
મહિ તથા ઇંદ્રનીચ એટલે વૈદ્યે રત્ન એ બન્નેનો વર્ણના
પાણુએ કરીને અભેદ-એકતા કરે છે, તે અક્ષય બુદ્ધિવાળા
એને કવિઓની-મંથકર્તાઓની ગૂઢ-ગહન અર્થવાળી કૃતિ-સૂક્ષ્મ
રસવાળી પદાદિક રચના આનંદ આપનારી થતી નથી; પરંતુ જે
વિષમતા રહિત-સમાન વસ્તુને વિષે પાણુ રેખા એટલે માત્રા,
અંશ એટલે અર્ધમાત્રા તે ઉપરેખા કહેવાય છે, અને તે
પદાદિકના પાણુ અંશ-વેશ જેટલા પાણુ બેઠથી વિશેષને એટલે
બીજી વસ્તુ છે ' એમ બેઠને સમાન પદ ૫૨ ચિત્રકારે ચિત્રરે-
ખા નીચા પ્રદેશની જેમ બાંધે છે, તે નિપુણ બુદ્ધિવાળા સત્યુ-
ના આ કૃતિથી-મંથથી મોટો ઉત્સવ એટલે આનંદ પ્રાપ્ત થાય
છે. ૫૧.

જુઓને આ કૃતિથી કેમ આનંદ ન થાય? તે કહે છે.—

ગાધ્યાત્મપદાર્થસાર્થપટના ચેતશ્ચમત્કારિણી

મોહચ્છન્નદર્શા ભવેત્તનુધિયાં નો પંડિતાનામિય ।

કુલ્યાકુલકામગર્વગહનપ્રોહામવાક્ચાતુરી

કામિન્યાઃ પ્રસન્નમં પ્રમોદયતિ ન પ્રામ્યાન્ વિદગ્ધાનિય ॥૫૨

મૂલાર્થ—સપૂર્ણ અધ્યાત્મ પદાર્થના સમૂહની રચના પડિતોની
મોહથી જેમની દષ્ટિ ઢંકાવેલી છે એવા અક્ષય બુદ્ધિવાળાના
અમત્કાર કરનારી થતી નથી. કામિની (યુવતી) ની કાકુ
કે બાકુલ, કામના મદવડે ગહન અને અતિ પ્રબળ એવી
ચાતુરી ચતુર પુરોહોની જેમ સાચ્ય જોનેને અત્યંત આનંદ આપતી
પર.

ટીકાર્થ—સંપૂર્ણ એટલે ન્યૂનતા રહિત અધ્યાત્મરૂપ એટલે આત્માના અક્ષરસ્વરૂપનો આશ્રય કરેલા પદાર્થોના સમૂહવડે અથવા સમૂહવાળી ગ્રંથરચના પંડિતોની જેમ એટલે સૂક્ષ્મ ભાવને જાણનારા વિદ્વાનોની જેમ મોહવડે જેમનાં વિવેકરૂપી નેત્રો આચ્છાદિત થયાં છે એવા અરૂપ બુદ્ધિવાળાના ચિત્તને ચમત્કાર કરનારી એટલે પ્રેમ અને આશ્ચર્યને ઉત્પન્ન કરનારી થતી નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે.—જેમ કામિનીની એટલે રૂપવતી યુવતી સ્ત્રીની કાકુ એટલે હાસ્ય, વિનોદ, અન્યાર્થ અને વક્રોક્તિ (વચન રચના) વડે વ્યાપ્ત થયેલી તથા કામના મદવડે ગહન અને અત્યંત પ્રબળ એવી જે વાહીની ચતુરાઈ એટલે વચનના વિલાસની કળા તે કામકળામાં ચતુર પુરો-પોની જેમ પશુ જેવા ગામડીયા લોકોને અત્યંત હર્ષ પમાડતી નથી. ૫૨.

તેથી વિદ્વાનોની જ સ્તુતિ કરે છે.—

જ્ઞાત્વા સિદ્ધાન્તકુંડે વિધુકરવિશદાધ્યાત્મપાનીયપૂરે-

સ્તાપં સંસારદુઃસં કલિકલુપમલં લોભતૃષ્ણાં ચ હિત્વા ।

જાતા યે શુદ્ધરૂપાઃ સમદમશુચિતાચન્દનાલિસગાત્રાઃ

શીલાલંકારસારાઃ સકલગુણનિધીન્ સજ્જનાંસ્તાન્નમામઃ ૫૩

મૂલાર્થ—સિદ્ધાન્ત રૂપી કુંડને વિશે ચત્રના કિરણોની જેવા નિર્ભજ અધ્યાત્મરૂપી જગના સમૂહવડે જ્ઞાન કરીને સંતાપને, સસારના દુઃખને, કળી અને પાપરૂપી મેઝને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણા (તૃષ્ણા) ને તણ દહીને જેઓ શુદ્ધરૂપ થયા છે, તથા સમ, દમ, અને પવિત્રતારૂપી ચંદનવડે અનુતેજવાળા થયા છે, તથા શીલરૂપી અલંકારવડે સારસ્વત થયા છે તેવા સમમ ગુણોના નિધિ સમાન સજ્જનોને અને નમસ્કાર-નમન કરીએ છીએ. ૫૩.

ટીકાર્થ—જેઓ એટલે આગળ કહેવાશે એવા ગુણોના સમૂહને ધારણ કરનારા પુરો સિદ્ધાન્તરૂપી કુંડમાં એટલે જિનાનમરૂપી જગસવમાં ચત્રના કિરણો કરતાં પણ અધિક નિર્ભજ એવાં અધ્યાત્મ-જ્ઞારૂપી જગના પ્રવાહવડે જ્ઞાન કરીને સસારના દુઃખને—જ્યામાં જનન કરવાથી ઉત્પન્ન થતા કંઠેનને, તાપને-ત્રિપત્તી તૃષ્ણારૂપ અપ્યપને, કવિ (કવચ) અને પાપરૂપી મેઝને તથા લોભરૂપી તૃષ્ણાને તણ દહીને શુદ્ધરૂપ-નિર્ભજ આત્મસ્વરૂપવાળા થયા છે, તથા સમ-દમ-પવિત્રતા, શીલ-દિવ્યોત્સવ જય અને ગુણિતા-મતપ્રમંને વિશે

કલંક રહિતપણું એકપ બંદનવડે લેખનાં મુરીર લિખ થયાં છે એવા, તથા શીળ-પ્રમથપરૂપ મુકુટ કુંડળાદિક અલંકારવડે લેખો આરભૂત-સોખીતા થયા છે, તેવા પ્રકારના ગુણુવાળા, સમગ્ર પદોપકાર અને જ્ઞાનાદિક ગુણોના નિધિરમ્યાન સત્યરૂપોને અમે નમન કરીએ છીએ. ૫૩.

આ મંથથી સત્તજનોને હર્ષ થયે, અને દુર્જનોને ત્રાસ થયે. એ વિચિત્ર અર્થથી કહે છે.—

પાથોદઃ પદ્યવર્ણવિંપુલરસભરં વર્ષતિ ઘન્યકર્તા

મેઘ્નાં પૂરંસ્તુ ચેતઃસર રહ મુદ્દાં લાન્યતે વેગવન્નિઃ ।

પ્રવ્યન્તિ સ્વાન્તઘન્યાઃ પુનરસમગુણદ્વેષિણાં વુર્જનાનાં

ચિત્રં ભાવજ્ઞેનાઝાઝગયરસયદાત્તિઃચરત્યધુનીરમ્ ॥ ૫૪ ॥

મુદ્દાર્થ—મંગલકર્તા એવ પદ્યબધે કરીને વિપુલ રચના સમૂહને વરસાવે છે, અને સારી પરિપૂર્તિવાળા હૃદયરૂપી સરોવરને આ મેઘ પૃથ્વિમાં વેગવાળાં પ્રેમનાં પૂરવડે પૂર્ણ કરે છે; તથા ગુણોને વિષે અત્યંત દ્વેષ કરનારા દુર્જનોના હૃદય બદલે ત્રુટી બાપ છે, અને તરત જ ભાવુનારના નેત્રમાંથી પ્રેમરસનાપર વહાવાળાને લીધે પ્રેમાધુજ્ય નીકળે છે, એ અર્થ છે. ૫૪.

દીકાર્થ—મંગલકર્તા એટલે સત્તવિદ્ધી એવ પદ્યબધાએ કરીને એટલે આર પાદવાળા સ્વોદોષાળી, રચનાવડે અને નેપ પદ્યમાં આરાગતિના સમૂહરૂપ મંથવડે વિપુળ-વિસ્તારવાળા સાંત સંસારિક જળના સમૂહને વરસાવે છે એટલે નિવરત આરાના પ્રવાહવડે વહે છે; તથા સાચા મન પરિપૂર્ણતાવાળા મનરૂપી સરોવરને આ નેપ પૃથ્વિને વિષે વેગવાળા એટલે ન્યાયરૂપ પ્રવાહવાળા પ્રેમના પૂરવડે-શક્તિ પામતા પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે એટલે પાળના ઇંચરના બા જળના પ્રવાહવડે પૂર્ણ કરે છે. વગેરે આચર પાત્ર પ્રમાણે પદ્યથી ગુણોને વિષે આપણાં પાત્ર એટલે આ જા દુર્જનોના હૃદયરૂપી કપારના ચાપબળે વરસાવને ભાવુનારના નેપ ગુણથી સ્વચ્છ મેઘરૂપી અપહર નીકળે છે, એ અર્થ છે.

હવે સત્પુરુષોના યશનો અમત્કાર દેખાડે છે.—

उद्धामग्रन्थभावप्रधानभवयज्ञः संचयः सत्कवीनां

क्षीराब्धिर्मथ्यते यः सहृदयविवुर्धर्मैरुणा वर्णनेन ।

एताडुंडीरपिंडी भवति विधुरुर्चेर्मंडलं विप्रपस्ता-

स्तારાકૈલાસશૈલાદય इह दधते वीचिविक्षोभलीलाम् ५૫

મૂલાર્થ—સત્કવિઓના ઉંચા પ્રકારના ગ્રંથના ભાવાર્થને વિસ્તાર-
વાથી ઉત્પન્ન થયેલા યશના સમૂહરૂપ ક્ષીર સમુદ્ર વિવેકવાળા પંડિતો
રૂપી દેવોએ વર્ણનરૂપ મેરૂવડે મથન કરાવે છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા શીલુનો સમૂહ એ અંદ્રની કાંતિના મંડળ તુલ્ય છે, અને અત્યંત
ઉછળેલા ઉચ્ચાર ધ્વનિરૂપ બિંદુઓ એ તારામંડળ અને કૈલાસ પર્વત
વિગેરે આ ક્ષીરસાગરને વિષે તરંગોની લીલાને ધારણ કરે છે. ૫૫.

ટીકાર્થ—સત્કવિઓના એટલે ધર્મપ્રધાન ગ્રંથકર્તાઓના ઉંચા
પ્રકારના ગ્રંથોના-શાસ્ત્રોના ભાવાર્થોને-સત્ અર્થોને પ્રસિદ્ધ કરવાથી
ઉત્પન્ન થયેલા યશનો સમૂહ-વૃદ્ધિપૂર કે જે ક્ષીરસાગર તુલ્ય છે, તે
વિવેકવંત પંડિતોરૂપી દેવોએ વર્ણન એટલે તેના ગુણના કીર્તન રૂપ
મેરૂ પર્વતવડે—મંથાચળવડે મથન કરાવે છે, તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા શીલુના સમૂહ અંદ્રકાંતિના સમૂહરૂપ મંડળ
એટલે સર્વેશ ગોળાકાર બિંબ તદ્દરૂપ થાય છે. અને તેમાંથી અત્યંત
ઉંચા ઉછળેલા બિંદુઓ એટલે ઉચ્ચારના ધ્વનિરૂપ જળ કળીયાઓ
તારામંડળ અને કૈલાસ એટલે મેરૂ પર્વતરૂપ આ સત્પુરુષોના
યશરૂપી ક્ષીરસાગરમાં ઉંચા ઉછળતા તરંગોની લીલાને ધારણ
કરે છે. ૫૫.

કીરીથી બીજે પ્રકારે યશના અમત્કારને જ કહે છે.—

काव्यं दृष्ट्वा कवीनां हृतममृतमिति स्वःसदां पानशंकी

स्वेदं पचेत् तु मूर्ખા મૃદુતરહૃદયઃ સજ્જનો વ્યાધુતેન ।

જાત્વા સર્વોપભોગ્યં પ્રગૃમરમથ તત્કીર્તિં પીયૂષપૂરં

નિત્યં રથાવિધાનાનિયતમતિતરાં મોદતે ચ સિતેના ॥૫૬॥

મૂલાર્થ—અત્યંત કોમળ હૃદયવાળા સજ્જન પુરુષો કવિઓના
કાવ્યને જોઈને “દેવોનું અનૂપ આત્મ હરણ કરું” એ રીતે પાનની
અમીઝણ કરીને નરનાકે ગોળાવી ખેદને ધારણ કરે છે. અને તે

કાવ્યની કીર્તિરૂપી અમૃતનો સમૃદ્ધ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય તથા પ્રસાર પામતો બાલ્યીને સદા રક્ષા અને પિધાનના અનિયતપણાને બાલ્યીને અત્યંત હારયવડે હરે પામે છે. ૫૬.

ટીકાર્થ—અત્યંત મૃદુ એટલે કૃપારસ વડે આર્દ્ર થવાથી અતિ ક્રોધથી હૃદયવાળા સમજન પુરુષ કવિઓના—દાગ્ધકલ્પિઓના કાવ્યની રચનાને જોઈને “દેવોનું અમૃત આપે આરીવડે હરાવું કર્યું” એ પ્રમાણે પાનને માટે એટલે પીવાને અથવા રક્ષાવું કરવાને માટે સંકાવાળા—વિતંકવાળા મધને કૃપાવેળા મરતકવડે ખેંદને ધારાવું કરે છે, અર્થાત્ “કવિની કથાની સીમા આપી મધ” એમ માને છે. તથા તે કવિના કાવ્યની કીર્તિરૂપી—પદારૂપી અમૃતના પ્રવાહ સર્વને ઉપભોગ કરવા યોગ્ય એટલે “સર્વે પ્રાણીસમૃદ્ધના ઉપહારનું કારણ આ થયે” એવી કીર્તિરૂપી અમૃતનો પ્રવાહ પ્રસારતો બાલ્યીને સદા રક્ષા એટલે રક્ષાવું અને મુદ્રાવું તથા પિધાન એટલે આશ્લાહન અથવા પ્રમટ કરવું તે બંને બાબત અનિયતપણે એટલે અનેકવાર બંધન અને હોદન કરતો છતો હારયવડે—હરને લીધે વિક્ષિત મુખવડે અત્યંત હરે પામે છે. ૫૬.

હવે કવિજનને સમજન તથા ખળપુરુષ જે પ્રમાણે ઉપહાર કરે છે, તે પ્રમાણે કહે છે.—

નિષ્પાદ્ય શ્લોકકુંભં નિયુગનયમૃદા કુંભકારાઃ કવીન્દ્રા
દાઢ્ય ધારોપ્ય તસ્મિન્ કિમપિ પરિષ્વાત્મત્પરીધાર્કભાતામ્ ।
પક્કં કુર્યન્તિ ઘાટં ગુણદરણમતિપ્રગ્વલહોપદદિ-
ગ્વાલમાલકરાલે સ્વલજનવચનગ્વાલજિહ્વે નિવેશ્ય ॥ ૫૭ ॥

મુદાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીન્દ્રો નિયુગ્ન નયરૂપી નારીવડે રસોહ-
રૂપી ઘણાઓને બનાવીને તેને સત્પરીક્ષારૂપી સર્વકિરમોના પરિષ્વારથી
કોઈક ઉદપાવું કરીને પછી ગુણને હરાવું કરનારી જુદીવડે બાલ્યવસ્થા-
માન એવી દોષદદિરૂપી ગ્વાલગાળા સમૃદ્ધથી બચકર એવા ખળ-
પુરુષના વચનરૂપ અમિર્મા નાખીને અત્યંત પકક બનાવે છે. ૫૭

ટીકાર્થ—કુંભકારરૂપી કવીન્દ્રો નિયુગ્ન એટલે
દેખાડનાર સ્વાદાદરૂપી નય એટલે આપણ એવા
ન્યાય તેજ પ આરીવડે રસોહરૂપી—નાના

માં-તરુકામાં રાખી કાંઈક દહેતા ઉત્પન્ન કરીને પછી સારા ભાવાર્થ અને સુંદર પદોની રચનારૂપ ગુણોનું હરણ કરનારી બુદ્ધિરૂપી દેદીપ્યમાન-ઉચ્ચ શિખાવાળી દોષદષ્ટિએ કરીને જ્ઞાતાના-અગ્નિની શિખાના સમૂહવડે ભયંકર એવા દુર્જન પુરુષોના ભાષણરૂપી અગ્નિ-માં-નીભાણમાં નાંખીને અત્યંત પકવ-દોષ વચનરૂપી મોઘરીના પ્રહારને પણ સહન કરે તેવાં બનાવે છે. ૫૭.

કરીને સજ્જનો ઉપર ખળપુરૂપનું ઉપકારીપણું દેખાડે છે.—

इक्षुद्राक्षारसौषः कविजनवचनं दुर्जनास्याग्नियंत्रा-

ज्ञानार्थद्रव्ययोगात्समुपचितगुणे मद्यतां याति सद्यः ।

सन्तः पीत्वा यदुच्चैर्दधति हृदि मुदं घूर्णयन्त्यक्षियुग्मं

स्वैरं हर्षप्रकर्षादपि च विदधते नृत्यगानप्रबन्धम् ॥ ૫૮ ॥

મુદ્દાર્થ—કવિજનના વચનરૂપી ઈક્ષુ અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિયંત્રમાંથી વિવિધ પ્રકારના અર્થરૂપી દ્રવ્યોનાં સયોગવડે ગુણની વૃદ્ધિ પામીને તત્કાળ મધરૂપ બને છે. તે મધનું પાન કરીને સત્પુરૂષો હૃદયમાં અત્યંત હર્ષ પામે છે, બન્ને નેત્રોને ધુમાવે છે, અને સ્વચ્છંદપણે અધિક હર્ષને લીધે નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને કરે છે. ૫૮.

દીકાર્થ—કવિજનના એટલે ગ્રંથકારના વચન-વાક્યરૂપી ઈક્ષુ-સેર-ડી અને દ્રાક્ષના રસનો સમૂહ દુર્જનના મુખરૂપી અગ્નિ યંત્રથી એટલે અગ્નિના તાપ યુક્ત પાત્રમાં ઉકળવાથી વિચિત્ર પ્રકારના અર્થ-રૂપી દ્રવ્યોના-સ્વાદિષ્ટ અને મુગધતાદિક માદક પદાર્થોના સયોગથી જેના રસ સૌરભ્યાદિક ગુણો વૃદ્ધિ પામ્યા છે એવો યદને તત્કાળ મદિરાપણાને પામે છે. તે મધનું સત્પુરૂષો પાન કરીને હૃદયમાં અત્યંત આનંદ પામે છે, તથા બે નેત્રોને ધુમાવે છે, તથા હર્ષની અત્યંતતાને લીધે સ્વેચ્છાપૂર્વક નૃત્ય અને ગાયનના પ્રબંધને-વિસ્તારને કરે છે. ૫૮.

સત્પુરૂષો અમારે પણ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય છે, તે કહે છે.—

नव्योऽस्माकं प्रबन्धोऽप्यनणुगुणभृतां सज्जनानां प्रभावात्

विख्यातः स्यादिति मे हितकरणविधौ प्रार्थनीया न किं नः ।

निष्णाता या स्वतस्ते रविरुचय इवांभोरुहाणां गुणाना-

मुद्गासेऽपેक्षणीयो न खलु पररुचेः कापि तेषां स्वभायः ॥ ૫૯ ॥

મૂલાર્થ—આ અમારી રચના નવીન છતાં પણ મોટા ગુણોને ધારણ કરનારા સત્જનોના પ્રભાવથી ખ્યાલિ પામે, માટે શું હિત કરવાના વિધિમાં તે સત્જનો અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી? છે જ. અથવા તો કમણેને પ્રસૂક્તિ કરવામાં સૂર્યના કિરણોની જેમ ગુણોનો ઉદ્ધાર કરવામાં તે સત્જનો સ્વયમેવ વિચક્ષણ છે. કેમકે તે સત્પુરુષોનો સ્વભાવ કદાપિ અન્ય જનની ઈચ્છાની અપેક્ષા રાખતો નથી. ૫૬.

ટીકાર્થ—અમારો આ પ્રબંધ એટલે જંચની રચના નવીન છે તો પણ ન્યાય ધર્માદિક મોટા ગુણોને ધારણ કરનાર સત્પુરુષોના મહિમાથી પ્રસિદ્ધિ પામશે. તેથી આ સત્પુરુષો કલ્યાણ કરવાના નિમિત્તભૂત વિધિને વિષે—અપ્રાપ્તને પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિના કમને વિષે શું અમારે પ્રાર્થના કરવા લાયક નથી? છે જ. અથવા તો જળને વિષે ઉગનાર કમણેને વિકાસ કરવામાં સૂર્યના કિરણોની જેમ પર ગુણોને વિકાસ કરવામાં તે સત્પુરુષો સ્વભાવથી જ વિચક્ષણ દોષ છે; કેમકે તે સત્પુરુષોનો સ્વભાવ કોઈપણ ક્ષણક્ષેત્રાદિકને વિષે અન્ય જનની ઈચ્છાને એટલે “એ તેની ઈચ્છા દોષ, તો તેનું હિત કરીએ” એ પ્રમાણે અપેક્ષા ધરાવતો નથી—અપેક્ષાને ઈચ્છતો નથી. ૫૬.

હવે જેના ગુણો વિચના સત્તાપને હરણ કરનાર છે અને જેની કીર્તિ સ્વર્ગમાં નવાય છે, એવા પોતાના ગુણની સ્તુતિ કરે છે.—

યત્કીર્તિસ્ફૂર્તિંગાનાયદિતસુરયધૂષ્ન્દકોલાહલેન

પ્રધુન્ધસ્યર્ગસિન્ધોઃ પતિતજલમરેઃ ક્ષાલિતઃ શૈત્યમેતિ ।

અધ્રાન્તઞ્ચાન્તફાન્તમહગણફિરણસ્તાપવાન્ સ્વર્ગેશોઽ

આજન્તે તે મુનીન્દ્રા નયવિજયવુષાઃ સજ્જનમાતૃધુર્યાઃ૬૦

મૂલાર્થ—વિદ્યાન રહિત જામણ કરતા નુભૂદના કિરણોવડે તાપ પામેલો મેરૂ પર્વત તે ગુરૂની ...૨૨૧ જ્ઞાન કરવામાં સાવધાન એવી દેવાં ૧૬૩૪૨ દ્વામ પામેલી સ્વર્ગ નવામાંથી પડેલા ૧૬૩૪૨ યે છે. ૫૬ મુનિગણ

ટીકાર્થ—વિશ્રામ રહિત મમતા કરતા અને મનોહર એટલે પ્રભાવદે દેદીપ્યમાન સૂર્યાદિક પ્રકાશમૂલકના ઉપનું કિરણોવડે ચંતાઈ પામેલો મેરૂ પર્વત જે ગુરુમહારાજની કીર્તિના-યગોપાદના વિસ્તારનું જ્ઞાન કરવામાં-મધુરસ્વર વડે ગીતપ્રબંધના ધ્વનિથી આકાશ કરવામાં એકાગ્રપણે તૈયાર થયેલી દેવાંચનાઓના સમૂહવડે ચતા કોલાહલથી-ઉંચા ધ્વનિથી અત્યંત-ઘણા તરંગોના સમૂહવડે શ્રોત્ર પામેલી સ્વર્ન ગંગામાંથી પડેલા-પ્રવાહરૂપે ઝરેલા યરાના વિસ્તારરૂપ જગપ્રવાહવડે શક્ષિત યયો છતો પ્રતિદિન શીતગતાને પામે છે, તે પૂર્વોક્ત કીર્તિના ભાજનરૂપ અને સત્પુરોના સમાજમાં અમેરાર એવા નયવિજય નામના પંડિત મુનીશ્વર ગોતાના યશવડે શોભે છે. ૬૦.

હવે આ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે.—

અક્રે પ્રકરણમેતત્તત્પદસેવાપરો યશોવિજયઃ ।

અધ્યાત્મધૃતરુચીનામિદમાનન્દાવહં ભવતુ ॥ ૬૧ ॥

મૂલાર્થ—તે ગુરુના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર યશોવિજયે આ પ્રકરણ રચ્યું છે. આ પ્રકરણ અધ્યાત્મને વિષે જેની રચિ રહેલી છે એવા પુરુષોને આનંદદાયક થાઓ. ૬૧.

ટીકાર્થ—તે ગુરુ શ્રી નયવિજય પંડિતના ચરણની સેવા કરવામાં તત્પર-ઉદ્યમવંત એવા યશોવિજય નામના તેમના શિષ્યે આ અધ્યાત્મસાર નામનું પ્રકરણ (ગ્રંથ) રચેલ છે. આ પ્રકરણ ગ્રંથના આરંભથી અંત સુધી પૂર્વે કહેલા અધ્યાત્મના વિષયમાં જેમની મદદ અથવા પ્રીતિ નિવેશિત થઈ છે એવા પુરુષોને સ્વાભાવિક પરમાનંદને વહન કરનાર થાઓ. ૬૧.

॥ इति प्रशस्तिः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायशोकस्थानविजयगणेशिष्यमुख्यपंडितधीलाभविजयगणि-
शिष्यमुख्यपंडितथोजीतविजयगणिसतीर्थमुख्यपंडितश्रीचमविजयगणि-
चरणकमलचंचरीकेण पंडितश्रीपद्मविजयगणिसहोदरेण पंडितभी-
यशोविजयेन विरचितेऽध्यात्मसारप्रकरणे सप्तमः प्रबन्धः ॥

ગંભીરસૂક્ષ્મચિદધીનવિચારયુક્તં

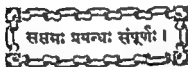
શાસ્ત્રં જિનાગમયજ્ઞઃપટહપ્રદાનમ્ ।

વ્યાख्याય કિંચિદુપલબ્ધમુદારપુણ્યં

તૈનૈવ યાતુ શિવરાજ્યરર્મા પ્રજેયમ્ ॥ ૧ ॥

“ગંભીર અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાનને આધીન એવા વિચાર કરીને યુક્ત તથા જિનાગમના પટ૩૫ પટકને વગાડનારા આ સાત્રજીવે જ્યાંજ્યાં કરવાથી મેં તે કાંઈ ઉદાર પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય, તે પુણ્યવડે આ પ્રભા (ભગ્ન હોય) મોક્ષરાજ્યની ભક્તીને પામે. ૧.”

॥ इति धीतपागच्छपतर्षविहृषापीयमुनिधीशुद्धिविजयमुख्यसिद्धधीमुक्तिविजय-
मिस्रसीर्षसिरोमनिमुनिधीशुद्धिविजयपदाभोरहपर्युपासनापरागमशुक्तिहा पंडितधीगंभीर-
विजयगमिना कृतावामध्यात्मसारसाम्प्रभाशोक्तिटीकायां सप्तमः प्रबन्धः ॥

૧. અર્ચકાકારપ્રશસ્તિઃ ૧૪૩૧

સુધર્મગણમૃતપટ્ટશ્રેણિસમુદ્ગતમુરાચલે રમ્યે ।

તપોગચ્છનન્દનમુવિ વિજયસિંહગુરુમુરાંઘ્રિપો જયતિ ॥ ૧ ॥

મણુધર શ્રીમુધર્મા સ્વામીની પદ્મશ્રેણીરૂપી કુંડા મુંદર મેર-
પર્વત ઉપર તપગચ્છ રૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના
ગુરૂરૂપી કદપવૃક્ષ જ્યવંત વર્તે છે. ૧.

ય આગમામૃતયર્ષી તત્સેચનકૃદ્ગવાંબુદો જજ્ઞે ।

શ્રીસત્યવિજયનામા અગ્નયઃ સંવેગિનાં જયતિ ॥ ૨ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃદ્ધિ કરનાર અને તે કદપવૃક્ષને
સિંચન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અગ્નય-
શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરૂ જ્યવંત વર્તે છે. ૨.

કર્પૂરતારયશસોઃ કર્પૂરક્ષમાવિજયબુધવરયોઃ ।

મૂર્તસુવાહ્યામ્યન્તરધર્મોપમયોર્ગુણાઃ કેન વર્ણ્યાઃ ॥ ૩ ॥

કર્પૂરની જેવા ઉલ્લસ પરાવાતા અને મૂર્તિમાન બાહ્ય અને
અર્થંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કર્પૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના
પંડિતવર્યોના ગુણો કોણુ વર્ણન કરી શકે? ૩.

જિનોત્તમપદ્મરૂપકીર્તિકસ્તૂરમણિવિજયોપપદાન્ ।

પંડિતપદનિર્ગ્યૂદાન્નમામિ ગુરુગુણનિધીનેતાન્ ॥ ૪ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પન્થાસ પદવીને વહન કરનાર
જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તૂ-
રવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરે છું. ૪.

વૈરાગ્યરક્તભૂમિર્યો નિઃસ્પૃહતાસુધારસાંબુનિધિઃ ।

શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજયમુનિરાજોઽમૃદ્ધરિપરિવારઃ ॥ ૫ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રક્તની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃત-
રસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ
ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

તસ્મિન્નુમૌ મુનિવરૌ ધર્મરથસ્યેવ ધૂર્વહૌ પ્રવરૌ ।

મુક્તિવૃદ્ધિવિજયાશ્ચૌ તત્રાદ્યૌ ગણિવરૌ જાતઃ ॥ ૬ ॥

તે પદપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર વૃષભ
જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના બે મુનિવરો થયા, તેમાં
(મુક્તિવિજય-મુળચંદ્ર) અલ્પિપદને પામેલા હતા. ૬.

શ્રીકૃષ્ણવિજયગુરવઃ શ્રુતસમગાંગપ્રવાહરૂપાસ્તે ।
 જનદર્પેવચન્દ્રા વિશ્વપાવના ચશોધરા જાતાઃ ॥ ૭ ॥
 યા શ્રીકૃષ્ણવિજય (કૃષ્ણચંદ્ર) ગુરુ શ્રુત અને સમતારૂપ
 યના પ્રવાહરૂપ, મનુષ્યોની દૃષ્ટિથી કૈરેયને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર
 , વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા. ૭.
 શિષ્યાણુના હિ તેષાં રચિતા નિઝપરહિતાય વિવૃત્તિરિયમ્ ।
 ગંભીરવિજયનાસ્તા સુપચ્ચમાના ચિરં જીયાત્ ॥ ૮ ॥
 તે (કૃષ્ણવિજય) ના ગંભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ-
 મા દિતને માટે આ વિવૃત્તિ (દીક્ષા) રચી છે. તે પઠન પાઠન
 સદી ચિરકાળ જ્ય પામે. ૮.

પ્રોત્સાહિતોઽન્ન ભૂયઃ સતીર્ધ્યેન મુનિવરોત્તમવિજયેન ।
 તસ્ય પ્રેમવિશેષાદિમાં શ્વદ્ભાવોક્તિં ચક્રે ॥ ૯ ॥
 આ બાબતમાં મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરુભાઈએ મને
 પ્રોત્સાહવાનું કયું, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને કીધે આ
 શ્વદ્ભાવોક્તિ નામની દીક્ષા મેં રચી છે. ૯.

પરહિતરતૈકચિત્તઃ શ્રુતકનકનિકપાયમાણસન્મતિભિઃ ।
 શોભ્યેયં પ્રાજ્ઞજનૈર્મય્યેવાનુમદ્ પ્રસિદ્ધૈઃ ॥ ૧૦ ॥
 પરદિતને વિષે જ કેમતું ચિત્ત આસક્ત છે, તથા તેઓની
 મુક્તિ શાસ્ત્રરૂપી ગુણર્જુની પરીક્ષા કરવામાં ક્યોદી સમાન જીવા
 ધંદિત ગુરુઓએ મારા પર અનુમત્ કરીને આ દીક્ષા સોંપી. ૧૦.

દગ્યાણાંકશ્ચિમિતે વત્સર આશ્વિનવલક્ષ્મીયાયામ્ ।
 ચક્ષોઽયં સફલોમૂઢાવપુરે વૃષભજિનકૃપયા ॥ ૧૧ ॥
 આ દીક્ષા કરવાનો યમ બાવનવરમાં શ્રીકૃષ્ણ જિનેશ્વરની રૂપાથી
 સંવત્ ૧૬૫૨ ના આશ્વિન માસની શુકલ પૃતીયાને દિવસે સફળ
 (પૂર્ણ) થયો. ૧૧.

। इति प्रशस्तिः ।

॥ समाप्तोऽयमध्यात्मसारः सटीकः ॥

૧ અર્થે 'ટીકાકારપ્રશસ્તિઃ' ૧૪૩૧

સુધર્મગણમૃત્યુદ્ધ્રેણિસમુન્નતમુરાચલે રમ્યે ।

તપોગચ્છનન્દનભુવિ વિજયસિંહગુરુમુરાંઘ્રિપો જયતિ ॥ ૧ ॥

ગણુધર શ્રીમુધર્મા સ્વામીની પદ્મશ્રેણીરૂપી ઉચ્ચા મુંદર મેર-
 પર્વત ઉપર તપગચ્છ રૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના
 ગુરૂરૂપી કલ્પવૃક્ષ જયવંત વર્તે છે. ૧.

ય આગમમૃતવર્ષી તત્સેચનકૃત્તવાંબુદો જજ્ઞે ।

શ્રીસત્યવિજયનામા અઘ્યઃ સંવેગિનાં જયતિ ॥ ૨ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને
 સિંચત કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અમંગલ્ય
 શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરૂ જયવંત વર્તે છે. ૨.

કર્પૂરતારયશ્ત્રસોઃ કર્પૂરક્ષમાવિજયબુધવરયોઃ ।

મૂર્તિસુવાહ્યાભ્યન્તરધર્મોપમયોર્ગુણાઃ કેન વર્ણ્યાઃ ॥ ૩ ॥

કર્પૂરની જેવા ઉજ્જવલ યશઃવાલા અને મૂર્તિમાન બાહ્ય અને
 અભ્યંતર ધર્મની ઉપમાવાળા કર્પૂરવિજય તથા ક્ષમાવિજય નામના
 પંડિતવર્યોના ગુણો કોણુ વર્ણુન કરી શકે? ૩.

જિનોત્તમપદ્મરૂપકીર્તિકસ્તૂરમણિવિજયોપપદાન્ ।

પંડિતપદનિર્વ્યૂદાન્નમામિ ગુરુગુણનિધીનેતાન્ ॥ ૪ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પન્થાસ પદવીને વહન કરનારા
 જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, કીર્તિવિજય, કસ્તુ-
 રવિજય અને મણિવિજયને હું નમન કરું છું. ૪.

વૈરાગ્યરક્તભૂમિર્યો નિઃસ્પૃહતાસુધારસાંબુનિધિઃ ।

શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજયમુનિરાજોઽમૃદ્ધરિપરિવારઃ ॥ ૫ ॥

જે વૈરાગ્યરૂપી રક્તની ભૂમિ જેવા અને નિઃસ્પૃહતારૂપી અમૃત-
 રસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન્ બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ
 ઘણા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫.

તસ્મિન્નમૌ મુનિવરૌ ધર્મરથસ્યેવ ધૂર્વહૌ પ્રવરૌ ।

મુક્તિવૃદ્ધિવિજયાલ્યૌ તત્રાદ્યૌ ગણિવરૌ જાતઃ ॥ ૬ ॥

તે પદ્મપરંપરામાં ધર્મરૂપી રથને વહન કરવામાં પ્રવર વૃષભ
 જેવા મુક્તિવિજય અને વૃદ્ધિવિજય નામના જે મુનિવરો થયા, તેમાં
 પદેલા (મુક્તિવિજય-મુળચંદ્ર) ગણિપદને પામેલા હતા. ૬.

શ્રીવૃદ્ધિવિજયગુરવઃ શ્રુતશમગાંગપ્રવાહરૂપાસ્તે ।

जनहर्षैरवचन्द्रा विश्वपावना यशोधरा जाताः ॥ ७ ॥

તથા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચદ્વૃ) ગુરુ શ્રુત અને સમતારૂપ અંગાલ્લના પ્રવાહરૂપ, મનુષ્યોની દૃષ્ટિથી કૈરવોને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર સમાન, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા. ૭.

शिष्याणुना हि तेषां रचिता निजपरहिताय विवृतिरियम् ।

गंभीरविजयनाम्ना सुपठ्यमाना चिरं जीयात् ॥ ८ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગંભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ રવ-પરના દિતને માટે આ વિવૃત્તિ (દીકા) રચી છે. તે પઠન પાઠન કરાતી સતી ચિરકાળ જ્ય પામે. ૮.

प्रोत्साहितोऽत्र भूयः सतीर्थ्येन मुनिवरोत्तमविजयेन ।

तस्य प्रेमविशेषादिमां शब्दभावोक्तिं चक्रे ॥ ९ ॥

આ બાબતમાં મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરુભાઈએ મને અત્યંત ઉત્સાહવાનુ કર્યો, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને લીધે આ શબ્દભાવોક્તિ નામની દીકા મેં રચી છે. ૯.

परहितरतैकचित्तैः श्रुतकनकनिकषायमाणसन्मतिभिः ।

शोध्यैयं प्राज्ञजनैर्मय्येवानुग्रहप्रसितैः ॥ १० ॥

પરદિતને વિષે જ નેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તથા જ્ઞાની શ્રુદ્ધિ શાસ્ત્રરૂપી ગુરુર્ણની પરીક્ષા કરવામાં કસોટી સમાન છે એવા પંદિત પુરુષોએ મારા પર અનુગ્રહ કરીને આ દીકા સોધવી. ૧૦.

दृग्वाणांकशशिमिते यत्सर आश्विनवलक्षतृतीयायाम् ।

यस्योऽयं सफलोभूद्भावपुरे वृषभजिनकृपया ॥ ११ ॥

આ દીકા કરવાનો યમ ભાવનગરમાં શ્રીકૃષ્ણ જિનેશ્વરની કૃપાથી સંવત્ ૧૯૫૨ ના આશ્વિન માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે સફળ (પૂર્ણ) થયો. ૧૧.

। इति प्रशस्तिः ।

॥ समाप्तोऽयमध्यात्मसारः सटीकः ॥

सुधर्मगणभृत्यदृष्ट्रेणिसमुन्नतसुराचले रम्ये ।

तपोगच्छनन्दनभुवि विजयसिंहगुरुसुराधिपो जयति॥१॥

ગણધર શ્રીગુધર્મા સ્વામીની પદ્મચેલીરૂપી ઉંચા મુંદર મેર-
પર્વત ઉપર તપગચ્છરૂપી નન્દન વનની પૃથ્વીમાં વિજયસિંહ નામના
ગુરૂરૂપી કદપદ્મ જન્મવંત વર્તે છે. ૧.

य आगमामृतवर्षीं तत्सेचनकृन्नवांबुदो जज्ञे ।

श्रीसत्यविजयनामा अग्र्यः संवेगिनां जयति ॥ २ ॥

જે આગમરૂપી અમૃતની વૃદ્ધિ કરનાર અને તે કલ્પવૃક્ષને સિંચન કરવામાં નવા મેઘ સમાન થયા, તે સાધુઓમાં અમગમ્ય શ્રીસત્યવિજય નામના ગુરુ જ્યવંત પતે છે. ૨.

कर्पूरतारयशसोः कर्पूरक्षमाविजयबुधवरयोः ।

मूर्तसुवाद्याभ्यन्तरधर्मोपमयोर्गुणाः केन वर्ण्याः ॥ ३ ॥

કપૂરની જેવા ઉજ્જવલ યસવાલા અને શ્રીતમાન બાલ અને અશ્વત્થર ધર્મની ઉપમાવાળા કપૂરવિજય તથા દશભાવિજય નામના પદ્ધિતવર્ણના ગુણો કોણુ વર્ણન કરી શકે? ૩.

जिनोत्तमपद्मरूपकीर्तिकस्तूरमणिविजयोपपदान् ।

पंडितपदनिर्व्यूढाग्नमामि गुरुगुणनिधीनेतान् ॥ ४ ॥

મોટા ગુણોના નિધાનરૂપ અને પંચમાર પદ્ધતિને વક્રન કરનારા જિનવિજય, ઉત્તમવિજય, પદ્મવિજય, રૂપવિજય, ક્રાંતિવિજય, કેરુ-વરિજય અને મણિવિજયને કુલ નમન કરે છે. ૪.

धैराग्यरक्षभूमिर्यो निःस्पृहतासुधारसांबुनिधिः ।

श्रीमान् बुद्धिविजयमुनिराजोऽभूत्परिवारः ॥ ५ ॥

જે વેગાવરણી રમની જમિ જેવા અને નિ.રૂપતારણી અમૃત-
રસના સાગર જેવા હતા, તે શ્રીમાન બુદ્ધિવિજય નામના મુનિરાજ
અજ્ઞા મુનિઓના પરિવારવાળા થયા. ૫

तस्मिन्नुभौ मुनिवरो धर्मरथस्येव धूर्तदो प्रवरो ।

मुष्टिर्द्विविधया ह्यौ तत्राघो गणितरो जातः ॥ ६ ॥

તે પદ્ધતિઓનાં ધર્મરૂપી રાત્રે પડતી કાચનાં પ્રકાર જાણ
 એવા મુજિસિજ્જ અને વૃદ્ધિસિજ્જ નામના બે મુનિદેવે પણ, તેમાં
 પડેલા (મુજિસિજ્જ-મુળવદત્ત) અતિપ્રાચીન પાનેડા કાળ. ૧

શ્રીવૃદ્ધિવિજયગુરવઃ શ્રુતશમગાંગમવાહરૂપાસ્તે ।

જનદુર્ફેરચચન્દ્રા વિશ્વપાવના યશોધરા જાતાઃ ॥ ૭ ॥

તથા શ્રીવૃદ્ધિવિજય (વૃદ્ધિચંદ્ર) ગુરુ શ્રુત અને સમતારૂપ
અંગાજળના પ્રવાહરૂપ, અનુષ્ઠાની દૃષ્ટિથી કૈરવોને વિકાસ કરવામાં ચંદ્ર
સમાન, વિશ્વને પવિત્ર કરનાર અને યશને ધારણ કરનાર થયા. ૭.

શિષ્યાણુના હિ તેષાં રચિતા નિજપરહિતાય વિવૃત્તિરિયમ્ ।

ગંભીરવિજયનામ્ના મુપલ્બમાના ચિરં જીયાત્ ॥ ૮ ॥

તે (વૃદ્ધિવિજય) ના ગંભીરવિજય નામના શિષ્યાણુએ સ્વ-
પરના હિતને માટે આ વિવૃત્તિ (દીકા) રચી છે. તે પાઠન પાઠન
કરાતી સતી ચિરકાળ જપ પામે. ૮.

પ્રોત્સાહિતોઽન્ન ભૂયઃ સતીર્થ્યેન મુનિચરોત્તમવિજયેન ।

તસ્ય પ્રેમવિશેષાદિમાં સદ્ભાવોક્તિં ચક્રે ॥ ૯ ॥

આ બાબતમાં મુનિવર ઉત્તમવિજય નામના ગુરુભાણુએ મને
અત્યંત ઉત્સાહવાનું કહ્યું, તેથી તેના પરના અધિક પ્રેમને લીધે આ
સદ્ભાવોક્તિ નામની દીકા મેં રચી છે. ૯.

પરહિતરતૈકચિત્તૈઃ શ્રુતકનકનિકપાયમાણસન્મતિભિઃ ।

શોધ્યેયં પ્રાજ્ઞજનૈર્મય્યેયાનુમદ્દપ્રસિતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

પરહિતને વિષે જ જેમનું ચિત્ત આસક્ત છે, તથા જેઓની
શુદ્ધિ શાસ્ત્રરૂપી શુભાનું પરીક્ષા કરવામાં કસોટી સમાન છે એવા
પ્રેરિત પુરુષોએ મારા પર અનુમદ કરીને આ દીકા શોધવી. ૧૦.

દુઃખાણાંકશશિમિતે વત્સર આશ્વિનવલક્ષતૃતીયાયામ્ ।

યક્ષોઽયં સફલોભૂદ્ધાયપુરે વૃષભજિનકૃપયા ॥ ૧૧ ॥

આ દીકા કરવાનો યજ્ઞ ભાવનગરમાં શ્રીકૃષ્ણ જિનેશ્વરની કૃપાથી
સંવત્ ૧૯૫૨ ના આશ્વિન માસની શુકલ તૃતીયાને દિવસે સદ્ગુણ
(પૂર્ણ) થયો. ૧૧.

। इति प्रशस्तिः ।

॥ समाप्तोऽयमध्यात्मसारः सटीकः ॥